Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Національна академія наук України
Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

Миколенко Дмитро Валерійович

УДК 321.01(497.2)"1895/1920":929 Стамболов

ДИСЕРТАЦІЯ

ПОЛІТИЧНА СПАДЩИНА СТЕФАНА СТАМБОЛОВА У БОЛГАРСЬКОМУ ДЕРЖАВОТВОРЕННІ (1895–1920 рр.)

07.00.02 – всесвітня історія

Подається на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
Д. В. Миколенко

Науковий консультант Станчев Михайло Георгійович,
доктор історичних наук, професор

Харків – 2018

АНОТАЦІЯ

Миколенко Д. В. Політична спадщина Стефана Стамболова у болгарському державотворенні (1895–1920 рр.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – всесвітня історія. – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Харків, 2018.

Стефан Николов Стамболов – ключова фігура у болгарській історії останньої чверті XIX ст. Він брав участь у національно-визвольній боротьбі проти османського панування, членствував у Ліберальній партії утвореного Болгарського князівства, очолював Регентську раду і обіймав посаду прем'єр-міністра країни, залишивши по собі сукупність започаткованих ідей і практик, застосовуваних усталених рутин, взятих на озброєння ідеологем, ініційованих законодавчих норм, якими після його загибелі у 1895 р. послуговувалися державні інституції, партії і організації у своїй діяльності. Політичну спадщину колишнього державного діяча ми розглядаємо як фактор, що впливав на розвиток Болгарії наприкінці XIX – на початку XX ст.

Актуальність обраної теми зумовлена її недослідженістю та тим фактом, що болгарський досвід розбудови державності, розвитку громадянського суспільства й економіки, забезпечення демократичних цінностей, збереження внутрішньої рівноваги і стабільності можуть використати українські державні й громадські діячі, партійні функціонери, журналісти, політологи, соціологи. Нині набувають популярності студії, пов'язані з вивченням спадщини різних історичних і сучасних постатей, які за масштабом та специфікою діяльності майже не відрізняються від С. Стамболова. Методологічні прийоми, взяті на озброєння у представленій роботі, можуть бути застосовані саме у таких наукових розвідках.

Наукова новизна репрезентованого дослідження полягає в тому, що у ньому вперше дається чітке визначення поняття «політична спадщина С. Стамболова»; увиразнено складові цього явища; схарактеризовано колективну пам'ять представників різних політичних угруповань і соціальних верств про діяльність С. Стамболова та її використання для легітимації чи то виправдання тієї чи іншої їхньої концепції внутрішнього або зовнішнього курсу; простежено еволюцію програм стамболівців, починаючи з моменту заснування С. Стамболовим Народно-ліберальної партії (НЛП) та до припинення її функціонування; здійснено компаративний аналіз спадщини С. Стамболова та доробків інших відомих болгарських і європейських політиків, які мали сумірні масштаби діяльності, аналогічні напрями роботи, вирішували схожі проблеми й завдання, жили приблизно в один і той же час; проаналізовано варіанти інтерпретації різних ідей, що стосувалися обраного Регентською радою/Радою міністрів на чолі зі С. Стамболовим зовнішнього курсу князівства, а також розбудови ними системи державного управління, стратегії розвитку економіки; розкрито роль політичної спадщини С. Стамболова в ідеологічній боротьбі угруповань НЛП. Крім того, робота розширює уявлення про основні напрями політики уряду Д. Грекова в 1899 р. у складі «стамболовістів» і «радославовістів», про окремі аспекти діяльності самостійних кабінетів міністрів НЛП у 1903–1908 рр. та про зміст ініціатив коаліційного виконавчого органу «радославовістів», «стамболовістів» і «тончевістів» на чолі з В. Радославовим у 1913–1918 рр., зокрема, про використання членами НЛП під час перебування при владі пам'яті про методи управління свого засновника.

Результати дослідження можуть бути застосовані як наукова література для основних і спеціальних курсів із зазначеної історичної тематики.

Політика, яка проводилася С. Стамболовим, у процесі її вивчення істориками і публіцистами багатьох країн світу мала декілька іноді взаємовиключних версій інтерпретації. Її варіанти трактування склалися під впливом відповідних імперських і національних наративів, хоча варто вказати і на наявність сприятливих умов на зламі XX і XXI ст. для напрацювання об'єктивних, не

залежних від політичної кон'юнктури оціночних підходів. Наукові праці, створені наприкінці XIX – на початку XXI ст., торкаються різних аспектів життя видатного державника Болгарії. У них детально відтворено його участь у національно-визвольному русі, членство у Ліберальній партії, роль в організації контрпереворoту 1886 р. та заходи на чолі Регентської ради і на посаді прем'єр-міністра країни. Досліджено також функціонування вже після смерті високопосадовця заснованої ним партії. А от вплив спадщини державного діяча на подальший політичний і соціально-економічний розвиток Болгарії у наступних двадцяти п'яти роках практично не вивчався. Більш поглиблений аналіз вказаної проблематики здатен скорегувати розповсюджені в історіографії висновки щодо діяльності С. Стамболова.

Джерельна база дослідження представлена стенограмами промов та епістолярною спадщиною політиків, які згадують колишнього керівника Регентської ради і прем'єр-міністра, а також агітаційно-пропагандистською публіцистикою, матеріалами преси, стенографічними щоденниками парламентських сесій, статистикою, текстами законів, протоколами засідань урядів, петиціями громадян країни до представників влади, звітами міністерств, судовими справами, програмами і статутами партій, мемуарною літературою, міжнародними договорами. Зазначений комплекс дозволив отримати значний масив інформації про політичну спадщину С. Стамболова та допоміг досягти поставленої у роботі мети.

У дослідженні застосовано декілька понять: «політична спадщина», що включає у себе історичний досвід, який передається від покоління до покоління та може мати негативний, позитивний або суперечливий підтекст; «політика пам'яті» – використання історичного минулого для легітимації, тобто визнання значущості тих чи інших державотворчих процесів; «інституційна пам'ять» – сукупність знань та уявлень про усталений лад будь-якої системи, про той устрій, що зумовлює закономірності політичних, економічних і соціальних процесів. Також використано теорію модернізації А. Турена і Ш. Ейзенштадта та концепцію історії ідей А. Лавджоя.

За часів правління С. Стамболова було запроваджено специфічні механізми взаємодії між різними інституціями. Вони залишалися актуальними і після відставки уряду стамболівців у 1894 р. Князь/цар Фердинанд та підконтрольні йому Ради міністрів фактично не запропонували реформ, які змінили б устрій Болгарії зразка 1886–1894 рр., а лише спромоглися на косметичні перетворення, спрямовані на підвищення ролі монарха у вертикалі влади, скасування деяких найбільш обтяжливих обмежень конституційних прав і свобод громадян, заміну мажоритарної виборчої системи пропорційною. І все це при збереженні типових стамболівських інструментів реалізації влади.

Виявами політичної спадщини С. Стамболова у подальших соціально-економічних процесах Болгарії були: «традиції» взаємин між бізнесом і владою; дія ухвалених за часів правління засновника НЛП нормативно-правових актів; регулярні отримання від закордонних банків кредитних коштів для збалансування бюджету; особливості функціонування фіскальної системи. Ініційовані у 1886–1894 рр., вони продовжували побутувати протягом тривалого часу.

Характерні ознаки міжнародного положення держави, яких вона набула у період перебування при владі С. Стамболова, зберігалися достатньо довго після його смерті. Наприклад, Росія, навіть відновивши 1896 р. дипломатичні відносини з Болгарією, вже не розглядала Софію як основного партнера на Балканах. Традиції розбудови взаємин з різними країнами, започатковані у 1886–1894 рр. головою Регентської ради/прем’єр-міністром, пізніше підтримувалися не лише стамболівцями, а й представниками інших партій біля керма держави. Втім, члени НЛП – хранителі й ретранслятори спадщини С. Стамболова – не завжди притримувалися курсу, визначеного їхнім засновником на державних посадах. Перебуваючи при владі чи в опозиції до урядів інших політичних сил, вони під впливом кон’юнктури відходили від стратегії і тактики свого фундатора на міжнародній арені, прагнучи догодити монарху або розширити електоральну базу. Разом з тим на шпальтах преси та у пропагандистській літературі вони завжди підкреслювали здобутки С. Стамболова у зовнішньополітичній діяльності, як то забезпечення конструктивних взаємин з Австро-Угорщиною, Великою Британією

і Османською імперією. Опоненти ж членів НЛП, намагаючись відвернути від стамболівців якнайбільшу кількість прихильників, нагадували громадськості про негативні наслідки їх першого правління – розірвані відносини з Росією та безрезультатну співпрацю з Австро-Угорщиною.

Зовнішня політика уряду С. Стамболова вплинула і на стратегію й тактику боротьби Болгарії наприкінці XIX – на початку XX ст. за національне об'єднання. Саме під його керівництвом розпочалося реформування війська князівства, що дало підставу характеризувати прем'єр-міністра прибічником воєнного шляху розв'язання македонської і фракійської проблем. Проте опрацьовані історичні джерела не містять переконливих доказів того, що державний діяч виношував плани вирішення національного питання способом війни з Портою. Мирним методам, які застосовувалися урядом протягом 1887–1894 рр., віддавали перевагу і його наступники, котрі управляли країною у 1899 і 1903–1908 рр. Проте зі зміною зовнішньополітичної ситуації, в нових умовах конкуренції за владу, НЛП поступово відходила від миролюбних принципів, яких дотримувався С. Стамболов у процесі реалізації Сан-Стефанського проекту. Для якнайшвидшого вирішення національної проблеми, стамболівці почали демонструвати войовничі настрої, спрямовані на силове приєднання до Болгарії територій, де компактно проживав етнічно близький народ. Що ж стосується решти політичних сил країни, то одні їх представники у своїй діяльності ставили під сумнів та ігнорували здобутки державного діяча у цьому питанні; інші акцентували увагу на них та докладали зусилля, аби досягти подібних успіхів. Такі «війни пам'яті» тривали у Болгарії протягом досліджуваного нами періоду. Домовленість за посередництва Росії між Софією і Белградом про розподіл територій Османської імперії на сфери впливу, проти чого послідовно виступав С. Стамболов, призвела до втрати Болгарією більшої частини Македонії за результатами Балканських війн. А от щодо участі Софії у Першій світовій війні на боці Троїстого союзу, то її радше визначила поразка 1913 р. у міжсоюзницькому збройному протистоянні, аніж обрання ще за часів регентства та прем'єрства С. Стамболова партнерів-покровителів для розв'язання національної проблеми.

Ідеологічні погляди й методи здійснення влади як основа спадщини С. Стамболова сформувалися не лише завдяки його одноосібним зусиллям, а й за підтримки сподвижників і прибічників – інших членів Регентської ради, підпорядкованих представників уряду, впливових службовців на ключових чиновницьких посадах.

Серед методів ведення політики колишнім головою Регентської ради і уряду можна розрізнити ті, що були притаманні лише йому одному, й такі, що були запозичені або стали відповіддю на певні виклики епохи. Окремі аспекти діяльності С. Стамболова мають суперечливий характер. Упродовж правління державник, ратуючи за збереження у князівстві конституційного устрою, водночас сприяв запровадженню механізмів керованої демократії, що часто не відповідало основному закону; забезпечуючи зміцнення державного суверенітету, він разом з тим намагався реанімувати ідею створення дуалістичної турецько-болгарської імперії; втілюючи в життя політику секуляризації, одночасно налагоджував співпрацю уряду і церкви з метою реалізації національних інтересів у Македонії і Фракії. Це пояснюється обставинами, які постійно змінювалися й вимагали відповідних дій з боку представників влади.

Спадщина С. Стамболова проявлялася у використанні колективної пам’яті про нього і його діяльність для досягнення політичних цілей. Члени НЛП послуговувалися нею, щоб забезпечити уявлення про генетичний зв’язок між починаннями державника та власною політикою. Їх опоненти протиставляли свої ініціативи практикам колишнього голови Регентської ради і прем’єр-міністра, підкреслюючи вигідні для себе відмінності.

Ключові слова: С. Стамболов, Народно-ліберальна партія, «стамболовісти», політичний режим, політична спадщина, Болгарія, державотворення, політика пам’яті, інституційна пам’ять.

ANNOTATION

Mykolenko D. V. The political legacy of Stefan Stambolov in the Bulgarian state building (1895-1920). – Qualifying research work on the rights of manuscript.

The thesis for the academic degree of Doctor of Historical Sciences with a specialization in 07.00.02 – World History. – V. N. Karazin Kharkiv National University, M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies National Academy of Sciences of Ukraine, Kharkiv, 2018.

Stefan Nikolov Stambolov is a key person in the Bulgarian history of the last quarter of the 19th century. He participated in the national liberation movement against the Ottoman Empire. He was a member of the Liberal Party after the establishment of the Bulgarian principality. He was a regent and a prime minister of the country, leaving a considerable number of ideas, practices, established routines, ideologies, and legislative norms that after his death in 1895 were utilized by state institutions, parties and organizations. We consider the political legacy of this historical figure as a factor that had an influence on the development of Bulgaria in the late 19th and early 20th centuries.

The topic is still urgent due to a research gap and to the fact that Ukrainian state and public officials, parties, journalists, political scientists and sociologists could take into account the Bulgarian experience of state building, development of civil society and economy, as well as democratic values, while preserving internal equilibrium and stability. Nowadays, the studies related to a legacy of various historical and prominent figures, which are comparable to S. Stambolov for their scope of activity and specificity, have become rather popular. Methodological techniques of the current research can be applied in such scientific investigations.

The scientific novelty of the proposed research. First, a clear definition of the concept of «political legacy of S. Stambolov» is introduced as well as the components of this phenomenon are outlined. A collective memory of various political groups and every stratum of Bulgarian society about the activity of S. Stambolov is characterized, as well as its utilization for legitimizing or justifying any concept of the internal or

external course. The evolution of People's Liberal Party (NLP) «stambolovist» programs from the party foundation day until its termination is traced. A comparative analysis between legacy of S. Stambolov and other prominent Bulgarian and European politicians who had comparable scopes of activity, took similar directions in work, as well as solved similar problems and tasks, and lived approximately at the same time is carried out. The interpretations of different ideas related to the foreign course of the principality taken by S. Stambolov as well as the development of state administration system headed by him is analyzed. The role of the political legacy of S. Stambolov in an ideological struggle of NLP groups is revealed. In addition, the work deepens the understanding of the main policy directions of D. Grekov's government in 1899, as well as the peculiarities of a struggle for influence in the state administration system between NLP and «radoslovovists». The activities of the independent governments of NLP in 1903-1908 is important part of the topic. Some aspects of Cabinet of «stambolovists» and its activity are conveyed while the content of V. Radoslavov's government initiatives of 1913-1918 is discussed more precisely, in particular, the use of memory about S. Stambolov in the politics of memory is considered.

The results of this research can be employed to write academic and scientific literature on the history of Bulgaria and South-Eastern Europe, and comparative political science, for preparation of basic and special courses within the relevant fields of study.

The policy implemented by S. Stambolov in the course of its study by historians and publicists of many countries of the world has several mutually exclusive versions of interpretation. These variants of interpretation were influenced by the corresponding imperial and national narratives. In addition, it is necessary to outline favorable conditions for the development of objective valuation approaches that were not dependent on the political situation at the turn of the XX and XXI centuries. Historical works created in the late 19th and early 20th centuries relate to various aspects of the prominent Bulgarian statesman and his life. They reproduce in detail his participation in the national liberation movement, membership in the Liberal Party, the role in organization of the counter-revolution in 1886 and actions taken by him as a regent and

a prime minister of the country. The activity of the party after the death of the statesmen is also investigated. The impact of legacy of the statesmen on further political and socio-economic development of Bulgaria in the next twenty-five years has been poorly studied. A more in-depth analysis of this issue could correct the findings on S. Stambolov's activity that are common to historiography.

The source of the research includes transcripts of speeches, an epistolary legacy of politicians who characterize the former regent and prime minister, propaganda journalism, press, transcripts of parliamentary meetings, statistics, texts of laws, protocols of governments, petitions of citizens of the country to power, reports of ministries, judicial court records, programs and statutes of parties, memoirs, international agreements. The given complex allows to receive a considerable amount of information about the political legacy of S. Stambolov and to achieve the goal set in the scientific work.

In the study we use the notion of «political legacy», and interpret it as a historical experience that is passed on from generation to generation and may have a negative, positive or contradictory subtext. «Politics of memory» is the use of historical past for legitimating, that is, the recognition of significance of different state-building processes. «Institutional memory» is a set of knowledge and beliefs about an established structure of any system that determines the regularities of political, economic and social processes. On top on that we have utilized several concepts, including modernization theory (A. Touraine and S. Eisenstadt), and the concept of the history of ideas (A. Lovejoy).

During the reign of S. Stambolov specific mechanisms of interaction between different institutions had been established that remained relevant after the resignation of S. Stambolov's government in 1894. Ferdinand and the Councils of Ministers in his control did not actually propose reforms that would change the model of Bulgaria of the 1886-1894. They succeeded only in cosmetic transformations, aimed at increasing the role of the monarch in the vertical power. They abolished some of the most burdensome restrictions infringed upon constitutional rights and freedoms of citizens, replaced

majoritarian electoral systems with proportional, while preserving the essential tools in realization of power typical to S. Stambolov.

Manifestations of S. Stambolov's political legacy in social and economic processes of Bulgaria were: «traditions» of the relationships between business and government; the impact of legal acts adopted during the reign of NLP founder; the use of credit funds received from foreign banks to balance the budget; the peculiarities of fiscal system that had been formed in 1886-1894 and were kept for a long time.

The main features of international position of the state resulted from the period when the statesman was a prime minister, lasted for a long time after his death. For instance, even though Russia had resumed its diplomatic relations with Bulgaria in 1896, Sophia was not considered as main partner in the Balkans. The traditions of developing relations with different countries, which were initiated in 1886-1894 by the head of Regency Council/prime minister, were later supported by both «stambolovists» and governments of other parties. However, «stambolovists» as custodians who conveyed S. Stambolov's legacy did not always committed to the course that their founder had identified. While they were in power in opposition to the governments of other political forces, under the influence of the situation they acted contrary to ideological postulates. They tried to keep on the right side of the monarch or expand the electoral base. At the same time, they emphasized the achievements of S. Stambolov in international policy that were reported in their own press and propaganda literature, such as maintaining constructive relations with Austria-Hungary, Great Britain and the Ottoman Empire. The opponents of «stambolovists» outlined the negative effects of S. Stambolov's government policies, trying to divert as many electors from NLP as possible. The arguments were the following: terminated relations with Russia and close but fruitless cooperation with Austria-Hungary.

S. Stambolov's policy had an impact on strategy and tactics of national struggle for reunification in the late 19th and early 20th centuries. The statesmen began to reform armed forces of the principality. That gave grounds for describing the prime minister as an initiator of resolution to Macedonian and Thracian questions based on armed conflict. However, the analysis of historical sources did not provide convincing

evidences that the statesman advocated resorting to armed conflict with the Porte in order to solve the national question. Peaceful methods implemented by the government during 1887-1894 were used by successors of the statesmen that ruled the country in 1899 and 1903-1908. However, under the influence of other prominent politicians and parties struggling with NLP for power departed from S. Stambolov's underlying principles of San Stefano project implementation. In their efforts to propose more relevant mechanisms for solving the national problem, «stambolovists» considered new policy directions aimed at joining territories, where ethnically close people were compactly inhabited. But the results of the politics in Macedonia and Thrace in 1886-1894 were used in a struggle for power after the death of S. Stambolov. Some representatives of the parties in their activity impugned and ignored the achievements of the statesman; others emphasized them and made efforts to achieve such success, trying to present themselves as successors of the prominent politics. Such «memory wars» were a phenomenon inherent to Bulgaria throughout the period of our study. The agreements (under the auspices of Russia) with Belgrade on the perspectives of territorial division of the Porte within different spheres of influence resulted in the situation wherein Bulgaria lost a control over a large part of Macedonia after the Balkan wars. However, S. Stambolov had always opposed such policy direction. Participation of Sofia in the First World War on a side of the Triple Alliance was rather determined by the defeat of 1913 in the armed conflicts with Serbia, Greece and Romania, than the path to the solution of the national question established during the time of the regency and the premiership of S. Stambolov.

The ideological views of the statesmen, as well as the methods of policy-making introduced in 1886-1894, that form the basis of his legacy, were formed not only due to the intellectual work and practice of S. Stambolov, but also due to the support of his entourage – successors, subordinate ministers, influential officials, who at the time occupied key bureaucratic positions.

Among the methods of shaping the politics of the country by former regent and the head of government we can distinguish the original ones, inherent only to him, and those that were borrowed or became the answer to challenges of the era and typical for

the statesmen of different European countries. Some aspects of S. Stambolov's activities are controversial. During his reign, the statesman advocated preservation of the constitutional order in the principality, thereby contributing to the establishment of mechanisms for controlled democracy, which often did not conform to the basic laws; from the one side, he ensured the strengthening of state sovereignty, from the other, he attempted to revive the idea of creating a dualistic Turkish-Bulgarian empire; he pursued the policy of secularization and at the same time contributed to cooperation between the government and the church in order to realize national interests in Macedonia and Thrace. This situation could be explained by the circumstances that determined the emergence of a particular idea or practice, and were constantly changing, and required prompt actions from the statesmen and his entourage.

The legacy of the statesman was manifested in a collective memory of him and his activity in order to achieve political goals. «Stambolovists» used it to suggest ideas about genetic relations between different endeavors of the statesman and their own policies. Their opponents opposed their initiatives to the practices of the former regent and the prime minister, emphasizing the favorable advantages.

Key words: S. Stambolov, People's Liberal Party, «stambolovists», political regime, political legacy, Bulgaria, state-building, politics of memory, institutional memory.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія

1. Миколенко Д. В. Страсті за Стамболовим: болгарське державотворення у 1895–1920 роках / Д. В. Миколенко. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. 804 с.

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

2. Миколенко Д. В. Політична опозиція в Болгарії за часів прем'єрства Стефана Стамболова (1887–1894) / Д. В. Миколенко // Дриновський збірник: Дриновски сборник. Харків – Софія: Академічне вид-во ім. проф. Марина Дринова, 2011. Т. 4. С. 187–197.
3. Миколенко Д. В. Російська історіографія кінця XIX – початку XX ст. про політичну діяльність Стефана Стамболова / Д. В. Миколенко // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. К., 2011. Т. 22. С. 238–246.
4. Миколенко Д. Образ Стефана Стамболова как государственного деятеля Болгарии в современной российской историографии / Д. Миколенко // Bulgarian Historical Review. 2011. 3–4 issue. P. 176–185.
5. Миколенко Д. В. До питання про соціальну опору Народно-ліберальної партії Болгарії (1887–1894 рр.) / Д. В. Миколенко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2012. № 1005: Сер. «Історія». Вип. 45. С. 201–209.
6. Миколенко Д. В. Зовнішня політика Болгарії за регентства і прем'єрства С. Стамболова в оцінці радянської історіографії 20-х рр. XX ст. / Д. В. Миколенко // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. 2012. Вип. 106. Серія: Історичні науки. № 9. С. 33–36.

7. Миколенко Д. В. Македонське питання на шпальтах болгарських партійних газет (1887–1894 рр.) / Д. В. Миколенко // Проблеми слов'янознавства. Львів, 2012. Вип. 61. С. 32–40.
8. Миколенко Д. В. Македонське питання на шпальтах болгарської проурядової газети «Свобода» (1887–1894 рр.) / Д. В. Миколенко // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Історія та географія. 2012. Вип. 44. С. 87–92.
9. Миколенко Д. В. До питання про соціальну підтримку режиму С. Стамболова в Болгарії (1887–1894 рр.) / Д. В. Миколенко // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: міжвід. зб. наук. пр. К., 2013. Вип. 22. С. 197–216.
10. Миколенко Д. В. Македонське питання в зовнішній політиці болгарського уряду Рачо Петрова / Д. В. Миколенко // Дриновський збірник: Дриновски сборник. Харків – Софія: Академічне вид-во ім. проф. Марина Дринова, 2013. Т. 6. С. 158–170.
11. Миколенко Д. В. Стефан Стамболов як революціонер, політик і державний діяч Болгарії в оцінках радянської історіографії сер. 1960-х – 1970-х рр. / Д. В. Миколенко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2013. № 1087: Сер. «Історія». Вип. 47. С. 200–212.
12. Миколенко Д. В. Стефан Стамболов як революціонер, політик і державний діяч Болгарії у радянській історіографії середини 1980-х – початку 1990-х рр. / Д. В. Миколенко // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Історія та географія. Харків: Колегіум, 2013. Вип. 49. С. 234–239.
13. Миколенко Д. В. Диктатор або ефективний державник: суперечливий образ Стефана Стамболова у болгарській історіографії і публіцистиці періоду Третього болгарського царства / Д. В. Миколенко // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. 2014. Вип. 123. Серія: Історичні науки. № 10. С. 156–163.
14. Миколенко Д. В. Еволюція та імплементація політичних поглядів Стефана Стамболова (1870–1879 рр.) / Д. В. Миколенко // Дриновський збірник:

Дриновски сборник. Харків – Софія: Вид-во Болгарської академії наук імені проф. Марина Дринова, 2014. Т. 7. С. 68–78.

15. Миколенко Д. Влияние политического наследия Ст. Стамболова на функционирование монархического института в Болгарии (1895–1918 гг.) / Д. Миколенко // Bulgarian Historical Review. 2014. 3–4 issue. P. 86–109.
16. Миколенко Д. Внешняя политика С. Стамболова и правительств Народно-либеральной «стамболовистской» партии Болгарии в оценке советской историографии периода НЭПА и сталинского режима / Д. Миколенко // Известия на Института за исторически изследвания Българска академия на науките. Сборник в чест на проф. д. и. н. Стефан Дойнов. 2014. Т. 31. С. 287–302.
17. Миколенко Д. В. Політична спадщина Стефана Стамболова у партійній системі Болгарії (1895–1920) / Д. В. Миколенко // Дриновський збірник: Дриновски сборник. Харків – Софія: Вид-во Болгарської академії наук імені проф. Марина Дринова, 2015. Т. 8. С. 243–251.
18. Mykolenko D. V. Stefan Stambolov and «stambolovists» in the opposition to the Government of Konstantin Stoilov (1894–1895) / D. V. Mykolenko // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2015. № 1145: Серія «Історія». Вип. 50. С. 274–284.
19. Миколенко Д. В. Політична спадщина Стефана Стамболова у виборчому процесі Болгарії (1894–1920 рр.) / Д. В. Миколенко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2016. Серія «Історія». Вип. 51. С. 78–89.
20. Миколенко Д. Политическое наследие С. Стамболова в процессах трансформации правящего режима Болгарии (1895–1918 гг.) / Д. Миколенко // Исторически преглед. 2016. Кн. 1–2. С. 60–68.
21. Миколенко Д. В. Діяльність С. Стамболова у політиці пам’яті болгарських партій (1895–1899 рр.) / Д. В. Миколенко // Інтелігенція і влада. Серія: Історія. Збірник наукових праць. Одеса: «Екологія», 2017. Вип. 36. С. 103–121.

22. Миколенко Д. Від диктатора і користолюбного буржуа до виразника державних інтересів: трансформація образу Стефана Стамболова в історіографії НРБ / Д. Миколенко // Історіографічні дослідження в Україні: збірник наукових праць. К.: НАН України, Інститут історії України, 2017. Вип. 27. С. 47–78.
23. Миколенко Д. Політична спадщина Стефана Стамболова у болгарсько-румунських відносинах (1895–1918 рр.) / Д. Миколенко // Сіверянський літопис. Всеукраїнський науковий журнал. Чернігів: «Десна Поліграф». 2017. № 1–2 (133–134). С. 207–220.
24. Миколенко Д. Урядова політика щодо розвитку інфраструктури Болгарії (1903–1908 рр.) / Д. Миколенко // Сіверянський літопис. Всеукраїнський науковий журнал. Чернігів: «Десна Поліграф». 2017. № 5 (137). С. 92–97.
25. Миколенко Д. К вопросу о политике идентичности правительства Стефана Стамболова в Болгарии / Д. Миколенко // Известия на Института за исторически изследвания Българска академия на науките. Ролята на елитите в процесите на консолидирането на нациите и на националното строителство. 2017. Т. 34. С. 289–299.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

26. Миколенко Д. В. Попытки реализации идеи «Великой Болгарии» правительством С. Стамболова: реалистичный подход к решению национального вопроса или бесперспективная стратегия / Д. В. Миколенко // Историки слависты МГУ. Москва, 2011. Кн. 8. С. 333–345.
27. Миколенко Д. Спадщина Стефана Стамболова у політичній культурі Болгарії: 1895–1920 рр. / Д. Миколенко // Fundamental and Applied Studies in the Modern World. Oxford: Oxford University Press, 2015. Vol. 2. P. 605–612.
28. Миколенко Д. Політична спадщина Стефана Стамболова та деякі принципи функціонування бюрократичного апарату Болгарії у 1894–1920 рр. / Д. Миколенко // Dzieje biurokracji. Lublin: ToNiK «Libra», 2016. T. 6. S. 555–562.

29. Mykolenko D. Pod wpływem czy wbrew oficjalnej ideologii? Stosunek kolejnych generacji młodych sowieckich historyków-slawistów do procesu formowania się państwowości bułgarskiej w latach 1886–1894 / D. Mykolenko // To idzie młodość. Młodzież w ideologii i praktyce komunizmu. Lublin – Radzyn Podlaski: Archiwum Państwowe w Lublinie & Towarzystwo Nauki i Kulturu «Libra», 2016. S. 85–98.
30. Mykolenko D. Relaţiile bulgaro-române în ajunul și în timpul Primului Război Modnial din punctul de vedere al Partidului Naţional Liberal al «stamboloviștilor» / D. Mykolenko // România și statele vecine la începutul Primului Război Modnial. Viziuni, percepţii, interpretări. Iași: Editura Universităţii «Al. I. Cuza», 2016. P. 93–104.

Наукові праці, які додатково відображають результати дослідження

31. Миколенко Д. В. Політика уряду С. Стамболова щодо македонського питання в оцінці Петара Поп Арсова / Д. В. Миколенко // Українсько-македонський науковий збірник. К., 2014. Вип. 6. С. 71–79.
32. Миколенко Д. Зовнішня політика С. Стамболова і урядів народно-ліберальної «Стамболовістської» партії Болгарії в оцінці радянської історіографії періоду сталінського режиму / Д. Миколенко // Історіографічні дослідження в Україні: збірник наукових праць. К.: НАН України, Інститут історії України, 2014. Вип. 24. С. 97–114.
33. Миколенко Д. В. Стефан Стамболов в оцінках сучасної болгарської історіографії / Д. В. Миколенко // Дриновський збірник: Дриновски сборник. Харків – Софія: Вид-во Болгарської академії наук імені проф. Марина Дринова, 2016. Т. 9. С. 383–391.
34. Миколенко Д. В. Політична спадщина Стефана Стамболова у болгарсько-російських відносинах (1895–1915) / Д. В. Миколенко // Дриновський збірник: Дриновски сборник. Харків – Софія: Вид-во Болгарської академії наук імені проф. Марина Дринова, 2017. Т. 10. С. 217–231.

35. Миколенко Д. До питання про початок, реалізацію і наслідки політики протекціонізму в Болгарії наприкінці XIX – на початку XX ст. / Д. Миколенко // Український історичний збірник: наукові праці аспірантів та молодих вчених. К.: НАН України, Інститут історії України. 2017. Вип. 19. С. 148–160.

ЗМІСТ

ВСТУП 22

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1. 1. Вивчення теми болгарськими вченими 29
1. 2. Внесок радянських, російських та українських авторів у розкриття теми 46
1. 3. Історики інших країн про С. Стамболова та його політичну спадщину 66
1. 4. Джерельна база роботи 73
1. 5. Методи та методологія 83

РОЗДІЛ 2. СПАДЩИНА С. СТАМБОЛОВА ЯК ЕЛЕМЕНТ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ

2. 1. Зміцнення інституту монархії 90
2. 2. Специфіка державного управління 109
2. 3. Партії, парламентаризм і виборча система 126
2. 4. Особливості болгарської політичної культури 166

РОЗДІЛ 3. НАСТУПНІСТЬ ДОСВІДУ ДЕРЖАВНИКА У СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ ТА КУЛЬТУРНОМУ РОЗВИТКУ КРАЇНИ

3. 1. Стимулювання вітчизняного виробництва 174
3. 2. Сфера фінансів і оподаткування 186
3. 3. Розбудова інфраструктури країни 200
3. 4. Соціальне забезпечення і заходи у сфері культури 208
3. 5. Корупція як соціально-економічне явище 227

РОЗДІЛ 4. СТАМБОЛОВІЗМ У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ БОЛГАРІЇ

4. 1. Західний вектор 240

4. 2. Російсько-болгарські відносини 264

4. 3. Османська імперія – сюзерен, союзник чи ворог? 283

4. 4. Взаємини з країнами Південно-Східної Європи 300

РОЗДІЛ 5. ІДЕЇ ТА ПРАКТИКИ С. СТАМБОЛОВА У БОРОТЬБІ ЗА НАЦІОНАЛЬНЕ ОБ'ЄДНАННЯ

5. 1. Дипломатія або війна: два варіанти досягнення мети 321

5. 2. Чинник великих держав 342

5. 3. Проблема співпраці з національно-визвольним рухом 360

5. 4. Церква як інструмент політики 378

ВИСНОВКИ 390

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ 399

ДОДАТКИ 450

ВСТУП

Для Болгарії остання третина XIX та перші два десятиріччя минулого століття пройшли під знаком розбудови власної державності. Ключову роль у цьому процесі відіграв видатний діяч Стефан Николов Стамболов (1854–1895 рр.) – учасник національно-визвольних змагань проти османської влади (1870–1878 рр.), один із керівників революційного руху (1875–1876 рр.), член Ліберальної партії (1879–1886 рр.), голова IV Звичайних народних зборів (ЗНЗ) у 1884–1886 рр., регент (1886–1887 рр.) і прем'єр-міністр (1887–1894 рр.) князівства. Його стрімке сходження до владної вершини завершилося тривалим перебуванням біля керма держави, а загибель від рук терористів мала широкий резонанс у світі.

Історична постать С. Стамболова завдяки своїй масштабній діяльності та внеску в розвиток країни зіставна з такими болгарськими державниками, як А. Стамболійський, Г. Димитров і Т. Живков, більш відомими на теренах сучасної України. Упродовж його восьмирічного правління в князівстві відбулися зміни у системі державного управління, законодавстві, сфері економіки і зовнішній політиці. Більшість вказаних перетворень закріпилися та продовжували визначати розвиток країни упродовж тривалого часу після смерті колишнього регента і прем'єр-міністра. Саме тому спадщину цієї непересічної особистості слід розглядати як чинник, що впливав на болгарські державотворчі процеси.

У науковий обіг поняття політичної спадщини С. Стамболова ввів відомий болгарський вчений А. Пантев [1]. Під цим терміном він розуміє наслідки правління голови Регентської ради і уряду, проте не виділяє його складові. З нашої точки зору, суть вказаного словосполучення слід трактувати ширше: як сукупність започаткованих державником ідей і практик, усталених рутин та взятих на озброєння для ефективного управління масовою свідомістю ідеологем, що знаходило різноманітні прояви у соціально-економічних і політичних процесах, котрі відбувалися у Болгарії після смерті С. Стамболова; як ініційовані ним законодавчі норми, котрі зберігали чинність у подальші роки; як колективна

пам'ять про державного діяча та її використання для легітимації того чи іншого зовнішнього або внутрішнього курсу. Найбільш важливу роль у збереженні й інтерпретації спадщини С. Стамболова відігравала Народно-ліберальна партія (НЛП)*, у заснуванні якої прем'єр-міністр взяв безпосередню участь. Зазначена політична сила наприкінці XIX – на початку XX ст., а також напередодні та під час Першої світової війни залишалася на провідних позиціях в країні.

Репрезентоване нами визначення окреслене особливостями виконуваних С. Стамболовим функцій, а також специфікою епохи, в якій він жив. Цю дефініцію не варто вважати універсальною для характеристики спадщини кожної історичної постаті, але по відношенню до державних діячів, масштаби діяльності яких були аналогічними, вона цілком може застосовуватися.

Актуальність представленої теми зумовлена науковим і суспільно-політичним чинником. Після «оксамитової революції» 1989–1990 рр. Болгарія, так само як і інші країни Центральної та Південно-Східної Європи, кардинально змінила свою політику, проголосивши курс на демократичні реформи, розвиток ринкової економіки й інтеграцію у північноатлантичні та європейські військово-політичні й економічні структури. За таких умов діяльність С. Стамболова – захисника конституційного ладу, державного діяча, який усіляко дбав про піднесення народного господарства, особливо вітчизняного промислового виробництва, намагався обмежити вплив на Болгарію Російської імперії та ратував за зближення з Австро-Угорщиною і Великою Британією, набула зовсім іншого сенсу, аніж за часів Народної Республіки Болгарії (НРБ). Його спрямовані на створення матеріальних і духовних цінностей зусилля ілюстрували наявність у минулому країни досвіду орієнтації на Захід, в тому числі й ефективної модернізації. Цілком закономірними стали зростання значення С. Стамболова як елемента політики пам'яті та виникнення інтересу до взятих ним на озброєння методів і засобів ведення політики.

---

* Організація, створена влітку 1892 р. «стамболовістами» – прибічниками тогочасного прем'єр-міністра країни. До свого оформлення у повноцінну політичну силу – угруповання, яке в середині 1880-х рр., об'єднавшись навколо С. Стамболова, відокремилося від Ліберальної партії Болгарії.

Проте, незважаючи на вищезазначене, деякі аспекти діяльності колишнього голови Регентської ради/прем'єр-міністра і до цього часу неоднозначно трактуються професійними істориками, зокрема його участь у Старозагорському (1875 р.) і Квітневому (1876 р.) повстаннях, авторитарні методи реалізації влади на чолі уряду, соціально-економічні ініціативи, а також зовнішній курс та спроби вирішення на користь Софії македонського і фракійського питань. Відкритою є проблема визначення причин двох національних катастроф, які пережила Болгарія у 1913 і 1918 роках: чи доречно пов'язувати ці воєнні й дипломатичні поразки з попередньою політикою, що її реалізовував С. Стамболов? Триває дискусія і з приводу генетичного зв'язку між диктатурою 1886–1894 рр. та режимом особистої влади князя/царя Фердинанда, а також між ініціативами першого стамболівського уряду й економічним піднесенням в країні на початку XX ст. На нашу думку, вивчення політичної спадщини С. Стамболова посприяє розв'язанню вказаних питань та суттєво вплине на інтерпретацію ролі державника в історії Болгарії, а у деяких випадках стане відправною точкою перегляду усталених в історіографії уявлень про діяльність цього політика та її наслідки.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Представлена праця є складовою частиною комплексної наукової теми кафедри нової та новітньої історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна «Актуальні питання історії зарубіжних країн нового та новітнього часу», спільних проектів Центру болгаристики і балканських досліджень імені Марина Дринова та Інституту історичних досліджень Болгарської академії наук під назвами «Болгарія і Україна: від євразійських імперій до Європейського Союзу (середина XVIII – початок XXI ст.)» у 2007–2010 рр. та «Кавказ – Крим – Балкани: між ісламом та християнством (кінець XVIII – початок XXI ст.)» у 2008–2010 рр., а також планового проекту Інституту історичних досліджень Болгарської академії наук «Модерні нації і роль еліт в їхньому формуванні й розвитку» в 2015–2016 рр.

Первинною робочою гіпотезою дослідження є припущення, що політична спадщина С. Стамболова не лише була представлена у болгарських державотворчих процесах 1895–1920 рр., а й визначала їх упродовж тривалого

часу. На основі цього сформульовано **мету** роботи – виявлення елементів досліджуваного явища, а також встановлення того, як вони впливали на політичний і соціально-економічний розвиток країни. Для досягнення цієї мети необхідно вирішити наступні **завдання**:

- схарактеризувати колективну пам'ять болгар про С. Стамболова упродовж досліджуваного періоду;

- визначити, як вона використовувалася для обґрунтування конкретних політичних заходів послідовників і опонентів державника;

- дослідити вплив його ідей, ідеологем і практик на функціонування політичної системи і режиму Болгарії;

- розкрити їх значення у соціально-економічному розвитку держави;

- з'ясувати, як спадщина С. Стамболова позначалася на зовнішньому курсі князівства/царства;

- встановити наступність ініціатив Регентської ради і першого уряду НЛП у політиці Болгарії щодо вирішення національного питання.

Об'єктом дослідження є болгарські державотворчі процеси у 1895–1920 рр. Вони включають трансформацію політичної системи і режиму, зміни міжнародного статусу Болгарії та її зовнішнього курсу, а *предметом* – спадщина С. Стамболова як чинник соціально-економічного й політичного розвитку країни.

Методи дослідження. Застосування методів історичного аналізу і синтезу, загальнонаукових методів індукції та дедукції, а також компаративного аналізу допомогло виявити елементи політичної спадщини С. Стамболова у болгарському політичному і соціально-економічному розвитку та встановити їх вплив на процес державотворення. Аналогії зі спадщиною інших знакових постатей із різних країн світу дозволили з'ясувати оригінальні ідеї і практики С. Стамболова та ті, що були загальноєвропейськими трендами епохи. Метод контент-аналізу текстів програмних документів НЛП допоміг осмислити відповідність цілей і завдань стамболівців у 1895–1920 рр. їх первинним ідеологічним прагненням під час прем'єрства С. Стамболова.

Хронологічні рамки роботи. Нижня межа зумовлена смертю С. Стамболова, що сталася 6 липня 1895 р.* внаслідок організованого замаху на його життя. Верхня ж – визначена датою припинення функціонування НЛП, яка, будучи протягом двадцяти п'яти років основним хранителем і ретранслятором політичної спадщини С. Стамболова, 29 листопада 1920 р. об'єдналася з Ліберальною («радославовістською») і Молодоліберальною («тончевістською») партіями в єдину політичну силу – Націонал-ліберальну партію.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що:

- вперше в історіографії представлено розгорнуте визначення поняття «політична спадщина С. Стамболова»;

- вперше увиразнено складові цього явища, серед яких – законодавство, запроваджене за ініціативи політика, його ідеї, ідеологеми, практики, рутини;

- вперше охарактеризовано колективну пам'ять про діяльність С. Стамболова представників різних політичних угруповань, соціальних верств тощо, а також її використання для легітимації – пояснення чи то виправдання тієї чи іншої концепції внутрішнього або зовнішнього курсу;

- вперше простежено еволюцію програмних цілей стамболівців, починаючи з часів прем'єрства засновника НЛП і до припинення функціонування партії;

- вперше здійснено спробу компаративного аналізу спадщини С. Стамболова та доробків інших відомих болгарських і європейських політиків, які мали сумірні масштаби діяльності, аналогічні напрями роботи, вирішували схожі проблеми й завдання та жили приблизно в один і той же час;

- вперше проаналізовано декілька варіантів інтерпретації різних ідей, що стосувалися обраного С. Стамболовим зовнішнього курсу князівства, розбудови на чолі з ним системи державного управління, стратегії розвитку економіки;

- вперше введено до наукового обігу поняття «стамболівська політична традиція» та надано йому визначення;

---

* Тут і надалі у тексті всі дати до 31 березня 1916 р. включно наведені за старим стилем. З 14 квітня того ж року в Болгарії було запроваджено григоріанський календар.

- вперше розкрито роль політичної спадщини С. Стамболова в ідеологічній боротьбі угруповань НЛП, а саме – «генадієвістів», «петковістів», прибічників І. Андонова і Т. Гатева;

- розширено уявлення завдяки залученню неопублікованих раніше історичних джерел про основні напрями внутрішнього і зовнішнього курсів коаліційного уряду на чолі з лідером стамболівців Д. Грековим у 1899 р., а також про перипетії боротьби за вплив у системі державного управління між представниками НЛП і лібералами-«радославовістами»;

- більш детально відтворено окремі аспекти діяльності кабінетів міністрів на чолі з Р. Петровим, Д. Петковим і П. Гудевим, уточнено зміст ініціатив у 1913–1918 рр. уряду В. Радославова, до складу якого входили і стамболівці, розглянуто використання ними пам’яті про С. Стамболова в історичній політиці.

Практичне значення отриманих результатів зводиться до можливості їхнього застосування для написання підручників, навчальних і методичних посібників, узагальнюючих монографій з історії Болгарії та Південно-Східної Європи й порівняльної політології, в підготовці основних і спеціальних курсів у межах вказаних сфер знань. Болгарський досвід розбудови власної державності, розвитку громадянського суспільства й економіки, забезпечення демократичних цінностей, збереження внутрішньополітичної рівноваги і стабільності можуть взяти на озброєння державні й громадські діячі, партійні функціонери, журналісти, політологи і соціологи-аналітики. На сьогодні в Україні набувають популярності студії, пов’язані з вивченням спадщини різних історичних і сучасних постатей, які за своїм масштабом діяльності та її специфікою гідні порівняння зі С. Стамболовим. Методологічні прийоми репрезентованого дослідження можуть бути застосовані у таких наукових розвідках.

Особистий внесок автора полягає у постановці представленої проблематики та її вирішенні. Наукові результати, викладені в роботі, досягнуті одноосібно, а публікації у фахових збірниках та доповіді, виголошені на конференціях, є самостійними.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і висновки роботи обговорювалися на кафедрі нової та новітньої історії, а також Вченою радою історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Матеріали досліджень доповідалися на таких конференціях: «Слов'янський світ: у пошуках ідентичності» (3–4 грудня 2010 р. в Московському державному університеті імені М. В. Ломоносова з нагоди 175-річчя запровадження кафедр історії та літератури слов'янських наріч в університетах Росії); «Національна історія у глобалізованому світі: виклики перед Україною» (12–14 жовтня 2012 р. у Києві); «VII Дриновські читання» (15–16 жовтня 2013 р. в Харкові на честь 175-річчя від дня народження професора Марина Дринова); «Болгарська гуманітаристика у контексті європейського наукового дослідження» (31 жовтня – 1 листопада 2013 р. в Інституті історичних досліджень Болгарської академії наук); VI Міжнародний симпозіум з історії бюрократії (26–27 вересня 2015 р., Казімеж-Дольний, Польща); «Румунія у Першій світовій війні. Спокуси, ідеї і дії в період нейтралітету Румунії» (8–9 жовтня 2015 р., Ясси, Румунія); «VIII Дриновські читання» (29–31 березня 2016 р. в Харкові до 100-річчя від дня народження професора С. І. Сідельнікова); XVII Кирило-Мефодіївські читання «Освітньо-культурний простір Центрально-Східної Європи: національні моделі та західні впливи» (11–12 травня 2017 р., Харків); «Болгаристика в Європі: теперішнє і майбутнє» (11–12 травня 2018 р., Софія). Крім того, деякі складові дослідження пройшли апробацію під час наукових семінарів, проведених за ініціативами Центру болгаристики і балканських досліджень імені Марина Дринова (7 вересня 2011 р., 1 березня 2014 р., 3 березня 2017 р.), Центру дослідження міжетнічних відносин Східної Європи «Множинність поділів: межі та кордони Габсбурзької, Османської та Російської імперій у XIX – на початку XX століття» (28–29 вересня 2017 р.).

Структура та обсяг дисертації. Робота побудована за проблемно-хронологічним принципом та складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (615 позицій), додатків. Загальний обсяг рукопису становить 452 сторінки, із них основна частина – 377 сторінок.

РОЗДІЛ 1
ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Постать С. Стамболова упродовж багатьох років привертає увагу журналістів, публіцистів і науковців Болгарії та інших країн світу. Після смерті політика 1895 р. з'явилися перші роботи, в яких завдяки старанням його соратників по НЛП читачі отримали можливість ознайомитися з біографією однопартійця, котрий загинув від рук терористів. Пізніше побачили світ праці істориків, що стосуються різних аспектів життя цієї неординарної особистості. Найбільший внесок у розкриття тем, пов'язаних з діяльністю колишнього державника, належить болгарським авторам. Однак водночас участь С. Стамболова у визвольній боротьбі проти османської влади, політика очолюваних ним Регентської ради в 1886–1887 рр. і кабінету міністрів у 1887–1894 рр. вивчалися також радянськими, російськими, українськими, британськими, американськими, французькими, німецькими, австрійськими, польськими, сербськими і грецькими дослідниками. У їхніх розвідках та фундаментальних працях існує розмаїття іноді взаємовиключних думок щодо ролі С. Стамболова у болгарських державотворчих процесах.

1. 1. Вивчення теми болгарськими вченими

Перші публікації біографії С. Стамболова з'явилися у Болгарії наприкінці XIX – на початку XX ст. Всі вони мають агітаційний характер та використовувалися з метою досягнення конкретних політичних цілей. Ці роботи розглядатимуться нами як інструмент політики пам'яті у досліджуваний період та аналізуватимуться у джерелознавчому огляді.

Після закінчення Першої світової війни у Болгарії склалися специфічні соціально-економічні й політичні умови, спричинені обтяжливими репараціями, які Болгарське царство змушене було сплачувати країнам-переможницям, а також загостренням внутрішнього протистояння упродовж 1920-х – першої половини 1930-х рр., що вимагало необхідність пошуку рецептів подолання негативних

тенденцій. Все це впливало на інтерпретацію діяльності С. Стамболова. До того ж, на той час у Росії відбувалася розбудова радянської системи, що призвело до перегляду Софією перспектив відновлення розірваних 1915 р. дипломатичних відносин. Тому образ С. Стамболова як «русофоба»* – противника втручання Росії у внутрішні справи князівства, набув нового значення. Одні політики, вчені й публіцисти вважали досвід колишнього голови кабінету міністрів актуальним для вирішення нагальних проблем; інші ж пов'язували його діяльність з негараздами, що спіткали Болгарію після капітуляції у Міжсоюзницькій війні 1913 р. й глобальному збройному конфлікті 1914–1918 рр.

Громадський діяч і журналіст В. Велчев, який 1886 р. підтримав очолений головою парламенту контрпереворот, але згодом, розчарувавшись заходами регентів, приєднався до об'єднаної опозиції (співпрацював з «русофілами»** – спочатку «народняками»***, а згодом «цанковістами»****), та відомий болгарський політик, представник Народної партії М. Маджаров у своїх роботах [2; 3] негативно оцінюють діяльність С. Стамболова і його соратників. Перший критикує прем'єр-міністра за переслідування опозиції та порушення Тирновської конституції***** [2, с. 158]; другий зазначає, що з відставкою кабінету стамболівців розпочався процес демократизації системи управління [3, с. 7].

Протилежну оцінку діяльність С. Стамболова отримала в роботах [4; 5; 6; 7; 8; 9; 10] його прихильників і представників Націонал-ліберальної партії, заснованої у 1920 р. внаслідок об'єднання в одну організацію «стамболовістів»,

---

* Так прозвали своїх опонентів прихильники політики, орієнтованої на Російську імперію.

** Ними вважали себе противники політики С. Стамболова. Ця чеснота підкреслювалася для того, щоб показати лояльне ставлення до Санкт-Петербурга і, таким чином, здобути популярність серед народу, який здебільшого ідеалізував Росію та її наміри щодо Болгарії.

*** Представники Народної партії Болгарії – однієї з найбільш впливових політичних сил торгово-промислової буржуазії наприкінці XIX – на початку XX ст. Заснована 1894 р. після падіння режиму С. Стамболова колишніми консерваторами князівства, членами Народної (консервативної) партії Східної Румелії та деякими їхніми однодумцями з інших угруповань.

**** Прихильники Д. Цанкова, який 1897 р. через похилий вік добровільно поступився лідерськими позиціями С. Даневу. З 1899 р. – Прогресивно-ліберальна партія.

***** Основний закон країни, ухвалений парламентом 16 квітня 1879 р. у тодішній столиці князівства місті Тирново. Конституція містила значні для того часу обмеження князівської влади (відповідальність уряду перед парламентом, недоторканність депутатів), допускала обрання князя, вимагала у разі вакансії престолу колективне регентство з трьох осіб, передбачала розподіл влади та офіційний статус Болгарської православної церкви.

«радославовістів»* і «тончевістів»**. Ці праці спрямовані на забезпечення позитивного уявлення про С. Стамболова, конструювання його образу борця за свободу народу, прихильника конституціоналізму [6, с. 3], успішного господарника й дипломата [4, с. 3], захисника населення Македонії від османської тиранії [5, с. 2–3]. Автори робіт підкреслювали, що після смерті голови Центрального бюро (ЦБ) НЛП його справу продовжили послідовники, для яких він залишався взірцем патріотизму, символом віри у вирішення на користь Софії македонсько-одринської проблеми*** [7, с. 2; 8, с. 61; 9, с. 34; 10, с. 60–61].

Вагомий внесок у висвітлення діяльності С. Стамболова зробив письменник Н. Станев, який у своїх історичних нарисах [11] згадує майбутнього державника як організатора Старозагорського і Квітневого повстань. Він не звинувачує революціонера у невдалому завершенні збройних виступів, а героїзує його, підкреслюючи велике значення обох подій для здобуття болгарами свободи [11, с. 95]. В іншій праці [12] Н. Станев акцентує увагу на заслугах С. Стамболова у зміцненні конституціоналізму, його скромності та народній довірі до нього [12, с. 96]. Автор виправдовує жорсткі заходи прем’єра по відношенню до опозиції, наводить перелік здобутків у економіці й на міжнародній арені, прирівнює державника до таких видатних постатей епохи, як К. Кавур, В. Гладстон, Ф. Кріспі, Л. Гамбетта [12, с. 102–104]. У наступній роботі [13] він високо оцінює внесок С. Стамболова у справу об’єднання 1885 р. князівства і Східної Румелії.

Письменник, публіцист, громадський і політичний діяч А. Страшимиров у 1935 р. опублікував три книги про засновника НЛП [14; 15; 16]. Автор належав до противників стамболівців – був членом Демократичної****, а згодом Радикально-

---

* Члени Ліберального клубу на чолі з В. Радославовим, а з 1895 р. – Ліберальної («радославовістської») партії.

** Очолюване юристом Д. Тончевим угруповання, представники якого 1904 р. відокремилися від «радославовістів» та створили Молодоліберальну партію.

*** Одна зі складових розробленої урядом С. Стамболова політичної концепції «Велика Болгарія». Після визначення 1 липня 1878 р. Берлінським трактатом кордонів Болгарського князівства, за межами якого залишилися Македонія, Фракія і Східна Румелія, великодержавний проект Софії ототожнювався зі скасованими у столиці Німеччини положеннями попереднього Сан-Стефанського мирного договору від 19 лютого того ж року між Росією і Портою.

**** Створена 1896 р. прибічниками П. Каравелова – «каравелістами».

демократичної* партії. Проте він не дискредитує С. Стамболова. Визнаючи його диктатором, публіцист підкреслює, що, маючи широкі повноваження, високопосадовець дотримувався закону й судового вердикту [14, с. 32].

У роботах історика І. Панайотова [17; 18; 19], який вивчав зовнішню політику Болгарії у 1886–1894 рр., голова Регентської ради/кабінету міністрів характеризується противником втручання Росії у справи князівства. При цьому йому приписується прагнення відновити дружні відносини із Санкт-Петербургом.

Отже, у період Третього Болгарського царства діяльність С. Стамболова не була провідною темою історичних розвідок. Зазначена проблематика здебільшого представлена у публіцистиці. В розглянутих нами працях образ цієї особистості відображено суперечливо. Для одних він – тиран, узурпатор і «русофоб», для інших – патріот, спаситель країни, ефективний управлінець. Оцінка залежала від політичної орієнтації автора. Симпатики і критики С. Стамболова використовували історію його пройденого шляху в агітаційних цілях, що заважало створенню об’єктивної біографії державника.

Переворот 9 вересня 1944 р. за підтримки Червоної армії, прихід до влади Вітчизняного фронту, проголошення НРБ у 1946 р. та розбудова комуністичного устрою поклали початок утвердженню марксистської методології в історичній науці країни. У нових умовах інтерпретація кризи 1886–1887 рр. та правління С. Стамболова отримала важливий підтекст, адже, потрапивши під вплив СРСР, балканська держава у черговий раз змінила вектор зовнішньої орієнтації, цього разу – на Схід. В ідеології, що забезпечувала легітимацію влади Болгарської комуністичної партії (БКП), культивувалися усталені у свідомості громадян стереотипи, котрі ще в XIX ст. відігравали важливу роль у «русофільських» програмах. Й. Сталін, здолавши А. Гітлера та врятувавши Центрально-Східну Європу від нацизму, продовжив справу царя Александра II, який, перемігши султана Абдул-Гаміда II, сприяв становленню болгарської державності [20, с. 8].

---

* Заснована 1905 р. членами угруповання, яке двома роками раніше на чолі з Т. Влайковим і Н. Цановим відокремилося від демократів-«каравелістів».

Творці «нового канону» в історичній науці почали реанімувати доктрину панславізму. Спираючись на праці лідерів «тісняків»*/комуністів** [21], «широких»/«об'єднаних»*** соціалістів [22] і опонентів НЛП із «русофільського» табору [3], вони закріпили за С. Стамболовим такі визначення, як «русофоб», «диктатор», «провідник інтересів буржуазії». Зазначена тенденція простежується у роботах вчених [23; 24; 25], котрі вивчали історію Болгарської православної церкви (БПЦ). Вони зображують ієрархів, які в основному були вихованцями навчальних закладів Росії, послідовними противниками прозахідного курсу стамболівців. Досліджуючи внутрішні процеси у Болгарії, історики застосовували марксистську методологію і класовий підхід. За таких обставин праці ідеолога комуністів Д. Благоєва набули величезного значення для науковців та слугували поясненнями соціально-економічних і політичних процесів, що відбувалися в країні у останній третині XIX ст. Втім деякі положення книги «Внесок до історії соціалізму в Болгарії» суперечили ідеології НРБ. Наприклад, теза про боротьбу князівства за незалежність проти посягань Росії у 1886–1887 роках [21, с. 58].

Важливу роль у створенні нової версії діяльності С. Стамболова відіграли науковці, у роботах [26; 27; 28; 29; 30; 31; 32] яких члени НЛП виступають представниками інтересів новосформованих заможних прошарків суспільства [28, с. 480]. Режим, що його уособлював С. Стамболов, починає репрезентуватися істориками як втілювач у життя прагнень торгово-промислової буржуазії, котра у другій половині 1880-х рр. забезпечувала собі панування, проте не превалювала над дрібними товаровиробниками міста і села [30, с. 21]. Болгарські вчені ігнорують поширене в роботах Д. Благоєва і Я. Сакизова твердження про прогресивність заходів С. Стамболова у сфері економіки. Так, Ж. Натан зазначає,

---

* Представники Болгарської робітничої соціал-демократичної партії («тісні соціалісти»). У 1894 р. так звані «партисти» (члени створеної 1891 р. Болгарської соціал-демократичної партії) на чолі з Д. Благоєвим об'єдналися з «союзистами» (виразниками інтересів заснованого 1892 р. Болгарського соціал-демократичного союзу) Я. Сакизова та задекларували нову власну назву – Болгарська робітнича соціал-демократична партія (БРСДП). 1903 року відбувся її розкол на «тісних» і «широких» соціалістів – БРСДП (т. с.) і БРСДП (ш. с.).

** 25–27 травня 1919 р. у Софії на XXII конгресі БРСДП (т. с.) було змінено назву політичної сили на Болгарську комуністичну партію («тісні соціалісти»). Форум одночасно став I конгресом БКП (т. с.).

*** У листопаді 1908 р. до БРСДП («широкі соціалісти») приєдналося угруповання «Пролетарій» у складі Р. Аврамова, Н. Харлакова і Г. Бакалова, яке відкололося від «тісних соціалістів». Відтоді партія змінила назву на БРСДП («об'єднана»).

що прем'єр захищав інтереси капіталістичних прошарків, які багатіли за рахунок розкрадання казни в очікуванні чергової іноземної позики від західних фінансових установ [32, с. 253].

Змінилася й інтерпретація зовнішнього курсу стамболівців. І. Панайотов, у порівнянні зі своїми попередніми судженнями, по-іншому трактує прозахідну політику С. Стамболова і його сподвижників, пояснюючи це впливом Австро-Угорщини, яка намагалася обмежити позиції Росії на Балканах. Вчений переконаний, що орієнтація Софії на Відень у подальшому визначила її поразки в 1913 і 1918 роках [26, с. 511]. Історик Д. Косев пов'язує болгарсько-австрійське зближення з економічними інтересами буржуазії князівства [30, с. 166]. Водночас, зазначає автор, зацікавлені у російському ринку підприємці об'єднувалися навколо «каравелістів» і «цанковістів» [29, с. 171]. Думку колеги розділяє Х. Христов, який до того ж відстоює тезу про домінування «русофільських» настроїв серед більшості населення країни – селян і ремісників [30, с. 25]. Другий том першої в НРБ праці з історії Болгарії [33], авторами якого стали Д. Косев, Х. Христов, Ж. Натан, В. Хаджиниколов і К. Василев розкриває діяльність С. Стамболова, ґрунтуючись на вказаних вище твердженнях.

Подальші дослідження політики Регентської ради та першого уряду НЛП відбувалися в рамках методології і оцінок, запропонованих Д. Косевим і Х. Христовим. Так, Д. Мичев повторює тезу про народне невдоволення «русофобським» курсом стамболівців [34; 35], а Є. Бужашкий – про «австрофільську» орієнтацію болгарської крупної буржуазії [36]. Показовою для цього періоду є написана 1959 р. співробітником Інституту історії Болгарської академії наук (БАН) Н. Никовим рецензія* [37, а. е. 113, л. 128–131] на не опублікований рукопис [37, а. е. 113, л. 1–127] молодшого брата голови ЦБ НЛП у 1907–1918 рр. Н. Генадієва – Павела. Ознайомившись із твердженнями П. Генадієва про фальсифікацію обвинувачень свого родича у причетності до скоєння терористичного акту в софійському казино й виправданнями з приводу

* Її не було надруковано в жодному виданні, проте оригінал тексту міститься в особистому фонді П. Генадієва Центрального державного архіву НРБ.

участі у так званій «деклозієровій афері»* лідера партії і його соратників, Н. Ников критикує автора за «намагання реабілітувати стамболівців, котрі зіграли фатальну роль в історії країни» [37, а. е. 113, л. 131].

Тим часом в НРБ продовжувалася радянізація країни. Генеральний секретар ЦК БКП Т. Живков демонстрував лояльне ставлення до Москви, що проявлялося у не надто щирих пропозиціях приєднання Болгарії до СРСР на правах 16-ої республіки. В умовах розгортання «холодної війни» курс БКП було спрямовано на затвердження у суспільстві ідеалів інтернаціоналізму та переконання в негативній сутності Заходу. З огляду на все це націоналіст С. Стамболов, який прагнув зближення з Віднем та Лондоном, і надалі залишався негативним героєм. Проте саме у зазначений період спостерігається формування умов, які відкривали перспективи перегляду усталеної інтерпретації діяльності голови Регентської ради і прем'єр-міністра. Серед болгарської інтелігенції проявлялися невдоволення обмеженням свободи слова та ідеологічною зашореністю режиму, росло роздратування політикою СРСР, результатом чого стало поширення прихованих антиросійських настроїв у суспільстві [20, с. 4]. Наприкінці 1950-х – у 1960-х рр. під проводом ЦК БКП болгарські науковці розпочали полеміку з колегами із Соціалістичної Республіки Македонії (СРМ), котрі підтримували нав'язану після Другої світової війни під тиском Й. Тіто та диктатом Й. Сталіна тезу про наявність у Піринському краї «македонської меншості» [38, с. 175]. 1959 року в НРБ було опубліковано статтю Д. Косева [39], в якій наголошується на провідній ролі македонських болгар у визвольній боротьбі проти османського панування в 1878–1913 рр. У 1968 р. на замовлення ЦК БКП Інститут історії БАН надрукував брошуру [40], що містить положення про болгарський етнічний характер населення не лише Піринської, а й Вардарської і Егейської Македонії та домінування серед жителів СРМ болгар, проти яких Белград застосовував політику денаціоналізації, а також заперечується факт існування македонської

* Фінансова оборудка у сфері закупівель зерна по завищеній ціні. Її фігурантами стали французький торговий агент Ф. де Клозієр та підкуплені ним впливові болгарські політики і фінансисти. Аферу як комерційний важіль впливу було здійснено за ініціативи правлячих кіл Великої Британії і Франції з метою залучення Болгарії на свій бік у Першій світовій війні.

мови і нації. За вказаних обставин ініціативи С. Стамболова, який боровся за приєднання Македонії до Болгарії та обмеження впливу Росії на політику Софії, цілком могли зазвучати по-новому.

К. Косев – син історика Д. Косева, навчаючись в аспірантурі БАН, написав статтю [41], в якій державник постає у суперечливому образі. В період участі у визвольному русі майбутній політик виступає борцем за свободу свого народу, а от під час регентства та прем'єрства зображений тираном. Автор висловлює солідарність із твердженням Д. Благоєва про широку, не обмежену одними лише заможними торговцями і промисловцями, соціальну базу стамболівців [41, с. 120]. 1967 року було опубліковано історичний роман А. Беровського [42], який висловлює сміливу в умовах існуючого в НРБ устрою думку щодо нехтувань С. Стамболовим демократією в князівстві заради важливих ідеалів – «збереження державності» від нав'язувань Росії. Робота А. Беровського набула резонансу. Історики, котрі популяризували офіційну версію минулого країни, взялися відстоювати власні переконання та критикувати зухвалого автора. Х. Христов у рецензії на книгу звинувачує письменника у повторенні застарілих «буржуазних і „русофобських" концепцій», а звеличення С. Стамболова як «безкорисливого патріота» називає «ненауковим і політично шкідливим» [43].

Отже, починаючи з середини 1960-х рр., болгарські вчені й представники громадськості почали робити перші спроби переосмислення подій історії країни, поставивши під сумнів деякі усталені та при цьому недостатньо аргументовані тези Д. Косева і Х. Христова. Втім, це були лише поодинокі випадки. Теми, пов'язані з діяльністю С. Стамболова, в умовах комуністичного режиму розцінювались як контроверсійні, а тому не користувалися популярністю серед дослідників. І все-таки упродовж 1960-х в НРБ поступово формувалася нова генерація істориків. У майбутньому вона відіграватиме провідну роль у реабілітації С. Стамболова.

Упокорення «Празької весни» у серпні 1968 р. за допомогою військових підрозділів країн Варшавського Договору, в тому числі НРБ, викликало обурення ліберально налаштованих болгар. Подібні настрої перш за все були характерні для

молоді, зокрема академічної, та призвели до переосмислення діяльності С. Стамболова. На початку 1970-х рр. Ц. Тодорова і А. Пантев оприлюднили роботи, в яких хоч і не у категоричній формі, та все ж протиставили власні ідеї традиційним уявленням про політику С. Стамболова. На переконання Ц. Тодорової, кредити, які кабінет НЛП отримував від європейських банкірів, були наміром забезпечити сталий економічний розвиток та зміцнення обороноздатності князівства [44], а А. Пантев у своїх працях [45; 46; 47] висловлює твердження про відповідність зближення Софії і Лондона інтересам Болгарії [47, с. 13].

Всупереч несхваленню партійної номенклатури, у 1973 р. було надруковано роботу Н. Генчева [48], який не приховує критичного ставлення до тоталітаризму і комуністичної ідеології, а також перевидано двотомник С. Радева «Творці сучасної Болгарії», котрий з моменту першої публікації на початку XX ст. вважався Євангелієм «русофобства». Це вплинуло на творчість істориків. Проте курс БКП на співпрацю з Москвою залишався непохитним – 1974 року Т. Живков у черговий раз заявив Кремлю про бажання Софії вступити до складу СРСР.

Упродовж другої половини 1970-х рр. тема, пов’язана з діяльністю С. Стамболова, залишалася непопулярною. Серед науковців, котрі її досліджували, можна назвати лише В. Николову і Є. Стателову. Завдяки працям першої із них [49; 50] склалося часткове уявлення про діяння послідовників державника у 1894–1903 рр., особливо під час їх другого перебування при владі в 1899 р. у складі коаліційного уряду. Є. Стателова ж дослідила міжнародну політику Регентської ради, проаналізувавши настрої стамболівців, амбіції і психологічні особливості їх лідера. Вона довела обмеженість класового підходу при вивченні зовнішньої орієнтації Софії у 1886 році [51].

В 1970-х – на початку 1980-х рр. у громадському житті й гуманітарних науках західних країн широкого вжитку набуло поняття «спадщина», оскільки 16 листопада 1972 р. на XVII сесії в Парижі ЮНЕСКО прийняла Конвенцію про охорону Всесвітньої природної і культурної спадщини, створивши відповідний Комітет для реалізації намічених ініціатив. У документі йдеться про забезпечення

заходів зі збереження надбання минулого для нинішнього й майбутнього поколінь світового співтовариства. Зазначені починання вплинули і на болгарську історичну науку. 1981 року з'явилася стаття [1], в якій А. Пантев торкнувся питання про політичну спадщину С. Стамболова. Робота мала велике значення для переоцінки діяльності колишнього регента/прем'єр-міністра. Крім негативних наслідків перебування при владі стамболівців – порушень прав і свобод громадян, корупції, «партизанства»*, автор вказує і на позитивні результати: зміцнення економіки шляхами розширення торговельних зв'язків з країнами Європи, трансферу знань і технологій та розбудови залізничної мережі; налагодження взаємин з Великою Британією і Османською імперією, що дозволило Софії забезпечити свій вплив у Македонії і Фракії. Застосовуючи популярну в той час на Заході та нехарактерну для радянської науки теорію модернізації, дослідник говорить про суперечливість ініціатив політика для розвитку країни.

У черговій загальній праці з історії Болгарії [52], авторами якої виступили представники молодої генерації вчених – А. Фол, В. Гюзелев, Н. Генчев, К. Косев, І. Димитров, А. Пантев, М. Лалков, К. Петров і Л. Огнянов, була повторена більшість тез Х. Христова і Д. Косева щодо обґрунтування політичних процесів у Болгарії. Позитивною стороною правління С. Стамболова автори вважають: забезпечення економічної незалежності Болгарії; заснування національних інститутів у галузях освіти, культури, комунікацій і охорони здоров'я; розвиток місцевого самоврядування; прискорення темпів урбанізації; розширення впливу князівства у Македонії. Останнє судження очевидно було пов'язане зі змінами політики НРБ у національному питанні**. Зближення Софії з Лондоном і Віднем, що відбувалося у 1886–1894 рр., з погляду дослідників не означало потрапляння

* Діяльність призначених (замість безпідставно звільнених) на різні служби у державних закладах і установах посадових осіб, лояльних до тієї чи іншої політичної сили, котра здобула владу, та обраних завдяки лобіюванню правлячими організаціями вигідних їм депутатів усіх рівнів, що зводилася до: поборів з населення й розкрадання бюджетних коштів на «партійні нужди», тиску на електорат під час виборчих процесів, різного роду провокацій у парламенті під час виступів «непокірливих» депутатів та навіть вчинення бійок з ними, інспірування судових процесів з винесенням заздалегідь неправомірних рішень для розправи над опонентами тощо.

** 1977 року Політбюро ЦК БКП сформулювало для болгаристики спеціальне завдання, яке полягало у пошуку історичних аргументів проти запровадженого в багатьох соціалістичних країнах, у тому числі й СРСР, напряму – македоністика. 24 липня наступного року в газеті «Работническо дело» МЗС республіки опублікувало з цього приводу декларацію «За всебічний розвиток болгарсько-югославських відносин», котра набула широкого розголосу серед громадськості та спричинила активізацію наукових досліджень македонського питання.

Болгарії у залежність від Заходу [52, с. 260], хоча при цьому стамболівці помилково оцінювали міжнародну ситуацію, не враховуючи послаблення у цей період британсько-російського антагонізму [52, с. 262].

Поступово у болгарській історичній науці утворилися дві тенденції в інтерпретації діяльності С. Стамболова. Суть першої полягала у намаганнях закріпити сформований на зламі 1940–1950-х рр. погляд на вказану тему. Друга, представлена молодими дослідниками, зводилася до спроб частково «реабілітувати» державника.

В опублікованій 1981 р. статті [53] Х. Христов наполягає на правильності власних переконань та критикує американських спеціалістів Чарльза і Барбару Єлавичей за надану ними у їхній роботі [54] характеристику С. Стамболова як видатного борця за національну справу. Висновки Х. Христова підтримав С. Дамянов [55; 56], не погоджуючись з позицією С. Радева, котрий вважав політику С. Стамболова спрямованою на захист інтересів вітчизни. Орієнтація на Відень і Лондон, на його думку, була невиправданою, адже призвела до зближення Санкт-Петербурга і Белграда, дала змогу Сербії розширити пропаганду в Македонії та завадила реалізації Сан-Стефанського проекту* [55, с. 76–77]. Втім, у виборі Софією прозахідного курсу автор вбачає і прорахунки Санкт-Петербурга [56, с. 134]. Історик Т. Митев, як і С. Дамянов, обґрунтовує правильність висновків Д. Косева й Х. Христова стосовно політики колишнього керівника Регентської ради і прем'єр-міністра [57]. Посилаючись на спеціально підібрані цитати лідерів «русофілів» і соціал-демократії, він аргументує «русофобську» налаштованість болгарської торгово-промислової буржуазії.

Отже, у першій половині 1980-х рр. процес переоцінки діяльності С. Стамболова наразився на перешкоди, що створювалися консервативно налаштованими істориками, котрі прагнули задовольнити вимоги орієнтованого

---

* В його основі були закладені положення мирного договору, підписаного між Російською і Османською імперіями за результатами війни 1877–1878 рр., де зазначалося, що до створеного автономного у складі Оттоманської Порти Болгарського князівства площею приблизно 170 тис. км² мали увійти округи – Видинський, Врачанський, Тирновський, Русенський, Сілістренський, Варненський, Софійський та Піротський і Вранєський у Поморав'ї, а також території общин Качанік у Косово і Корча в Албанії, майже вся Македонія (окрім її південних окраїн), частина Східної (Одринської) Фракії та Південна Добруджа.

на Москву державного керівництва. Представники ж молодої генерації дослідників розвивали альтернативну точку зору. Так, Р. Мишев високо оцінює дії першого уряду стамболівців [58; 59; 60; 61]. На його думку, прем'єр заклав основу для розбудови відносин з європейськими країнами та залишив по собі цінне надбання, яке мали можливість застосувати послідовники державника при втіленні в життя цілей на міжнародній арені [58, с. 88]. А. Пантев у черговій статті [62] прирівнює С. Стамболова до лідерів визвольного руху – Х. Ботева і В. Левського, але вказує на застосування ним переслідувань своїх противників та на його фатальне рішення – введення на престол Кобурга. У рецензії [63] на книгу британського публіциста С. Константа «Лисиця Фердинанд (1861–1948): Цар Болгарії» С. Гринчаров ставить під сумнів твердження про наявність у політикумі країни проавстрійських угруповань та називає стамболівців прозахідною партією, яка виступала проти розширення впливу Росії на Балканах та за співпрацю з Віднем, Лондоном і Берліном [63, с. 113]. В. Николова у наступній праці [64] вважає, що після відставки прем'єр-міністра у 1894 р. його негативний образ багато в чому був створений «русофілами» з використанням надуманих стереотипів. Т. Митев у одній із робіт [65] відмовився від деяких власних попередніх суджень, зазначивши, що 1886 року голова Регентської ради зробив усе від нього залежне, аби Софія і Санкт-Петербург зберегли дипломатичні відносини. Забезпечене С. Стамболовим розширення впливу Болгарії у Македонії і Фракії автор визначає як другу після Возз'єднання князівства і Східної Румелії перемогу національної справи [65, с. 49]. У статті [66] К. Косева державник постає в образі противника резолюцій Берлінського конгресу. Починаючи з участі у Кресненсько-Разлозькому повстанні 1878–1879 рр.* та закінчуючи відставкою з посади прем'єр-міністра, зазначає вчений, політик виступав за реалізацію Сан-Стефанського проекту [66, с. 136].

* Збройний виступ болгарського населення Піринської Македонії проти Османської імперії, який розпочався 5 жовтня 1878 р. з нападу на турецький гарнізон у селі Кресна та тривав до червня 1879 р. Одним із осередків повстання стала високогірна Разлозька котловина, звідси назва.

У першій половині 1980-х рр. у болгарській науці набирав оберти ревізіонізм по відношенню до діяльності С. Стамболова. Це пояснюється тим фактом, що в академічних колах НРБ, а також серед партійної номенклатури все більше осіб підтримувало націоналістичні погляди. Завдяки цьому до 130-ї річниці від дня народження державника на його батьківщині у Велико-Тирново місцевий університет організував конференцію, учасниками якої стали К. Косев, А. Пантев, Т. Митев. У доповідях, згодом опублікованих у спеціальному збірнику [67], вони на загал повторили власні тези своїх попередніх праць.

Зміни у поглядах на діяльність С. Стамболова прискорювалися. Важливим чинником середини 1980-х рр. стало залучення до цього процесу впливових функціонерів державного апарату внаслідок «лібералізації режиму зверху» [68, с. 79]. Заступник голови БАН, завідувач відділу ідеології та агітації при ЦК БКП І. Димитров є автором нарису [69], в якому він відмовляється від класового підходу при аналізі внутрішньої боротьби в країні, дає високу оцінку організації С. Стамболовим контрпереворoту та вважає «русофобство» методом зміцнення суверенітету. Втім, процес переоцінки діяльності державника не призвів до його героїзації. Про це свідчать дослідження [70; 71] А. Пантева і М. Манолової. Перший схиляється до думки, що за розрив відносин у 1886 р. несли відповідальність як болгарська, так і російська сторона, а голова уряду впродовж свого правління зробив чимало помилок [70, с. 109]. М. Манолова ж вказує на суперечливість образу С. Стамболова. Принциповий і рішучий, він втратив розважливість, що є неприйнятним для політика [71, с. 219].

Важливе значення для розуміння спадщини державника має низка робіт [72; 73; 74] Ж. Попова, який вивчав діяльність НЛП. Автор зосередився на дослідженні курсу партії, боротьбі за домінування між угрупованнями стамболівців, їх відносинах з іншими політичними силами, проте не робить порівняльний аналіз ідеологічних засад організації у періоди перебування С. Стамболова біля керма держави та після його смерті.

Зовнішній курс регентів і першого уряду НЛП залишався серед дискусійних тем. Р. Мишев у монографії [75] на тему болгарсько-австрійських відносин

зазначає, що на формування антиросійських настроїв стамболівців вплинуло негативне ставлення Санкт-Петербурга до об'єднання князівства і Східної Румелії. Аналогічною за суттю є книга [76] Р. Попова, котрий у провалі російсько-болгарських переговорів 1886 р. й розриві дипломатичних відносин звинувачує державника та виправдовує царський уряд.

Переосмислення діяльності керівника Регентської ради і прем'єр-міністра представлене у працях В. Танкової [77; 78], яка першою заявила про неофіційну дискусію стосовно ролі С. Стамболова у державотворенні. Дослідниця стверджує, що на партійне розшарування в князівстві більше вплинули відмінності світоглядів різних поколінь державних діячів, аніж класова структура населення. Серед чинників, котрі визначали політичну ситуацію в країні у 1886–1894 рр., вона називає громадську думку та ірраціональні мотиви партійних лідерів. На її переконання, в авангарді ключових процесів у Болгарії перебувала не торгово-промислова буржуазія, а інтелігенція, яка і сформувала прошарок еліти [77, с. 30].

«Перебудова» в СРСР позначалася і на ситуації в НРБ. У суспільстві все гучніше лунали заклики до лібералізації режиму. На відміну від Польщі, Угорщини, Чехословаччини, громадянам Болгарії до кінця 1989 р. був притаманний прихований плюралізм, котрий не заявляв про себе масштабними акціями. Увага громадськості та істориків була прикута до болгарських демократичних традицій останньої третини XIX ст. й методів реалізації влади у той період. Тема діяльності С. Стамболова почала набувати нового звучання.

Спробою навести ще один аргумент на користь болгарсько-радянської дружби стала доповідь, яку вже згадуваний І. Димитров виголосив під час конференції, присвяченої віковому ювілею бунту офіцерів-«русофілів». Три роки потому її було надруковано у збірнику історичних нарисів і статей. Головним у публікації [79] є впевненість автора, що перемога контр-перевороту 1886 р. на чолі зі С. Стамболовим хоч і мала велике значення для утвердження болгарської державності, та все ж призвела до втрати Македонії. У наступній роботі [80] науковець протиставляє власні погляди судженням С. Радева, не погоджуючись із

твердженням про конструктивність позиції голови Регентської ради відносно взаємин з Росією.

Епоха НРБ залишила по собі чимало дискусійних питань щодо ідей і практик С. Стамболова. У першу чергу вони стосувалися зовнішньої політики та методів реалізації влади Регентської ради і уряду стамболівців. Не дивно, що після «оксамитової революції» 1989–1990 рр. інтерес до діяльності С. Стамболова значно зріс. Крім того соціально-економічна, політична і моральна кризи у суспільстві після подій наприкінці 1980-х рр. зумовили необхідність пошуку в минулому країни орієнтирів, здатних обґрунтувати новий вектор розвитку Болгарії, яка ступила на шлях відродження національної держави та прозахідної переорієнтації [81, с. 385]. С. Стамболов, з його ініціативами, якнайкраще підходив на цю роль. Про нього почали писати біографічні й документальні романи [82; 83; 84], створювати фільми [85; 86; 87; 88]. Колишнього регента і прем'єр-міністра порівнюють з видатним діячем XIX ст. О. Бісмарком [89; 90]; в країні регулярно святкуються річниці з дня народження політика. Упродовж 1990-х – на початку 2000-х рр. у деяких населених пунктах на його честь збудовано пам'ятники, ім'ям державника названо вулиці й майдани. Після грошової реформи 1999 р. портрет С. Стамболова доповнив дизайн купюри національної валюти номіналом 20 левів. У 1990–1998 рр. в країні функціонувала відроджена НЛП «Стефан Стамболов», пропагуючи проєвропейський, ліберальний курс. С. Стамболов як історична постать поступово перетворювався на важливого фігуранта політики пам'яті, що призводило до зростання інтересу науковців до його діяльності, але водночас створювало ситуацію, за якої негативні риси державника свідомо залишалися поза увагою, а посягання на зображення позитивного образу цього діяча переростало у скандал [91]. На думку історика Р. Даскалова, упродовж 1990-х рр. серед дослідників відбувалося формування академічного консенсусу щодо нового національного наративу. За визначенням вченого, він мав «простамболівський, помірковано русофобський характер» [92, с. 108].

І все ж громадськість країни продовжувала неоднозначно сприймати С. Стамболова [93; 94]. Одні визнавали його національним героєм [95; 96; 97; 98; 99], інші схилялися до комуністичної версії трактування діяльності голови Регентської ради і уряду. Одностайною залишалася лише теза про суперечливість втілюваної ним політики [100].

Д. Іванов акцентує увагу на притаманних роботам дослідників часів НРБ протилежностях, які мають місце при розкритті образу С. Стамболова, а також не погоджується з характеристикою правління державника як етапу моральної деградації болгарської нації. Він вважає, що діяльність С. Стамболова необхідно аналізувати невідривно від конкретних історичних умов [101, с. 10]. Надалі Д. Іванов зосереджується на тих аспектах політики колишнього керівника Регентської ради і уряду, котрі не знайшли достатнього відображення. На його думку, під час Старозагорського і Квітневого повстань С. Стамболов залишався послідовним у своїх діях [102, с. 197], а наслідком його заходів на посаді голови виконавчого органу стало процвітання нації. Переслідування ж опонентів та тиск на їхній електорат, до чого постійно вдавався кабінет міністрів під час виборчих процесів, на переконання Д. Іванова, завжди мали законне підґрунтя [102, с. 206].

Історик Є. Матеєв стверджує, що С. Стамболов не ставив під сумнів заслуги Росії у визволенні Болгарії, а пішов проти волі Санкт-Петербурга тому, що цього вимагали державні інтереси. Розмірковуючи над наслідками правління стамболівців, Є. Матеєв намагається виправдати їхнього лідера за введення на болгарський престол Кобурга: «Для Стамболова Батенберг і Фердинанд не мали ніякого значення як особистості, а були лише персоналізацією конкретного інституту, котрий став символом незалежності» [103, с. 223].

Втім, не всі болгарські історики підтримували зміни в країні та погодилися з новою політикою пам’яті. Так, С. Пеневський називає державника диктатором, який дбав про особисті інтереси й залишив жахливі спогади про власне перебування при владі [104, с. 13]; професор економіки А. Димов підкреслює властолюбство і недовірливість С. Стамболова, критикує за корупцію, що існувала у період його прем’єрства [105, с. 22].

1994 року в Софії і Велико-Тирново відбулися конференції, присвячені 140-річчю від дня народження державного діяча. Їх матеріали, опубліковані одним збірником [106] рік потому, стали початком нового етапу переосмислення діяльності видатного політика. Президент Болгарії Ж. Желев у вступній промові на пленарному засіданні в столиці назвав С. Стамболова одним із засновників ліберального руху в країні [106, с. 7], а громадський діяч і історик Н. Генчев – державником, котрий заклав підвалини новітньої Болгарії [106, с. 12].

У порівнянні зі своїми надрукованими в період існування НРБ працями, А. Пантев після 1989 р. скорегував власні оцінки ініціатив С. Стамболова. Автор стверджує, що діяч сприяв встановленню порядку в країні, господарчій модернізації, національній консолідації, а згодом обрав шлях до демократії. Для нього не склало б труднощів уникнути помилок 1913 і 1915 років [107, с. 124]. Дослідник виправдовує жорсткий авторитаризм прем’єра та його кроки на міжнародній арені [108; 109]. Займаючи активну громадянську позицію, А. Пантев неодноразово проектував заходи С. Стамболова на болгарську політичну дійсність початку XXI ст. У численних інтерв’ю і публіцистиці науковця колишній високопосадовець постає взірцем для майбутніх поколінь істеблішменту країни [110; 111; 112; 113; 114; 115; 116; 117; 118].

С. Дечев, досліджуючи висвітлення в історіографії НРБ діяльності С. Стамболова [20; 119], першим зазначив, що переосмислення ролі голови Регентської ради і прем’єр-міністра у болгарському державотворенні розпочалося ще до революції 1989 р. силами молодої генерації вчених, які виросли за часів комуністичного режиму.

Поступово історики визнали за політиком заслуги в організації болгарського визвольного руху [120], зміцненні боєздатності війська [121], модернізації економіки, соціальної і культурної сфер [122], вирішенні македонського питання [123]. Проте суперечливими залишалися трактування його методів управління, завдяки яким він досягав позитивних результатів. Р. Попов розглядає зв’язки між Софією і Санкт-Петербургом у 1886–1894 рр. з урахуванням тодішньої міжнародної ситуації, звертаючи увагу на успіхи і прорахунки князівства [124].

Серед останніх називаються безрезультатні спроби у 1888 і 1891 роках домогтися переговорів з Росією щодо відновлення дипломатичних відносин.

Історик М. Палангурський аналізує одну із складових політичної системи країни – виборчі процеси [125; 126; 127; 128]. Він вказує на налагоджені у період прем'єрства С. Стамболова усталені практики, які забезпечували бажаний владі результат волевиявлення населення, міцно закріпилися та нагадували про себе упродовж тривалого часу після відставки голови уряду [126, с. 142].

Інформацію про різні прояви спадщини С. Стамболова наприкінці XIX – на початку XX ст. можна знайти у роботах істориків, котрі займалися вивченням окремих аспектів функціонування політичної системи країни. Так, Д. Саздов досліджує діяльність опонентів стамболівців [129; 130], а Б. Георгієв – розкриває відносини опозиції і влади у зазначений період [131].

Останнім часом у Болгарії з'явилися нові праці, що безпосередньо стосуються діяльності С. Стамболова. Зокрема Г. Кокеров у своїй монографії висловлює незгоду з характеристикою державника як зрадника ідеалів революціонера-романтика та фундатора тиранії [132, с. 3], а М. Куманов, залучивши маловідомі факти із біографії політика, розглядає еволюцію його поглядів від радикалізму за часів визвольної боротьби проти османської влади до лібералізму періоду регентства та прем'єрства [133, с. 9].

Діяльність С. Стамболова найбільш детально розкрито саме у болгарській історіографії. Представлений огляд засвідчив наявність іноді прямо протилежних думок щодо місця і ролі С. Стамболова у болгарському державотворенні. Вказана ситуація визначалася політизованістю теми, її залежністю від кон'юнктури, що складалася в країні: так було у період існування Третього Болгарського царства, за часів НРБ, так є і на сучасному етапі.

1. 2. Внесок радянських, російських та українських авторів у розкриття теми

Важливе геополітичне значення Південно-Східної Європи як мосту між Заходом і Сходом визначило прагнення провідних держав світу здійснювати вплив на тамтешню ситуацію. Російська імперія у цьому контексті не була

винятком. Її намагання встановити вигідний для себе режим судноплавства у протоках Босфор і Дарданелли* змушували шукати можливість зміцнення своїх позицій на Балканах. Після війни з Портою у 1877–1878 рр. особливі надії Росія покладала на міцну та покірну Болгарію. Але Сан-Стефанському проекту, згідно з яким передбачалося створення значного за площею і населенням Болгарського князівства, так і не судилося стати реальністю. Берлінський трактат 1878 р., нав'язаний західноєвропейськими державами, котрі не могли змиритися з посиленням впливу Російської імперії на півострові, розвіяв надії Санкт-Петербурга. «Велику Болгарію» було розділено. Згодом Росія зіткнулася з іншою небажаною для себе тенденцією – частина еліт цієї країни почала виказувати невдоволення втручанням Санкт-Петербурга у внутрішні справи. В 1886 р. її представники захопили владу в князівстві. Того ж року Росія ініціювала розрив дипломатичних відносин. Суперечливість взаємин між вказаними державами в останній чверті XIX ст. визначили неоднозначність ставлення до Болгарії російської громадськості [134, с. 238]. Її симпатії до православної слов'янської країни перепліталися з не завжди схвальним сприйняттям політики Софії.

У Росії першим твором, в якому згадується С. Стамболов, стала книга правознавця П. О. Матвєєва [135], котрий протягом 1881–1882 рр. працював радником дирекції правосуддя у Східній Румелії. Автор згадує С. Стамболова як претендента на роль нового вождя лібералів, адже він мав популярність серед однопартійців та прихильність російського дипломатичного агента у Софії в 1884–1886 рр. А. Кояндера [135, с. 211]. С. Стамболов був членом організації, котру в Росії вважали незручним партнером, тому її прихід до влади був небажаним для Санкт-Петербурга. Однак сам політик не розглядався дослідником як загрозлива для російських інтересів особа.

Діяльність С. Стамболова схвалюється істориком С. С. Татищевим та публіцистом М. Г. Кулябко-Корецьким. Перший аналізує причини розриву

* Згідно з Лондонською конвенцією 1871 р. Російській імперії дозволялося мати у Чорному морі будь-яку кількість військових кораблів, проте зберігалася встановлена Паризьким мирним договором 1856 р. за результатами програної нею Кримської війни заборона проходу її військових кораблів через Босфор і Дарданелли.

дипломатичних відносин між Софією і Санкт-Петербургом за часів регентства крізь призму національних інтересів Болгарії, вважаючи цілком природним намагання істеблішменту балканської держави дати відсіч нав'язливим і невмілим діям місії Н. Каульбарса [136, с. 481]. На думку М. Г. Кулябко-Корецького, С. Стамболов завдяки своїм здібностям і титанічним зусиллям зумів досягти значних успіхів [137, с. 31].

Іншу точку зору висловлює кореспондент газети «Русская жизнь» В. В. Водовозов, називаючи політика диктатором, котрий тримав у своїх руках усі нитки громадського життя Болгарії та ніколи не відділяв власні інтереси від державних [138, с. 3]. Публіцист спростовує поширену в Болгарії упродовж останньої третини XIX ст. інформацію про наміри Росії перетворити балканське князівство на свою заморську губернію. На його думку, С. Стамболов застосував її для встановлення диктатури. Автор переконаний, що політик не мав на меті розірвати відносини із Санкт-Петербургом, а відновлення офіційних взаємин стало його пріоритетним завданням [138, с. 12].

У схожій манері характеризують С. Стамболова письменник М. Р. Овсяний і вчений-славіст О. Л. Погодін. У своїх працях [139; 140; 141], представлених в надрукованому 2002 р. збірнику [142], вони визнають наявність у державника позитивних якостей, таких як рішучість, далекоглядність, патріотизм і бажання здобути для Болгарії повну незалежність. Але при цьому автори покладають на прем'єра провину за розрив дипломатичних відносин з Росією, критикують його за узурпацію влади в країні та методи управління, стверджуючи про відсутність у нього широкої підтримки у суспільстві [142, с. 277]. А от історик В. І. Пічета ускладнення взаємин між Софією і Санкт-Петербургом називає не результатом діяльності С. Стамболова, а наслідком прорахунків Н. Каульбарса, котрий в 1886 р. прибув у Болгарію на чолі місії царського уряду для нормалізації відносин з князівством [143, с. 19].

Більш докладно діяльність С. Стамболова висвітлена істориком-філологом М. В. Ястрєбовим і філологом-славістом П. О. Лавровим. Розглядаючи зовнішню орієнтацію Болгарії протягом перебування при владі уряду стамболівців,

дослідники підкреслюють, що «дружні відносини Стамболова з Австро-Угорщиною були визначені симпатіями князя Фердинанда» [144, с. 409]. На думку авторів, зближення Софії і Стамбула* означало відмову від порушення питання про долю Македонії, але, з іншого боку, сприяло розширенню кордонів Болгарського екзархату** за рахунок приєднання до нього кількох нових єпархій у цій області. Вчені критично ставляться до позичання урядом С. Стамболова коштів у іноземних банків, адже це могло призвести до фінансової залежності князівства від західноєвропейських держав [144, с. 410].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у роботах російських авторів простежується вплив імперської політики на оцінки діяльності С. Стамболова. Поза увагою дослідників залишилися важливі аспекти цієї теми – обставини участі майбутнього державного діяча у національно-визвольному русі проти османського панування, подробиці його приходу до влади у 1886 р., більшість соціально-економічних заходів стамболівців.

Після Жовтневого перевороту 1917 р. дехто із російських істориків-славістів емігрував за кордон. Більшість вчених, котрі залишилися на батьківщині, поступово взяли на озброєння марксистську методологію та почали застосовувати класовий підхід до вивчення історії Болгарії. Змінилася тематика досліджень. Період кінця XIX – початку XX ст. цікавив науковців переважно з точки зору розвитку революційного соціалістичного руху, класової боротьби та міжнародних відносин на Балканах. У Радянському Союзі як державі, де існував жорсткий режим, вплив влади на науку став поширеним явищем. Оцінки, що їх отримували історичні події на Балканському півострові, визначалися міжнародним становищем СРСР та взаєминами Москви з країнами регіону [145, с. 33].

---

* Формально Константинополь після його завоювання 1453 р. османами та перенесення туди столиці імперії не перейменовувався, однак турки завжди називали місто Стамбулом. До 1930 р. офіційною, прийнятою на міжнародному рівні вважалася назва – Константинополь. У Болгарії в досліджуваний нами період вживалися топоніми Царгород або Стамбул.

** Або Болгарська екзархія – назва Болгарської православної церкви у період між підписанням султаном Абдул-Азізом фірману (указу) від 28 лютого 1870 р. про її створення як автономної у складі Константинопольської патріархії та до проголошення 10 травня 1953 р. Патріархатом. У травні 1872 р. Екзархат в односторонньому порядку проголосив автокефалію, хоча документ 1870 р. і не передбачав цілковитої канонічної незалежності болгар та надалі розглядався оттоманським урядом як такий, що втратив чинність після схизми (розколу). Автокефальний статус було визнано Константинопольським патріархатом тільки у лютому 1945 р.

Перші публікації, в яких йдеться про політику С. Стамболова, з'явилися по закінченні Громадянської війни. 1923 року було надруковано роботу [146] журналіста П. Сєвєрцева – кореспондента на Балканах на початку XX ст. Автор підкреслює схильність болгарської влади до організації «імпровізованих сцен, особливо, коли це обіцяло реальні вигоди». Представляючи політику стамболівців у подібному, не зовсім благовидному світлі, він водночас розцінює заходи місії на чолі з бароном Н. Каульбарсом як втручання у внутрішні справи суверенної держави. П. Сєвєрцев ставить під сумнів лояльність настроїв широких прошарків болгарського суспільства до Санкт-Петербурга під час подій 1886 р., наголошуючи на розчаруванні громадян князівства зовнішнім курсом імперії, та зазначає, що небажання Росії допомогти вирішити македонське питання на користь Софії під час Іллінденсько-Преображенського повстання 1903 р.* ще більше відвернуло Болгарію від своєї визволительки [146, с. 156].

Е. Д. Грімм характеризує С. Стамболова провідником інтересів місцевої буржуазії, яка прагнула до збагачення, та підтримує поширену в дореволюційній російській історіографії тезу про негативне ставлення до керівника Ради міністрів більшості населення князівства. Зближення Софії з Німеччиною і Австро-Угорщиною на початку XX ст., втілювачем у життя якого була НЛП, Е. Д. Грімм пояснює тим, що для Санкт-Петербурга і Софії двосторонні торгові відносини не були пріоритетними та не йшли у жодне порівняння з розмірами товарообігу між Болгарією і Центральними імперіями [147, с. 84].

Значний вплив на подальше вивчення теми має збірник [148], написаний заступником народного комісара освіти, керівником Товариства істориків-марксистів М. М. Покровським, який вважав політику Санкт-Петербурга на Балканах експансіоністською і колоніальною. Зазначена робота стала орієнтиром для дослідників, які займалися вивченням історії Болгарії та оцінювали заходи цієї країни у контексті взаємин Софії і Санкт-Петербурга. Радянські вчені почали

---

* Збройний виступ населення Македонії і Одринської (Східної) Фракії проти турецької влади з метою створення автономних держав у кордонах тогочасної Османської імперії. Повстання в Бітолському і Салонікському вілаєтах розпочалося 20 липня (у день пам'яті святого пророка Іллі), а в Одринському – 6 серпня (на християнське релігійне свято Преображення Господнє), звідси й назва. Подекуди окремі загони не складали зброї до кінця жовтня.

критично ставитися до зовнішнього курсу царського уряду по відношенню до країн Південно-Східної Європи. Це дозволило зробити переоцінку заходів кабінету С. Стамболова. Відповідальність за розрив офіційних взаємин 1886 р. покладалася не лише на стамболівців, а й на дипломатію Росії.

Вказані вище тенденції домінували в радянській науці протягом 1920–1930 рр. Проте наприкінці другого десятиліття з'явився альтернативний підхід до характеристики взаємин Софії і Петербурга. У 1928 р. було опубліковано монографію [149], в якій вчений С. Д. Сказкін зазначає, що царизм не мав загарбницьких намірів по відношенню до князівства та не прагнув перетворити цю балканську країну на власну колонію або заморську губернію. Серед основних аргументів на користь своєї позиції дослідник називає відсутність економічних інтересів Росії у Болгарії, підкреслюючи головну мету Санкт-Петербурга в регіоні – встановлення вигідного для себе режиму в Босфорі та Дарданеллах [149, с. 29]. Протягом 1920–1930 рр. ця концепція перебувала у затінку панівної. Проте на початку 1940-х вона відіграла помітну роль у трансформації оціночного підходу дослідників до характеристики відносин Софії і Санкт-Петербурга.

Згортання непу та посилення тоталітарних рис політичного режиму наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. вплинуло на історичну науку СРСР. Міжнародні відносини почали розглядатися у контексті класової боротьби, а посилання на праці К. Маркса, Ф. Енгельса і В. Леніна стали обов'язковими для наукового дослідження. Ці зміни позначалися на об'єктивності та якості історичних студій.

Болгарський емігрант, аспірант Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів В. В. Радєв [150, с. 364] відносить стамболівську партію до «буржуазних» угруповань, котрі забезпечували опору Фердинанду, який залучав до влади НЛП тоді, коли на міжнародній арені Софії потрібна була підтримка Центральних держав [151, с. 18]. Ще один емігрант із Болгарії В. Коларов, який публікувався під псевдонімом П. Павлович, називає «авантюристичними» наміри царизму в 1886 р. нав'язати опіку Софії, а позицію С. Стамболова відносно імперського курсу виправдовує державними інтересами [152, с. 110].

Отже, упродовж 1920-х – на початку 1930-х рр. радянська історична наука розвивалася під знаком переоцінки дореволюційного доробку російських вчених. Дослідники почали засуджувати втручання Санкт-Петербурга у внутрішні справи Болгарії, вважаючи виправданим спротив С. Стамболова намаганням Александра III підкорити князівство волі Росії. При цьому політика прем'єр-міністра і урядів НЛП наприкінці XIX – на початку XX ст. розкривалася недостатньо глибоко, а її особливості губилися на тлі критики заходів царизму на Балканах. Подібна одностайність трактування історії Болгарії радянськими вченими пояснюється вузькою джерельною базою, представленою збірником тенденційно підібраних документів [153]. Розширити її за рахунок болгарських першоджерел було проблематично, адже розірвані 1915 р. дипломатичні відносини між країнами відновилися лише у 1935 р. Проте навіть після їх чергового встановлення наукові зв'язки залишалися обмеженими. Оцінка радянськими авторами позиції С. Стамболова перебувала у залежності від інтерпретації науковцями зовнішньої політики Росії. Спроби Санкт-Петербурга посилити свій вплив на Балканах засуджувалися істориками як втручання у справи суверенної держави. Діяльність стамболівців, котрі протистояли Росії, на думку вчених, відповідала інтересам Болгарії.

Під час сталінського режиму кадри радянських вчених зазнали втрат. У зв'язку зі «справою славістів» 1933–1934 рр. жертвами репресій стало чимало істориків [154, с. 83]. 1934 року припинив роботу Інститут слов'янознавства, пропрацювавши лише три роки. Ці події були пов'язані з наступом на славістику як поширену в Німеччині «реакційну науку». Наприкінці 1930-х рр., коли в СРСР існував тоталітарний режим, ця галузь переживала кризу. Та все ж дослідження історії Болгарії продовжувалися [155, с. 102].

19 липня 1934 р. Й. В. Сталін написав листа членам Політбюро ЦК ВКП(б), в якому критикував інтерпретацію Ф. Енгельса причин імперіалістичних конфліктів наприкінці XIX ст., не погоджуючись, що прагнення Росії отримати контроль над Босфором і Дарданеллами було одним із чинників дестабілізації міжнародних відносин. На думку автора, у загостренні суперечностей між великими державами

винні всі країни. Радянський лідер також заперечує тезу Ф. Енгельса про можливі позитивні наслідки поразки відсталої Росії в її протистоянні з Німеччиною. Цей лист Й. В. Сталіна змусив радянських вчених по-новому оцінити політику Санкт-Петербурга на Балканах [156, с. 295].

Саме за таких умов з'явилася праця історика, філолога, академіка Академії наук СРСР М. С. Державіна [157]. Дослідивши творчий шлях болгарського письменника А. Константинова, вчений дає власну оцінку правлінню С. Стамболова: «Один з найбільш ганебних та похмурих періодів історії Болгарії, означений диктатурою» [157, с. 12].

У січні 1936 р. Раднаркомом СРСР і ЦК ВКП(б) було проголошено, що погляди представників «школи М. М. Покровського» є шкідливими для науки та помилковими у трактуванні марксизму. Методологія вчених, які поділяли точку зору історика щодо інтерпретації минулого, критикувалася у пресі. На адресу вже покійного на той час М. М. Покровського було висунуто звинувачення у схильності до «вульгарного соціологізму», «антипатріотизму» і «очорнення історії Росії». Однак традиції, закладені в радянській науці у 1920-х рр., виявилися стійкими. Вплив «школи М. М. Покровського» на дослідження авторів, котрі продовжували вивчати минуле балканських країн, відчувався і надалі. Прикладом цього є студентська робота вченого-болгариста С. І. Сідельнікова [158]. Характеризуючи політику уряду С. Стамболова, автор зазначає, що прем'єр-міністр боровся не проти російського народу, а проти заходів царизму. Розрив же Росією дипломатичних відносин з балканською країною він оцінює як поразку та вияв слабкості царської дипломатії [158, с. 180].

За часів Другої світової війни вплив влади на історичні дослідження в СРСР став ще більшим. У цей період відбулися важливі зміни в геополітичній стратегії Москви. Якщо у 1940 р. під час зустрічі з британським послом С. Кріппсом Й. Сталін висловив незацікавленість країни в об'єднанні слов'янських народів навколо СРСР [159, с. 113], то з початком радянсько-німецького воєнного протистояння ситуація змінилася. У 1941 р. було опубліковано вищезгаданий лист Й. В. Сталіна [160], що прискорило процес переоцінки діянь Російської імперії на

міжнародній арені. Лояльні до комуністичного режиму вчені взяли на озброєння деякі тези «вождя народів» та почали менш критично ставитися до заходів Санкт-Петербурга на Балканах.

Очевидність загрози, що нависла над країнами Центральної і Східної Європи та СРСР з боку нацистської Німеччини, актуалізувала ідею слов'янської єдності. Саме тому вивчення історії Болгарії в СРСР стало популярним. Із таборів було звільнено репресованих у середині 1930-х рр. спеціалістів, які відновили свою роботу [161, с. 88]. Водночас завершилася трансформація підходу радянських істориків до характеристики зовнішньої політики Російської імперії наприкінці XIX та на початку XX ст. Втручання Санкт-Петербурга у внутрішні справи Болгарії та інших країн регіону почало визначатися як місія захисту молодих балканських держав від експансії Німеччини і Австро-Угорщини. Невдалі зусилля зберегти у 1886 р. офіційні взаємини із Софією пояснювалися не прорахунками російського уряду, а інтригами Берліна і Відня та небажанням правлячих кіл Болгарії співпрацювати із Санкт-Петербургом. Після завершення Другої світової війни зазначені тенденції стали панівними.

Ще з середини 1930-х рр. поступових змін зазнавала й тематика досліджень радянських славістів. Об'єктом їхнього вивчення стали Балканські війни та зовнішня політика князя/царя Фердинанда і болгарських урядів напередодні й під час Першої світової війни [162; 163; 164; 165]. Історики А. А. Могилевич і М. Е. Айрапетян акцентують увагу на взаєминах Росії і Болгарії у 1912–1913 рр. Прийшовши до влади у липні 1913 р., коаліційний уряд «радославовістів», «стамболовістів» і «тончевістів» взяв, за визначенням авторів, курс на розрив із Санкт-Петербургом та на зближення з Віднем. У результаті російсько-болгарські відносини змінилися настільки, що колишня дружба канула у вічність [166, с. 68].

У роботах львівського історика Б. І. Распутніса [167; 168] теж аналізується міжнародна політика болгарських урядів на початку XX ст. «Буржуазія країни, – йдеться в одній зі статей, – прагнула розширити сферу своєї діяльності за рахунок Македонії», при цьому намагаючись вибрати «покровителя» серед імперіалістичних держав для досягнення цілі – здобуття цієї області [168, с. 58].

Значний внесок у дослідження міжнародного положення Болгарії, а також внутрішньої ситуації в країні напередодні та під час Першої світової війни зробив С. Ш. Грінберг [169; 170; 171]. Він підкреслює схвальне ставлення царя Фердинанда до зовнішньої орієнтації «стамболовістів», «радославовістів» і «тончевістів» на Троїстий союз та вважає, що Софія мала наміри приєднатися до цього блоку ще до початку воєнного конфлікту [171, с. 203].

1948 року було опубліковано останній четвертий том першої в СРСР узагальнюючої праці з історії Болгарії під авторством М. С. Державіна [172]. У присвяченій болгарському визвольному руху книзі С. Стамболова зображено продовжувачем справи Х. Ботева, нелояльним до російського царизму керівником Тирновського революційного комітету. Автор називає невиправдано поспішною організацію ним Старозагорського і Квітневого повстань [172, с. 161].

Уявлення про тенденції, характерні для радянської історіографії у розкритті російсько-болгарських взаємин середини 1880-х рр. дає стаття львівського історика О. С. Бейліса [173]. У ній розглядаються вже згадувані нами роботи М. М. Покровського, П. Павловича і С. Д. Сказкіна. Автор не погоджується з твердженням перших двох із них, котрі оцінювали політику Санкт-Петербурга як колоніальну. Тезу ж С. Д. Сказкіна про миролюбні наміри Росії історик підтримує, констатуючи, що у 1880-х – 1890-х рр. Санкт-Петербург не мав економічних інтересів на Балканах [173, с. 101].

Важливою працею з історії Болгарії є двотомник [174] за редакцією П. М. Третьякова, С. О. Нікітіна і Л. Б. Валєва, робота над яким розпочалася за часів сталінського режиму, однак надруковано його було у 1954 р. – вже після смерті «вождя народів». У цікавому для нас першому томі І. М. Частухін, А. М. Шнітман, І. В. Козьменко і В. І. Злиднєв є авторами одного із розділів, присвяченого політичній кризі 1886–1887 рр. та періоду правління стамболівців. Історики називають С. Стамболова «ворогом російського впливу», а також вказують на «тісний зв’язок між угрупованням його прибічників та західноєвропейськими монополістичними об’єднаннями і торговельними фірмами» [174, с. 397]. У дослідженні акцентується увага на боротьбі режиму

С. Стамболова з противниками із буржуазного табору та представниками соціалістичного руху, наголошується на фактах збагачення наближених до влади підприємців і особисто прем'єр-міністра за рахунок зловживань службовим становищем [174, с. 404]. У наступних розділах діяльність урядів НЛП згадується неодноразово. Так, розглядаючи період 1903–1908 рр., коли біля керма держави знову знаходилася НЛП, Н. В. Зуєва, І. В. Козьменко, І. М. Частухін, А. М. Шнітман і В. Д. Конобєєв вказують на підготовку Софії до війни з Портою, головною метою якої було визволення Македонії. Дослідники звертають увагу на той факт, що протягом другого самостійного правління стамболівські уряди інспірували діяльність четників на території області та сприяли доставці для них зброї через кордон [174, с. 475]. Незадовго до початку Балканських війн 1912–1913 рр., зазначають ще одні співавтори двотомника – М. А. Бірман і київський історик В. А. Жебокрицький, НЛП та інші ліберальні партії, які орієнтувалися на австро-німецький блок, активно ратували за війну проти Порти [174, с. 483]. В останньому розділі М. А. Бірман і В. І. Злиднєв стверджують, що напередодні та під час Першої світової війни НЛП реалізовувала «антислов'янський і пронімецький» курс, проти якого виступали «широкі народні маси болгарського суспільства» [174, с. 500].

Таким чином, упродовж існування сталінського режиму в СРСР не було написано жодної монографії, присвяченої періоду правління С. Стамболова й вивченню політичної спадщини державного діяча. Така ситуація пояснюється пріоритетністю для вчених іншої проблематики дослідження та обмеженістю радянсько-болгарських наукових зв'язків, які почали розширюватися лише після Другої світової війни. Оцінка радянськими авторами методів ведення політики С. Стамболовим і урядами НЛП визначалася сталінсько-ленінською методологією та залежала від інтерпретації істориками поведінки Росії на міжнародній арені наприкінці XIX – на початку XX ст. По мірі зростання амбіцій СРСР та загострення міжнародних відносин у другій половині 1930-х рр., а також під впливом більшовицької влади історики почали виправдовувати балканську політику Російської імперії. Тому С. Стамболов і його прибічники – Д. Греков,

Д. Петков, Н. Генадієв, які заважали Санкт-Петербургу виконувати місію «захисника» слов'янських країн від австро-угорської і німецької експансії, у наукових роботах з історії Болгарії, написаних під час та після Другої світової війни, характеризуються як одіозні постаті.

Лібералізація політичного режиму, що відбулася в СРСР після XX з'їзду КПРС 1956 р., вплинула і на діяльність науковців. Керуючись рішеннями партії, вчені взялися за подолання наслідків культу особи Й. Сталіна, схематизму і догматизму. В істориків з'явилася можливість більш творчо вивчати минуле, у тому числі й зарубіжних країн, менше зважаючи на догми, які нав'язувала пануюча ідеологія. На той час внаслідок пожвавлення зв'язків між СРСР і НРБ радянські дослідники отримали можливість працювати в архівах балканської країни, знайомитися з розробками колег із інших держав соцтабору. Болгаристика як напрям історичної науки набувала популярності. Наслідком цього стало поступове формування у Москві, Санкт-Петербурзі, Києві, Харкові, Львові, Одесі відповідних центрів і шкіл.

Однак сприятливі умови не вплинули на процес дослідження діяльності С. Стамболова. У другій половині 1950-х – на початку 1960-х рр. вказана тема практично не вивчалася. Відзначимо лише, що у період «хрущовської відлиги» популярності серед істориків набували проблеми, пов'язані з визвольною боротьбою болгар проти османської влади. У відповідних роботах [175; 176; 177] простежується прагнення до узагальнень на основі опрацювання значного масиву емпіричного матеріалу. Проте участь С. Стамболова у національному русі 1870-х рр. висвітлюється поверхнево. Революціонер лише згадується як один із керівників Старозагорського і Квітневого повстань. За ним міцно закріпилося визначення – «представник радикально-буржуазної течії».

З середини 1960-х до середини 1980-х в СРСР відбувалося чергове посилення партійно-державного контролю, що спричинило стагнацію у суспільстві. Аналогічні процеси мали місце і в історичній науці [178, с. 201]. Вони проявилися у призупиненні марксистських методологічних пошуків. Варто відзначити збереження старих концептуальних установок з незначними поправками та

усуненням застарілих залишків комуністичної ідеології. Теми, які почали вивчатися у попередню епоху, зберігали свою актуальність.

У 1966 р. захистив кандидатську дисертацію [179], присвячену Квітневому повстанню 1876 р. у Болгарії, український славіст В. П. Чорній. Десять років потому, з нагоди сторіччя збройного виступу, дослідник на матеріалах своєї наукової праці опублікував монографію [180]. Автор не змінив власні судження, негативно оцінивши поведінку апостола Тирновського революційного округу С. Стамболова, через невпевнені дії якого повстання не поширилося на Тирново і Горішню Оряховицю [180, с. 91]. У рецензії на дисертацію В. П. Чорнія харківський вчений-болгарист С. І. Сідельніков доповнює уявлення про образ С. Стамболова: «Він ніколи не був щирим і чесним революціонером, а з перших днів своєї участі в організації збройного виступу залишався кар'єристом і політичним дільцем, для якого це стало засобом досягнення особистих задумів» [181, спр. 525, арк. 3].

Кишинівський вчений К. О. Поглубко у монографії [182] стверджує, що С. Стамболов почав схилятися до силового методу розв'язання соціальних протиріч ще у період навчання в Одеській духовній семінарії у 1870–1872 рр. та членства тоді ж у революційному гуртку, пов'язаному з представниками російського народництва*. Майбутній регент, зазначає історик, засуджував самодержавство та не вірив у священну місію Росії як захисниці всіх православних слов'янських народів [182, с. 112]. Під час революційної діяльності С. Стамболов віддавав перевагу незначному за кількістю учасників «частковому революційному виступу», метою якого вважав привернення уваги Європи до ситуації у Болгарії та визволення країни за підтримки великих держав [182, с. 203]. Простежуючи трансформацію переконань С. Стамболова після визволення Болгарії, К. О. Поглубко констатує: «Від його народницьких вподобань нічого не

* Ідеологія і громадсько-політичний рух, що охопив вихідців із дворянства та різночинної інтелігенції Російської імперії у 60–80 рр. XIX ст. Представники цього напряму виражали інтереси селянської демократії, поєднуючи радикально-буржуазно-демократичну і антикріпосницьку програму з ідеалами утопічного соціалізму.

залишилося, окрім негативного ставлення до царизму. Колишній революціонер почав відстоювати інтереси „русофобської“ буржуазії» [182, с. 273].

Тему участі С. Стамболова у національно-визвольній боротьбі продовжив А. А. Улунян, який, на відміну від С. І. Сідельнікова і В. П. Чорнія, вважає вагомим внесок С. Стамболова в організацію Квітневого повстання 1876 р., називаючи його прелюдією до російсько-турецької війни [183, с. 198]. А. А. Улунян є співавтором монографії [184]. У ній зазначається, що напередодні воєнних дій 1877–1878 рр. болгарський революціонер забезпечував цінною інформацією російських розвідників. Подібній співпраці вчений дає позитивну оцінку [184, с. 113].

В радянській історіографії другої половини 1950-х – 1980-х рр. знайшла відображення й тема діяльності С. Стамболова під час його перебування на чолі уряду. Характеризуючи ставлення громадян до заходів стамболівців, київський дослідник А. К. Мартиненко стверджує, що широкі верстви населення Болгарії були незадоволені диктатурою та зовнішнім курсом влади [185, с. 71]. Вчений полемізує з американським дослідником Ч. Єлавичем [186], який, на думку А. К. Мартиненка, «…намагається згустити фарби на і без того темному тлі відносин між Росією і Болгарією у 1887–1895 рр.» [Цит. за: 185, с. 73]. Посилення позицій на болгарському престолі князя Фердинанда заокеанський історик називає поразкою, завданою С. Стамболовим Росії, та підкреслює, що протягом усього періоду існування незалежного князівства Санкт-Петербург використовував Болгарію як розмінну шахову фігуру в дипломатичній грі з великими державами. А. К. Мартиненко намагається спростувати вказані судження: «Єлавич налаштовує читача вороже по відношенню до Росії, котра ототожнюється ним з СРСР». Таке зіставлення він називає «нікчемною фальсифікацією». «Панславізм не має нічого спільного з радянською ідеологією інтернаціоналізму і дружби народів» [185, с. 73]. В іншій статті А. К. Мартиненко наголошує на існуванні у 1886–1894 рр. російсько-болгарських культурних зав’язків, наявності безвізового режиму між країнами та розширенні обсягу торгівлі між ними у порівнянні з попередніми роками [187, с. 63].

І. Л. Пейч вважає, що очолюваний С. Стамболовим кабінет міністрів, котрий проводив антиросійську політику, «ненавиділа більшість населення». У своїй діяльності уряд, підтримка якого була мізерною – «п'ять тисяч жандармів та незначна частина офіцерства», спирався на Австро-Угорщину і Велику Британію [188, с. 45]. Аналізуючи причини відставки С. Стамболова, І. Л. Пейч зазначає, що її спричинили народні виступи, котрі стали результатом погіршення становища багатьох прошарків населення. Серед наслідків правління С. Стамболова історик називає зниження рівня життя в країні, втрату боєздатності війська та ускладнення відносин з Росією. Про останнє, вважає дослідник, начебто шкодував сам прем'єр-міністр [188, с. 47].

Протягом періоду «перебудови» у 1985–1991 рр. в СРСР відбувався процес ослаблення партійно-державного контролю над історичною наукою, що ознаменувало собою початок впровадження низки альтернативних західних теорій. Радянськими вченими було виявлено безліч прогалин в уявленнях про минуле; як наслідок, виникла нова наукова проблематика. Спеціалісти, які вивчали політичну історію Болгарії останньої третини XIX ст., взялися досліджувати особливості функціонування влади у князівстві періоду прем'єрства С. Стамболова.

Співавтор узагальнюючої праці з історії Болгарії [189] М. А. Бірман розкриває трансформацію ідеологічних принципів С. Стамболова у 1870-х – першій половині 1890-х рр. Як учасник визвольного руху майбутній голова уряду був прибічником свободи і рівноправ'я. Під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. він став користолюбцем, адже не вступив до лав ополченців або партизанських чет, а взявся за постачання продовольства і обмундирування підрозділам російської армії та за реквізицію майна турецького населення, що, на думку М. А. Бірмана, свідчить про його прагнення до збагачення. Водночас автор позитивно характеризує зусилля С. Стамболова, спрямовані на зміцнення самостійності князівства та захист національних інтересів Болгарії, модернізацію держави, а також забезпечення розвитку виробництва. Негативним проявом режиму вчений вважає авторитарний стиль управління прем'єра. Втім, без

подібних диктаторських методів, продовжує дослідник, неможливим було б здійснення непопулярного серед народу зовнішньополітичного курсу, спрямованого на зближення з Австро-Угорщиною і Великою Британією та конфронтацію з Росією, а також інших заходів (підвищення податків, сприяння збагаченню буржуазії та ін.), що викликало невдоволення широких верств населення країни [189, с. 261].

В роботі М. А. Бірмана і Т. Ф. Маковецької [190] характеризується режим у Болгарії за часів прем'єрства С. Стамболова та підкреслюється обмеження урядом ролі ЗНЗ, які перетворилися на придаток виконавчої гілки влади. Правляча НЛП захищала інтереси країни, недоторканість корони і Тирновської конституції, але, незважаючи на декларацію вірності принципам основного закону, розпочала наступ на демократичні права і свободи громадян. Дослідники вказують на успіхи уряду в подоланні міжнародної ізоляції та зрушеннях у вирішенні на свою користь македонського питання. Часті ж звернення стамболівців за фінансовою допомогою до західних країн не схвалюються авторами, на думку яких, такі кроки втягували князівство у боргову кабалу до іноземного капіталу. «Правління стамболівців, – йдеться у статті, – хронологічно співпало з процесом первинного накопичення капіталу в Болгарії, що відбувалося за рахунок незаконних кредитних операцій і державних поставок та пограбування казни» [190, с. 307].

Розвиток болгаристики у 1950-х – 1980-х рр. відбувався завдяки тісним зв'язкам з вченими НРБ та, як наслідок, можливості розширити джерельну й історіографічну бази досліджень. У результаті невивчені до того часу питання діяльності С. Стамболова знайшли відображення в наукових роботах. Серед них – участь революціонера у визвольному русі, його стосунки з членами народницьких гуртків Росії, еволюція поглядів упродовж 1870-х – на початку 1890-х рр., розбудова системи державного управління, економічна і зовнішня політика очолюваного ним уряду [191, с. 239]. «Представник радикально-буржуазного напряму БРЦК», «русофоб», «натхненник антинародної політики», «провідник інтересів Австро-Угорщини і Німеччини на Балканах» – вказані визначення-штампи закріпилися за С. Стамболовим та застосовувалися радянськими

істориками для його характеристики протягом «брежнєвського застою». Подібна практика заважала вченим об'єктивно сприймати цю особистість. Ситуація змінилася під час «перебудови», коли дослідники почали брати на озброєння нову методологію. Однак цей процес не призвів до змін в оцінках діяльності С. Стамболова як революціонера і державника. Ця тема так і залишилася серед непріоритетних.

Після розпаду СРСР наприкінці 1991 р. в історичній науці Російської Федерації (РФ) відбулися зміни. Вчені поступово відмовилися від класового підходу вивчення минулого. Змінилася й тематика досліджень. Слов'янознавство у цьому відношенні не було винятком. Проблеми, котрі раніше не представляли наукового інтересу, почали вивчатися. Серед них – ідеї і практики С. Стамболова [192, p. 176]. При цьому імперський наратив радянської історіографії знайшов своє продовження в РФ. Багато в чому це пояснюється зовнішньою політикою, яку реалізовувала офіційна Москва після 1991 р., та впливом влади в країні на основні напрями наукових пошуків істориків.

Н. С. Кіняпіна виділяє як позитивні, так і негативні наслідки перебування біля керма держави колишнього голови Регентської ради і прем'єр-міністра. Підкреслюючи стабілізацію внутрішньої ситуації в країні, вона наголошує на його диктаторських методах управління та розправах над інакомислячими. Дослідниця першою серед російських авторів звернула увагу на спробу С. Стамболова у 1891 р. через посередників розпочати переговори з відновлення дипломатичних відносин із Санкт-Петербургом. Підводячи підсумки правління першого кабінету НЛП, історик констатує факт залежності Софії від Порти і Заходу, а також зазначає, що намагання уряду вирішити на користь Болгарії македонську проблему лише створювали напруження в регіоні [193, с. 49].

Вагомий внесок у дослідження вказаної теми зробив В. І. Косік. Його монографія [194] – перше у російській історіографії дослідження, котре безпосередньо стосується періоду перебування при владі стамболівців у 1886–1894 рр. Розкриваючи причини конфлікту між державами, вчений не перекладає провину за ускладнення двосторонніх взаємин виключно на С. Стамболова, а

вказує і прорахунки місії Н. Каульбарса [194, с. 67]. В іншій роботі [195] історика увага акцентується на неодноразових застосуваннях С. Стамболовим жорстких заходів по відношенню до опозиції. Втім, подібні кроки вчений виправдовує прагненням зміцнити незалежність князівства шляхом запобігання іноземному втручанню [195, с. 118]. Свою чергову працю він присвятив роздумам з приводу сприйняття болгарами політики Росії в останній чверті XIX ст. Дослідник вважає, що С. Стамболов виявився заручником власного курсу, «поставивши самого себе у положення єдиної перепони на шляху до примирення» Санкт-Петербурга і Софії, та виражає сумніви з приводу ефективності застосування державником засобів «виховання палицею» у населення любові до свободи [196, с. 257].

Відома дослідниця Р. П. Грішина розглянула процес розбудови у Болгарії європейської моделі політичної системи, враховуючи традиції, що залишилися в країні з часів османського панування [197; 198; 199]. Авторка характеризує авторитаризм С. Стамболова, називаючи його «плідним у певних умовах», підкреслює успіхи в економіці, досягнуті стамболівцями завдяки жорсткому управлінню, та важливі соціальні зміни [199, с. 34]. Р. П. Грішина також аналізує конфлікт між світською та духовною владою за часів прем’єрства С. Стамболова. На її погляд, протиріччя виникли на основі прихильного ставлення до Санкт-Петербурга вищих кліриків, більшість з яких отримали освіту в Росії [200, с. 227]. Вивчаючи кризовий період у російсько-болгарських відносинах [201], професорка засуджує втручання великих держав у внутрішні справи балканської країни. Аналогічної думки притримується і А. А. Улунян, який вважає, що С. Стамболов уособлював прагнення болгарських еліт захищати національні інтереси, а не зберігати вірність «історичним союзникам» [202, с. 103].

Тему взаємин С. Стамболова і вищого духовенства БПЦ досліджували В. В. Бондарєва і О. А. Дубовік. Перша з них відмічає, що С. Стамболов намагався унеможливити участь Екзархату в політичному житті князівства, при цьому відводячи йому важливу роль у розв’язанні македонської проблеми [203, с. 310]. Розглядаючи конфлікт між світською владою і Екзархатом, О. А. Дубовік розкриває методи, що їх застосовував прем’єр-міністр для підпорядкування

ієрархів – погрози, шантаж, особисті зв'язки у Константинополі з чиновниками турецької адміністрації, яких він налаштовував проти екзарха. Авторка зазначає, що упродовж правління кабінету НЛП православ'я відступало на другий план у забезпеченні консолідації нації, що було закономірним в умовах реалізації світської моделі розвитку суспільства, та у модернізації державного управління [204, с. 332]. В наступній роботі О. А. Дубовік торкається відносин Софії і Стамбула у 1886–1894 рр., згадуючи про відродження С. Стамболовим ідеї створення дуалістичної турецько-болгарської імперії. Вона вказує як позитивні сторони тісної співпраці між двома державами, так і небезпеки, що виникали у зв'язку з їхнім зближенням [205, с. 122].

Вслід за розпадом СРСР у російській історіографії відбулися трансформації методологічного підходу до вивчення політичної діяльності С. Стамболова. Якщо в радянський період її розглядали крізь призму класової боротьби у Болгарії та суперництва Росії з Австро-Угорщиною на Балканах, то після 1991 р. вона аналізувалася у рамках розбудови національної держави, модернізації економіки і політичної системи країни. Це пояснює відмінності основних рис образу С. Стамболова як державника, представлених в радянській у XX ст. та у російській наприкінці XX – на початку XXI ст. історіографії. З припиненням існування СРСР більшість дослідників, котрі вивчали зазначену тему, почали демонструвати незалежність від впливу офіційного Кремля й нав'язливих імперських штампів, що сталося завдяки лібералізації середовища в Інституті слов'янознавства Російської академії наук та університетах РФ. Неоднозначну оцінку вчених отримала схильність С. Стамболова до авторитаризму.

В українській історичній науці після розпаду СРСР теж відбулися зміни, пов'язані з застосуванням вченими нової методології, а також вивченням тем, котрі раніше не досліджувалися. Так, Ю. В. Швецов розкриває відносини між С. Стамболовим і Екзархатом. Автор вважає, що голові уряду вдалося приборкати священнослужителів та змусити їх визнати Фердинанда князем за допомогою політики «батога і пряника» – шляхом застосовування репресій і одночасного забезпечення церкви державними субсидіями [206, с. 83].

На початку XXI ст. продовженням наукової діяльності львівського дослідника В. П. Чорнія стала перша в українській історіографії узагальнююча праця [207], присвячена історії Болгарії. В ній автор представляє С. Стамболова одним з лідерів Ліберальної партії, члени якої були противниками консерваторів. Швидко набувши досвіду, він перейшов на помірковані позиції. На чолі Регентської ради, а згодом уряду, політик відстоював інтереси «нової» буржуазії, пов'язаної із західними ринками. Автор підкреслює: з одного боку, державник дбав про національну культуру, сприяв розвитку економіки, реалізовуючи політику протекціонізму; з іншого, порушував права і свободи громадян, витрачаючи значні кошти на потреби поліції [207, с. 210].

Побіжні згадки про колишнього голову Регентської ради і уряду мають місце в роботі М. В. Тортіки (Лобанової), яка зазначає, що жорсткі умови диктатури 1887–1894 рр. сприяли консолідації лівих угруповань та утворенню Болгарської робітничої соціал-демократичної партії (БРСДП) [208, с. 139]. Характеризуючи партійну систему, що існувала у Болгарії за часів прем'єрства С. Стамболова, М. Л. Крютченко застосовує диференціацію, котра до цього використовувалася болгарськими і радянськими вченими. Вона розділяє антагоністично налаштовані по відношенню до влади угруповання на легальну й нелегальну опозицію [209, с. 287]. О. О. Меліш у процесі вивчення заходів болгарської дипломатії наприкінці XIX – на початку XX ст. з розв'язання македонської проблеми підкреслює позицію уряду С. Стамболова при вирішенні національного питання – відхилення пропозицій Сербії і Греції щодо розподілу європейських вілаєтів Османської імперії на сфери впливу [210, p. 36].

Свідченням зростання інтересу українських вчених до діяльності колишнього голови Регентської ради і уряду є симпозіум «Стефан Стамболов та його епоха», організований 1 березня 2014 р. Центром болгаристики та балканських досліджень імені Марина Дринова Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна з нагоди 160-річчя від дня народження державного діяча. Матеріали форуму, в тому числі чергові роботи декого із харківських дослідників [211; 212], були опубліковані у восьмому томі «Дриновського збірника». Згідно із

концептуальним задумом організаторів конференції, С. Стамболов є однією з тих історичних постатей, котрі визначили долю своєї країни на багато років уперед.

Упродовж останніх років нами було опубліковано низку робіт, присвячених розкриттю спадщини С. Стамболова, а також встановленню її впливу на комплекс взаємопов'язаних чинників болгарського державотворення наприкінці XIX – на початку XX ст. [213; 214; 215; 216; 217; 218; 219].

В Україні, яка з 1991 р. знаходиться у процесі розбудови національної державності та де відбувається становлення політичної системи, сюжети з історії Болгарії, котра упродовж останньої третини XIX ст. проходила аналогічні стадії розвитку, представляють собою значну суспільну актуальність. Але наразі вказана проблематика не є провідною серед напрямів наукових пошуків. І це при тому, що в нашій країні на сьогодні склалися сприятливі умови для неупередженого вивчення такого суперечливого питання, як діяльність С. Стамболова, адже, на відміну від російських колег, над вітчизняними вченими не тяжіє тягар державної політики, пов'язаної з реанімацією імперського минулого.

У російській, радянській та українській історіографії тема реалізації ідей і практик однією з найбільш значимих постатей болгарського державотворення знайшла широке відображення. Проте далеко не всі її аспекти на сьогодні досліджено ґрунтовно, що залишає простір для поповнення власних доробків сучасних вчених. Серед таких актуальних для науки питань – стамболівська спадщина, яка визначала розвиток Болгарії і після смерті державного діяча.

1. 3. Історики інших країн про С. Стамболова та його політичну спадщину

В країнах Західної Європи першість у написанні робіт, присвячених біографії С. Стамболова, теж належить журналістам і публіцистам. Зокрема британець А. Біман в опублікованій 1896 р. книзі [220] докладно розкриває діяльність політика, починаючи з його участі у визвольній боротьбі проти османської влади та закінчуючи трагічною смертю. Автор особисто знав регента/прем'єр-міністра. Явно симпатизуючи державнику, він звертає увагу читачів на його зусилля, спрямовані на розвиток економіки країни та відстоювання незалежності

князівства. Визнаючи авторитарні методи управління С. Стамболова, А. Біман виправдовує їх тим, що голові уряду доводилося мати справу з населенням, для якого був характерний низький рівень політичної культури [220, с. 211].

Позитивну оцінку заходам державного діяча дає і Р. фон Мах – колишній німецький офіцер, який після завершення служби став журналістом. В основу надрукованої 1929 р. роботи [221], котра 1992 р. стала однією зі складових збірника [222], покладено особисті спогади автора та його інтерв'ю зі С. Стамболовим. Р. фон Мах переконує в тому, що голова Регентської ради боровся проти російської експансії на Балканах, захищаючи Болгарію від будь-якої зовнішньої загрози. С. Стамболова у жодному разі не варто вважати втілювачем у життя прагнень Австро-Угорщини у Південно-Східній Європі, адже він діяв у інтересах своєї держави [222, с. 340].

У порівнянні з творами публіцистів, працям професійних істориків притаманні більш ґрунтовні й виважені судження щодо особи С. Стамболова та його діяльності. В опублікованому впродовж 1897–1901 рр. у Франції за редакцією професорів Е. Лавісса і А. Рамбо дванадцятитомнику «Всесвітня історія з IV століття до нашого часу», перші вісім томів якого російською мовою було видано у 1897–1903 рр., а останні чотири надруковано в 1905–1907 рр. об'ємом у вісім томів під заголовком «Історія XIX століття», мова про С. Стамболова йде у передостанньому сьомому томі [223]. Дослідники високо оцінюють особисті якості державника, підкреслюють його живий розум і видатні здібності. Владний від природи, доповнюють історики, він під тиском обставин став деспотом: насильно повів свій народ важким, але плідним шляхом прогресу. Його честолюбною мрією було досягнення повної незалежності Болгарії, реалізація гасла «Болгарія для болгар», звільнення країни як від російської опіки, так і від верховенства Порти [223, с. 465].

На відміну від російської, для західноєвропейської гуманітаристики наприкінці XIX – на початку XX ст. були характерні прямо протилежні погляди на діяльність С. Стамболова. Ініціативи уряду НЛП знаходили схвальні відгуки з

боку британських, французьких і німецьких публіцистів, журналістів та істориків. Така тенденція зберігалася й надалі.

На початку XX ст. завдяки працям італійських соціологів Р. Міхельса, Г. Моски і В. Парето відбувалося становлення поширеної в західній історичній науці теорії еліт*. Її вплив відчувається у творчості британського вченого С. Блека, який підкреслює роль молодого болгарського істеблішменту у визначенні державної політики. Дослідник розкриває діяльність С. Стамболова – представника інтересів прозахідної еліти, схвалюючи введення ним на княжий престол Фердинанда, а також наголошуючи на важливості цього кроку для розширення міжнародних зав'язків Софії [224].

Після Другої світової війни у західній історіографії позначилися зміни. На тлі демократизації гуманітарних наук вчені все частіше інтерпретували минуле з позиції різних соціальних прошарків, критикуючи державну політику, що відповідала інтересам еліт. Проте у тих небагатьох працях, де згадується С. Стамболов, вказана тенденція не простежується. У них він характеризується як патріот, котрий стояв на сторожі національних інтересів. Так, у монографії американських істориків Чарльза і Барбари Єлавичей [54] колишнього регента і прем'єр-міністра представлено «стійким лідером», який зумів захистити право Болгарії на державність, встановив дипломатичні відносини з країнами Західної Європи та зміцнив позиції Софії у Македонії [54, p. 168]. В окремій роботі [186] Ч. Єлавич дає визначення міжнародному курсу Санкт-Петербурга на Балканах як імперському, вказуючи на низку прорахунків царизму, що стало причинами розриву взаємин із Софією. Прагнення молодої болгарської еліти захистити державність від зовнішньої загрози знаходять розуміння і підтримку автора.

Суттєвий вплив на історичну науку мало поширення в країнах Заходу неоконсерватизму, який передбачав використання минулого для патріотичного виховання громадян. Вказані тенденції зміцнили характерну для західної літератури традицію зображувати С. Стамболова видатним лідером нації.

---

* Світоглядна й філософська концепція про роль і значення окремої групи людей – невеликої, тісно згуртованої частини суспільства (еліти), її вплив на різні сфери економіки чи політики.

Зокрема, британський вчений Р. Кремптон стверджує про доброзичливе ставлення журналістів газети «The Times» до ініціатив прем'єр-міністра, котрий намагався переорієнтувати Софію на держави Західної Європи [225]. У наступній роботі [226] автор звертає увагу на важливу передумову встановлення особистого режиму монарха у Болгарії наприкінці XIX – на початку XX ст. Фердинанд зумів забезпечити собі широкі повноваження завдяки надійній підтримці з боку збройних сил. Історик пов'язує витоки процесу формування авторитаризму з правлінням С. Стамболова, коли носієм влади виступав голова уряду, а Військове міністерство було під його контролем [226, с. 498].

Стислу характеристику зовнішнього курсу С. Стамболова надає німецький вчений турецького походження Ф. Аданир, визначаючи його як «османофільський». Автор наголошує на успіхах державника у спробах вирішити на користь Софії македонське питання, що стало можливим завдяки підтримці добросусідських взаємин з Портою [227, с. 118].

Втім сплеск неоконсерватизму в 1980-х рр. не змінив основні тренди у розвитку західної історіографії. Демократизм та розмаїття методологічних прийомів залишалися притаманними гуманітарним наукам. Упродовж другої половини XX ст. широкого розповсюдження набула теорія модернізації, яка протягом свого укорінення пережила низку змін. Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. завдяки працям французького соціолога А. Турена і його американсько-ізраїльського колеги Ш. Ейзенштадта більшість вчених визнали можливість запровадження національних проектів модернізації на основі накопичення передового технологічного і соціального досвіду в гармонійному поєднанні з традиційними цінностями незахідних суспільств. Саме ці новації знайшли відображення у методології досліджень американських істориків Г. Стоукса і Д. Перрі. Вони не ставлять під сумнів той факт, що Болгарія у своєму розвитку проходила ті ж самі етапи, котрі раніше пережили країни Західної частини Старого Світу. При цьому вчені зосереджуються на вивченні процесів трансформації у державі. У 1887–1894 рр., зазначає Г. Стоукс, у Болгарії укорінилася відома під назвою «партизанство» практика, яка включала в себе

чиновницьке хабарництво і підтасовку на виборах лояльними до влади посадовими особами. Прем'єр-міністр, формуючи бюрократичний апарат, увесь матеріальний тягар для його розбудови і подальшого функціонування переклав на селян, котрі сплачували значно вищі податки у порівнянні з іншими категоріями населення [228, p. 245]. Д. Перрі приділяє увагу заходам, спрямованим С. Стамболовим на стабілізацію економіки та гарантування безпеки князівства. Заради зміцнення незалежності країни голова уряду обмежив гарантовані конституцією демократичні права і свободи. Але ці негативні прояви правління, переконує автор, ніщо у порівнянні з забезпеченими політиком прискореними процесами модернізації Болгарії, що поклало початок перетворенню країни на державу європейського зразка [229, p. 254].

Діяльність колишнього регента/прем'єр-міністра знайшла відображення і в загальних працях [230; 231; 232; 233] британця С. Еванса, канадця грецького походження Л. Ставріаноса, вже згадуваного нами Р. Кремптона та американця Ф. Чарі. Автори побіжно згадують правління С. Стамболова, при цьому вказуючи на авторитарний характер режиму, що існував у 1886–1894 рр.

Окремий інтерес у контексті досліджуваної теми представляють роботи авторів із країн Південно-Східної Європи. Це пояснюється тим, що сусідні з Болгарією Греція, Сербія, Румунія і Чорногорія наприкінці XIX й на початку XX ст. пройшли аналогічні стадії національного будівництва та державотворчих процесів, а історія кожної із них до того ж тісно переплітається одна з одною. Звичайно ж більшість із цих праць виходять за рамки відповідних інтерпретацій минулого вказаних балканських країн, що часто-густо демонструє прямо протилежний погляд на одні й ті ж історичні процеси.

Серед численних робіт югославських авторів для нас цікаві ті, в яких розкриття міжнародних відносин на Балканах та боротьби Белграда, Афін і Софії за домінування у Македонії охоплює часи правління С. Стамболова. У книгах сербських істориків С. Терзича і В. Казимировича [234; 235] голова Регентської ради/прем'єр-міністр князівства – це керівник болгарської пропаганди, котра заважала формуванню македонської нації. У грецькій історіографії, особливо в

дослідженні політолога Е. Кофоса [236], простежується прагнення забезпечити обґрунтування права Афін на території, що на них упродовж 1886–1894 рр. претендувала і Софія. Тогочасний болгарський державний діяч, як ворог реалізації «Мегалі ідеа»*, просто не міг бути позитивним героєм.

Турецькі дослідники у період «холодної війни» розробили власну версію діяльності С. Стамболова. Історик і лінгвіст П. Туглачи вказує на торгово-буржуазну соціальну опору першого стамболівського уряду та на значну підтримку громадськістю його протурецького зовнішнього курсу [237, p. 97–98], що суперечить розповсюдженій на той час у болгарській і радянській історіографії тезі про проросійські симпатії більшості населення князівства.

Наприкінці XX – на початку XXI ст. одразу декілька чинників визначили зміни у поглядах на вивчення історії Південно-Східної Європи. Крах світового комунізму й інформаційний вибух, спричинений появою мережі Інтернет, ознаменували собою початок епохи глобалізації. До того ж продовжували утворюватися нові методологічні прийоми та відкриватися раніше недоступні дослідникам архівні матеріали. Ці тенденції поставили під сумнів майбутнє ґранд-наративів, які протягом тривалого часу існували в державах світу. Втім значення «національних історій» залишалося вагомим [238, с. 4; 239, с. 24], тому усталені оціночні підходи щодо діяльності С. Стамболова змінювалися повільно.

У вказаний період зростав інтерес науковців з різних куточків світу до балканських країн. Це відбувалося під впливом загострення міжнаціональних відносин у регіоні, що вилилося в низку конфліктів та розпад Югославії. Увага дослідників була прикута до війн на Балканах у XIX і XX ст., міжнародних проблем на кшталт македонської і питань, пов’язаних з місцевим націотворенням.

Серед вчених, котрі вивчали зазначену проблематику, фігурують автори, які побіжно торкаються подій за участі С. Стамболова. Так, американець Р. Холл у низці робіт [240; 241; 242; 243; 244] називає політика фундатором болгарської

* «Велика ідея», також панеллінізм – іредентистський замисел греків під ярмом Оттоманської Порти. Концепція передбачала реставрацію Візантійської імперії з центром у Константинополі.

державності. Стамболівці ж, як послідовники свого засновника, значаться серед безпосередніх винуватців втягування Софії у Першу світову війну.

Польські науковці А. Гіза і Я. Рубаха вивчають македонське питання. Перший вважає особистою заслугою С. Стамболова розширення впливу Екзархату на території Османської імперії та підкреслює, що у період правління очолюваного ним уряду Белград і Афіни не мали шансів схилити Софію до розподілу Македонії на сфери впливу [245, с. 36]. Я. Рубаха у дослідженні [246] стверджує: під час перебування при владі С. Стамболова болгарська еліта вперше розробила план розв'язання македонської проблеми, згідно з яким передбачалася розбудова добросусідських взаємин з Константинополем.

Монографія сербського вченого В. Йовановича [247] за своєї риторикою нагадує типові праці часів правління Й. Тіто і Л. Колішевського*. У ній акцентується увага на дипломатичних прорахунках уряду С. Стамболова та зазначається, що його антиросійська політика була актуальною у 1886–1887 рр. Подальша ж її реалізація виглядала абсурдно [247, с. 146].

Науковці з Туреччини, аналізуючи діяльність колишнього голови Регентської ради і прем'єр-міністра, так само не відходять від національних історіографічних традицій, закладених у XX ст. Ф. А. К. Ясамі звертає увагу на пропозицію С. Стамболова правителю Порти заснувати дуалістичну болгарсько-османську імперію. Основною метою такого кроку вчений вважає прагнення утворити у Південно-Східній Європі могутню державу, здатну протистояти поширенню впливу Росії у регіоні [248, p. 45]. Б. Калайчи констатує, що організований 1886 р. «русофілами» переворот завершився провалом, оскільки його не підтримала громадськість країни, настрої якої уособлював С. Стамболов [249, p. 38].

У роботі британського журналіста М. Гленні [250] С. Стамболов постає в образі вольового політика, котрий змінив зовнішню орієнтацію Софії. Дослідження творчого шляху кореспондента «The Times» на Балканах Д. Баучера представив ірландець М. Фолі [251]. Вчений зазначає, що грецькі газети

* Македонський політик, один з найближчих соратників Йосипа Броз Тіто, фактичний глава Соціалістичної Республіки Македонії у 1945–1980 рр.

звинувачували журналіста в упередженому висвітленні політики С. Стамболова. Проте, на думку М. Фолі, Д. Баучер був об'єктивним при викладенні матеріалу, незважаючи на особисті приязні стосунки з болгарським прем'єром, та не нехтував критикою його «східних» методів управління [251, p. 7].

Грецький історик Т. Вереміс констатує, що завдяки заходам уряду С. Стамболова Болгарії вдалося уникнути краху економіки, а за допомогою контролю ним за діяльністю македонських революціонерів встановити добросусідські відносини з Портою [252, p. 33].

Таким чином, у процесі дослідження політики С. Стамболова історики і публіцисти багатьох країн світу створили декілька іноді взаємовиключних версій її інтерпретації. Ці варіанти трактування склалися під впливом традиції відповідних національних наративів. Крім того відзначимо наявність сприятливих умов на зламі XX і XXI ст. для напрацювання об'єктивних оціночних підходів, які не залежали б від політичної кон'юнктури.

На сьогодні існує величезний масив наукових праць, що стосуються різних аспектів діяльності С. Стамболова. В історичних виданнях детально відтворено його участь у визвольній боротьбі народу проти османської влади, членство у Ліберальній партії, роль в організації контрперевороту 1886 р. та заходи на чолі Регентської ради і на посаді прем'єр-міністра. Досліджено також функціонування вже після смерті колишнього високопосадовця заснованої ним НЛП. А от вплив спадщини державника на подальший політичний і соціально-економічний розвиток Болгарії у наступних двадцяти п'яти роках практично не вивчався. Безсумнівно, більш поглиблений аналіз даної проблеми здатен скорегувати розповсюджені в історіографії висновки щодо діяльності С. Стамболова.

1. 4. Джерельна база роботи

Дослідження спадщини С. Стамболова потребувало опрацювання широкого кола історичних джерел, серед яких – публіцистика [253; 254], котра використовувалася в агітаційних цілях та як інструмент боротьби за владу. В цих роботах міститься біографія С. Стамболова, йде мова про його успіхи й невдачі.

Члени НЛП нагадують про здобутки Регентської ради та першого «стамболовістського» кабінету міністрів. Вони порівнюють діяльність виконавчого органу на чолі зі С. Стамболовим з власною, іноді виправдовуючи у такий спосіб свої непопулярні кроки. У їхній політиці пам'яті демонструється наступність традицій, закладених однопартійцями у 1886–1894 рр., акцентується увага на тогочасних досягненнях у міжнародних справах, а також успіхах у стабілізації внутрішньої ситуації в країні [255; 256]. Опоненти ж стамболівців характеризують їхнього засновника як «русофоба», диктатора та узурпатора влади, намагаючись виставити НЛП у негативному світлі. Так, у публіцистиці лідерів соціалістичного руху Болгарії Д. Благоєва і Я. Сакизова колишній голова Регентської ради/прем'єр-міністр – це представник буржуазії, яка перш за все дбала про власні інтереси, а вже потім про державні. Але при цьому «тісні» й «широкі» соціалісти вважали організований С. Стамболовим контрпереворот боротьбою князівства за незалежність проти імперської політики Росії, а тому виправдовували деякі заходи спікера парламенту [21, с. 79; 257, с. 52].

Докладно діяльність С. Стамболова представлена в опублікованій у 1909 р. книзі [258], друге видання якої було надруковано 1992 р. у вигляді двотомника [259; 260], болгарського громадського діяча і етнографа Д. Маринова, котрий підтримав контрпереворот 1886 р. та зі схваленням поставився до ініціатив регентів і уряду НЛП. Д. Маринов вважає, що С. Стамболов «втілював у життя болгарську ідею, яка зводилася до об'єднання всієї нації під дахом однієї держави» [260, с. 510]. Автор високо оцінює відкриття нових болгаромовних шкіл на території Османської імперії та приєднання кількох єпархій Македонії до Екзархату [260, с. 395]. На його думку, Болгарія не була відповідальною за ускладнення взаємин з Росією, адже поводила себе природно, захищаючи власні інтереси [260, с. 128].

Чимало інформації про діяльність С. Стамболова в 1879–1887 рр. міститься у двотомнику [271; 272], написаному болгарським публіцистом і дипломатом С. Радевим – теж прихильником НЛП. Він створив на загал позитивний образ державника, схарактеризував його як реаліста, мудру, не позбавлену романтичних

рис особистість. С. Радев підкреслює, що С. Стамболов розпочинав кар'єру «русофілом», але йому не був притаманний поширений у Болгарії протягом перших років її незалежності фанатизм по відношенню до визволительки. Автор вважає, що С. Стамболов не став «русофобом» після перевороту 1886 р., а виступав проти імперської політики Санкт-Петербурга [272, с. 198].

На оціночні підходи до аналізу діяльності С. Стамболова вплинуло завершення Балканських війн 1912–1913 рр. Втрата територій, де за версією державної пропаганди проживала більшість болгар, спричинила зміни у настроях суспільства країни. Радикал-демократи, «тісні» й «об'єднані» соціалісти, члени селянської партії* активно виступали проти участі у новій війні; «стамболовісти», «радославовісти», «народняки», «цанковісти» і «каравелісти», навпаки, ратували за продовження боротьби за приєднання Македонії. 1913 року стамболівці увійшли до складу уряду В. Радославова, політика якого була спрямована на приєднання Болгарії до Центральних держав та залучення країни у черговий конфлікт за переділ територій на Балканах. У середовищі НЛП намітився розкол: одні члени партії на чолі з головою ЦБ Н. Генадієвим виступали проти союзу з державами Троїстого союзу та наполягали на зближенні Болгарії з Антантою; інші, котрі об'єдналися навколо Добри Петкова (однофамілець колишнього керівника організації – Димитра Петкова), підтримували курс кабінету міністрів.

В опублікованій саме у цей час з нагоди двадцятиріччя від дня смерті С. Стамболова брошурі [253] лідер НЛП Н. Генадієв схвалює міжнародний курс Болгарії 1887–1894 рр. та запевняє, що колишній голова Регентської ради і уряду не був «русофобом». У період прем'єрства С. Стамболова, зазначає автор, вдалося укорінити болгарську національну свідомість серед населення Македонії, проте наступні уряди звели нанівець вказані здобутки. Н. Генадієв критикує кабінети П. Каравелова і С. Данева за позицію у «фірміліанському питанні»**, адже, на

---

* Болгарська землеробська народна спілка (БЗНС), заснована наприкінці 1899 р. До жовтня 1901 р. – Болгарська землеробська спілка – професійно-економічна та просвітницька організація.

** Боротьба з 1897 р. між Грецією і Сербією за митрополичий престол у Скоп'є. Завдяки підтримці Росії та активному просуванню на це місце кандидатури архімандрита Фірміліана Белград у 1899 р. домігся від Порти звільнення грецького владики Амвросія й призначення замість нього свого співвітчизника, що викликало незадоволення Болгарії, яка не бажала посилення впливу Белграда у Македонії.

його думку, з їхньої мовчазної згоди на митрополичий престол у Скоп'є було призначено серба [253, с. 19].

Актуалізація проблеми щодо міжнародного курсу Болгарії посилила конфронтацію між «генадієвістами» і «петковістами». І ті, й інші називали себе істинними послідовниками С. Стамболова, наполягаючи, що саме їх політика відповідала традиціям НЛП. Аби виправдати свою орієнтацію на держави «Сердечної угоди» Н. Генадієв посилався на особисте спілкування із засновником партії [263]. За його твердженням, С. Стамболов завжди був переконаний, що єдиною великою державою, спроможною підтримати Софію у її прагненні приєднати Македонію, була Росія [263, с. 17]. Не погоджуючись з опонентами, «петковісти» доводили, що розрив відносин між Болгарією і Росією 1886 р. спричинило небажання останньої сприяти втіленню болгарської національної програми, тому С. Стамболов і переорієнтувався на Відень [263, с. 9].

Важливим інструментом реалізації політики пам'яті щодо С. Стамболова і його ініціатив була преса. Найчастіше до репрезентації діяльності державника вдавалися органи друку стамболівців: газети «Свобода» [265] і «Нов век» [266]. Через внутрішні суперечності угруповання НЛП публікували власні періодичні видання: пловдивський осередок, очолюваний І. Андоновим, – «6 септември» [267]; прибічники Т. Гатева – «Свобода» [268], взявши назву першого друкованого органу організації; «генадієвісти» – «Воля» [269]; «петковісти» – теж газету «Свобода» [270]. Вказані ЗМІ формували у свідомості громадян позитивний образ С. Стамболова. На шпальтах преси противників стамболівців теж з'являлися сюжети, пов'язані з діяльністю колишнього регента і прем'єр-міністра. Це газети «радославовістів» [271] і «тончевістів» [272] – політичних сил, котрі були ідеологічно близькі до послідовників С. Стамболова; «русофільські» органи друку «народняків» [273], «цанковістів» [274; 275], «каравелістів» [276; 277]; періодичні видання лівих партій – радикал-демократів [278; 279], БЗНС [280; 281], «тісняків»/комуністів [282] і «широких»/«об'єднаних» соціалістів [283; 284]. Усі вони використовували пам'ять про діяльність регентів, а також заходи першого стамболівського уряду в політичній боротьбі. Проводячи паралелі між

починаннями С. Стамболова та ініціативами його наступників, зазначені організації прагнули дискредитувати НЛП.

На відміну від партійних газет, офіційне державне видання [285] Болгарії та економічний часопис [286], інформацією з яких ми послуговувалися при написанні роботи, у значно меншій мірі були схильні до тенденційності. На їхніх шпальтах містяться затверджені парламентом тексти законів, підписані монархом укази, прийняті урядом постанови, статті про встановлені розміри доходів і витрат державного й місцевих бюджетів, статистичний матеріал тощо.

Крім болгарської преси нами використовувалися матеріали газет інших країн світу. Значна кількість статей російських, австрійських, британських, французьких і німецьких видань зберігається у фондах [287; 288; 289] Центрального державного архіву Республіки Болгарія (ЦДА РБ) та Болгарського історичного архіву при Національній бібліотеці імені Святих Кирила і Методія (БІА НБКМ); інші у сканованому вигляді представлено на спеціальних сайтах [290]. «Россия», «Новое время», «Русское слово», «Петербургский листок», «Neue Freie Presse», «The Times», «Daily Chronicle», «Daily News», «Le Figaro», «Frankfurter Zeitung» та інші регулярно висвітлювали події міжнародного життя на Балканах, а також внутрішню ситуацію в країнах регіону. С. Стамболов та його послідовники регулярно ставали героями їхніх публікацій. Чимало цінної інформації про політику Болгарії на початку XX ст., напередодні та під час Першої світової війни, особливо про заходи її дипломатії у вирішенні македонського питання, розбудові взаємин із сусідніми країнами і великими державами, містить збірник «Кореспондент „Таймс“ повідомляє із Софії» [291].

Для написання роботи нами також залучалися неопубліковані раніше архівні матеріали. У фондах «Димитр Греков» [292] і «Димитр Петков» [293] згадуваного вище БІА НБКМ ми ознайомилися з партійними документами та переписками колишніх керівників ЦБ НЛП з представниками місцевих осередків, що допомогло скласти уявлення про обставини об’єднання в 1899 р. «стамболовістів» і «радославовістів» у одну організацію, а також дало змогу встановити причини провалу цієї ідеї. Розширенню розуміння взаємин НЛП з Молодоліберальною і

Ліберальною партіями, з якими стамболівці час від часу створювали коаліції, посприяли матеріали двох інших фондів – «Димитр Тончев» [294] і «Д-р Васил Радославов» [295], що належать лідерам відповідних політичних сил. Про особливості функціонування партійної системи Болгарії на початку XX ст. ми дізналися із фонду «Ген. Рачо Петров» [296]. Наявні в ньому листи і телеграми із приватної кореспонденції розповідають про трудові будні голови стамболівського уряду в 1903–1906 рр. та про його прихильне ставлення до ідеології НЛП. Подробиці боротьби за владу в 1886 р. й діяльності С. Стамболова розкривають фонди «Григор Начович» [297] та «Княз Александр I Батенберг» [298]. Чимало інформації про ідеї і практики колишнього державного діяча вдалося отримати з інших фондів [299; 300; 301; 302; 303] БІА НБКМ.

У фондах «Моллов, Димитр» [304] і «Сарафов, Михаил» [305] Наукового архіву при Болгарській академії наук (НА БАН) зібрано документи, що стосуються діяльності «цанковістів» і «каравелістів» під час правління кабінету С. Стамболова. У листуванні представників проросійських угруповань дається оцінка внутрішній ситуації в країні, ініціативам уряду НЛП. У фонді «Цанков, Драган» [306] представлено тексти виступів політика в парламенті, аналіз існуючого в князівстві режиму та ставлення до опонентів, у тому числі й до С. Стамболова і його послідовників. Фонд «Радославов, Васил» [307] містить кореспонденцію вождя лібералів. До фонду «Друмев, Васил» [308] належать телеграми К. Стоїлова, Г. Начовича і Т. Ікономова керівнику уряду в 1886 р., тирновському митрополиту Клименту, в яких згадується лідер стамболівців. У фонді «Тончев, Димитр» [309] ми отримали можливість ознайомитися з перепискою голови ЦБ Молодоліберальної партії з прем’єром князівства у 1899–1901 рр. Т. Іванчовим. Опрацьовані матеріали допомогли скласти уявлення про внутрішню ситуацію у Болгарії. Фонд «Величков, Константин» [310] складається зі звернень, адресованих Д. Цанковим, К. Стоїловим та іншими відомими політиками до керманича східнорумелійських «з’єдністів»*. Власне бачення

* Інша назва членів Народної (консервативної) партії Східної Румелії, яку вони отримали 1884 р. за активну позицію під час вирішення національного питання автономної області – об’єднання Південної і Північної Болгарії.

заходів Софії щодо вирішення македонської проблеми у своїх листах до колег виклав відомий дипломат і вчений А. Тошев [311].

У ЦДА РБ нас також цікавили фонди політичних інститутів князівства/царства, із яких ми почерпнули інформацію про функціонування системи влади країни в період, що нами розглядається. Серед них – «Монархически институт в България» [312; 313], де зберігаються документи канцелярій Баттенберга і Фердинанда, а саме – накази, маніфести, телеграми тощо. Деякі з них стосуються діяльності С. Стамболова й формують уявлення про характер відносин між ним та болгарськими монархами. Фонд «Народно събрание» [314; 315], окрім стенограм парламентських засідань, представлений законами і законопроектами, що розглядалися депутатами, а також петиціями, котрі надходили від громадян на адресу законодавчого органу. У фонді «Министерски съвет» [316] містяться протоколи засідань урядів, розроблені проекти нормативних актів, аналітичні записки, постанови, вирізки з преси. В окремому фонді [317] зберігається переписка відомого політика й дипломата Г. Маджарова, в якій викладено його погляди на державотворчі процеси в країні. Фонд «Людсканов, Александр» [318], котрий належить члену Прогресивно-ліберальної партії, колишньому міністру кабінетів П. Каравелова, С. Данева й І. Гешова, багатий на статті з різних газет, зміст яких допомагає ознайомитися з внутрішньою ситуацією в Болгарії та деякими ініціативами С. Стамболова і його послідовників. Кореспонденція приватного характеру, що її зібрано у фонді [319] журналіста, громадського діяча, активіста македонсько-одринського революційного руху Д. Хаджидимова, а також документи організацій, які він представляв, дають можливість зосередитися на вивченні заходів болгарської влади, з урахуванням ініціатив урядів НЛП, направлених на полегшення життя співвітчизників на територіях Османської імперії. У ЦДА РБ зберігається епістолярна спадщина видатних болгарських політиків Р. Петрова, В. Радославова, сім’ї Гешових, К. Стоїлова. Кожен із відповідних фондів [320; 321; 322; 323] складається із особистої переписки, яка розкриває інформацію про діяльність «стамболовістів», «радославовістів» і «народняків», відносини між

ними, тогочасну внутрішню ситуацію в країні тощо. Значний інтерес представляють партійні фонди [324; 325; 326] з описанням заходів і акцій БЗНС, «каравелістів» і «радославовістів», списками членів їхніх бюро, інформацією про ставлення до діяльності стамболівців та характеристикою політичних уподобань населення окремих регіонів країни.

Одним із важливих аспектів ідей і практик С. Стамболова та його сподвижників стали ініціативи по зміцненню обороноздатності країни. Інформацію про вказані заходи можна почерпнути у Державному воєнно-історичному архіві (ДВІА) у місті Велико-Тирново. В розглянутих нами фондах [327; 328; 329; 330; 331; 332] цієї установи зберігаються і документи, котрі стосуються збройних конфліктів, що відбувалися на Балканах на початку XX ст.

Нами також було досліджено фонд Архіву зовнішньої політики Російської імперії (АЗП РІ) – звітів МЗС [333]. У ньому представлено донесення посланників у Софії про заходи болгарських урядів на міжнародній арені.

У процесі роботи ми послуговувалися джерелами, упорядкованими і надрукованими у спеціальних виданнях, котрі почали з'являтися вже на початку XX ст. Один з таких збірників [334], присвячений двадцятирічному ювілею правління Фердинанда на болгарському престолі, ввібрав у себе тексти промов, прокламацій і рескриптів, які дають можливість дізнатися про напрями внутрішньої політики та заходи Софії на міжнародній арені у 1887–1907 рр. В іншому спеціальному виданні [335] істориком-османістом П. Доревим зібрано й укладено болгарською мовою документи із турецьких архівів. Їх зміст створює уявлення про політичну ситуацію в європейській частині Оттоманської імперії, а також про двосторонні відносини між Софією і Стамбулом під час прем'єрства С. Стамболова та правління урядів його послідовників у 1899 і 1903–1908 рр.

Окремий вид документів – матеріали судових справ, котрі допомогли дізнатися про особливості функціонування системи судочинства у Болгарії та деякі подробиці взаємовідносин між різними представниками істеблішменту країни. Серед опрацьованих нами – ті, що стосуються замаху в 1895 р. на С. Стамболова, після якого він помер три дні потому [336; 337].

У період існування НРБ було опубліковано дві важливі для нас збірки [338; 339]. Перша містить документи, котрі мають відношення до проголошення у 1908 р. незалежності держави та відображають ставлення опозиційних партій до цього історичного акту. В третьому розділі іншого видання представлено матеріали, що відтворюють історію болгарського народу після Берлінського конгресу 1878 р. – кореспонденцію приватного характеру, газетні статті й донесення дипломатів, декларації і спогади, з яких можна дізнатися про визвольну боротьбу в Македонії, а також ситуацію у цій області в період глобального воєнного конфлікту.

Перші збірники документів, які стосуються діяльності С. Стамболова, надруковано після «оксамитової революції» 1989–1990 рр., коли історики активізували вивчення біографії політика та розпочали реабілітацію і переосмислення його спадщини. У 1995–2005 рр. М. Куманов і Д. Іванов уклали й опублікували особистий архів С. Стамболова*, що дало можливість сформувати уявлення про політичні погляди та діяльність державника [340; 341; 342; 343; 344; 345; 346; 347; 348; 349; 350; 351; 352; 353; 354; 355; 356; 357; 358; 359].

Варті уваги збірники, матеріали яких мають опосередковане відношення до ідей і практик С. Стамболова та його наступників, проте відіграють важливу роль у вивченні його спадщини. В одному з них надруковано текст Тирновської конституції та зміни, внесені до неї у період правління першого уряду стамболівців і у пізніші часи [360]. Вказане дає можливість проаналізувати еволюцію правлячого режиму в країні. В. Николова і Д. Саздов є авторами збірника [361], що містить оприлюднені упродовж 1879–1918 рр. програми і статути «буржуазних» партій країни. Їх вивчення дозволило осмислити переконання та цінності кожної із вказаних політичних сил. Нам вдалося простежити зміни з плином часу програмних цілей стамболівців, починаючи з прийняття їх першого статуту** в травні 1892 р. та закінчуючи рішенням сесії

* Винятком є перший том, в укладанні якого Д. Іванов не брав участі.

** Окрім установчих принципів документ містить і програмні цілі, сформульовані партійними ідеологами та викладені на шпальтах газети «Свобода» ще 5 вересня 1887 р. і 11 лютого 1889 р. Керівництво організацією покладалося на голову Центрального бюро (дорадчий орган) у складі 12 членів.

Верховної партійної ради у липні 1912 р. про внесення доповнень до ухваленої 1911 р. останньої програми, встановивши у підсумку ступінь слідування організації своїм первинним принципам, а відтак оцінити вплив спадщини С. Стамболова на діяльність НЛП після 1895 р.

Велике значення для дослідження теми мають стенограми [362; 363; 364] засідань Народних зборів Болгарії, а також опубліковані промови [365; 366] декого із державних діячів. Їх вивчення дало можливість дізнатися про ставлення членів партій, парламентських фракцій, громадських організацій до різних питань державної політики. Часто у публічних виступах згадується і С. Стамболов.

Важливим джерелом є мемуарна література. Це збірка [254] спогадів сучасників, соратників і послідовників державника – П. Єратова, С. Живова, Н. Генадієва, Д. Тончева, а також книга [4] мемуарів голови Центрального бюро НЛП у 1907–1920 рр. Н. Генадієва і тих, хто розділяв усталені переконання членів стамболівської партії – Х. Старева, С. Радева та ін. У їхніх спогадах, окрім біографії С. Стамболова, відображено наступність ініціатив політика після його смерті, розкрито особливості стамболівської ідеології, котра відрізняє їх від опонентів [4, с. 59]. Така ж тематика притаманна ще одному виданню [367], на сторінках якого завдяки упорядникам Н. Ігову і Ц. Величковій побачили світ мемуари брата останнього лідера НЛП – Павела. Дехто із вказаних авторів особисто знав колишнього регента/прем’єр-міністра, тому цінність інформації у цих працях безсумнівна. Однак при їх дослідженні необхідно враховувати той факт, що стамболівці й ті, хто симпатизував їм, були схильні ідеалізувати політику засновника організації, а також урядів НЛП, які перебували при владі у досліджуваний нами період. У мемуарах лідера стамболівців Н. Генадієва [368; 369] відображено внутрішню ситуацію в країні, надано характеристику деяким політикам. Свої відносини із засновником організації автор визначає як приятельські, позиціонуючи себе продовжувачем стамболівських традицій. Збірник істориків С. Тонева і Д. Давчевої [222] містить спогади як послідовників С. Стамболова, так і його противників. У ньому зібрано мемуари революціонера і публіциста З. Стоянова, письменника І. Вазова, просвітницького діяча Д. Ганчева,

політиків І. Андонова і Т. Васильова, Т. Ікономова і М. Маджарова, російського публіциста А. Амфітеатрова, німецького офіцера і журналіста Р. фон Маха. Наявні в книзі матеріали іноді демонструють полярні точки зору на діяльність С. Стамболова, що заважає об'єктивному її сприйняттю. У мемуарах провідних політичних діячів Болгарії – І. Гешова, В. Радославова, А. Малинова, С. Данева, К. Стоїлова [370; 371; 372; 373; 374; 375; 376] – викладено авторські оцінки міжнародної ситуації і внутрішньої боротьби. У них часто згадується період правління С. Стамболова, характеризується політика його послідовників.

Представлений джерельний комплекс допоміг отримати уявлення про ідеї, проекти й конкретні ініціативи С. Стамболова у період правління, а також значний масив інформації про вплив його політичної спадщини упродовж тривалого часу на процеси державотворення: функціонування правлячого режиму і політичних інститутів, соціально-економічний розвиток країни, зовнішній курс князівства/царства та заходи, направлені на вирішення національного питання.

1. 5. Методи та методологія

Слово «спадщина» у західній гуманітарній науці набуло широкого вжитку в 1970-х – 1980-х рр. До цього воно означало виключно як дещо, успадковане від предків. Однак упродовж останньої третини минулого століття почали з'являтися наукові роботи [377] з використанням у них цього терміна, а Франція, Велика Британія і Бразилія оголосили 1980-й – роком спадщини, що красномовно свідчить про набуття вказаним поняттям ширшого і разом з тим більш важливого тлумачення. Дослідники почали розглядати його як культурну, політичну, соціальну наступність між різними історичними епохами й сьогоденням, при цьому відзначаючи і позитивні, і негативні впливи та значення. В англійській мові наявними є два слова, що у перекладі означають – спадщина. «Heritage» – це зразки культури, набір цінностей, мова, мистецтво, переконання, котрі сприймаються їх носіями/послідовниками (представниками того чи іншого суспільства) як дане, наприклад, національна ідентичність, певна релігія тощо. «Legacy» – це свого роду історичний досвід, що передається від покоління до

покоління та може мати негативний, позитивний або суперечливий підтекст. Для дослідження впливу спадщини С. Стамболова на болгарське державотворення 1895–1920 рр. доречніше застосовувати поняття «legacy», адже діяльність політика наклала неоднозначний відбиток на подальший розвиток країни.

У процесі дослідження ми послуговуватимемося декількома методологічними засадами, що сприятиме досягненню поставленої мети та виконанню завдань роботи. Важливе значення матиме поняття «колективна пам'ять», про яке вперше мова зайшла у працях французького соціолога і психолога М. Хальбвакса, оскільки спадщина С. Стамболова зберігалася саме у свідомості людей. Відповідно до концепції вченого, процес запам'ятовування індивідуумом інформації зумовлений його належністю до соціуму, а комеморація* пов'язана зі стереотипами і мнемотопами традиції [378, с. 16]. Представники окремих верств болгарського суспільства та члени різних політичних сил наприкінці XIX – на початку XX ст. неоднаково сприймали діяльність С. Стамболова. На початку 1980-х рр. нове життя у студії пам'яті вдихнув французький вчений П. Нора. Згідно з його теорією, колективна пам'ять, у нашому випадку про діяльність С. Стамболова, концентрується і репрезентується у так званих «місцях пам'яті» – своєрідних точках зіткнення, в яких формується пам'ять суспільства [379]. Головна функція цих «місць» – збереження групової пам'яті, а бути ними можуть люди, події, споруди, традиції, пісні, ландшафтні одиниці, оточені символічною аурою. У контексті нашої теми велике значення мають контрпереворот 1886 р. в Болгарії, розрив того ж року дипломатичних відносин між Софією і Санкт-Петербургом, місце вчинення замаху в 1895 р. на життя С. Стамболова у столиці на розі вулиць імені Х. Раковського і С. Караджи, його могила на центральному цвинтарі тощо.

Після трагічної смерті державника колективні уявлення про нього застосовувалися у «політиці пам'яті», що розглядатиметься нами як використання історичного минулого для легітимації, тобто визнання значущості суспільно-

* Свідомий акт передачі світоглядно значимої інформації про минуле шляхом увічнення певних осіб і подій через створення «місць пам'яті» (мнемотопів).

політичної реальності тих чи інших державотворчих процесів [380, с. 118]. Вказане поняття та його визначення виникло у Федеративній Республіці Німеччині в середині 1980-х рр. під час так званої «великої дискусії істориків» з приводу питань про причини встановлення нацистської диктатури та вчинення акцій Голокосту. На наш погляд, термін, що нами аналізуватиметься, слід відрізняти від історичної політики, яка реалізується державою та її інститутами і має аналогічні механізми застосування й цілі. Політика ж пам'яті може здійснюватися і владою, і опозиційно налаштованими партіями, громадськими організаціями тощо. Спираючись на вищенаведене смислове значення представленого терміна, можна стверджувати, що наприкінці XIX ст. свій варіант політики пам'яті запропонували послідовники С. Стамболова – члени НЛП, активно пропагуючи власний погляд на роль засновника їхньої політичної сили в об'єднанні 1885 р. князівства і Східної Румелії, контрпереворoті 1886 р., політичних і соціально-економічних процесах та розбудові відносин Болгарії з різними країнами в його бутність на високих державних посадах у 1886–1894 рр. Доцільність запровадження ініціатив під час свого перебування при владі у 1899, 1903–1908, 1913–1918 рр. вони обґрунтовували позитивним досвідом їх реалізації за часів правління С. Стамболова. А от опоненти стамболівців – представники так званих «русофільських» організацій – поширювали зовсім протилежну версію вкладу колишнього голови Регентської ради/прем'єр-міністра у розвиток Болгарії, намагаючись дискредитувати і С. Стамболова, і його послідовників.

Інше поняття, котре нами буде застосовуватися у дослідженні, – це «інституційна пам'ять». Воно представляє собою сукупність знань та уявлень про усталений устрій будь-якої системи, що зумовлює закономірності політичних, економічних і соціальних процесів. Розуміння того, як використовуються вказані знання й уявлення всередині інституту, є ключем до осмислення процесів створення та відтворення ним самим власної структури [381, с. 22]. Після тривалого перебування при владі С. Стамболова більшість політиків, чиновників, службовців, дипломатів, послідовників і опонентів засновника НЛП почали запозичувати й застосовувати на практиці досвід, набутий «стамболовістами»

упродовж 1886–1894 рр., впливаючи на виборчі процеси, визначаючи зовнішній курс та економічну і соціальну політику, обираючи способи вирішення національного питання тощо.

Важливою складовою досліджуваного нами явища є запроваджені під час правління С. Стамболова у різних сферах державного функціонування нововведення, які або згодом перетворилися на традиції, або не отримали подальшого розвитку. Згідно з тезою відомого іспанського філософа і соціолога Х. Ортеґи-і-Ґассета, кожна людина має вибір серед варіантів поведінки, однак всі ці альтернативи формуються лише на основі свого або чужого минулого, котре виступає своєрідним матеріалом, надихаючим на нові поєднання. Вчений стверджує, що незалежно від величини радіуса свободи вибору він завжди обмежений, адже суспільство зберігає єдність зі своєю історією [382, с. 93]. Нерозривний зв'язок з традиціями найяскравіше простежується тоді, коли з'являється проект кардинальних перетворень, котрі заперечують узвичаєне. Однією з форм, за допомогою якої минуле управляє суспільством і окремими людьми, є його спонукання здійснити щось протилежне вже існуючому. Тому заходи С. Стамболова ми розглядатимемо як відповідь наслідкам соціально-економічного і політичного розвитку Болгарії після її звільнення від Османської імперії, тим державотворчим процесам, що відбувалися в князівстві у 1879–1885 рр., а також як спробу реалізувати на практиці досвід інших країн Європи.

Концепція модернізації, що ґрунтується на визнанні західних держав еталонами для розвитку, має багато спільного з ідеями Х. Ортеґи-і-Ґассета. На початку XX ст. автори класичних робіт з її описання – О. Конт, Г. Спенсер, К. Маркс, М. Вебер, Е. Дюркгейм і Ф. Тьонніс – вважали національні традиції перешкодою для соціально-економічного і політичного прогресу [383, с. 219]. Наприкінці ж 1960-х – на початку 1970-х рр. у працях соціолога С. Хантінгтона і його колеги З. Баумана визнається, що сучасні суспільства здатні включати немало узвичаєних елементів, а модернізація спроможна посилювати традицію [384; 385]. У другій половині 1980-х рр. вчені вже допускали можливість національних проектів модернізації, котрі здійснюються на основі передового

досвіду та його запровадження у гармонічному поєднанні з усталеними цінностями незахідних суспільств. Вказані положення знайшли відображення в роботах А. Турена і Ш. Ейзенштадта [386; 387].

Вивчаючи політичну спадщину С. Стамболова, ми виходимо з того, що державник і його прибічники, запроваджуючи ті чи інші інновації, сприяли трансформації існуючого на той час устрою економіки, політичних і соціальних інститутів. Разом з тим вони застосовували колишні практики, котрі існували до приходу НЛП до влади. Теоретично ініціативи, які реалізовували стамболівці у 1886–1894 рр., могли зумовити формування нових традицій, котрі включають в себе як втілені ними в життя починання, що закріпилися у Болгарії одразу після відставки і смерті С. Стамболова, так і змінені під впливом реформ або збережені завдяки зусиллям регентів та уряду НЛП традиційні.

Варта уваги і концепція історії ідей, що зародилася в 1920-х рр. у приватному дослідницькому університеті Джонса Гопкінса (м. Балтимор, США) та зайняла центральне місце у науковій діяльності історика і філософа А. Лавджоя. Дослідник створив оригінальний підхід до вивчення людської свідомості. На його думку, «будівельним матеріалом» кожної теорії є елементарні ідеї, які по-різному поєднуються між собою в рамках тих чи інших доктрин та мають власне минуле. Історія ідей, згідно з баченням вченого, – це не історія інтелектуалів, їхніх концепцій і взаємодій між ними, а «біографія» окремих ідей [388, с. 23]. С. Стамболов як державний діяч був автором або співавтором багатьох ідей, котрі після їх висловлювання збереглися у текстах документів і матеріалів. Вони продовжували жити після смерті колишнього голови Регентської ради і прем’єр-міністра завдяки послідовникам і, навіть, опонентам політика. Їх підтримували або критикували, а також намагалися втілити в життя.

Отже, політична спадщина С. Стамболова представляє собою багатогранне явище, осмислення й інтерпретація якого потребують використання декількох теорій і концепцій.

Для вирішення поставленої мети ми застосували загальнонаукові методи. Серед них – аналіз і синтез. Перший передбачає розділення предмета

дослідження, тобто спадщини С. Стамболова, на складові – ідеї, практики, законодавство, котрі розглядатимуться окремо. Другий дозволяє здійснювати об'єднання вказаних елементів, встановлюючи зв'язки між ними та сприяючи вивченню об'єкта як одного цілого. Крім того, є потреба у використанні системного методу*, компаративного аналізу, котрий полягає у порівнянні політики першого уряду стамболівців з ініціативами інших кабінетів, що управляли країною упродовж 1895–1920 рр. Це дасть можливість розпізнати ті починання С. Стамболова і його прибічників, що знаходили продовження у заходах наступних урядів, і визначити, в якій мірі стамболівська спадщина представлена у подальшому державотворенні. Важливим для формування оціночного підходу до діяльності голови Регентської ради/прем'єр-міністра є метод абстрагування. Доцільно не враховувати деякі чинники, наприклад, надмірну ідеалізацію С. Стамболова або огульну критику, скажімо, партійної преси, при відтворенні болгарського національно-державного будівництва 1895–1920 рр. Аналогії зі спадщиною інших знакових постатей із різних країн світу дозволять розширити уявлення про наш об'єкт вивчення на підставі їх схожості. Завдяки наочності, властивої цьому методу, ми отримаємо можливість порівняти подібні риси і властивості досліджуваного. Метод контент-аналізу використано при вивченні програмних документів НЛП. Він сприяє осмисленню того, як еволюціонували цілі та завдання стамболівців, наскільки вони відповідали первинним ідеологічним прагненням, проголошеним у 1892 р. під час прем'єрства С. Стамболова. Необхідне також застосування прикладного методу дослідження – хронологічного, який полягає у викладенні матеріалу в хронологічній послідовності, на всіх етапах розвитку історичного явища з 1895 по 1920 р. Велике значення для написання роботи матимуть основні методологічні принципи: об'єктивність, історизм і соціальний підхід. Перший із них орієнтує на вивчення об'єктивних закономірностей, котрі визначають процеси політичного розвитку. Кожне явище розглядається як багатогранне й суперечливе, а

* Дослідження об'єкта як цілісної множини елементів у сукупності відношень і зв'язків між ними.

об’єктивність наукових висновків базується на доказовості наукових фактів. Принцип історизму передбачає розгляд історичних фактів за конкретних обставин з урахуванням розстановки та політичної орієнтації соціальних, національних груп, верств, громадських організацій. Соціальний підхід має особливо важливе значення при оцінці програм, реальної діяльності партій, лідерів, їх ролі у політичному розвитку суспільства. Варто зазначити, що при цьому необхідно враховувати соціальні інтереси, співвідношення сил у політичній боротьбі. Соціальний аналіз дасть можливість зіставити класові інтереси із загальнолюдськими, оцінити вплив партій на розвиток політичних процесів, їх відповідність інтересам свого народу.

Представлений комплекс методів допоможе нам визначити елементи спадщини С. Стамболова у державотворенні, а також розкрити їх вплив на подальший політичний і соціально-економічний розвиток країни у 1895–1920 рр.

РОЗДІЛ 2
СПАДЩИНА С. СТАМБОЛОВА ЯК ЕЛЕМЕНТ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ

Протягом останньої третини XIX – на початку XX ст. державотворенню Болгарії, котра після звільнення у 1878 р. стала на шлях створення власної політичної системи, були притаманні елементи як авторитарної, так і демократичної моделей державного влаштування. Для правління С. Стамболова характерне посилення повноважень виконавчої влади і каральних органів, а також обмеження положень ухваленої 1879 р. Тирновської конституції. Протягом 1886–1894 рр. у системі влади країни укорінилися поліцейські методи регламентації. При цьому голова уряду позиціонував себе захисником конституціоналізму, а всім проявам авторитаризму намагався забезпечити правові підстави [101, с. 27].

Під час правління С. Стамболова в країні сформувалася життєздатна модель державного управління, яка поєднувала риси поліцейської і правової держави [389, с. 67]. Заходи голови Регентської ради і прем'єр-міністра мали довготривалий ефект та визначали розвиток країни і після його відставки. Щоб простежити вплив спадщини державника на становлення політичної системи Болгарії у 1895–1920 рр., проаналізуємо, як ідеї і практики С. Стамболова, колективна й інституційна пам'ять про його діяльність впливали на функціонування інституту монархії, парламенту, уряду, бюрократичного апарату, партій і судів у цей період.

2. 1. Зміцнення інституту монархії

Політика Ради міністрів С. Стамболова, котра сприяла зміцненню інституту монархії та започаткуванню у Болгарії правлячої династії, швидко перетворила прем'єра на заручника власних ініціатив. Фердинанд, спираючись на підтримку негативно налаштованого до С. Стамболова істеблішменту, вдаючись до інтриг, навесні 1894 р. розпочав процес усунення голови уряду з посади. У такий спосіб князь торував собі шлях до встановлення режиму особистої влади.

Смерть С. Стамболова влітку 1895 р. автоматично виводила Фердинанда на авансцену політичного життя. Відтоді більше ніхто не стояв на заваді прагненням монарха застосовувати широкі повноваження, гарантовані йому конституцією. На відміну від А. Баттенберга, котрий намагався скасувати або обмежити положення основного закону, Фердинанд максимально використовував можливості, надані йому конституцією, та певний час не змінював її статті, адже права князя і так були вагомими – він у будь-який момент міг відправити Раду міністрів у відставку, розпустити діючий парламент [390, с. 37], над ним не тяжіла відповідальність за свою діяльність. При цьому анонімні доноси, котрі надходили на адресу його канцелярії, свідчать про непопулярність Кобурга серед пересічних громадян [313, кут. 7, п. 12, л. 23].

У спадок від уряду С. Стамболова Болгарії дісталася проблема, без вирішення якої монарху не варто було сподіватися на тривале і безхмарне князювання, – Фердинанд залишався невизнаним гарантами берлінського статус-кво главою держави* [391, p. 87]. Легітимізації Кобурга ще й перешкоджала Росія, з якою у 1886 р. були розірвані дипломатичні відносини. Незважаючи на це, НЛП постійно нагадувала громадськості, що перебування на болгарському престолі Фердинанда є заслугою С. Стамболова: «Лідер стамболівців не міг залишити країну без коронованої особи, адже конституція передбачає монархічне правління» [265, 1895, 23. XI]. Провладні ж «народняки» і «радославовісти» намагалися применшити значимість вказаного факту [273, 1895, 30. XI]. Щоб дискредитувати попереднього прем’єра, газета «народняків» навесні 1896 р. поширювала інформацію про прагнення С. Стамболова 1886 р. самим стати князем. Заради цього регент начебто домагався свого всиновлення губернатором Східної Румелії у 1879–1884 рр., нащадком грецького аристократичного роду князем А. Богоріді [273, 1896, 13. IV]. Але згодом, відмовившись від такої сумнівної ідеї, вирішив зробити новообраного Фердинанда I слухняним знаряддям у своїх руках [273, 1897, 29. VI].

---

* Оскільки князя Болгарії було обрано з порушеннями вимог статті 3 Берлінського трактату – без затвердження його кандидатури Блискучою Портою та без згоди великих держав.

В цілому ж уряд одного з лідерів Народної партії К. Стоїлова у 1894–1899 рр. продовжив політику стамболівців по зміцненню інституту монархії. Так, восени 1894 р. Рада міністрів ініціювала, а 18 грудня домоглася прийняття «Закону про злочинні діяння проти особи Його Величності Князя і членів його родини» [285, 1894, 23. XII], котрий передбачав кримінальну відповідальність за дискредитацію Фердинанда і правлячої династії на сторінках преси.

Одним із пріоритетів політики самостійного з 9 грудня 1894 р. «народняцького» кабінету міністрів залишалося відновлення відносин із Санкт-Петербургом, без якого Кобургу не варто було покладати надію на визнання великими державами монархом Болгарії. Незважаючи на те, що свого часу С. Стамболов також намагався досягти вказаної мети, НЛП на шпальтах газети «Свобода» демонструвала скептичний настрій стосовно прагнень кабінету К. Стоїлова порозумітися з Росією, запевняючи, що Санкт-Петербург не залишить спроб втручатися у справи князівства. Стамболівці розкритикували повторне, але вже за православним обрядом, хрещення 3 лютого 1896 р. сина Фердинанда Бориса, характеризуючи цей акт* як прояв слабкості уряду «народняків», його неспроможність захистити інтереси держави на міжнародній арені. На думку представників НЛП, Софія могла б і відмовити Санкт-Петербургу, адже після внесення змін до Тирновської конституції у 1893 р. спадкоємець іншого віросповідання мав право зайняти болгарський трон [265, 1896, 12. IV]. Представники правлячої партії, у свою чергу, намагалися знайти можливість скомпрометувати НЛП в очах громадськості й монарха. З нагоди десятиріччя князювання Фердинанда вони наголошували, що всім здобуткам у 1886–1894 рр. в економіці, політиці й соціальній сфері країна має завдячувати лише князю, а не голові уряду [273, 1897, 6. VIII].

Наводячи контраргументи, стамболівці уникали спроб дискредитувати монарха та вдавалися до пошуку можливостей заручитися його підтримкою. Заради цього голова ЦБ НЛП Д. Петков – колишній кмет Софії і соратник

* Цього вимагала від Болгарії Росія.

С. Стамболова – запропонував очолити партію досвідченому політику, колишньому консерватору Д. Грекову, який мав вплив на Фердинанда та користувався його довірою.

Зміна керівника партії у лютому 1896 р. дала свої результати. Після відставки К. Стоїлова Фердинанд доручив формування Ради міністрів Д. Грекову. 18 січня 1899 р. було утворено коаліційний уряд, до складу якого увійшли «стамболовісти» і «радославовісти». Коментуючи подію, заснована замість «Свобода» 22 лютого того ж року газета «Нов век» зазначала: «Князь зробив цей крок без урахування власних симпатій, а прислухавшись до бажання народу» [266, 1899, 29. III]. У такий спосіб послідовники С. Стамболова старалися забезпечити Фердинанду імідж «справедливого» прихильника демократії. Реагуючи на призначення Д. Грекова прем'єром, опозиційні видання висловлювали побоювання, що новопризначений голова уряду буде управляти методами С. Стамболова [273, 1899, 4. II]. Апелюючи до Фердинанда, представники Народної партії закликали не допустити відновлення цензури, несправедливих ухвал військово-польових судів, сфабрикованих процесів та переслідування інтелігенції [273, 1899, 15. VI, 24. VI].

Проте перебування при владі кабінету міністрів на чолі з Д. Грековим виявилося нетривалим. 1 жовтня 1899 р. провладна коаліція розпалася, а стамболівці перейшли в опозицію до уряду «радославовіста» Т. Іванчова [392, с. 227]. Характеризуючи їх друге правління, члени Прогресивно-ліберальної партії зазначали, що методи восьмимісячної діяльності можна порівняти хіба що з політикою С. Стамболова [275, 1899, 28. IX], але тоді представники НЛП пояснювали власні заходи необхідністю зміцнення династії, сьогодні ж таким діям немає виправдання [275, 1899, 5. X].

Втрата влади не позначилася на ідеологічних принципах НЛП. 16–18 листопада 1899 р. партія провела свій I конгрес, на якому було прийнято її новий статут. У статті 1 документа йшлося про бажання стамболівців і надалі «…захищати інтереси князя» [266, 1899, 19. XI].

15 січня 1900 р. за ініціативи кабінету міністрів Т. Іванчова X ЗНЗ прийняли «Закон про податок на землеробську продукцію у 1900–1901 рр.» [285, 1900, 7. II]. Як і під час правління уряду С. Стамболова, було відновлено натуральну десятину* (ушар), що викликало незадоволення селян, спричинивши майже 190 мітингів по всій країні, а навесні призвело до сутичок протестувальників з поліцією і армією та масштабних жертв. Реагуючи на розвиток подій, у березні 1900 р. газета «Нов век» надрукувала статтю, яка сприяла ще більшому нагнітанню антиурядових настроїв. У ній публікувалися народні звинувачення кабінету Т. Іванчова в його нововведеннях у галузі оподаткування, котрі «радославовісти» представляли як узгоджені з Фердинандом ініціативи. Журналісти стверджували, що Рада міністрів дезінформувала князя, продемонструвавши йому лояльність громадян до впровадження натуральної десятини, а насправді віддала наказ представникам околійних адміністрацій і сільським кметам змусити селян підписати звернення до монарха, де йшлося про згоду сплачувати натуральний податок. «Якщо князь, якого піддані визнають своїм захисником, не втрутиться в ситуацію і не відправить уряд у відставку, то нападки розпочнуться і на його адресу, адже народ буде вважати, що монарх і кабінет міністрів заодно» [266, 1900, 16. III], – застерігали стамболівці. Розправи над протестувальниками представники опозиційної партії характеризували як ініціативу «радославовістів», котрі за спиною глави держави розпочали каральні акції [266, 1900, 23. V]. Насправді ж Фердинанду було відомо про заходи з наведення порядку в країні із застосуванням збройних сил, адже командування ними здійснював непідлеглий голові виконавчого органу, наближений до Кобурга військовий міністр генерал С. Паприков.

Стамболівці намагалися реабілітувати князя в очах громадськості, а всю відповідальність за жертви серед мирного населення покласти на уряд. Вони хотіли постати в уявленні громадян захисниками монархії, використовуючи при

* Рента на користь держави, а до звільнення – турецьких феодалів, яка відраховувалася селянськими господарствами у розмірі 10 % виробленого продукту в натуральному вираженні. З 1882 по 1888 р. вона конвертувалася у готівку.

цьому колективну пам’ять про засновника партії. Газета «Нов век» нагадувала, що 1886 р. саме С. Стамболов і його прибічники стали на захист А. Баттенберга, у той час коли «русофіли» мали намір позбутися глави держави [266, 1900, 31. I].

Подібна риторика трактувалася «цанковістами» як підлабузництво до Фердинанда та пояснювалася прагненнями НЛП повернутися до влади [275, 1900, 1. II]. Їх підтримували «каравелісти», заявляючи, що до зміцнення монархічного інституту долучався не лише уряд С. Стамболова, а й інші партії, котрі приходили до влади після стамболівців. «Народняки» і «радославовісти» теж догоджали князю, але пишатися цим, вважали демократи, не варто [277, 1900, 16. VIII].

20 лютого 1901 р. головою коаліційної Ради міністрів Демократичної і Прогресивно-ліберальної партій став П. Каравелов. Реакція НЛП на такий розвиток подій була негативною. Зважаючи на те, що «каравелісти» позиціонували себе прибічниками обмеження впливу князя на політичні процеси у державі, стамболівці зловтішалися: «Тепер побачимо, як кабінет міністрів буде виконувати свою програмну обіцянку» [266, 1901, 26. II].

Протягом тривалого періоду «каравелісти» і «цанковісти» нехтували співпрацею з Фердинандом, адже Санкт-Петербург, на який орієнтувалися ці політичні сили, не визнавав Кобурга князем. Навіть після відновлення у 1896 р. дипломатичних відносин між Болгарією і Росією вони залишалися серед критично налаштованих до монарха партій. Негативно ставилися вони і до НЛП, вважаючи її ворогом внутрішньої свободи, а С. Стамболова, котрий ввів Фердинанда на престол та, зміцнюючи свою владу, переслідував інакомислячих, тираном [275, 1900, 31. XII]. Однак 1901 р. відбулися зміни у ставленні демократів і прогресистів до глави держави. Як зазначала опозиційна преса, вже під час відкриття I сесії XI ЗНЗ вони демонстрували типове для провладних сил позитивне налаштування по відношенню до Фердинанда [391, с. 180]. Стамболівці звернули увагу громадськості на те, що одразу після призначення П. Каравелова прем’єром газета демократів «Пряпорец» вперше назвала монарха «Його Величність Князь» [266, 1901, 23. II]. «Цанковісти» теж змінили власну риторику, уникаючи критики на адресу Кобурга на шпальтах газети «България».

Як видно із вищевикладеного, система влади, що склалася у Болгарії під впливом політики С. Стамболова, давала кожній політичній силі єдиний варіант потрапити до складу уряду – шляхом співпраці з главою держави, заручившись його симпатією та довірою.

1901 року кабінет «каравелістів» – «цанковістів» за підтримки парламенту і монарха розпочав реформи, спрямовані на демократизацію політичної системи держави. 28 березня депутати XI ЗНЗ проголосували за «Закон про скасування обмежувальних ухвал для преси» [283, 1901, 28. IV], запроваджених урядом С. Стамболова «Законом про пресу» від 13 грудня 1887 р. та прийнятими VII і VIII ЗНЗ двома поправками до нього (чинили тиск на свободу слова), а 6 липня – за «Закон про припинення дії статті 17 „Закону про викорінення розбійництва“ від 14 грудня 1887 р.» [394, с. 357] (дозволяла застосовувати швидку процедуру військово-польових судів по відношенню до противників правлячого режиму, створюючи передумови для репресій). Зазначені заходи влади не знайшли схвалення з боку НЛП. Хоча вони безпосередньо і не стосувалися зміни ролі інституту монархії у системі державного управління, стамболівці інтерпретували їх як загрозу престолу, вбачаючи у демократичних перетвореннях передумову для поширення в країні хаосу й анархії. Вони апелювали до Фердинанда, закликаючи його розпустити кабінет П. Каравелова [266, 1901, 29. IV]. При цьому НЛП розкривала власне бачення ролі монархії в Болгарії: «Корона – запорука існування конституційної і незалежної держави» [266, 1901, 30. IV].

Наприкінці року через протиріччя у таборі правлячих політичних сил лідер демократів заявив про відставку. 22 грудня 1901 р. за волею Фердинанда уряд очолив С. Данев – з 1897 р. керівник Прогресивно-ліберальної партії, яка обіцяла продовжити демократизацію політичної системи країни [374, с. 91]. Опозиція ж скептично ставилася до таких гасел, продовжуючи вважати подібну стратегію небезпечною для престолу. Стамболівці й надалі виступали прибічниками зміцнення інституту монархії. Лідер партії Д. Петков, який після смерті Д. Грекова 25 квітня 1901 р. знову зайняв посаду голови ЦБ НЛП, закликав

Фердинанда знайти можливість утворити компетентну, здатну втілювати у життя якісні реформи Раду міністрів [74, с. 23].

Взаємовідносини С. Данева з князем не склалися. Поведінка прем'єра, котрий відкрито вимагав «очистити» уряд від ставлеників Фердинанда – спочатку військового міністра генерала С. Паприкова, а згодом його наступника полковника М. Савова, почала дратувати монарха [395, с. 70]. Навесні 1903 р. глава держави почав обмірковувати варіанти створення чергової Ради міністрів. Після невдалих спроб організувати коаліційний кабінет «патріотичної концентрації» із «народняків», демократів і стамболівців він прийняв рішення сформувати однопартійний уряд НЛП [312, а. е. 986, л. 24]. 6 травня новим прем'єром та за сумісництвом міністром закордонних справ і віросповідань став генерал Р. Петров. Лідер стамболівців Д. Петков очолив Міністерство внутрішніх справ (МВС). З перших днів правління уряду опозиційна газета «Пряпорец» пророчила: «Незважаючи на своє намагання показати себе захисниками конституціоналізму, послідовники Стамболова найімовірніше насамперед розпочнуть із догоджань Фердинанду» [277, 1903, 8. V].

Ці передбачення справдилися. Перебуваючи при владі, НЛП підтверджувала репутацію прихильниці монарха, що давало опозиції привід для звинувачень стамболівців у сприянні зміцненню авторитаризму князя [388, с. 98]. Демократи заявляли: «Правляча партія, попри закріплене за нею з часів прем'єрства Стамболова реноме організації „сильної руки", не збирається обмежувати владу монарха» [277, 1903, 14. VII, 27. IX]. На підтвердження «каравелістських» заяв на початку 1904 р. набув чинності ініційований урядом «Закон про злочини, скоєні за допомогою преси проти глави держави і членів його родини» [285, 1904, 16. I], який передбачав покарання за дискредитацію сім'ї князя – від штрафів у розмірі 3–8 тис. левів до 3–10 років ув'язнення. Пояснюючи необхідність такого впровадження, Д. Петков застерігав у парламенті, що не дозволить руйнувати престиж Фердинанда, а якщо опозиція не зможе усвідомити намірів влади, то він особисто як керівник МВС готовий застосувати заходи для «роз'яснення» положень закону її представникам [386, с. 1537].

Вказану ініціативу опоненти сприйняли як спробу відродити тиранію часів С. Стамболова. Апелюючи до князя, «радославовісти» вимагали покласти край правлінню НЛП [271, 1904, 7. III, 11. III], нагадуючи монарху і суспільству про прояви режиму 1886–1894 рр. – «переслідування, арешти, шпигунство, побої» [271, 10. VI]. Їх підтримували і «каравелісти», котрі звертали увагу громадськості на те, що свого часу С. Стамболов порушував статті конституції, а тепер так само чинять його послідовники [277, 1905, 22. III].

Наприкінці року Рада міністрів прийняла ще одне промонархічне рішення, збільшивши щорічний цивільний лист* з 1 млн до 1 млн 200 тис. левів. Необхідність зростання цих видатків мотивувалася народженням у сім'ї Кобурга четвертої дитини [386, с. 1556]. Після початку революції 1905 р. в Росії Д. Петков, демонструючи лояльне ставлення до глави держави, запевняв Фердинанда, що не допустить дестабілізації ситуації в країні. Згодом це дало результати. 22 жовтня 1906 р. за рішенням князя відбулося переформатування кабінету міністрів. Лідер НЛП, який зумів переконати монарха у своїй вірності, очолив уряд.

Опозиційні політичні сили вбачали у вказаних змінах загрозу конституційному устрою, адже Д. Петков був послідовником С. Стамболова. Після набуття чинності на початку 1907 р. змін до «Закону про злочини, скоєні за допомогою преси проти глави держави і членів його родини» від 1904 р., що дозволило владі вилучати наклади друкованих видань як речові докази для встановлення факту вчинення злочину [285, 1907, 17. I], «народняки» заявили про намагання Д. Петкова управляти методами С. Стамболова та закликали інтелігенцію і князя об'єднатися проти цих спроб [273, 1907, 18. I, 19. I].

Стамболівці ж продовжили політику зміцнення інституту монархії. 3 січня 1907 р. під час урочистого відкриття побудованого Народного театру в Софії опозиційно налаштована молодь свистом виразила недоброзичливе ставлення до князя. Розлючений Фердинанд вимагав від Д. Петкова вжити заходи для відновлення престижу корони. Щоб задовольнити Кобурга, уряд на шість місяців

* У конституційних монархіях – частина державного бюджету, яка призначається для особистих потреб монарха і його двору.

призупинив роботу Софійського університету, студенти якого продемонстрували зневагу до глави держави. Таку ухвалу уряд пояснював тим, що напередодні упродовж місяця студенти вказаного навчального закладу ігнорували заняття, а деякі педагоги – члени Народної партії, організувавши спеціальні клуби, проводили пропаганду, спрямовану проти чинної влади. Саме тому цей дисциплінарний захід мав направити енергію молоді у конструктивне річище.

Варто зазначити, що серед стамболівців у цьому питанні не було одностайності [397, с. 18]. Своїх однопартійців не підтримали міністр торгівлі й землеробства Н. Генадієв і міністр фінансів Л. Паяков. Перший все ж виступив з критикою молоді, ставлячи їй за взірець С. Стамболова, котрий хоча й «навчався» не в університеті, а в революційному комітеті, самотужки здобуваючи знання і життєву мудрість, однак зробив величезний внесок у розвиток держави [398, с. 30]. Він нагадав, що «народняки» не вперше залучають молодь для досягнення своїх цілей: «Так уже було, коли Народна партія налаштовувала студентів проти відстороненого від влади Стамболова» [366, с. 36]. Розбіжність думок стамболівців у вказаному питанні не переконала опозицію, котра отримала привід для звинувачень членів провладної партії у підлабузництві до князя [273, 1907, 15. VI]. Коментуючи ситуацію, «народняки» зазначали: «За часів свого першого перебування біля керма держави прихильники Стамболова вважали болгарський народ бунтівним та робили все заради обмеження його прав» [273, 1907, 17. X].

26 лютого 1907 р. на життя Д. Петкова було скоєно замах, у результаті якого політик загинув [266, 1907, 20. III]. Новим головою ЦБ партії став тодішній міністр торгівлі й землеробства Н. Генадієв. Після подальшого чотириденного перебування на чолі уряду відданого Фердинанду безпартійного Д. Станчова 3 березня 1907 р. крісло голови уряду і за сумісництвом міністра внутрішніх справ зайняв знову представник НЛП – редактор газети «Нов век» П. Гудев.

Курс стамболівців, котрі залишилися при владі, не зазнав істотних трансформацій. Розпочавши боротьбу проти радикальних політичних течій, новоутворений кабінет ініціював 1907 р. в парламенті XIII-го скликання нормативні документи, скеровані на обмеження демократії. Серед них – «Закон

про анархістів і злочинців проти державної й громадської безпеки» (передбачав створення спеціальної таємної поліції, до компетенції якої входило вистежування зловмисників, котрі своїми діями створювали загрозу суспільству й країні [285, 1907, 19. III]) та нова редакція «Закону про пресу» (посилював контроль за змістом і розповсюдженням інформації й друкованої продукції опозиційної преси [285, 1907, 16. III]). Новообраний голова ЦБ НЛП Н. Генадієв запевняв: «Партія підтримує конституційний лад та вважає княжий престол важливим чинником політичної рівноваги, запорукою єдності країни та засобом вирішення історичних завдань» [397, с. 18]. Усі прояви радикалізму, соціалізму чи анархізму з метою знищення монархії лідер стамболівців називав тимчасовими, притаманними молоді уподобаннями, котрі підлягали викоріненню [266, 1908, 20. III].

Опозиційна преса тут же відреагувала на вказані ініціативи. В одній зі статей газети «Мир» йдеться: «Як і при Стамболові, НЛП наразі робить усе, щоб відділити князя від народу та тримати його при собі» [273, 1907, 10. XI]. В іншому її ж накладі зазначається: «Упродовж восьми років стамболівці намагалися переконати болгар у тому, що неможливо управляти без цензури, контролю над особистою перепискою, арештів, військово-польових судів. Нині уряд П. Гудева намагається наслідувати зазначені практики» [273, 1907, 14. XI].

Влітку 1907 р. кабінет міністрів організував масштабні урочистості з нагоди двадцятиріччя сходження князя на престол. Глава держави із вдячністю поставився до наданих йому почестей, проте намагання стамболівців усіляко догодити монарху вже не давали результатів. Наприкінці року Фердинанд почав виношувати план відсторонення НЛП від влади, а на початку 1908 р. доручив сформувати Раду міністрів демократу А. Малинову.

Протягом п’яти років перебування біля керма держави кабінет стамболівців демонстрував і підтверджував діями своє промонархічне налаштування. Йому вдалося згорнути ініціативи демократів і «цанковістів», спрямовані на лібералізацію режиму та продовжити курс на зміцнення княжого престолу, започаткований організатором та ідейним натхненником НЛП С. Стамболовим. Проте характер відносин між Радою міністрів і князем у 1903–1908 рр.

кардинально відрізнявся від особливостей співробітництва між урядом і главою держави в 1887–1894 рр. У першому випадку ми бачимо бажання догодити Фердинанду, задовольнити його амбіції. У другому ж констатуємо реалізацію особистих суджень прем'єр-міністрів щодо інституту монархії в системі влади.

16 січня 1908 р. розпочав роботу однопартійний кабінет «каравелістів», які на той час вкотре змінили ставлення до князя. Трансформація позиції партії була пов'язана з виходом 1903 р. із її складу радикального угруповання, котре на чолі з Т. Влайковим і Н. Цановим виступало за широке, аж до скасування інституту монархії, реформування політичної системи країни, а також смертю того ж року П. Каравелова, після чого демократів очолив А. Малинов – більш консервативний, у порівнянні зі своїм попередником, політик. Станом на 1908 р. «каравелісти» представляли собою силу, яка пропагувала співпрацю з Фердинандом.

Перебуваючи в опозиції, стамболівці підтримували тісні зв'язки з монархом, намагаючись зберегти його прихильність [72, с. 97]. У цей період громадськість країни активно обговорювала питання щодо форми державного правління. Ліві політичні сили – БЗНС, Радикально-демократична партія (РДП), БРСДП (т. с.) та БРСДП (ш. с.), ратували за впровадження республіки [399, с. 50]. Беручи участь у дискурсі, представники НЛП заявляли про недопустимість подібних перетворень, адже, з їхньої точки зору, монархія довела ефективність у розбудові державності в попередні роки, а значить, її скасування було б недоречним [266, 1908, 26. II].

Основні зусилля кабінет А. Малинова на початковому етапі перебування при владі зосереджував на підготовці проголошення незалежності від Османської імперії та забезпеченні Фердинанду корони царя, чого так жадав монарх. І хоча болгарський васалітет по відношенню до Порти на початку XX ст. залишався формальністю, адже Софія і так проводила цілком самостійну зовнішню політику, для правлячої у князівстві династії отримання незалежності від Стамбула було питанням престижу, можливістю стати в один ряд із провідними аристократичними родами Європи.

Уряд А. Малинова виправдовував покладені на нього надії. За його сприяння 22 вересня 1908 р. Фердинанд, скориставшись послабленням Порти та

заручившись підтримкою Австро-Угорщини, оголосив незалежність князівства й перетворення його на царство. НЛП була серед політичних сил, котрі позитивно сприйняли ці зміни. «Нов век» і «Българска независимост»* розгорнули кампанію на підтримку зазначених актів, критикуючи партії, які вважали, що проголошення незалежності може мати для Болгарії негативні наслідки [266, 1908, 3. X]. 8 жовтня у листі до монарха редактор газети «Нов век» П. Гудев від імені однопартійців вітав Фердинанда з отриманням царського титулу та закликав якнайшвидше скликати Великі народні збори для узаконення його нового статусу і внесення змін до конституції, що розширило б повноваження глави держави [312, а. е. 1214, л. 12]. 26 жовтня П. Гудев надіслав Кобургу ще одного листа з пропозицією застосовувати жорсткі заходи по відношенню до членів опозиційних партій, котрі ратували за скасування монархічного інституту. На думку політика, справи про подібну діяльність радикально налаштованих пропагандистів мали розглядати не цивільні, а військово-польові суди, як це було під час правління С. Стамболова [312, а. е. 1214, л. 16].

Позиція стамболівців щодо отримання Фердинандом царської корони визначалася кількома обставинами. Підвищення статусу болгарського князя вписувалося в ідеологічну концепцію НЛП по розбудові політичної моделі держави, адже з моменту свого заснування організація виступала за зміцнення влади монарха і його династії. Декларація свого позитивного налаштування до вказаного акту була спробою заручитися симпатією Кобурга, що надалі могло б посприяти поверненню партії до влади.

Однак поступово риторика опозиційної сили змінилася. Так, за часів першого уряду демократів (1901–1902 рр.) стамболівці застерігали своїх опонентів від кардинальних перетворень, які могли зруйнувати усталену систему управління. А от починаючи з 1908 р., НЛП вдалася до закидань «каравелістам» небажання реформувати політичну модель країни у напрямку її лібералізації, звинувачуючи їх у недотриманні передвиборчих обіцянок. В очах громадськості стамболівці

* Газета стамболівців, головним редактором якої був поет Т. Кунев, виходила у Софії з 4 квітня 1908 р., однак після 25 грудня того ж року через відсутність коштів її видавництво було припинено.

намагалися постати захисниками демократії [266, 1910, 7. IX]. Найвірогідніше, подібні зміни були визначені завершенням формування авторитарного режиму Фердинанда. Розробити передвиборчу програму на основі старої риторики, котра зводилася до необхідності зміцнення інституту монархії, в нових умовах було неможливо, адже цар Болгарії і так мав значні повноваження. На трансформацію ідеології НЛП вплинув і її новий лідер – Н. Генадієв, який на певному етапі усвідомив необхідність впровадження більш актуальних гасел для забезпечення зростання популярності стамболівців серед виборців.

В опублікованій 1909 р. книзі Д. Маринова вказується на стремління послідовників С. Стамболова представити власну версію взаємин голови Регентської ради/уряду і болгарських князів. Спрямовані на підтримку інституту монархії заходи політика автор пояснює його прагненням зміцнити конституційний лад і державність. За твердженням Д. Маринова, внаслідок небажання Порти визнавати Кобурга правителем Болгарії, С. Стамболов у 1888 р. навіть розглядав можливість проголошення незалежності країни [260, с. 213]. Проте, незважаючи на вказані наміри, його взаємини з Фердинандом ґрунтувалися на недовірі, що було зумовлено постійними інтригами Г. Начовича, К. Стоїлова і В. Радославова [260, с. 237, 254].

Наприкінці літа 1910 р. внаслідок протиріч між урядовцями в країні виникла політична криза. НЛП вбачала у цих подіях реальний шанс повернутися до влади. Втім, як виявилося, монарх розраховував на інших претендентів на роль наступників демократів. 16 березня 1911 р. коаліційний уряд із членів Народної і Прогресивно-ліберальної партій очолив лідер «народняків» І. Гешов.

Рішення Фердинанда вплинуло на подальшу стратегію стамболівців. Вони все частіше порушували питання про необхідність реформ та лібералізації системи управління, зазначаючи на шпальтах своєї преси*: «У князівстві діє особистий режим, але це визнають лише опозиційні партії. Долучившись до

* Окрім «Нов век» з 5 березня 1911 р. по 10 вересня 1915 р. та з 23 листопада 1918 р. по 20 квітня 1920 р. у Софії публікувалася газета «Воля», видавництво якої започаткував болгарський революціонер, дипломат і публіцист С. Радев. У процесі розколу НЛП вона відстоювала позицію угруповання Н. Генадієва та вважалася його органом друку.

влади, кожна політична сила забуває про потребу в перетвореннях, за які вона ратувала до цього» [266, 1911, 25. V]. Вказану ситуацію НЛП розглядала на прикладі уряду демократів 1908–1911 рр., слова та реальні дії яких відрізнялися між собою [266, 1911, 17. IV]. Н. Генадієв підкреслював, що така система управління почала складатися після того, як Фердинанд 1894 р. відправив С. Стамболова у відставку, отже, всі наступні уряди несуть відповідальність за негативні прояви режиму [400, с. 5].

Варто зазначити, що це була дещо завуальована критика монархічного устрою з боку НЛП. Публічні виступи стамболівців та риторика їхньої преси свідчать про поміркованe опозиційне налаштування по відношенню до політики царя та радикальне – до ініціатив уряду. В опублікованій у липні 1911 р. першій програмі партії [361, с. 100–108] послідовники С. Стамболова воліли не афішувати ставлення до заходів глави держави. Разом з тим вони і не виступали за скасування інституту монархії, вважаючи таку форму правління безальтернативною, тим самим дотримуючись принципів свого засновника, про які йдеться у надрукованій того ж року книзі С. Радева: «Стамболов очолив контрпереворот 1886 р. та виступив за повернення Баттенберга на престол, керуючись не власними симпатіями чи антипатіями, а прагненням відновити конституційний лад» [262, с. 75].

Одним із першочергових завдань кабінету І. Гешова стало забезпечення змін до конституції у зв’язку з проголошенням незалежності Болгарії 1908 р., а також внесення до основного закону запропонованої чинною владою поправки, яка давала монарху право без узгодження з парламентом укладати таємні договори з іноземними державами. Для цього необхідно було скликати Великі народні збори.

Під час передвиборчої кампанії наприкінці весни – на початку літа 1911 р. НЛП не розкривала свою позицію щодо запровадження конституційних змін. З 9 червня по 9 липня в процесі обговорення у V ВНЗ запланованих перетворень депутати-стамболівці спочатку також поводилися пасивно. Найімовірніше, це було пов’язано з небажанням членів НЛП відкрито перешкоджати намірам Фердинанда. Своє ставлення до надання царю відповідних повноважень вони

оприлюднили у середині червня, заявивши, що не підтримають цю пропозицію, оскільки вона сприятиме зміцненню особистого режиму та зашкодить народним інтересам [266, 1911, 13. VI]. Стамболівці нагадали «народнякам» і «цанковістам», що у період їх перебування в опозиції вони виступали за обмеження повноважень глави держави, а отримавши владу, забули про свої гасла та почали діяти на догоду монарху [266, 1911, 16. VI]. У відповідь провладні партії теж звинуватили опонентів у непослідовності, підкресливши, що «за часів правління С. Стамболова прибічники останнього обслуговували тиранію, а нині перетворилися на поборників ліберальних цінностей» [275, 1911, 18. VI]. Виправдовуючись, НЛП парирувала: «Заходи С. Стамболова і його соратників були визначені тяжкими обставинами, які вимагали від влади рішучих дій по наведенню порядку та відстоюванню незалежності. Наразі ж підстав для цього немає» [266, 1911, 20. VI].

Процес голосування за внесення змін до статті 17 конституції проігнорували троє депутатів від НЛП. Ще один їхній представник, І. Момчилов, виступив проти поправки, мотивуючи своє рішення тим, що Болгарії не варто укладати таємні угоди з іншими державами, адже подібні кроки могли загрожувати безпеці невеликої балканської країни [266, 1911, 22. VI]. Проте завадити ініціативі кабінету І. Гешова у такий спосіб стамболівцям не вдалося.

Отже, починаючи з 1910 р., НЛП змінювала своє ставлення до розширення повноважень Фердинанда та зміцнення інституту монархії. Її лідери все частіше заявляли про необхідність забезпечення демократичних прав і свобод громадян, а також небезпеку узурпації влади Кобургом та її можливі негативні наслідки для держави. Подібні трансформації ідеологічних принципів послідовників С. Стамболова були визначені тим, що цар не задовольнив амбіції стамболівців, позбавивши їх можливості формування уряду [74, с. 80].

Зміну ідейних переконань НЛП підтримували не всі її представники. Проти виступило угруповання на чолі з підполковником запасу Добри Петковим, котре віддавало перевагу тісній співпраці з Фердинандом, як це було за часів С. Стамболова, Д. Грекова і Димитра Петкова. Та все ж більшість стамболівців

концентрувалася навколо постаті Н. Генадієва, розділяючи його погляди на розбудову відносин з царем.

У період Першої Балканської війни 1912–1913 рр. проблема вибору стратегії взаємин між НЛП і монархом відійшла на задній план. На тлі загального патріотичного піднесення в країні внутрішні протиріччя втратили свою актуальність. Найвпливовіші організації, включаючи й стамболівців, об'єдналися з метою підтримки зовнішнього курсу глави держави та уряду І. Гешова.

Плани болгарської влади розв'язати Другу Балканську війну змусили опозицію активізуватися. Завдяки її наполегливості 1 червня 1913 р. кабінет І. Гешова пішов у відставку. Замість нього розпочалося нетривале правління «цанковістів» С. Данева, котре скінчилося 4 липня, коли за дорученням монарха було сформовано коаліційну Раду міністрів на чолі з В. Радославовим. До її складу увійшли члени Ліберальної, Народно-ліберальної і Молодоліберальної партій. За домовленістю з партнерами стамболівці отримали в кабінеті міністрів чотири посади. Н. Генадієв зайняв пост міністра закордонних справ і віросповідань, сумістивши його з керівництвом Міністерства землеробства і державного майна*. Можливість повернутися до влади, надану монархом, визначило те, що НЛП не пов'язувала залучення Болгарії у війну та її поразку влітку 1913 р. з політикою царя, а звинувачувала в усіх негараздах уряд «народняків» – «цанковістів».

Перезавантаження кабінету міністрів, здійснені Фердинандом 1 червня і 4 липня, забезпечили ситуацію, коли більшість найвпливовіших на той час партій розділила між собою відповідальність за військову поразку та тяжкі для Софії умови миру. «Народняків» можна було звинувачувати у прорахунках напередодні та під час Першої Балканської війни, що призвело до ізоляції Болгарії на міжнародній арені; «цанковістів» – у програному другому збройному

* Згідно з поправкою до статті 161 Тирновської конституції від 11 липня 1911 р., в країні передбачалося розширення кількості міністерств – з восьми до десяти. 1 січня 1912 р. замість Міністерства торгівлі й землеробства були запроваджені Міністерство землеробства і державного майна та Міністерство торгівлі, промисловості й праці.

протистоянні; «радославовістів», «стамболовістів» і «тончевістів» – у ганебних умовах Бухарестського миру 1913 р.

Надалі відношення між керівництвом НЛП і Фердинандом погіршувалися. Царя дратувала проантантівська позиція лідера партії [401, с. 13]. Вибух, який прогримів 1 лютого 1915 р. у столичному казино, став приводом для розгортання у болгарській пресі масштабної кампанії з дискредитації Н. Генадієва. З подачі монарха опозиційні та деякі провладні видання, у тому числі й «Нов век», звинуватили його в організації терористичного акту [266, 1915, 16. III].

До компрометації лідера НЛП долучилися прибічники Добри Петкова (з 23 вересня 1913 р. – міністра громадських будівель, доріг і благоустрою*), навколо якого дедалі більше розширювалося оточення із партійних соратників, котрі відмежовувалися від голови ЦБ. Через газету «Нов век» це угруповання робило спроби довести, що Н. Генадієв мав на меті позбутися Фердинанда та, узурпувавши владу, перетворитися на необмеженого диктатора [266, 1915, 18. IV]. У відповідь підконтрольна «генадієвістам» газета «Воля» розкритикувала політику царя, а також оприлюднила анонімні листи до нього з вимогами припинити переслідування представників НЛП [269, 1915, 20. IV]. З контексту цих епістолярій видно, що керманич стамболівців не мав сумнівів з приводу того, хто саме інспірував кампанію проти нього, а в особистих зверненнях до монарха навіть погрожував «суровою відповідальністю за скоєне» [402, а. е. 3, л. 13, 16].

Проводячи агітацію, кожне угруповання НЛП зазначало, що діє згідно із заповітами С. Стамболова. Прибічники Д. Петкова у публікаціях і виступах репрезентували колишнього регента і прем’єра поборником монархії, особою, котра відкрила Фердинанду шлях до престолу. Прихильники ж Н. Генадієва зазначали, що С. Стамболов був захисником демократії, а тому не допускав розширення повноважень глави держави. Останні все частіше представляли Кобурга у негативному світлі, називаючи узурпатором.

---

* Посаду було запроваджено 31 грудня 1911 р. після створення Міністерства громадських будівель, доріг і благоустрою, а також Міністерства залізниці, пошти і телеграфу замість скасованого Міністерства громадських будівель, доріг і комунікацій.

Щоб нейтралізувати лідера опозиційного угруповання, у червні 1916 р. його разом з однопартійцями П. Генадієвим, І. Халачевим, Й. Йоновим, М. Патевим, Г. Юртовим і С. Немським було заарештовано за шахрайство у сфері торгівлі сільськогосподарською продукцією на державному рівні (так звана «деклозіерова афера»). Перебуваючи за ґратами, лідер НЛП вів листування з однопартійцями, даючи їм поради подвоїти зусилля для скорішого відсторонення уряду В. Радославова. Із датованого жовтнем 1917 р. листування видно, що Н. Генадієв все ще сподівався на співпрацю з Фердинандом, але для цього, як вважав лідер стамболівців, їм необхідно було зміцнити власний авторитет [402, а. е. 21, л. 74].

Поразки у вересні 1918 р. на Салонікському фронті й революційні виступи у болгарському війську спонукали політика написати листа монарху з вимогою створити уряд із опозиційних сил – НЛП і БЗНС, котрі були спроможні виконати волю народу, укласти мир та заспокоїти Болгарію [401, а. е. 3, л. 168]. Однак 3 жовтня Фердинанд зрікся престолу на користь сина Бориса та залишив країну.

Після завершення Першої світової війни всіх політв'язнів було звільнено з-під варти. Залишаючись чинним головою ЦБ НЛП, Н. Генадієв продовжив виконувати свої обов'язки. «Петковісти» ж, котрі прихильним ставленням до царя дискредитували себе, втративши вплив у суспільстві, безславно зійшли з політичної арени.

Соратники Н. Генадієва, як і раніше, виступали послідовниками збереження інституту монархії. Їх публічні промови починалися зі звинувачень Фердинанда у другій національній катастрофі, а закінчувалися вітаннями його сина з нагоди сходження на престол. Характеризуючи попереднього монарха, Н. Генадієв зазначав: «У виборі зовнішньої орієнтації Фердинанд керувався жадобою помсти за 1913 р. Він хитра людина, але при цьому недостатньо розумна для реалізації державних завдань» [403, с. 12]. Визнаючи, що поразки у 1913 і 1918 роках стали наслідком змін у конституції і надання 1911 р. монарху можливості протягом тривалого періоду одноосібно, без узгодження з парламентом, управляти країною, стамболівці ратували за анулювання зазначеної поправки до основного закону та обмеження ролі царя у системі влади.

Д. Петков після втечі Фердинанда кардинально змінив своє ставлення до колишнього монарха. У споминах про С. Стамболова він характеризує Кобурга як «аморальну, жорстоку, безхарактерну і мстиву людину», котра мала б взяти на озброєння досвід ведення політики засновником НЛП, але не зробила цього та привела країну до катастрофи. На думку Д. Петкова, саме Фердинанд був натхненником вбивства С. Стамболова. Втім, навіть незважаючи на це, стамболівці, аж до припинення своєї діяльності у 1920 р., залишалися неухильними ревнителями монархії [254, с. 52].

Таким чином, період правління С. Стамболова задав вектор функціонування монархічного інституту, забезпечивши сприятливі умови для реалізації прагнень Фердинанда розширити свої права та підвищити власний престиж на міжнародній арені. Цілі монарха знаходили підтримку з боку більшості політичних сил, які перетворилися на пособників Кобурга. НЛП у цьому сенсі не була виключенням. Упродовж 1903–1908 рр., коли стамболівці перебували при владі, монарх зміцнив своє положення. До 1910 р. послідовники С. Стамболова лояльно ставилися до розширення повноважень глави держави, однак унаслідок розчарування небажанням царя надавати їм право на утворення уряду згодом почали критичніше сприймати політику Фердинанда. Негативне налаштування тогочасного лідера НЛП Н. Генадієва по відношенню до Кобурга стало однією з причин розколу політичної сили на прибічників тісної співпраці з царем («петковістів») та симпатиків голови ЦБ партії («генадієвістів»). Втім, внутрішнє протистояння не позначилося на ставленні стамболівців до існуючої в країні системи влади. З моменту свого заснування і до 1920 р. вони вважали монархію найбільш прийнятною для Болгарії формою правління.

2. 2. Специфіка державного управління

Кабінет міністрів – одна із ключових ланок системи державного управління Болгарії. Саме він реалізовував внутрішню і зовнішню політику країни. Згідно з Тирновською конституцією, його склад, у тому числі й кандидатуру прем’єр-міністра, призначав монарх. На відміну від глави держави, виконавчий орган

відповідав за свої дії перед парламентом. Зі створенням 1886 р. Регентської ради були перервані традиції призначення міністрами іноземних підданих і священнослужителів. Прем'єрство С. Стамболова залишило по собі декілька особливостей функціонування уряду.

Відставка кабінету стамболівців у 1894 р. упродовж тривалого часу представлялася НЛП як результат інтриг з боку недоброзичливців прем'єра. Члени цієї політичної сили намагалися підкреслити популярність, якою їхній засновник користувався серед населення країни. На доказ таких настроїв громадян партійна преса нагадувала про масові мітинги на підтримку стамболівців, що відбулися у багатьох містах князівства наприкінці травня 1894 р., а також про величезну кількість листівок адресованих Фердинанду із висловлюваннями незгоди з відставкою [265, 1896, 15. III]. Період свого першого правління стамболівці відтворювали як епоху стабільного розвитку, забезпеченого мудрою політикою голови Ради міністрів [265, 1898, 12. X]. Опоненти ж НЛП, у першу чергу нові провладні сили, намагалися закріпити у свідомості співвітчизників позитивне сприйняття зміни уряду в Болгарії, нагадуючи про закріплені у конституції механізми формування виконавчого органу [273, 1896, 11. IV]. За будь-якої можливості вони вдавалися до нагадувань про «побиття, вбивства, тиранію і зловживання», заподіяні «проурядовими ватагами» у період прем'єрства С. Стамболова [273, 1898, 13. X].

Тривале перебування при владі кабінету НЛП позначилося на характері відносин Ради міністрів з князем. Остерігаючись повторення ситуації, коли прем'єр зосереджував у своїх руках широкі повноваження та контролював монарха, Фердинанд надалі волів формувати уряд із членів різних політичних сил. Провокуючи у разі необхідності протиріччя між їх представниками, князь розраховував зводити нанівець небезпеку узурпації влади однією з партій. Протягом правління Кобурга у 1894–1918 рр. змінився 21 кабінет міністрів. Із них 7 були коаліційними, які утворювалися двома-трьома політичними силами. Діяльність кожного такого уряду супроводжувалася боротьбою за вплив у системі влади між учасниками коаліції. Саме через суперечності періоди функціонування

більшості вищевказаних Рад міністрів тривали недовго, а відтак ці кабінети були малоефективними, «внутрішньо слабкими» та неспроможними вирішувати важливі державні завдання [404, с. 32].

Незважаючи на недоліки у функціонуванні урядів такого складу, Фердинанд продовжував віддавати їм перевагу. У 1902, 1903, 1908 роках він наполягав на створенні правлячих коаліцій декількома політичними силами і тільки переконавшись у неможливості подібного впровадження зважувався на формування Ради міністрів членами однієї партії. У цих випадках монарх намагався, щоб виконавчий орган представляло якомога більше осіб, вірних престолу, котрі не належали б до жодного з угруповань. Такими в уряді Д. Грекова (1899 р.) стали Г. Начович і М. Тенев, а Т. Іванчова (1900–1901 рр.) – Р. Петров, С. Паприков, І. Пеєв-Плачков і П. Данчов. 1901 року було сформовано повністю технократичний, не на політичній, а на фаховій (технічній) основі, кабінет під головуванням Р. Петрова, а у 1903 і двічі в 1907 р. – знову напівтехнократичні, де окрім стамболівців посади обіймали офіцер запасу Р. Петров, дипломат Д. Станчов, начальник Військової школи у Пловдиві М. Савов. Отримавши царську корону (1908 р.) та забезпечивши зміни до конституції (1911 р.), Кобург зміцнив власні позиції та відмовився від призначення вірних собі осіб на ключові місця у вертикалі влади.

Протягом тривалого часу після відставки уряду С. Стамболова Фердинанд з недовірою ставився до політиків, які мали вагомий вплив у суспільстві, були прихильниками засновника НЛП або співпрацювали з ним. Керуючись вказаними міркуваннями, князь 1 жовтня 1899 р. призначив головою виконавчого органу не лідера найпотужнішої на той час Ліберальної партії В. Радославова, а іншого представника цієї політичної сили – Т. Іванчова. 1903 року крісло голови Ради міністрів дісталося не тодішньому керманичу стамболівців Д. Петкову, а Р. Петрову. Страх монарха перед появою нового С. Стамболова був важливим чинником формування складу виконавчих органів.

Зміни у характері взаємовідносин між царем і кабінетом міністрів відбулися наприкінці Першої світової війни, коли замість Фердинанда на болгарський трон

зійшов Борис III. За відсутності впливу в суспільстві та авторитету серед політичного бомонду спадкоємець не виконував ключову роль у процесі формування Рад міністрів. Склад виконавчого органу відтоді почали визначати не закулісні домовленості різних угруповань, що укладалися за посередництва монарха, а баланс сил у парламенті. В результаті міністерства вперше очолили представники лівих партій – БЗНС, БРСДП (об.) і РДП, а 6 жовтня 1919 р. після виборів у XVIII ЗНЗ прем'єром став лідер БЗНС А. Стамболійський.

Залишившись у спадок від правління С. Стамболова, особливість діяльності уряду полягала у значному впливі міністра внутрішніх справ (з 1 січня 1912 р. – міністра внутрішніх справ і охорони народного здоров'я) на вертикаль влади. Свого часу лідер НЛП поєднував обов'язки прем'єра з функціями керівника цього відомства, що забезпечувало йому контроль над адміністративним і поліцейським апаратами. Наступники С. Стамболова – К. Стоїлов у 1894–1899 рр., Р. Петров у 1901 р., П. Гудев у 1907–1908 рр., В. Радославов у 1913–1918 рр. наслідували його приклад, концентруючи в своїх руках широкі повноваження. Вказана посада виконувала роль ключового інструмента у боротьбі за домінування в системі державної влади. Характеризуючи правління кабінету К. Стоїлова, опозиційні «каравелісти» зазначали: «„Народняки“ при будь-якій можливості протиставляють себе стамболівцям, забуваючи, що їх лідер свого часу перебував в уряді Стамболова, а з 1894 р. продовжив правити в такому ж стилі» [277, 1898, 11. X; 1899, 28. I]. У 1899 р. внаслідок протиріч між головою Ради міністрів Д. Грековим і міністром внутрішніх справ В. Радославовим перший залишив своє крісло. Причиною відставки стала втрата шефом НЛП контролю над політичними процесами. Своїм демаршем він продемонстрував безсилля у протистоянні з «радославовістами», яким підпорядковувалися поліція і адміністративний апарат. Про величезний вплив керівника МВС свідчать чисельні листи і доноси, що їх регулярно отримував В. Радославов протягом каденції від «постраждалих» у період правління попереднього уряду з проханнями відновити на посаді, закрити судову справу, звільнити з-під варти, відсторонити недоброзичливця від служби [295, а. е. 9, л. 17–18, 53–54].

Упродовж 1887–1918 рр. партія, котрій вдавалося делегувати на посаду міністра внутрішніх справ/міністра внутрішніх справ і охорони народного здоров'я свого представника, неодмінно перемагала на виборах, забезпечуючи собі відносну, а в деяких випадках і абсолютну, більшість місць у Народних зборах. Силові структури залишалися основною опорою режиму. Під час масових виступів селян проти запровадження натуральної десятини для наведення порядку було застосовано поліцію. З цього приводу демократи справедливо зазначили, що «радославовісти» вживають аналогічні стамболівським у 1886–1894 рр. механізми [277, 1900, 25. VI]. Щоб запобігти зловживанням тієї чи іншої політичної сили на виборах 1901 р. та організувати вільне волевиявлення населення, Фердинанд призначив керівником МВС безпартійного Р. Петрова. У такий спосіб вдалося провести більш-менш безперешкодне голосування.

У поверненні до влади НЛП в 1903 р. опозиція вбачала загрозу відновлення тиранії часів прем'єрства С. Стамболова. І як виявилося, недаремно. Упродовж 1903–1908 рр. його послідовники раз у раз давали привід для чергового обговорення цієї теми [277, 1904, 8. VII], адже підтримували традиції своїх попередників-однопартійців у сфері внутрішньої політики. Вони збільшили фінансування МВС з 3 млн 200 тис. левів у 1903 р. до 4 млн у 1907 р., розширили штат цього відомства з 2 тис. 528 осіб на початку свого правління до 3 тис. у 1905 році [74, с. 90]. Щоб забезпечити пов'язані зі вказаними починаннями бюджетні видатки, прем'єр-міністр Д. Петков 1906 р. ініціював обговорення у парламенті законопроекту про черговий кредит у 300 тис. золотих левів*, частину якого планувалося витратити на організацію додаткового поліцейського підрозділу. Позитивне вирішення проблеми з коштами посприяло ухваленню в листопаді того ж року «Закону про столичну поліцію» [285, 1907, 4. I], який регламентував створення «Громадської безпеки» – таємної поліції з функціями політичного розшуку в складі одного із трьох відділів Канцелярії софійського

* Для досягнення однаковості у виготовленні монет, котрі повинні були взаємно приймати національні державні казначейства як законний платіжний засіб, деякі країни, у тому числі й Болгарія, використовували стандарт золотого вмісту грошової одиниці Франції. З 1881 р. до 1928 р. золотий вміст лева дорівнював золотому вмісту французького франка – 0,290323 г.

градоначальника. Опозиція з незадоволенням реагувала на нововведення, нагадуючи, що свого часу С. Стамболов використовував поліцію для розправи над опонентами [277, 1906, 8. XII].

Основне завдання підпорядкованих МВС підрозділів зводилося до забезпечення порядку в суспільстві. Як і за часів прем'єрства С. Стамболова, так і після його правління виконання цих обов'язків відбувалося з очевидними порушеннями прав і свобод населення. Зокрема, у березні 1910 р. поліція застосувала вогнепальну зброю проти учасників мирної акції протесту в місті Русе. Опозиційні партії, у тому числі й стамболівці, піддали осуду дії влади, відкрито звинувативши у загибелі людей очільника МВС майора М. Такева [266, 1910, 23. III].

Військовий міністр (з 1 січня 1912 р. міністр війська) – ще одна ключова урядова посада. До серпневого перевороту 1886 р. її неодмінно отримував російський офіцер. В урядах митрополита Климента, П. Каравелова, В. Радославова і К. Стоїлова зазначені функції виконували громадяни Болгарії. У виконавчому органі С. Стамболова Військове міністерство очолював родич голови уряду полковник С. Муткуров, але погіршення стану здоров'я змусило останнього 4 лютого 1891 р. подати у відставку. Встановивши контроль над збройними силами шляхом призначення керівником силового відомства майора М. Савова, монарх поступово позбавив прем'єра можливості впливати на офіцерів, а згодом відсторонив С. Стамболова від влади. Надалі князь постійно ввіряв пост військового міністра/міністра війська та ключові командні посади вірним собі особам. У складі кабінету К. Стоїлова єдиним представником попереднього уряду залишився полковник Р. Петров, оскільки зумів довести монарху свою відданість.

У постстамболовістський період однією з найактуальніших проблем, пов'язаних із функціонуванням вказаного міністерства, було емігрантське питання. С. Стамболов займав принципову позицію у ставленні до офіцерів-учасників перевороту 1886 р., не даючи їм гарантій знову послужити вітчизні. Уряд К. Стоїлова з метою зміцнення відновлених 2 лютого 1896 р.

дипломатичних відносин із Санкт-Петербургом зважився повернути особам, котрі знайшли притулок на території Росії, їхні громадянські права та дозволити їм поповнити ряди збройних сил Болгарії. НЛП продемонструвала непоступливість у цьому питанні, констатуючи, що рішення на користь організаторів заколоту проти А. Баттенберга було б несправедливим по відношенню до військових, котрі чесно служили батьківщині, а відновлення прав емігрантів могло створити небезпеку для державного устрою країни [265, 1896, 10. X]. Ініціативу «народняків» не підтримав і військовий міністр Р. Петров, який наприкінці осені 1896 р. на знак протесту подав у відставку. Проте ці аргументи не переконали владу. 24 грудня 1896 р. депутати IX ЗНЗ проголосували за «Закон про амністію осіб, котрі здійснили політичні злочини з 24 грудня 1883 р. по 15 грудня 1894 р.» [265, 1896, 24. XII], після чого до Болгарії повернулася більшість емігрантів, дехто з яких успішно продовжив військову кар'єру.

Збройні сили залишалися слухняним інструментом в руках влади, забезпечуючи стабільність режиму. Прояви непокори, демонстрації невдоволення громадян своєчасно приборкувалися за допомогою війська. Справа інколи доходила до застосування крайніх заходів із вчиненням кривавих розправ, як це сталося на початку літа 1900 р. під час розгортання селянського руху за скасування натуральної десятини. Введення воєнного стану в північно-східних регіонах Болгарії газета «Нов век» назвала незаконною акцією з боку Ради міністрів: «Сьогоднішні правителі роблять погану послугу офіцерам, змушуючи їх обмежувати права і свободи народу» [266, 1900, 7. V].

Наближений до монарха керівник Військового міністерства створював для князя можливість впливати на уряд. Наприкінці XIX – на початку XX ст. це призводило до дисонансу між діями посадовця й офіційним курсом кабінету міністрів. У 1900 р. суперечності виникли між лідером правлячої партії В. Радославовим і військовим міністром С. Паприковим. Першого не влаштовувала незалежна поведінка полковника під час селянських заворушень проти впровадженого податку. Керманич лібералів заявляв, що силове приборкання виступів не мало нічого спільного з намірами уряду, а жорстокі дії

С. Паприкова з наведення порядку призвели до дискредитації влади [271, 1900, 7. XII]. У результаті кабінет Т. Іванчова змушений був припинити виконання обов'язків. Вказаний розвиток подій влаштовував Фердинанда, адже кабінет міністрів ніс відповідальність за чисельні жертви серед учасників руху за скасування натуральної десятини.

На зламі 1902–1903 рр. військовий міністр генерал С. Паприков знову опинився в епіцентрі скандалу. Тогочасний прем'єр С. Данев не міг знайти з ним спільної мови у питанні обсягу фінансування збройних сил. Крім того, між ними виникли суперечності навколо позиції щодо македонського визвольного руху*. Конфлікт було вичерпано після відставки С. Паприкова та призначення замість нього полковника М. Савова – особи, якій теж довіряв монарх. Проте і цей офіцер, користуючись прихильністю глави держави й службовим положенням, у наступному уряді Р. Петрова теж намагався впливати на політику. Газета «Мир» з цього приводу писала: «Кожен, хто підозрювався в антипатії до нового міністра або стамболовщини, оголошувався ворогом династії і князя» [274, 1906, 22. I]. Про вагомість посади військового міністра ще з часів перебування при владі С. Стамболова говорить той факт, коли голова Регентської ради намагався врятувати від страти свого колишнього соратника по визвольній боротьбі, одного з організаторів бунту 1887 р. офіцерів-«русофілів» у місті Русе майора О. Панова, але не зміг протидіяти С. Муткурову на чолі з впливовими військовими, котрі наполягли на найвищій мірі покарання для змовників [262, с. 604].

Протягом подальшого правління Кобурга крісло військового міністра/міністра війська неодмінно посідала лояльна до князя/царя особа, яка не мала відношення до жодної з політичних сил. Лише після зречення Фердинанда ця традиція перервалася. 28 листопада 1918 р. міністерство очолив представник Демократичної партії А. Ляпчев, і вже надалі, аж до червня 1923 р., цим

* Уряд С. Данева намагався відмежуватися від національно-визвольного руху в Македонії і Фракії, тим самим демонструючи державам-гарантам берлінського статус-кво мирне налаштування. Саме тому пограбування четниками військового складу в селищі Княжево, яке, на думку прем'єр-міністра, сталося з мовчазної згоди С. Паприкова, руйнувало неупереджену позицію уряду та дискредитувало Софію в очах Європи і Росії.

відомством керували цивільні особи – «народняк» М. Маджаров у 1919 р., член БЗНС А. Стамболійський у 1919–1921 рр. та ін.

Отже, в епоху Фердинанда у Болгарії силові міністерства відігравали провідну роль в системі виконавчої влади. Їхній вплив на політичні процеси був найпомітнішим серед усіх інституцій. Вказане явище закріпилося у практиках державного управління ще за часів регентства і прем'єрства С. Стамболова та визначало функціонування урядів аж до кінця 1910-х рр.

Прийшовши до влади у 1886 р., С. Стамболов здійснив тотальну заміну адміністративного апарату сподвижниками – представниками комітетів «Болгарія сама за себе» та учасниками контрперевороту, більшість яких згодом стали членами НЛП. «Русофілів» і всіх, хто схвалював відсторонення А. Баттенберга й симпатизував опозиційним партіям, було звільнено з роботи. Наступні уряди наслідували цей приклад. Вони позбавляли попередників чиновницьких посад, заповнюючи систему управління однопартійцями, що сприяло перемозі Ради міністрів на виборах, забезпечувало контроль над місцевими органами влади. Уряди вдавалися до розширення бюрократичного апарату*, щоб задовольнити амбіції представників своїх політичних сил, котрі прагнули потрапити на державну службу. В результаті кількість чиновників зростала [228, p. 227].

1894 року всю вертикаль влади у Болгарії уособлювали прибічники уряду, очолюваного К. Стоїловим. У 1899 р. ситуація повторилася – кабінет Д. Грекова очистив адміністративні органи від «народняків» та призначив на чиновницькі посади «радославовістів» і стамболівців. Звільнені ж приєднувалися до опозиції, не втрачаючи надії на повернення після чергової зміни Ради міністрів. У листах до партійних вождів колишні працівники скаржилися на незаконні дії чинної влади та підкреслювали власні заслуги перед державою [295, а. е. 15, л. 44].

Необхідність такої ротації правлячі політичні сили обґрунтовували цілком прагматично. 1899 року газета «Нов век» зазначала: «Подібна практика є

* 31 грудня 1897 р. набув чинності «Закон про зміни і доповнення до „Закону про адміністративний розподіл території Князівства“» від 24 листопада того ж року, яким кабінет міністрів К. Стоїлова, заручившись підтримкою парламенту IX-го скликання, збільшив кількість територіальних округів країни з 14 одиниць, встановлених 1882 р., до 22, а околій, відповідно – з 56 до 84, тим самим значно примноживши штат чиновників.

нормальною, адже уряду треба налагодити ефективне управління. З опозиціонерами на ключових постах цього не зробиш» [266, 1899, 10. III]. Неурядові ж партії вбачали у заміні чиновників прояв авторитаризму [386, с. 78–86]. Коментуючи цю ситуацію, «народняки» констатували: «Теперішня влада діє за рецептами стамболовщини» [273, 1899, 10. IV].

У жовтні 1899 р. послідовники С. Стамболова заявили про вихід із правлячої коаліції через незадоволення діями «радославовістів», котрі ігнорували союзників при розподілі посад в органах влади. Надалі НЛП почала відкрито критикувати кабінет Т. Іванчова: «Пересічні громадяни потрапили до рук чиновників, котрі нічим не відрізняються від тайських боксерів. Це зумовило у Болгарії цілковиту деморалізацію й анархію» [266, 1900, 13. VI, 10. IX]. «Народняцький» «Мир», порівнюючи між собою режими С. Стамболова та Т. Іванчова – В. Радославова, прозоро натякав на авторитарний характер обох [273, 1901, 8. II].

Пізніше виявилося, що звинувачення опозиції були не безпідставними, підтвердженням чого стали матеріали розслідування діяльності уряду лібералів. Зібрані після його відставки докази свідчили про наявність зловживань, хабарництва, рукоприкладства й інших незаконних дій, вчинених представниками влади на місцях. Найбільше фактів порушення законодавства було зафіксовано у період руху за скасування натуральної десятини [295, а. е. 9, л. 1–148].

Відставку кабінету Т. Іванчова 12 січня 1901 р. НЛП зустріла з оптимізмом, не приховуючи сподівань, що нова Рада міністрів на чолі з Р. Петровим сприятиме призначенню на чиновницькі посади представників їхньої політичної сили [266, 1901, 28. I]. Однак ці надії не виправдалися. Вже 20 лютого було сформовано наступний коаліційний уряд П. Каравелова, який знову заповнив місця адміністрації членами правлячих партій.

Перебуваючи в опозиції, стамболівці актуалізували проблему непомірно розширеного штату посадових осіб, які фінансувалися із державного бюджету. Н. Генадієв під час свого виступу констатував: «Сьогодні у Болгарії на одну тисячу жителів припадає 12 чиновників, тоді як у Німеччині – 4,5, в Румунії – 4, в Австро-Угорщині – 1,6» [266, 1901, 1. IV]. Політик наголошував на необхідності

скоротити бюрократію, котра набула значних масштабів у період прем'єрства С. Стамболова та продовжувала зростати протягом каденції наступних урядів. Таке впровадження забезпечило б оптимізацію системи управління.

4 травня 1901 р. за підтримки депутатів XI ЗНЗ уряд П. Каравелова «Законом про адміністративний розподіл території держави» скоротив кількість округів з 22 до 12, а околій – з 84 до 71 [285, 1901, 17. V], що дозволило обмежити штат чиновників. Проте реформа не вирішувала проблеми функціонування адміністрації. Правлячі політичні сили, як і раніше, боролися між собою за місця у державному апараті, прагнучи делегувати у систему управління якомога більше своїх прибічників. Це підтверджує листування П. Каравелова з однопартійцями на периферії у лютому 1901 р., в якому йдеться про зловживання службовим становищем «цанковістами» при розподілі посад. «Каравелісти» зверталися до прем'єр-міністра з проханням вгамувати не в міру честолюбні наміри партнерів по коаліції [303, а. е. 55, л. 1].

Наприкінці 1901 р. в Болгарії було утворено однопартійний уряд на чолі з «цанковістом» С. Даневим. Одним із перших його кроків стала традиційна заміна працівників адміністративного апарату своїми ставлениками. На відміну від стамболівців у 1887 р., «народняків» у 1894 р. та «радославовістів» у 1899 р., котрі з приходом до влади змінили чиновників усіх рівнів, «цанковісти» здійснили змішану ротацію – окрім сподвижників, залучили на посади «каравелістів» і «народняків». Така політика пояснювалася нечисленністю правлячої політичної сили, членів якої було недостатньо для заміщення держапарату, а також небажанням очільника МВС М. Сарафова загострювати і без того складну внутрішню ситуацію [395, с. 45].

Зміцнивши позиції, кабінет С. Данева розпочав адміністративну реформу, котра передбачала уніфікацію функцій чиновників, заборону їхньої участі у політичній боротьбі, врегулювання відносин між адміністративним апаратом та урядом, створення Дисциплінарної ради для ухвалення рішень про призначення і звільнення посадових осіб. У травні 1903 р. набув чинності «Закон про чиновників громадянського відомства» [285, 1903, 5. V], який забороняв службові

переслідування, у тому числі усунення з посад працівників цивільних установ після зміни кабінету міністрів, запроваджував конкурсну основу для заміщення вакантних посад.

Однак вказані перетворення були зведені нанівець урядом стамболівців, сформованим 6 травня 1903 р. Його перші кроки продемонстрували прагнення відновити методи державного управління, характерні для прем'єрства С. Стамболова. Впроваджуючи нові нормативні акти, влада скасовувала попередні – «цанковістські»*. Завдяки цьому протягом каденції кабінету Р. Петрова відбулася заміна адміністративного апарату. Було звільнено 11 з 12 окружних управителів, 56 із 71 околійних начальників, чимало співробітників Міністерства фінансів та Міністерства народної освіти, службовців пошти і телеграфу, а також розпущено 200 з 1 тис. 891 общинних рад [406, с. 146].

Сформований 16 січня 1908 р. замість уряду стамболівців кабінет демократа А. Малинова за традицією розпочав переформатування адміністративного апарату. НЛП демонструвала незадоволення політикою влади, вважаючи, що Рада міністрів залучає вірних собі прибічників з метою обмеження дій опозиції [266, 1908, 6. III], та пропонувала ухвалити нормативні акти, котрі забороняли б чиновникам сприяти перемозі на виборах будь-якої з політичних сил [266, 1908, 26. VI]. Вказані заяви виглядали цинічно, адже декілька років тому, перебуваючи біля керма держави, стамболівці відмінили відповідні закони.

Практика ротації адміністративного апарату і надалі залишалася одним із характерних проявів політичної системи країни: її застосовували уряди І. Гешова у 1911–1913 рр. та В. Радославова у 1913–1918 рр. В ці періоди великого розмаху набули зловживання службовим становищем ставлениками правлячих партій, оскільки запроваджена під час війн 1912–1913 і 1915–1918 рр. цензура позбавила опозицію можливості викривати незаконні дії влади. Н. Генадієв вкрай низько

* Наприклад, «Закон про чиновників громадянського відомства» від 19 січня 1906 р., вступивши в силу на наступний день після його опублікування – 1 лютого, відміняв положення однакового за назвою нормативного акту 1903 р. та у новій інтерпретації в основному прописував різницю між поняттями «службовець» і «чиновник».

оцінював ефективність тодішньої діяльності системи, котра забезпечувала цілісність виконавчої влади на всіх рівнях управління [295, а. е. 16, л. 44–45].

Отже, деякі особливості функціонування адміністративного апарату в Болгарії наприкінці XIX – на початку XX ст. були закладені урядом С. Стамболова. Серед них – роздутість штату чиновників та їх залучення у політичну боротьбу. Як писав Р. Кремптон, при С. Стамболові «партизанство» зробило політичну систему країни «власністю меншості жадібних політиків, відірваних від реальних потреб селян, котрими вони правили» [232, с. 160]. Така ситуація зберігалася протягом тривалого часу. Про необхідність позбавитися зазначеної спадщини згадувала більшість партій країни. Однак, опиняючись біля керма держави, вони зазвичай забували про свої гасла. Дбаючи про зміцнення власної опори, уряди або запроваджували косметичні реформи (кабінети П. Каравелова і С. Данева), або залишали без змін усталені практики [407, s. 562].

Згідно зі статтею 13 Тирновської конституції, судова влада в державі належала місцевим судам та особам, котрі діяли від імені князя. Перший після звільнення «Закон про структуру суду в Болгарії» 1880 р. регламентував функціонування мирових, окружних і апеляційних судів та Верховного касаційного суду (найвищої інстанції). В країні діяли також спеціальні суди – військові та релігійні, а ухвалений того ж року «Закон про суд над міністрами» передбачав можливість скликання Державного суду – інституції для вчинення процесуальних дій по відношенню до членів уряду, які порушили закон. Цей нормативний акт забезпечував наявність у кожному парламенті слідчої комісії, котра за вимогою народних обранців викривала протиправні дії міністрів та звітувала перед Народними зборами про результати дізнання. Скликання Державного суду було можливе після прийняття депутатами рішення (за наявності 2/3 голосів) про подання позову. При цьому обвинувачення урядовців обмежувалося статтею 155 конституції. За увесь період свого існування ця установа здійснила три процеси.

Для судової системи Болгарії наприкінці XIX – на початку XX ст. характерна її залежність від виконавчих органів. За часів правління С. Стамболова вона

набула гіпертрофованих форм. Процеси, інспіровані владою проти опонентів, стали частиною політичних реалій. Кожне перезавантаження Ради міністрів супроводжувалося розслідуваннями діяльності попереднього кабінету*. Контроль виконавчої гілки влади над судочинством забезпечував їй потрібні рішення.

Новопризначені посадовці, застосовуючи все ті ж механізми, намагалися реабілітувати постраждалих від переслідувань з боку урядів, які управляли до цього. Зокрема, за ініціативи кабінету К. Стоїлова депутати VIII ЗНЗ прийняли «Закон про амністію» тих, хто скоїв політичний злочин «у період з 24 грудня 1883 р. по 15 грудня 1894 р.» [285, 1894, 23. XII], у тому числі й під час прем'єрства С. Стамболова. Такий крок уряд мотивував бажанням нормалізувати ситуацію в країні. У результаті діяльність відновили лідери «русофілів» – Д. Цанков, повернувшись після еміграції з Росії, та П. Каравелов, звільнений з-під варти. Нормативний акт не давав права на помилування офіцерам, котрі брали участь у серпневому перевороті 1886 р. і декількох заколотах, а потім знайшли притулок за кордоном, оскільки їхнього повернення остерігався Фердинанд та не бажали військові, які під час тих подій знаходилися по іншу сторону барикад.

Аналогічно діяв кабінет П. Каравелова, домігшись 21 березня 1901 р. впровадження ним же розробленого «Закону про амністію» [285, 1901, 28. IV], але вже учасників руху за скасування натуральної десятини, серед яких фігурували представники опозиційних на той момент партій. 16 травня депутати різних фракцій, за винятком «радославовістів», створили в XI ЗНЗ спеціальну комісію з метою встановлення порушень законодавства колишніми міністрами попереднього уряду. Результатами розслідування стало пред'явлення Т. Іванчову, Д. Тончеву, В. Радославову і М. Теневу звинувачення у зраді [393, с. 185]. Скликаний 1 лютого 1903 р. (вже під час правління уряду С. Данева) за рішенням депутатської більшості перший Державний суд після розгляду справ через відсутність беззаперечних доказів звільнив від відповідальності М. Тенева та

* Не уникнув цього і С. Стамболов, коли на початку 1895 р. проти нього та декого із колишніх підлеглих фракція «каравелістів» у VIII ЗНЗ із 65 осіб намагалася інспірувати судове впровадження за фактом привласнення ними, перебуваючи при владі, державних коштів, однак тоді через трагічну смерть політика «народняцький» кабінет К. Стоїлова не довів до логічного завершення ініціативу демократів.

інкримінував іншим відповідачам скоєння політичних злочинів, призначивши їм покарання у вигляді арешту терміном на вісім місяців з позбавленням можливості брати участь у політиці [294, а. е. 7, л. 10–11].

І все ж кабінет С. Данева через газету «България» обіцяв забезпечення вільного судочинства. Влада протиставляла своє правління прем'єрству С. Стамболова, критикуючи останнього за тиск на судочинство. Вказане відбувалося на тлі розгляду справи проти затриманого 1901 р. М. Ставрева – учасника замаху на життя засновника НЛП. Одним із фігурантів процесу був діючий міністр МВС А. Людсканов, котрий начебто підтримував зв'язки з організатором теракту 1895 р. Н. Тюфекчиєвим. Провладне видання заявляло про безпідставність інкримінування вини одному з лідерів «цанковістів» [275, 1902, 16. XI]. Зрештою обвинувачення проти міністра було знято. Навіть демократи називали вказаний процес політичним та докоряли правлячій партії спробами перенести розслідування із зали суду на сторінки преси [277, 1903, 15. I].

Наприкінці 1903 р. вже під час правління уряду Р. Петрова за підтримки депутатської більшості XIII ЗНЗ «Законом про амністію колишніх міністрів Т. Іванчова, Д. Тончева і д-ра В. Радославова» [285, 1904, 5. I] представників «радославовістського» уряду було помилувано. Проте їхні однопартійці відплатили членам НЛП невдячністю, жорстко критикуючи заходи уряду, спрямовані на підпорядкування судової гілки влади. Для характеристики цього процесу вони навіть вигадали термін «стамболовізація», маючи на увазі прагнення стамболівців відновити практики 1886–1894 років [271, 1904, 8. VIII].

На початку 1908 р. виконавчий орган очолив А. Малинов, а в лютому 1910 р. парламентська фракція «каравелістів» у XIV ЗНЗ інспірувала розслідування діяльності попередніх стамболівських кабінетів [408, с. 348–351]. Заслухавши 9 лютого 1911 р. звіт комісії про результати дізнання, народні обранці вирішили передати розгляд справ до другого Державного суду, де колишнім урядовцям Р. Петрову, П. Гудеву, М. Савову, Н. Генадієву, І. Халачеву і Л. Паякову інкримінувалися зловживання владою та привласнення державних коштів. Проте кримінальні впровадження проти політиків так і не вдалося довести до логічного

завершення. Пізніше вони взагалі були закриті, оскільки 24 липня 1914 р. ліберальна коаліція у XVII ЗНЗ проголосувала за визнання антиконституційною ухвалу своїх колег у лютому 1911 р. та за відкликання позову.

Противники НЛП часто нагадували суспільству про застосування режимом С. Стамболова військово-польових судів для розправи над опонентами [264, 1904, 8. VIII]. Публіцист С. Радев, спираючись на свідчення очевидців тих подій, спростовував ці звинувачення, стверджуючи, що голова Регентської ради не мав можливості вплинути на рішення зазначених інституцій, а смертні вироки опозиціонерам виносилися офіцерською клікою [262, с. 603].

З приходом до влади 16 березня 1911 р. уряду І. Гешова представники НЛП, у відповідь на ініціювання судового процесу над їхніми однопартійцями, заговорили про необхідність розслідування діяльності демократів. Вони запевняли громадян у причетності «каравелістів» до незаконного розподілу землі столичної общини, розтрат накопичень благодійного Фонду допомоги македонським біженцям*, отримання державного кредиту в розмірі 500 тис. левів без зазначення у документах мети його запозичення, зловживання службовим становищем міністром торгівлі й землеробства А. Ляпчевим, фінансових махінацій чиновників Міністерства закордонних справ і віросповідань [266, 1911, 1. IX; 1912, 21. II]. Але, незважаючи на факти, викладені слідчій комісії XV ЗНЗ, правляча коаліція заблокувала ініціативу НЛП.

Перебуваючи в опозиції, стамболівці пропонували проект реформування судової влади. Згідно з основними принципами, задекларованими влітку 1911 р. у своїй першій програмі, НЛП підтримувала незмінність служителів Феміди, унеможливлення необґрунтованих посадових підвищень або звільнень у відомстві, запровадження прискореного судочинства, переміщення мирових суддів, створення комісії при Міністерстві юстиції для упорядкування законодавства, розширення кваліфікованого штату співробітників шляхом більш

* Заснований 6 листопада 1902 р. Священним Синодом (колегіальний орган управління БПЦ згідно із султанським фірманом 1870 р.) з метою допомоги жителям Македонії і Фракії, змушеним залишити місця свого проживання й шукати кращої долі у Болгарії, а також для відбудови зруйнованих і пограбованих церков Екзархату.

якісного підбору, підвищення їхньої заробітної плати, можливість адвокатського захисту під час попереднього слідства, заснування судової поліції [361, с. 106].

Під час правління кабінету В. Радославова у 1913–1918 рр. судова гілка влади залишалася інструментом уряду для здійснення контролю над опозицією та розправ над опонентами. 1915 року опозиційно налаштований до уряду Н. Генадієв зазнав чергового судового переслідування. Приводом для цього став терористичний акт у софійському казино, скоєний 1 лютого. Газети провладних сил звинувачували в організації цього злодіяння керівника НЛП [266, 1915, 15. III]. Під час судового процесу стали очевидними сфабриковані обвинувачення. Це підтверджує і переписка Н. Генадієва зі свідками, які фігурували у справі та визнали факти тиску на них з боку посередників зацікавлених осіб [409, с. 73]. І хоча згодом політика було виправдано, проте у червні 1916 р. його знову було ув'язнено, цього разу за звинуваченням у причетності до «деклозієрової афери».

Після чергової зміни уряду 21 червня 1918 р. знову не обійшлося без судового розгляду. 12 січня 1920 р. за позовом депутатів XVIII ЗНЗ розпочав засідання третій Державний суд. В. Радославова разом з його однопартійцями П. Пешевим, Х. Поповим і П. Динчевим, котрий розпочинав міністерську кар'єру членом НЛП, а також молодоліберали Д. Тончева і Ж. Бакалова, безпартійного генерала К. Найденова та «стамболовістів» Н. Апостолова і Д. Петкова було звинувачено у спланованій агресії проти Сербії, що залучило Болгарію у війну та призвело до другої національної катастрофи [294, а. е. 7, л. 130]. Найсуворіший вирок (довічне ув'язнення) отримали В. Радославов, П. Пешев, Х. Попов, П. Динчев, Д. Тончев і Д. Петков, проте 1924 р. їх було амністовано.

В атмосфері судових переслідувань і військово-польових трибуналів, пов'язаних з повстаннями в армії на завершальному етапі війни та буремними подіями перших років царювання Бориса III, що поставило Болгарію на межу громадянського конфлікту, послідовники С. Стамболова продовжували згадувати свого першого лідера. Н. Генадієв у своїх промовах апелював до колективної пам'яті про минуле. На його думку, вирішення політичної кризи 1886 р. головою Регентської ради залишилося взірцем того, як уберегти країну від розколу.

Завдяки амністії більшості учасників заколоту, додавав оратор, а також «порозумінню, якого досяг С. Стамболов з усіма угрупованнями», Болгарії вдалося уникнути громадянської війни й іноземної окупації [404, с. 96].

Таким чином, спадщина, що її залишив по собі перший уряд стамболівців, стала складовою процесів, пов'язаних з конституційним устроєм та діяльністю Ради міністрів, адміністративного апарату і судової гілки влади. З моменту відставки у 1894 р. кабінету НЛП жоден режим не поставив під сумнів чинність основного закону. Ознаки спадщини С. Стамболова проявлялися у застосуванні керованої демократії – системи механізмів, які при збереженні атрибутів конституціоналізму дозволяли управляти авторитарними методами. Серед них – значна роль силових міністерств, ротації чиновників одразу після зміни уряду, контроль виконавчих органів над судами. Пам'ять про С. Стамболова залишалася елементом політичного дискурсу, що точився в Болгарії навколо проблеми державного ладу і функціонування режиму. Вона використовувалася як для підвищення престижу чинної влади, так і її дискредитації.

2. 3. Партії, парламентаризм і виборча система

Досліджуючи вплив політики С. Стамболова на подальше болгарське державотворення, неможливо залишити поза увагою партійну систему, парламентаризм і виборчий процес країни, становлення яких почалося на тлі протистояння угруповань лібералів і консерваторів, котрі оформилися в ході роботи Установчих зборів* у 1879 р. Для перших інститут монархії був символом реакційності, відтак, заважав побудові сучасної, прогресивної держави. Згідно з їх позицією, суб'єктом верховної влади мав виступати не монарх, а парламент. Консерватори ж, дотримуючись протилежної думки, проіснували на політичній арені до 1886 р. та встигли сформувати два перші уряди, втім не змогли виграти

* Народні збори (парламент), які вперше після звільнення 1878 р. засідали в Тирново у лютому – квітні 1879 р. з метою розробки основного закону країни. З їх 229-ти депутатів 88 було обрано шляхом всенародних виборів, 117 призначено із числа вищих адміністративних чиновників російської окупаційної влади, а 24 – імператорським комісаром у Болгарії князем А. Дондуковим-Корсаковим.

жодних виборів, а після підтримки у 1881 р. режиму Александра I Баттенберга* і скасування Тирновської конституції партія дискредитувала себе та поступово розпалася. У другій половині 1880-х – на початку 1890-х рр. продовжувала діяти як окрема політична сила південно-болгарська Народна партія, на відміну від її опонентки – Ліберальної партії Східної Румелії, котра після Об'єднання 1885 р. припинила існування, а її члени поповнили ряди інших організацій.

Перемога лібералів над консерваторами в Установчих зборах та у боротьбі за скасування надзвичайних повноважень А. Баттенберга зумовила встановлення у Болгарії демократичного порядку обрання депутатів парламенту**, що регулювалося статтею 86 конституції 1879 р. та «Виборчим законом про Звичайні й Великі народні збори Болгарського князівства» 1880 р., до якого пізніше неодноразово вносилися поправки.

Значні зміни відбулися за часів правління С. Стамболова. Гостре протистояння навколо питань, пов'язаних із зовнішньою орієнтацією країни та ставленням Росії до правлячої династії, призвело у 1887 р. до остаточного розколу Ліберальної партії на угруповання «радославовістів», «цанковістів», «каравелістів» і «стамболовістів» та формування багатопартійності. Протягом 1887–1894 рр. проурядова політична сила жодного разу не поступилася першим місцем за підсумками парламентських виборів. Вказаний результат досягався завдяки застосуванню механізмів керованої демократії: моральному впливу чиновників на електорат; маніпуляціям, пов'язаним із формуванням виборчих округів; фальсифікаціям; обмеженню поліцією участі у голосуванні прихильників опозиції. За таких обставин принцип «золотої середини» у парламенті, тобто компромісу між проурядовою й опозиційними фракціями у прийнятті рішень, який тільки-но почав реалізовуватися у Народних зборах, втрачав своє значення.

Популярність політичної сили не була вирішальним чинником у боротьбі за владу. Мажоритарна модель виборів, яка застосовувалася з 1879 по 1913 р., давала

---

* Режим надзвичайних повноважень князя в 1881–1883 рр., у період якого права народних представників законодавчого органу влади обмежувалися затвердженням бюджету і договорів з іноземними державами.

** Право стати депутатом мав кожен грамотний громадянин Болгарії чоловічої статі, якому виповнилося 30 років. Активне виборче право надавалося чоловікам, котрі досягли 21-річного віку.

змогу партії, котра не мала підтримки більшості населення, утворювати найчисельнішу фракцію у Народних зборах. Наприкінці XIX ст. у Болгарії затвердилася практика, коли призначена князем Рада міністрів формувала під себе парламентську більшість. За часів правління С. Стамболова цей механізм був доведений до досконалості. Надалі він став невід'ємним атрибутом політичної системи країни [410, с. 252].

До 1894 р. багатопартійність у Болгарії існувала лише формально, адже в умовах авторитаризму повноцінною діяльністю займалися лише ті сили, котрі визнали князя законним монархом – «стамболовісти» і «радославовісти». Інші, хоча й делегували депутатів до ЗНЗ, проте були обмежені у проведенні агітації та залишилися без керівників, які перебували в еміграції або за ґратами [389, с. 65].

Всі організації представляли собою принципово інший, у порівнянні з попередниками (лібералами і консерваторами) тип партій. Їх відрізняв вождізм – орієнтація на лідера, котрий зазвичай забезпечував значну долю фінансування, впливав на ідеологічні принципи, розробляв стратегію і тактику боротьби за владу. Водночас зменшилося вагоме раніше значення ЦБ, яке представляли впливові партійці. Його повноваження зосередив у своїх руках вождь. Новий різновид організацій характеризувався ще й наявністю розгалужених мереж місцевих осередків. Першими створили провінційні бюро по всій країні стамболівці і «радославовісти», чим збільшили свій вплив у суспільстві. Після 1894 р. їхній приклад наслідували «цанковісти», демократи-«каравелісти» і «народняки».

Наприкінці XIX ст. партійний спектр більшості європейських країн можна диференціювати за ідеологічним принципом, де консерватори перебували на правому фланзі, ліберали – у центрі, а соціалісти – ліворуч. Для Болгарії ж були притаманні деякі специфічні особливості. Серпневий переворот і контрпереворот 1886 р., період правління С. Стамболова сприяли розділенню існуючих організацій на тих, хто вважали Кобурга незаконно обраним князем і ратували за необхідність узгодження з Росією його особи як монарха – «русофілів», та

поборників закріплення чинного глави держави на троні й обмеження впливу Санкт-Петербурга на політику Софії – «русофобів».

Одну з груп болгарських партій – «русофілів» – складали «цанковісти», демократи, «з'єдністи» (до 1894 р.) і «народняки»; до іншої – «русофобів» – належали стамболівці, «радославовісти» і молодоліберали-«тончевісти». Ця диференціація була умовною (жодна з політичних сил не визнавала себе «русофобською»), проте виявилася довготривалою, залишаючись актуальною протягом усього періоду правління Фердинанда.

Партіям Болгарії було притаманне і сповідування традиційних для Європи ідеологій. При цьому в політичній системі країни явно домінували правоцентристи, чия ціннісна орієнтація знаходилася на перетині лібералізму і консерватизму – «стамболовісти», «народняки», «радославовісти», «тончевісти», «каравелісти» і «цанковісти», які наприкінці XIX – на початку XX ст. поперемінно змінювали одна одну біля керма держави. Одні з них виявляли схильність до консерватизму (стамболівці і «народняки»), другі віддавали перевагу націоналізму («радославовісти» і молодоліберали), треті робили ставку на лібералізм (демократи і «цанковісти») [303, а. е. 77, л. 22].

Всі вищевказані організації виступали єдиним фронтом проти лівих, які за впливом явно поступалися своїм опонентам. Наприкінці XIX – на початку XX ст. лівоцентристів у князівстві представляли члени Болгарської робітничої соціал-демократичної партії (у 1903 р. розкололися на «тісних» і «широких» соціалістів), Болгарської землеробської спілки (з 1901 р. Болгарська землеробська народна спілка) та лівого крила демократів-«каравелістів» (упродовж 1903–1905 рр. оформилися у Радикально-демократичну партію).

Розглянемо причини, що призвели до закріплення багатопартійності у Болгарії. На партійну систему кожної окремо взятої держави впливає порядок обрання депутатів законодавчого органу. З 16 вересня 1879 р. – дати введення в дію «Тимчасових правил про вибори представників у Перші звичайні народні збори» до 20 березня 1912 р., коли набули чинності схвалені депутатами XV ЗНЗ чергові зміни й доповнення до «Виборчого закону», в країні існував

мажоритарний варіант обрання парламентарів. Згідно з теорією соціолога і політолога М. Дюверже, подібна практика стимулює формування двопартійності [410, с. 211], проте в умовах Болгарії спостерігалася інша тенденція – партійний спектр країни ставав все більш строкатим. Так, з 1911 по 1920 р. дев'ять, а то й десять політичних сил регулярно делегували своїх членів у парламенти.

Подібна ситуація була визначена кількома чинниками. Один із них – вже згадувана особливість формування Ради міністрів. У Болгарії монарх призначав уряд, а згодом під нього міністрами штучно формувалася парламентська більшість. Мажоритарна система дозволяла не найпопулярнішій партії, отримавши не найбільшу кількість голосів, створити найчисельнішу фракцію у Народних зборах. Нестабільні електоральні уподобання болгар дозволяли кожній, навіть новозаснованій політичній силі, претендувати на статус правлячої. Це стимулювало істеблішмент до започаткування нових організацій [411, с. 86].

Строкатий спектр – результат формування у Болгарії партій вождистського типу. Їх авторитарне улаштування не давало змоги різним внутрішнім течіям вільно конкурувати між собою при обговоренні програм і статутів, виборах керівництва. Всі основні питання, пов'язані з функціонуванням політичної сили, вирішував голова та його найближчі соратники. Конфлікти, котрі виникали серед членів партій внаслідок незадоволення діяльністю лідера, призводили не до зміни вождів або компромісу, а до створення нових організацій*.

Незважаючи на запроваджені 1896 р. кабінетом К. Стоїлова косметичні зміни у виборчому законодавстві, суть яких зводилася до розширення кількості виборчих комісій та до визнання неконституційним право судів позбавляти громадян можливості голосувати, практики формування законодавчого органу в цілому залишалися такими ж, як і під час прем'єрства С. Стамболова.

Після смерті вождя НЛП переживала кризу, проте продовжувала відігравати важливу роль у політичних процесах Болгарії. В липні 1895 р. головою ЦБ партії

---

* Наприклад, у 1899 р. не згодне з позицією Народної партії угруповання К. Величкова відмежувалося від «народняків» та приєдналося до «цанковістів», у 1904 р. від «радославовістів» остаточно відкололися прибічники Д. Тончева та утворили Молодоліберальну партію, у 1905 р. незадоволені діяльністю лідера А. Малинова «каравелісти» сформували Радикально-демократичну партію.

було обрано Д. Петкова. Однак у лютому 1896 р. він добровільно поступився посадою досвідченому Д. Грекову, котрий в уряді С. Стамболова тривалий час працював керівником різнопрофільних міністерств.

З травня 1896 р. газета НЛП «Свобода» почала виходити тричі на тиждень, а не щоденно, як це було при С. Стамболові [412, а. е. 89, л. 8]. За чисельністю та розгалуженістю осередків, зростання кількості яких уповільнилося, партія поступалася «народнякам» і «радославовістам». Влада, остерігаючись своїх досвідчених опонентів, проводила кампанію з дискредитації НЛП та її покійного засновника – піддавала критиці його методи правління, публікувала компрометуючі матеріали з подробицями особистого життя попереднього голови уряду. Втім, незважаючи на труднощі, стамболівці не припиняли функціонування. Це підтверджують рапорти міністру внутрішніх справ К. Стоїлову і військовому міністру Р. Петрову, котрі наглядали за ситуацією в країні. У донесеннях йшлося про постійну антиурядову агітацію НЛП [296, а. е. 22, л. 1–2].

Пройшовши етап реорганізації, НЛП дещо втратила риси вождистської організації. У листі до окружних осередків від 21 серпня 1896 р. ЦБ заявило, що надає їм повну свободу дій. Зі змісту цього документа видно, що партія мала проблеми з фінансуванням, однак при цьому з пошаною ставилася до пам’яті про свого засновника, організувавши у липні панахиду з нагоди річниці від дня його смерті [412, а. е. 89, л. 10–14]. З метою забезпечення позитивного сприйняття С. Стамболова населенням і підвищення власного авторитету серед електорату члени НЛП активно друкували поезію державника, згадували його здобутки під час регентства і прем’єрства, порівнювали з видатними постатями епохи на кшталт О. Бісмарка [265, 1897, 27. VII]. Їх опоненти популяризували власну інтерпретацію діяльності колишнього державного діяча. Провладні «народняки» оприлюднювали подробиці участі С. Стамболова у визвольному русі, відображаючи його взаємини зі сподвижниками та підкреслюючи підступну, мстиву і марнославну вдачу революціонера [273, 1897, 25. V, 4. VII].

10 жовтня 1896 р. князь розпустив VIII ЗНЗ, а два дні потому розпочалася передвиборча кампанія. «Свобода» назвала майбутнє обрання нового складу

парламенту важливим, оскільки від його результатів залежатиме доля країни: «Або Болгарія розвиватиметься як конституційна держава, або демократію буде згорнуто» [265, 1896, 4. XI]. «Симпатії електорату на боці опозиції, – йшлося у публікаціях, – однак у підпорядкуванні уряду військо й поліція, котрі мають гармати і шаблі» [265, 1896, 11. XI]. Прем'єр-міністр і за сумісництвом керівник МВС К. Стоїлов характеризувався як реакціонер, котрий не давав можливості громадянам реалізувати свої права і свободи [265, 1896, 1. XI]. Лібералізм, який демонструвала НЛП під час передвиборної кампанії, носив радше кон'юнктурний характер. У такий спосіб партія розраховувала заручитися підтримкою якомога більшого числа прибічників.

З метою створення опозиційного фронту проти «народняків» за ініціативи Д. Грекова розпочалося зближення з «радославовістами», «цанковістами» і «каравелістами» [295, а. е. 16, л. 11]. У Пловдиві НЛП сформувала передвиборчу коаліцію з лібералами та непримиримими у недалекому минулому ворогами – прибічниками Д. Цанкова [412, а. е. 90, л. 5]. «Свобода», «Народни права», «Прогрес» і «Знаме» об'єднаними зусиллями критикували владу за намагання обмежити конституційні права народу. Таким чином партія розраховувала провести до ЗНЗ якомога більше нелояльних до кабінету К. Стоїлова політиків.

Проурядова ж політична сила нагадувала громадянам про «жахи правління Стамболова: зловживання, утиски, переслідування, поліцейське свавілля» [273, 1896, 17. XI; 1898, 10. XI], а в спеціально опублікованому виданні розмістила описання діяльності співвітчизників, які стали жертвами попереднього режиму, поплатившись життям через власні переконання [413, с. 3]. У такий спосіб «народняки» переконували електорат не підтримувати кандидатів від НЛН.

Голосування 17 листопада 1896 р. засвідчило успіх Народної партії. Вона здобула абсолютну перемогу, отримавши 169 мандатів у IX ЗНЗ. Після оголошення результатів розгорнулася дискусія. «Свобода» писала: «Стоїлов, котрий витратив на організацію виборів 300 тис. левів, може завдячувати силовикам, які зуміли перемогти болгарський народ» [265, 1896, 20. XI]. Переможці ж нагадували опонентам про їхні методи проведення голосування під

час прем'єрства С. Стамболова, вказуючи на застосування насилля та підкреслюючи недосконалість тогочасного виборчого законодавства, котре було відредаговане нинішньою владою [273, 1898, 1. X]. «Попередній голова уряду, – стверджували „народняки", – не обирав, а фактично призначав парламент» [273, 1896, 6. XII]. У свою чергу демократи наголошували, що саме С. Стамболов першим встановив контроль над адміністративними органами і самоврядуванням та за допомогою них переслідував опонентів, забезпечуючи прийнятний для себе результат [277, 1898, 13. VIII]. А от «каравелісти» на адресу влади зазначали: «Кабінет Стоїлова, окрім деяких змін у законодавстві, не запровадив іншу систему, продовжуючи використовувати ті ж самі практики» [277, 1898, 27. IX].

Початок роботи нового парламенту ознаменувався розколом у правлячій партії – значна частина південноболгарських «народняків» залишила лави організації. Дезінтеграція відбулася і в рядах опозиції. «Цанковісти» й «каравелісти» не виявили бажання надалі мати справу з представниками «русофобського» табору, остерігаючись втратити довіру своїх прихильників. У результаті стамболівці співпрацювали лише з «радославовістами» – на той час однією з найчисельніших політичних сил. Із листування між ЦБ і місцевими осередками політичної сили у лютому – грудні 1897 р. видно, що НЛП зазнавала фінансових труднощів. Саме з цієї причини Д. Греков 24 лютого того ж року добровільно поступився посадою Д. Петкову та зайнявся адвокатською практикою. Партійна верхівка почала обговорювати питання про об'єднання з лібералами. Не полишаючи стремлінь реалізовувати політику пам'яті про свого засновника, стамболівці водночас збирали кошти на публікацію збірки його віршів та роману неідентифікованого нами В. Казакова «Стамболов і рубладжії*» [412, а. е. 92, л. 11–13; а. е. 93, л. 2]. Однак зазначені плани так і не реалізувалися, за винятком того, що у 1898 і 1899 роках члени пловдивського осередку НЛП А. Николов і П. Константинов розповсюдили розроблені календарі з подробицями життя і діяльності С. Стамболова [412, а. е. 1049, л. 1–89].

* Так у Болгарії називали іноземних агентів, які діяли на території держави.

Після відставки кабінету К. Стоїлова діалог між «стамболовістами» і «радославовістами» щодо об'єднання не припинявся. 18 січня 1899 р. Фердинанд призначив Д. Грекова керівником Ради міністрів. 8 лютого між лідерами партій було укладено угоду про підтримку політики новоутвореного уряду та започаткування видавництва спільної газети «Нов век» [256, с. 102]. Сторони також домовилися про рівний розподіл чиновницьких посад і депутатських мандатів у парламенті й об'єднання своїх місцевих осередків з перспективою заснування єдиної Ліберальної партії.

Дві політичні сили зробили перший крок до злиття в одну організацію. Газета стамболівців схвально відреагувала на цю новину: «За взаємної згоди бюро обох партій об'єдналися… Часи насильства минули, уряд управлятиме лише у рамках конституції і закону. В особі Грекова ми бачимо гарантію цього» [265, 1899, 9. II]. 11 лютого 1899 р. вийшов останній номер газети «Свобода», а вже 22 лютого – перший наклад спільного органу друку «Нов век», редакційний колектив якого очолив Д. Петков. Реакція ж членів окружних і околійних осередків НЛП була настороженою, адже протягом 1887–1894 рр. між ними і «радославовістами» виникали конфлікти. Їхні керівники звернулися до ЦБ з проханнями роз'яснити ситуацію додатковими інструкціями [293, а. е. 11–12, 15]. Опоненти ж обох провладних політичних сил розцінили їх кроки до об'єднання як загрозу відновлення режиму С. Стамболова [277, 1899, 21. II, 28. III].

Організовані урядом Д. Грекова вибори у X ЗНЗ 25 квітня і 2 травня 1899 р. не відрізнялися від технологій часів прем'єрства засновника НЛП. Вони пройшли з утисками, влаштованими адміністративним апаратом та поліцією. Згідно з інформацією, що містилася в адресованих керівнику МВС В. Радославову чисельних скаргах пересічних громадян, напередодні й під час голосування ватаги, до яких окрім прибічників уряду входили перевдягнуті у цивільний одяг поліцейські, здійснювали напади на людей, намагаючись залякати їх та змусити зробити вибір на користь провладних кандидатів або взагалі не приходити на виборчі дільниці [295, а. е. 9, л. 12]. Коментуючи підготовку до голосування, «народняки» зазначали: «Після п'яти років демократії Болгарія повернулася в

часи режиму Стамболова. Народ повірив, що епоха кривавих виборів позаду, однак правління Грекова свідчить про протилежне» [273, 1899, 24. IV].

За підсумками голосування у дванадцяти околіях результати виявилися сфальсифікованими [414, с. 15]. Опозиція загалом отримала лише 61 депутатське місце, 16 з яких спеціальна парламентська комісія визнала недійсними та скасувала. Проурядові сили разом здобули 108 мандатів, при чому «радославовісти», завдяки сприянню МВС, провели у X ЗНЗ 89 представників. Коментуючи ці показники, «цанковісти» констатували, що перевагу провладних сил було досягнуто завдяки грубій силі [275, 1899, 30. IV].

Після закриття виборчих дільниць від регіональних лідерів НЛП на адресу ЦБ надійшла велика кількість скарг з фактами порушень і фальсифікацій з боку «радославовістів» у процесі голосування [292, а. е. 19, л. 1; 293, а. е. 8, л. 1–2]. Викликав нарікання і розподіл чиновницьких посад, більшість яких зайняли ставленики лібералів. Це спричинило зміну риторики НЛП на ту, що була притаманна їй за часів перебування в опозиції. Лунала критика діяльності В. Радославова й вимога позбавити його однопартійців міністерських портфелів. Майже щоденним явищем стало отримання ним анонімних листів з висловлюванням незадоволення організацією виборів та розподілом посад [295, а. е. 15, л. 32–33]. Представники провінційних осередків НЛП у Пловдиві, Видині, Русе, Казанлиці, Бурґасі, Старій Загорі, Чирпані, Новій Загорі, Ломі, Добричі звинувачували партнерів по коаліції у недотриманні умов двосторонньої угоди [293, а. е. 10, л. 1–2], а навесні 1899 р. у посланнях до Д. Грекова і Д. Петкова наполягали на розриві союзу з «радославовістами» та заявляли про бажання перейти в опозицію [292, а. е. 63, л. 1–2; 293, а. е. 1–6, 13].

Ліберали ж давали власну оцінку діяльності НЛП. Листи, які на початку 1900 р. надходили В. Радославову від його прибічників, містили нарікання на неефективне управління чиновниками-стамболівцями [295, а. е. 12, л. 1–2] та натяки, що НЛП зайва у системі державної влади. «Греков – голова кабінету, а це означає небезпеку відродження стамболовщини. „Радославовісти“ не бажають

мати нічого спільного з послідовниками диктатора» [295, а. е. 16, л. 15–16], – застерігали представники царібродського осередку.

В. Радославов продовжував дбати про влаштування на ключові адміністративні пости однопартійців. Не в змозі завадити «радославовістам», у розпорядженні яких був ключовий інструмент режиму – МВС, НЛП у червні 1899 р. повідомила про вихід із коаліції [256, с. 106]. Перейшовши в опозицію, стамболівці не давали оцінку проведенню та результатам минулих виборів. Та все ж пізніше голова ЦБ НЛП з 1907 р. Н. Генадієв, згадуючи ті часи, визнав, що Рада міністрів на чолі з Д. Грековим досягла домінування у парламенті штучно, застосувавши насильство по відношенню до виборців. «То був уряд особистого режиму» [414, с. 32], – підтвердив політик. Упродовж всього періоду перебування у кабінеті Д. Грекова їх партнери по коаліції «радославовісти» стримували себе у критиці на адресу НЛП. Після створення самостійного уряду на чолі з Т. Іванчовим ситуація змінилася. Ліберали почали компрометувати стамболівців, називаючи колишніх союзників нащадками тирана С. Стамболова, проти якого вони вели непримириму боротьбу [271, 1899, 5. X].

16 листопада 1899 р. НЛП скликала в Софії I конгрес, котрий зібрав близько 1 тис. 600 осіб. Делегати ухвалили рішення про припинення спільної діяльності з Ліберальною партією, у тому числі й видавничої, обрали склад ЦБ (голова – Д. Греков, заступник – Димитр Петков, секретар – П. Гудев, касир – Добри Петков, члени – І. Салабашев, П. Ікономов і С. Дацов), а також затвердили новий статут політичної сили [49, с. 75]. Установчий документ декларував бажання й надалі підтримувати чинний конституційний лад [49, с. 81]. У ньому йшлося про децентралізацію партійного управління з правом первинних осередків призначати кандидатів у депутати місцевих органів влади і друкувати пресу, про запровадження нового механізму фінансування НЛП через фонд у «Болгарському народному банку» [361, с. 99] та ін.

Після конгресу зусилля Д. Грекова були направлені на пошуки кандидата для створення антиурядового альянсу. Найімовірнішим партнером лідер НЛП вважав «народняків», які теж не пропагували кардинальних реформ. До того ж Д. Греков

і К. Стоїлов колись належали до членів Консервативної партії та зберігали приятельські стосунки. Інші правоцентристи – «цанковісти» – назвали можливий альянс аморальним, спекулятивним і нещирим [275, 1900, 31. XII].

Незважаючи на позитивне ставлення Д. Грекова і К. Стоїлова до союзу, зближення між політичними силами проходило мляво. Давалися взнаки взаємні небажання рядових членів співпрацювати з учорашніми супротивниками. Свого часу «народняки» утворилися як ідеологічний антипод стамболівців, об'єднавши у своїх рядах прибічників відновлення дипломатичних відносин з Росією. Інформаційні війни між стамболівцями і «народняками» розділили опонентів, тому зближення з непримиримими суперниками могло негативно позначитися на іміджі обох партій.

Наприкінці 1900 р. в країні виникли передумови для чергової зміни уряду. Незадоволення діями влади широких верств населення та внутрішні чвари серед лібералів переконали князя в необхідності розпустити X ЗНЗ, що він і зробив 16 листопада. 12 січня 1901 р. монарх призначив технократичний уряд на чолі з Р. Петровим, який за сумісництвом очолив ще й обидва силові міністерства.

На початку весни млява співпраця між стамболівцями і «народняками» взагалі припинилася, адже розрахунки керівництв політичних сил на те, що Фердинанд надасть перевагу утворенню нового коаліційного уряду, не виправдали себе. 10 березня помер К. Стоїлов, а 25 квітня не стало і Д. Грекова. Лідера «народняків» змінив скептично налаштований по відношенню до союзу з НЛП І. Гешов [302, а. е. 3164, л. 1–3]. Новообраний голова ЦБ Д. Петков також не підтримував ініціатив свого попередника щодо зближення з Народною партією.

Зі зміною керівництва в історії стамболівців завершився черговий етап діяльності, адже курс політичної сили як організації вождистського типу багато в чому залежав від прагнень голови ЦБ. На відміну від прямолінійного і схильного до авторитаризму С. Стамболова, його послідовник Д. Греков був гнучким і обачним політиком, котрий ініціював діалоги з різними партіями країни. Газета «Нов век» назвала Д. Грекова гідним продовжувачем починань засновника НЛП,

а також запевнила, що Д. Петков стане достойною заміною свого попередника й завершить справи, розпочаті С. Стамболовим [266, 1901, 10. V].

Між прем'єром Р. Петровим і членами НЛП склалися суперечливі взаємини. Стамболівці були найбільш підходящим партнером для співпраці, оскільки позапартійному генералу імпонувало їхнє небажання повернення до Болгарії та відновлення на службі учасників перевороту 1886 року*. Однак стамболівці пам'ятали про ключову роль Р. Петрова у відстороненні С. Стамболова від влади, що й стало на заваді їхній співпраці з головою уряду.

Усвідомивши безперспективність сподівань на співробітництво з Радою міністрів Р. Петрова, Д. Петков розпочав переговори з одним із найпопулярніших політиків країни, лідером Демократичної партії П. Каравеловим про об'єднання в одну організацію. Однак цю ідею не підтримувала більшість рядових членів обох політичних сил, котрі у період правління С. Стамболова сприймали один одного вороже. П. Каравелов хоч і схвалював відродження великої Ліберальної партії, проте поважав вибір своїх соратників.

24 грудня 1900 р. розпочалася нова передвиборча кампанія, під час якої опоненти НЛП використовували історичні сюжети із діяльності першого уряду стамболівців, представляючи їх реакціонерами, котрі стояли на заваді демократії, та закликали унеможливити повернення членів цієї партії до влади [275, 1901, 13. I]. Зважаючи на намагання стамболівців догодити Р. Петрову, опозиція попереджала про недопустимість практик 1886–1894 років [277, 1901, 20. I, 24. I].

Процес голосування 28 січня 1901 р. викликав нарікання лише «каравелістів», котрі вказували на підтримку стамболівців адміністрацією у деяких округах, як це робилося при С. Стамболові [277, 1901, 4. II]. У відповідь «Нов век» та орган друку тріумфаторів-«цанковістів» «България» запевняли, що кабінет Р. Петрова не сприяв успіху жодної з політичних сил [266, 1901, 1. II; 275, 1901, 17. II]. Волевиявлення громадян не визначило абсолютного переможця –

* Будучи разом зі С. Стамболовим та іншими його соратниками учасником приборкання серпневого перевороту 1886 р., Р. Петров остерігався повернення офіцерів-емігрантів, які ймовірно прагнули помститися йому і «стамболовістам».

«цанковісти» здобули 40 мандатів (58 тис. 860 голосів), «народняки» – 29 (66 тис. 910), демократи – 27 (49 тис. 70), стамболівці – 24 (65 тис. 680), члени БЗНС – 12 (22 тис. 600), «радославовісти» – 5 (15 тис. 111), соціал-демократи – 2 (14 тис. 680) [416, с. 447]. Розкриваючи причини успіху Прогресивно-ліберальної партії, «България» підкреслювала різницю між виборчими законами 1887 р. (запроваджений стамболівцями) і 1896 р., наголошуючи на демократичності останнього [275, 1901, 8. V].

Результати виборів 1901 р. мали певні наслідки для партійної системи країни. Задуми Д. Петкова щодо зближення його організації з «каравелістами» не справдилися. Отримавши владу, демократи відмовилися від співпраці. Серед розчарованих стамболівців почала слабшати дисципліна. Нерегулярна сплата членських внесків призвела до накопичення редакцією «Нов век» боргових зобов'язань, розмір яких наприкінці року складав 30 тис. левів [412, а. е. 108, л. 3].

20 лютого 1901 р. розпочав роботу коаліційний уряд прогресивних лібералів і демократів на чолі з П. Каравеловим, вперше за увесь постстамболівський період призначений князем не до виборів, а після них, з орієнтацією на отримані результати. У такий спосіб монарх розраховував зняти напругу, яка виникла у суспільстві внаслідок політичної кризи під час правління «радославовістів». Нова практика могла сприяти демократизації політичної системи, адже руйнувала один із характерних проявів спадщини С. Стамболова, суттєво підвищуючи значення народного волевиявлення у процесі формування виконавчих органів влади.

31 травня 1901 р. за ініціативи уряду депутати запровадили зміни до «Виборчого закону». Згідно з ними збільшувалася кількість дільниць для голосування з 261 до 375, заборонялося чиновникам здійснювати агітацію, а також позбавлялися права голосу особи без постійного місця проживання, поліцейські, митники, пожежники, які з часів правління стамболівців у 1887–1894 рр. залучалися владою для тиску на виборців [275, 1901, 9. VI]. Чинний кабінет міністрів виступав за впровадження пропорційної системи, пропонуючи реалізовувати її на місцевому рівні, а згодом поширити на загальнодержавний [408, с. 173]. Вказана ідея не знайшла підтримки з боку парламентської більшості.

Проти неї виступили і представники НЛП, котрі заявляли про непідготовленість населення до подібних змін та складність адаптації вказаних перетворень [266, 1901, 18. VI]. Критикували ініціативи уряду і «народняки», нагадуючи суспільству, що колишнього «тирана і узурпатора» С. Стамболова «виховав» саме діючий прем'єр-міністр, з яким вони перебували в лавах Ліберальної партії та упродовж 1885–1886 рр. управляли державою [273, 1901, 15. IX].

Після розпаду наприкінці 1901 р. правлячої коаліції Фердинанд 10 грудня розпустив парламент, а 21 грудня доручив керівництво однопартійним урядом лідеру «цанковістів» С. Даневу. Призначивши на 17 лютого 1902 р. позачергові вибори, монарх віддав розпорядження Раді міністрів розпочати їх підготовку. Отже, практика формування складу виконавчого органу за підсумками виборів не прижилася, оскільки її не підтримала більшість політичної еліти, яка з часів правління С. Стамболова призвичаїлася до усталеного механізму обрання Народних зборів. Кабінет міністрів Прогресивно-ліберальної партії було утворено за сценарієм 1886–1894 рр.

На думку багатьох політиків, «цанковісти» не мали впливу серед населення, а тому їх здатність управляти самостійно викликала сумніви. Стамболівці прогнозували, що провладна сила програє перегони [266, 1902, 13. I]. Проте результати голосування у черговий раз підтвердили перевагу політичної сили, під контролем якої знаходилося МВС.

За свідченням опозиції керівник силового відомства М. Сарафов сприяв успіху «цанковістам», і саме йому вони мали завдячувати 89 місцями у XII ЗНЗ [393, с. 189]. Як доказ, НЛП наводила факти тиску на виборців у Плевені, Пазарджику, Дупниці, Чирпані та інших населених пунктах [266, 1902, 24. II]. Прихильник демократів, громадський діяч Т. Васильов одним із порушень під час голосування назвав моральний вплив на електорат з боку чиновників, котрі безпосередньо на дільницях агітували за провладних кандидатів [277, 1902, 20. II]. У відповідь «цанковісти» констатували: «Опозиція очікувала від нас такого ж беззаконня при організації виборів, як і у період прем'єрства Стамболова, але цього не сталося» [275, 1902, 21. II].

Критичні зауваження опонентів на адресу влади були гіперболізованими, оскільки достовірні дані про масові порушення під час виборчого процесу 1902 р. відсутні. Голосування залишилося в історії Болгарії як одне з найбільш демократичних у період правління Фердинанда, а фальсифікації і тиск на електорат носили поодинокий характер [417, с. 93].

Пріоритетним напрямом політики новоствореної Ради міністрів стала реформа порядку формування виборних органів держави та способу розподілу депутатських мандатів. Упродовж 1902 р. уряд проводив інформаційну кампанію на підтримку узаконення пропорційної виборчої системи [275, 1902, 8. VIII, 10. VIII], підготувавши законопроект, згідно з яким у Болгарії передбачалося запровадження 83-х фіксованих мажоритарних округів і 373-х виборчих дільниць, що позбавило б владу можливості змінювати їхні кордони у власних інтересах та в такий спосіб забезпечувати перемогу бажаним кандидатам. Навесні 1903 р. відповідний «Закон про розподіл околій на виборчі округи і дільниці» [285, 1903, 22. III] набув чинності. 7 березня того ж року «цанковісти» внесли на розгляд ЗНЗ пропозицію щодо реорганізації діючої моделі голосування. Вона передбачала імплементацію пропорційної виборчої системи, уніфікацію бюлетенів за кольором і розміром, а також підпорядкування околійним мировим суддям поліції за 15 діб до завершення кампанії. Остання ініціатива мала на меті обмежити вплив окружних управителів і околійних начальників на перебіг голосування, однак не знайшла підтримки у парламенті (на відміну від перших двох, згодом втілених у життя). Проти неї виступила і фракція НЛП, яка вважала запропоноване нововведення несвоєчасним і непотрібним [395, с. 56].

Ліберальні ініціативи «цанковістів» дратували не лише опозицію, а й князя. Він планував створення коаліційного уряду із «народняків», «каравелістів» і «стамболовістів», однак альянс «русофільських» та «русофобських» сил вкотре не склався. Причиною стала все та ж відмова співпрацювати з послідовниками С. Стамболова. Врешті-решт монарх прийняв рішення сформувати напівтехнократичний уряд із представників НЛП і позапартійних офіцерів.

6 травня 1903 р. вдруге кабінет міністрів очолив генерал Р. Петров. На початку осені в країні розпочалися чергові передвиборчі перегони [285, 1903, 27. VIII].

Кампанія 1903 р., а також додаткові вибори 29 лютого 1904 р., відзначалися тиском влади на опозиційні сили [271, 1904, 4. III]. Так, у Старій Загорі підконтрольні міністру внутрішніх справ Д. Петкову адміністрація і поліція завадили проведенню мітингів за участю І. Гешова, А. Малинова і С. Данева; в Оряхово «народняки», «цанковісти» і демократи відкликали своїх кандидатів, оскільки їм постійно погрожували фізичною розправою прибічники НЛП [393, с. 257]. У скаргах Р. Петрову наводилися численні факти порушень законодавства чиновниками і поліцією напередодні голосування та підкреслювалося, що співробітники силових і адміністративних органів явно сприяли перемозі стамболівців. Звертаючись до голови уряду, опоненти НЛП закликали його припинити свавілля, особливо підлеглими МВС [320, а. е. 104, л. 1–2].

Результати виборів 19 жовтня 1903 р. виявилися цілком передбачуваними. Провладна партія забезпечила собі 132 місця у XIII ЗНЗ, незалежні кандидати – 6, а опозиційні сили разом лише 51 [406, с. 533]. Підбиваючи підсумки голосування, «каравелісти» зазначали, що, незважаючи на порушення, у порівнянні з правлінням С. Стамболова кампанія 1903 р. була більш демократичною, адже внесені у 1896 і 1901 роках зміни до «Виборчого закону» не дозволяли НЛП чинити такі ж беззаконня, як упродовж 1886–1894 років [277, 1903, 25. X].

Однією з перших ініціатив стамболівців стали поправки до «Зводу правил роботи Народних зборів» від 1901 р., якими після їх ухвалення 2 листопада 1903 р. скасовувалося обов’язкове обговорення кожного питання порядку денного мінімум трьома представниками від усіх фракцій, що скоротило процедуру прийняття рішень та підвищило ефективність функціонування законодавчого органу, проте позбавило опозицію гарантованої можливості брати участь у дебатах під час розгляду законопроектів [416, с. 170].

Під час другого самостійного правління стамболівцям були притаманні загальні для болгарських партій напрями розвитку. По-перше, невпинно розширювалися ряди членів НЛП. Протягом 1903–1907 рр. до неї приєдналися

2 тис. 74 особи [418, с. 53]. Значну частину поповнення складали кар'єристи, котрі прагнули чиновницьких посад або швидкого просування щаблями службової ієрархії. Аналогічні процеси мали місце у середовищі НЛП в 1887–1894 рр. та інших політичних сил під час їх правління наприкінці XIX – на початку XX ст. По-друге, залишалася суттєвою роль шефа у партійній структурі. Надважливі питання діяльності вирішувалися особисто Д. Петковим, і лише у деяких випадках за участі найближчого оточення – Н. Генадієва, П. Гудева, Л. Паякова, К. Панайодова. Верховна партійна рада фактично втратила своє значення. По-третє, відбувалося посилення відцентрових тенденцій, що призводило до загострення протиріч між лідером і впливовими політиками*.

Внутрішні проблеми правлячої НЛП підштовхували опонентів до протидій владі. Зокрема 1904 р. проти діючого уряду сформувався альянс Народної, Прогресивно-ліберальної, Демократичної і Ліберальної партій, але внаслідок непорозумінь між їх керівництвом та вчасно застосованих стамболівцями контрзаходів опозиційний блок розпався [399, с. 54]. Застосовуючи ще не стерті у пам'яті спогади про діяльність засновника НЛП, противники влади нагадували громадськості про переслідування неурядових політичних сил упродовж 1887–1894 рр. «Якби теперішній уряд побажав сфабрикувати звинувачення, то всі недоброзичливці вже давно відбували б покарання за ґратами, або чекали б страти, як за часів Стамболова» [273, 1906, 5. II], – переконували «народняки», стверджуючи, що стамболівці повернулися у 1903 р. до керма держави «лише завдяки реабілітації князем, проте це не заважає їм знову зловживати владою та переслідувати опонентів» [273, 1906, 1. I, 12. I].

Восени 1906 р. під тиском противників Р. Петрову довелося піти у відставку через скандал з хабарництвом (афера «Шарль-Жан»), опублікований газетою «Мир». Наприкінці року незадоволення робітників, державних службовців,

* 1905 року проти ініціатив уряду в галузі залізничного будування та підтримки цих починань партійним керівництвом виступив член НЛП Т. Гатев – міністр громадських будівель, доріг і комунікацій, а проти відхилення парламентом законопроекту про незалежність судової системи від інституту монархії – його однопартієць, міністр правосуддя П. Стайков, автор запропонованого документа. 1 лютого 1906 р. за таку зухвалість політиків було виключено з лав організації. Згодом Т. Гатев відновив своє членство у пловдивському осередку та продовжив протистояти верхівці «стамболовістів», а П. Стайков, відійшовши від політики, працював адвокатом.

залізничників і студентів ініціативами кабінету Д. Петкова, а також його неефективна політика у вирішенні македонської проблеми змусили опонентів активізуватися. В результаті у січні 1907 р. «народняки», «цанковісти», «каравелісти», «радославовісти», радикал-демократи і «широкі соціалісти» утворили «Патріотичний блок», котрий розгорнув масштабну антиурядову кампанію. Члени опозиції, порівнюючи у виступах та публікаціях політику кабінетів Д. Петкова і С. Стамболова, підкреслювали притаманне обом прем'єрам прагнення до встановлення у Болгарії авторитарного режиму [273, 1907, 7. XI].

26 лютого 1907 р. внаслідок збройного нападу звільненим напередодні банківським службовцем загинув Д. Петков. Пам'ять про нього стамболівці вшановували так само, як і про С. Стамболова. Після трагічної події було надруковано невелику за обсягом книгу [255], котра стала однією з перших пам'яток історичної політики щодо лідерів НЛП. В ній окрім біографій обох державників представлено історичні документи, котрі стосуються їх діяльності. С. Стамболов на сторінках видання постає керівником народного руху, який захищав національні інтереси, та в образі Прометея, котрий боровся проти ворогів Болгарії, усмиряючи бунти в Русе, Сілістрі й Старій Загорі, а також досяг значних успіхів у переговорах із султаном з приводу розширення прав болгар у Македонії. У свою чергу Д. Петков характеризується як вірний сподвижник засновника НЛП, його права рука, а також талановитий політик, організатор і господарник, завжди готовий, як і С. Стамболов, на самопожертву заради Болгарії [255, с. 39].

Вбивство Д. Петкова вплинуло на подальше функціонування партійної системи країни. Влада скористалася подією для обмеження діяльності опозиції, внаслідок чого «Патріотичний блок» призупинив активні дії, а згодом розпався. Серед стамболівців же поглибилися протиріччя у зв'язку з необхідністю обрання голови ЦБ. 27 лютого на позачергових партійних зборах Н. Генадієв заявив права на лідерство. За нього віддала голоси більшість присутніх членів організації. Однак делегати із Пловдива на чолі з І. Андоновим, у тому числі й Т. Гатев, проголосували проти його кандидатури та не визнали керівником НЛП, оскільки він, за їх твердженням, був нещирим стамболівцем. Однопартійці пам'ятали

перші кроки Н. Генадієва у політиці, коли 1891 р. очолювана ним у Пловдиві редакція газети «Балканска зора» критикувала діяльність С. Стамболова, щоправда, уникаючи нападок особисто на голову уряду. Не згладжувало спогади навіть його швидке (наступного року) переорієнтування на стамболівські позиції.

Очоливши НЛП, Н. Генадієв сподівався зайняти і прем'єрське крісло. Однак монарх розсудив інакше. Посаду керівника Ради міністрів він запропонував більш досвідченому і передбачуваному П. Гудеву, послабивши тим самим авторитет лідера НЛП та посиливши по відношенню до нього негативні настрої.

Проблеми НЛП були на руку їхнім опонентам, які постійно намагалися дискредитувати провладну партію з метою похитнути до неї довіру населення. На початку травня 1907 р. Д. Цанков, котрий влітку 1903 р. залишив політику через похилий вік, закликав політичні сили країни спрямувати об'єднані зусилля на захист принципів народного суверенітету і парламентаризму, які регулярно порушувалися діючою владою [419, 1907, 6. V]. А от «народняки» зі злорадством обговорювали, чому 6 липня 1907 р. стамболівці не вшанували пам'ять про С. Стамболова панахидою у зв'язку з річницею від дня його смерті, висловлюючи припущення, що у засновника НЛП не залишилося послідовників, адже навіть зобов'язані диктатору кар'єрою і благополуччям особи відвернулися він нього. Такі наслідки члени Народної партії вважали закономірними, адже С. Стамболов був мстивою і вульгарною людиною [273, 1907, 7. VII].

Звичайно ж, вшанування проводилися, хоч і не масштабні, а домисли «народняків» були перебільшенням та спробою принизити НЛП в очах прибічників. Стамболівці продовжували використовувати спогади про свого фундатора у пропагандистських цілях. Влітку 1907 р. з нагоди п'ятнадцятиріччя з дня заснування партії було опубліковано ювілейний альбом, в якому С. Стамболова представлено головним ідеологом організації, основоположником її принципів і цілей, політиком, котрий зробив вагомий внесок у зміцнення болгарської державності [418, с. 8].

Упродовж всього періоду перебування при владі стамболівці уникали питання стосовно внесення змін до виборчого законодавства, вважаючи

прийнятними діючі механізми, а свою позицію виправдовували неготовністю населення до демократичних перетворень. Пізніше в одній із промов Н. Генадієв звертав увагу на тогочасний низький загальний рівень культури електорату, тому спроби лібералізації політичної системи могли призвести до анархії [397, с. 12]. Єдине, на що спромігся стамболівський уряд, – узаконити створення на основі 71 адміністративної околії 89 виборчих округів, розділивши їх на 399 дільниць, що відповідало новій редакції «Закону про розподіл околій на виборчі округи і дільниці» [285, 1907, 9. IV].

На початку 1908 р. через конфлікт, котрий виник внаслідок зловживань владою міністрами, кабінет П. Гудева змушений був піти у відставку. 16 січня закінчився майже п’ятирічний період правління НЛП. Новий уряд сформували демократи на чолі з А. Малиновим, вслід за чим відбувся традиційний за такої ситуації розпуск парламенту.

Перейшовши в опозицію, стамболівці готувалися до запланованих на травень виборів. У лютому вони провели засідання ЦБ, переобравши керівництво партії, яку знову очолив Н. Генадієв. Його заступником став П. Гудев, касиром – Л. Паяков, а секретарем органу – Добри Петков. Склад ЦБ представляли І. Халачев, К. Панайодов, Н. Апостолов, М. Тодоров і М. Бракалов [409, с. 61].

В січні – травні 1908 р. у керівництва стамболівців виникли проблеми, пов’язані з погіршенням дисципліни у лавах організації. Одні представники партії через відсутність надій на швидке повернення до керма держави припиняли членство в НЛП; інші утримувалися від активної політичної діяльності; треті знаходили компроміс з іншими опозиційними силами. У результаті свою діяльність згорнула велика кількість провінційних осередків.

Особливу занепокоєність викликала ситуація у Пловдиві, де ортодоксальні стамболівці на чолі з І. Андоновим і Т. Гатевим активізували роботу, спрямовану на дискредитацію керівництва НЛП. Вони закликали сподвижників не відходити від ідеологічних принципів, закладених засновником партії, та дистанціюватися від Н. Генадієва, котрий давно зрадив ціннісним орієнтаціям політичної сили. Втративши контроль над окружним бюро, верхівка стамболівців прийняла

рішення про його розпуск та створення нового [412, а. е. 120, л. 1]. 7 червня І. Андонов звернувся до Н. Генадієва з листом, в якому заявив, що більше року голова ЦБ зневажав започатковані С. Стамболовим традиції політичної сили, тому від імені однопартійців він висловлював незгоду з обраним курсом організації та доводив до відома про подальше функціонування осередку й виконання обов'язків керівника місцевого бюро партії [409, с. 63].

Водночас у пресі опонентів НЛП почастішали нападки на її адресу із застосуванням згадок про діяльність першого стамболівського кабінету, реагуючи на які, Н. Генадієв зауважував: «Стамболов управляв у часи революційні, ось чому той уряд не може слугувати мірилом. Нашого лідера немає за що виправдовувати, його ім'я належить історії, а Європа його давно визнала одним із найвидатніших болгар» [397, с. 16].

Під час передвиборчої кампанії, яка розпочалася через два тижні після розпуску 5 квітня 1908 р. парламенту, опозиція зверталася до Фердинанда з проханням завадити зловживанням уряду та забезпечити демократичне волевиявлення [289, а. е. 4, л. 26]. Проте їхні зусилля виявилися марними. Процес підготовки і проведення виборів 12 травня пройшов під контролем міністра внутрішніх справ майора М. Такева, що вкотре стало визначальним в отриманні перемоги провладною силою – із 203 мандатів у XIV ЗНЗ опозиційним партіям разом вдалося здобути лише 20, із них стамболівцям всього лиш один.

Аналізуючи результати голосування, НЛП стверджувала, що «демократи, які позиціонували себе захисниками ліберальних цінностей, насправді ж не були такими, а успіху на виборах домоглися за допомогою фальсифікацій та тиску поліції на громадян, всупереч власним програмним обіцянкам» [420, 1908, 14 V; 266, 1908, 28. V]. Стамболівці воліли мовчати з приводу того, що у попередніх XIII ЗНЗ домоглися чисельної переваги над іншими фракціями у такий же спосіб. Вони не афішували і внутрішні негаразди, котрі спричинили поразку: «Незадовільні для партії наслідки голосування визначаються незрілістю народних мас та демагогією демократів, які, маніпулюючи громадською думкою, налаштували електорат проти стамболівців» [266, 1908, 23. V].

Після завершення виборчої кампанії протистояння у середовищі НЛП продовжилося. Представники пловдивського осередку на чолі з І. Андоновим вказували на недоліки в роботі керівника партії, втрату нею народної довіри та намагалися позбавити Н. Генадієва повноважень голови ЦБ [412, а. е. 760, л. 13]. 16 травня 1908 р. місцеві стамболівці налагодили у Пловдиві видавництво газети «6 септември», назвавши її на честь визначної дати – дня об'єднання Північної і Південної Болгарії, одним із організаторів якого був засновник НЛП. При цьому І. Андонов заявив, що видання буде послідовно відстоювати ідеали С. Стамболова [412, а. е. 507, л. 1]. Коментуючи розкол у лавах партії, він запевнив, що не має відношення до цього факту, адже разом з прибічниками не відокремлювався від організації, назвав Н. Генадієва безідейною людиною, котра приведе партію лише до «втрати її обличчя», а також переконував у власній непричетності до політики останнього кабінету стамболівців, стверджуючи про перебування тогочасного лідера НЛП Димитра Петкова під впливом нинішнього очільника ЦБ [409, с. 65]. Зі шпальт «6 септември» І. Андонов звернувся до Н. Генадієва з посланням, в якому звинуватив шефа стамболівців у одноосібному керівництві політичною силою та застеріг, що члени пловдивського осередку домагатимуться скликання партійного конгресу з метою усунення його з посади [267, 1908, 7. VI]. Наслідуючи С. Стамболова, 7 червня в Софії однодумець І. Андонова Т. Гатев розпочав видавництво газети «Свобода».

Надалі пловдивські стамболівці розгорнули інформаційну війну проти методів керівництва політичної сили. На сторінках «6 септември» і «Свобода» прихильники І. Андонова і Т. Гатева критикували вождізм, притаманний НЛП, називаючи це явище середньовічним феодалізмом та особистим партійним режимом [267, 1908, 7. VI; 268, 1908, 11. VI]. Вони пропонували відмовитися від політики, спрямованої на затвердження однієї людини в ролі непогрішимого керманича, та наполягали на перебудові НЛП за зразком європейських організацій: «Партією має керувати колективний розум, як це здійснюється у Великій Британії або Франції, а не одна особа, як у нас» [268, 17. VI].

У відповідь прибічники Н. Генадієва застосовували контрзаходи. 10 червня 1908 р. ЦБ звернулося до провінційних осередків з листом, в якому викривалася «деструктивна позиція» І. Андонова і Т. Гатева та заявлялося, що політична сила не має відношення до публікацій у газетах «Свобода» і «6 септември» [412, а. е. 119, л. 8]. У посланні засуджувалася критика «розкольників» на адресу Д. Грекова і Д. Петкова, котрі «мали величезні заслуги перед Вітчизною і партією» [408, с. 67].

Внаслідок постійної роз'яснювальної діяльності переважна більшість представників місцевих організацій підтримала чинного керманича партії [266, 16. VI, 18. VI, 23. VI]. У результаті І. Андонов і його прихильники залишилися в ізоляції. Згорнувши 18 серпня 1908 р. подальше видання газети «6 септември» через безрезультатний спротив, вони поступово втрачали авторитет серед однопартійців і популярність серед мас [74, с. 37].

Проте амбітний Т. Гатев не змирився з таким розвитком подій. Наприкінці 1908 р. за допомоги свого колишнього начальника Р. Петрова він організував у Софії осередок, об'єднавши у його лавах тридцять осіб. Активну діяльність угруповання проводило, допоки 18 листопада 1909 р. через фінансову скруту не втратило спроможність друкувати газету «Свобода».

Забезпечивши собі більшість у парламенті, демократи вирішили провести реформу, яка передбачала заміну мажоритарної виборчої системи пропорційною, тобто запровадження голосування за партійними списками із застосуванням кольорових бюлетенів*. Подібні нововведення встановлювали пряму залежність числа отриманих політичною силою депутатських мандатів від кількості відданих за неї голосів.

На той час пропорційний варіант формування парламентського корпусу існував у небагатьох країнах Європи, але вже встиг підтвердити свою ефективність [421, с. 54]. Він унеможливлював ситуацію, за якої більш популярна

* Кожна політична сила мала право закріпити за собою певний колір (лише один і не білий), зареєструвавши свій вибір у Софійському окружному суді. У нього фарбувалися бюлетені для голосування, що дозволяло електорату краще орієнтуватися в партійному розмаїтті країни.

партія за підсумками виборів здобувала менше депутатських мандатів, аніж та, що користувалася слабшою підтримкою електорату*, а тому передбачав досконаліший спосіб перерахунку голосів для розподілу парламентських місць, обмежував фальсифікації і зловживання з боку влади під час виборчого процесу, а також розширював роль партій у системі державного управління.

Втім ініціатива «каравелістів» не означала, що стамболівські практики організації виборів відійшли в історію. Намагаючись відволікти увагу суспільства від обговорення перспективної реформи, НЛП зосереджувала зусилля на компрометації діючої Ради міністрів, тим самим спрямовуючи помисли громадськості у потрібне їй русло. Однак в умовах цілковитого домінування демократів у парламенті вона не могла протидіяти заходам уряду. Єдиним, хто був спроможний вплинути на ситуацію, залишався цар. Тому 26 жовтня 1908 р. заступник голови ЦБ НЛП П. Гудев надіслав монарху листа, в якому закликав не підтримувати впровадження пропорційної виборчої системи, адже нововведення могло зумовити послаблення контролю виконавчої влади над процесом голосування та створити небезпеку для існуючого ладу [312, а. е. 1214, л. 16]. П. Гудеву вдалося переконати монарха, проте, лише на деякий час.

Черговими випробуваннями для НЛП стали вже згадувана інспірація у 1910 р. судового процесу проти її членів – колишніх високопосадових осіб, залучених у корупційні схеми, а також спроби Т. Гатева у березні 1910 р. створити на основі софійського угруповання окрему НЛП. Починання Т. Гатева не знайшло підтримки стамболівців, а невдачі політика призвели до того, що від нього відвернулися навіть колишні соратники з Пловдива на чолі з І. Андоновим [412, а. е. 762, л. 10]. Втім, зрив плану не завадив йому друкувати в 1911–1912 рр. у столиці газету «Борба».

Долаючи труднощі, стамболівці продовжували діяльність. На початку квітня 1910 р. вони розпочали обговорення розробленого проекту програми [266, 1910,

* Подібне формування депутатського корпусу можна спостерігати у кожному болгарському парламенті після утворення багатопартійної системи під час правління уряду С. Стамболова, починаючи з VIII ЗНЗ та закінчуючи законодавчим органом XV-го скликання.

20. IV, 9. V], а згодом опублікували брошуру [421], в якій окрім цілей і завдань партії згадується її засновник: сподвижник Х. Ботева; вірний ідеалам Відродження борець за національну єдність; народний трибун; диктатор, але при цьому захисник конституціоналізму та борець за зміцнення незалежності.

З 28 червня по 11 липня 1910 р. НЛП влаштувала по всій країні панахиди і мітинги, приурочені п'ятнадцятиріччю з дня смерті С. Стамболова [266, 1910, 12. VII]. Під час однієї з промов Н. Генадієв підкреслив заслуги державника у боротьбі за свободу народу та зміцнення конституціоналізму, а також його особисті здібності [254, с. 106–116]. Це була перша дійсно масштабна акція після відставки уряду НЛП у 1894 р. До цього вшанування пам'яті засновника партії відбувалося у вузькому колі членів родини, близьких друзів і сподвижників. Того ж року було надруковано книгу, присвячену пам'яті Д. Петкова, в якій згадується і С. Стамболов: обставини знайомства двох відомих партійних діячів; подробиці їх спільної політичної, адміністративної і видавничої діяльності та боротьби проти кабінету «народняків» [256, с. 118].

Влітку 1910 р. керівництво НЛП розпочало підготовку до чергового конгресу. Необхідність такого заходу визначалася прагненнями ЦБ консолідувати ряди організації та подолати спровоковані І. Андоновим і Т. Гатевим відцентрові тенденції [266, 1910, 21. VII]. Головною ж метою скликання з'їзду були наміри стамболівців вразити царя масовістю і переконати у здатності управляти країною.

16 березня 1911 р. за велінням монарха замість кабінету А. Малинова було сформовано уряд «народняків» – «цанковістів» на чолі з І. Гешовим. Рішення Фердинанда сприяло зміцненню критичних настроїв стамболівців по відношенню до системи державної влади. Вони заявляли, що правляча партія мала визначатися як у Європі – за результатами виборів, а не за вказівкою монарха [266, 1911, 14. IV]. Такі переконання суперечили практикам часів прем'єрства С. Стамболова, тому деякий відхід від усталених принципів змушував ЦБ прискорити підготовку партійного форуму. Першим кроком її реалізації стало заснування 5 березня 1911 р. ще однієї газети – «Воля» – з метою агітаційно-пропагандистської

діяльності, а також своєчасного доведення до відома членів провінційних осередків інформації про зміни у позиції партії та роз'яснення їх суті.

З початком правління уряду І. Гешова за вказівкою монарха другий Державний суд відклав подальший розгляд все-таки порушеної за позовом депутатської більшості XIV ЗНЗ справи про зловживання владою колишніми міністрами урядів НЛП. Мотивом такого кроку стало прагнення монарха згладити внутрішні протиріччя в державі у період підготовки до війни з Османською імперією. Керівництво НЛП вирішило скористатися політичним затишшям для організації партійного конгресу. Перш за все у другій половині квітня 1911 р. ЦБ скликало збори голів окружних і околійних осередків для обговорення питання про притаманний політичній силі вождізм – тип відносин, котрі ґрунтувалися на особистій відданості керманичу, який володів нічим не обмеженими повноваженнями. Після завершення дебатів із майже 60-ти голів місцевих бюро лише 8 проголосували проти збереження влади в руках лідера, заявивши про необхідність подолання вождистських тенденцій [74, с. 43].

II конгрес проходив у Софії 22–26 липня 1911 р., зібравши близько 500 делегатів та, згідно з явно завищеними журналістськими даними, близько 2 тис. гостей з усієї країни [266, 1911, 27. VII]. Представники угруповань І. Андонова і Т. Гатева брали участь у ньому лише як пасивні спостерігачі без права голосу, оскільки їм було відмовлено в офіційному статусі делегатів з'їзду. У своїх виступах перед учасниками форуму голова ЦБ Н. Генадієв, апелюючи до історії НЛП, запевняв, що у середовищі політичної сили ніколи не припинявся процес взаємної передачі, засвоєння, збереження та використання матеріальних і духовних цінностей, соціальної інформації й досвіду минулих і співіснуючих поколінь, тобто, партії завжди була притаманна «наступність поколінь» та віра у «торжество стамболовізму» [266, 1911, 27. VII]. Під час однієї з таких промов соратники С. Стамболова І. Андонов і Т. Гатев демонстративно залишили залу, згодом пояснивши свій вчинок тим, що на той час НЛП вже не мала нічого спільного з ідеологічними принципами засновника партії [409, с. 61].

Одним із рішень конгресу стало внесення змін до статуту організації у положення про функції Верховної партійної ради. Її склад, розширений до 48 представників окружних осередків НЛП, отримував «ініціативу в управлінні політичною силою» та мав здійснювати контроль за роботою ЦБ [74, с. 43]. Дискусію серед учасників форуму викликало питання про доцільність існування посади голови ЦБ, про жорстко централізовану та нічим не обмежену верховну владу, сконцентровану в руках лідера, про нехтування колективною роботою під час прийняття рішень. У процесі обговорення проблеми 25 делегатів із Русе виступили за усунення дисбалансу в практиці управління політичною силою на користь однієї людини шляхом скасування шефського інституту та не підтримали кандидатуру Н. Генадієва на призначення керівником організації, мотивуючи свою позицію фактом його перебування на той час під слідством, що не могло бути взірцем для наслідування. Проте більшість присутніх мала іншу думку, тому за результатами голосування Н. Генадієв залишився керманичем стамболівців. [421, 1911, 22 VIII]. Конгрес затвердив також першу за всю історію існування НЛП програму, в якій стамболівці декларували готовність захищати діючий конституційний лад і принципи парламентаризму та здійснити реформи місцевого самоврядування з наданням територіальним громадам реальної автономії [361, с. 101]. Отже, ідеологія партії поєднувала елементи консерватизму і лібералізму, а НЛП залишалася однією із представниць правоцентристських політичних сил.

Зазначеним подіям передувало поступове втілення у життя запропонованих демократами новацій. 5 червня 1911 р. вибори у V Великі народні збори були проведені за змішаним принципом. Всупереч власним песимістичним прогнозам НЛП отримала 4 мандати, що стало одним з кращих здобутків серед опозиційних партій. Проте стамболівці продовжували демонструвати скептицизм щодо імплементації пропорційної системи, стверджуючи напередодні експериментального голосування у XV ЗНЗ, що із запровадженням нового закону в країні нічого не зміниться, «кандидати у депутати від правлячої коаліції, як і раніше, будуть визначатися торгами між міністрами, а результати волевиявлення залишаться передбачуваними» [266, 1911, 12. VIII].

4 вересня 1911 р. вибори депутатів XV ЗНЗ теж закінчилися для НЛП відносним успіхом. Її фракція, у порівнянні з результатами голосування 1908 р., розширилася на 5 представників, ставши серед опозиційних сил другою за кількістю після «радославовістів», що свідчило про деяке зростання довіри виборців до стамболівців [266, 1911, 7. IX]. Перемогли ж «народняки» і «цанковісти» – за правлячу коаліцію проголосувало 273 тис. 223 особи, тобто 54,2 % громадян, які прийшли на виборчі дільниці. «Перевага провладних сил досягнута завдяки моральному тиску на виборців із застосуванням залякувань, насильства, впливу чиновників і поліції» [266, 1911, 18. IX], – констатували стамболівці. «Практика фальсифікацій і зловживань продовжується у Болгарії з року в рік, залишаючись основною перепоною на шляху розвитку демократії» [400, с. 8], – підкреслював Н. Генадієв. НЛП публікувала матеріли про факти недотримання владою вимог законодавства під час голосувань, називаючи серед порушень тиск на виборців та застосування силового й адміністративного ресурсів у інтересах правлячих партій [266, 1911, 7. VI; 269, 1911, 24. VIII].

Поступово критика організованого урядом І. Гешова процесу голосування вщухала. Розуміючи безперспективність протистояння парламентській коаліції, наприкінці 1911 р. стамболівці вже визнавали перевагу пропорційної виборчої системи над мажоритарною. Н. Генадієв усе частіше називав справедливим новий спосіб розподілу мандатів між політичними силами, здійснення якого відбувалося відповідно до кількості голосів, поданих виборцями за кожний партійний список [400, с. 24].

У зв’язку з небажанням князя довіряти владу стамболівцям вони все частіше демонстрували негативне налаштування до існуючої в країні політичної системи та закликали модернізувати її за зразком західних держав. «Головним недоліком управління Болгарії, – зазначав Н. Генадієв, – є те, що уряд може забезпечити собі підтримку виборців за допомогою насильства або інших засобів впливу на громадян, тоді як у Великій Британії і Франції влада позбавлена такої можливості» [400, с. 17]. Критичні настрої стамболівців мали радше кон’юнктурний характер, оскільки їхньою метою у цей період було повернення до

керма держави. Після часткової апробації 4 вересня 1911 р. на дільницях двох округів нових механізмів порядку визначення результатів голосування НЛП почала звинувачувати проурядові сили у стримуванні їх запровадження на законодавчому рівні, вимагали прискорення процесу, розпуску діючого парламенту та проведення виборів за пропорційною системою [266, 1912, 8. II]. У відповідь «народняки» переконували, що уряд продовжує реформування виборчої системи, та при цьому протиставляли ліберальне налаштування провладної коаліції правлінню С. Стамболова, «котрий внаслідок існування попередньої системи виборів став сатрапом та тероризував країну майже до самої своєї смерті» [273, 1912, 7. II].

Виступаючи у XV ЗНЗ, Н. Генадієв зазначав, що ключовою проблемою для Болгарії залишався недосконалий механізм формування виконавчого органу, в чому партії брали безпосередню участь. «Неможливо визначити, котра політична сила найбільш потужна в момент, коли уряд іде у відставку, а відтак не зрозуміло, якій із партій варто довірити формування нового кабінету. За такої ситуації вожді кожної з організацій будуть стверджувати, що їхня – найбільш гідна права організувати чергові вибори» [400, с. 8]. На думку політика, обрання парламенту мало передувати формуванню Ради міністрів, а не навпаки.

У другій половині 1911 – на початку 1912 р. НЛП активізувала організаційну діяльність, яка згодом дала результати. В цей період лави партії поповнили 247 охочих, що складало 8 % від загальної чисельності її членів – приблизно 2 тис. осіб [266, 1912, 23. III]. 8 і 12 лютого 1912 р. відбулися вибори в окружні й міські ради, на яких стамболівці були четвертими серед дев’яти учасників, забезпечивши собі відповідно 60 і 108 мандатів [266, 1912, 15. II].

Окрім критики ініціатив урядів А. Малинова та І. Гешова НЛП у 1908–1912 рр. намагалася дискредитувати в очах громадськості й опозиційні партії. Так само чинили і її опоненти. Боротьбу за владу в Болгарії у ті часи можна охарактеризувати як «кожен за себе». Відзначимо лише деяку синхронність дій правоцентристських (ліберальних і консервативних) сил у прагненні протиставити себе організаціям соціалістичного або радикального толку.

Вкрай критично НЛП була налаштована до соціал-демократів, які у партійній пресі називалися нерозважливою, далекою від державних інтересів молоддю [266, 1910, 12. IV]. Що ж стосується БЗНС, то її представники, стверджувала «Нов век», не мали нічого спільного з прагненнями селянства, діяли розрізнено та навіть не спромоглися розробити чітку програму [266, 1908, 22. VII]. Увага стамболівців до орієнтованих на ті чи інші прошарки населення організацій лівого спрямування свідчила про деяке занепокоєння НЛП діяльністю «тісних» і «об'єднаних» соціалістів, членів Землеробської спілки і радикал-демократів, що пояснюється прагненням партії знайти підтримку серед усіх соціальних категорій суспільства, враховуючи й ті, на які спиралися ліві.

Отже, протягом 1908–1912 рр. відбувалася ідеологічна еволюція НЛП, яка у цей період брала на озброєння ліберальні гасла та пропонувала глибокі реформи. Подібні зміни визначалися тривалим перебуванням партії в опозиції, а також розчаруванням позицією монарха, котрий не поспішав повертати стамболівців до влади. Станом на початок 1912 р. вони продовжували активно впливати на політичні процеси у Болгарії. Однак успішним для них тенденціям, що намітилися в 1911 р. та проявилися у поступовому розширенні популярності серед електорату і зростанні чисельності, стали на заваді Балканські війни.

Незадовго до їх початку з метою забезпечення прихильності з боку різних прошарків населення сесія Верховної партійної ради 5–7 липня 1912 р. розробила доповнення до програми, по-новому сформулювавши бачення подальшого проведення зовнішньої державної політики та заходів у соціально-економічній і культурній сферах [269, 1912, 10. VII]. Підготовлені корективи принципових протиріч між різними угрупованнями НЛП не викликали.

Під час збройних конфліктів 1912–1913 рр. стамболівці обмежили організаційну діяльність, адже чимало членів НЛП брали участь у воєнних діях. У зв'язку з оголошенням 17 вересня 1912 р. мобілізації та запровадженням цензури було змінено риторику їхніх друкованих органів. «Нов век», який публікувався під орудою Д. Петкова і редакторством Т. Гатева, та підконтрольна Н. Генадієву «Воля» в основному інформували читачів про ситуацію на фронтах. Однак це не

завадило опозиції спільними зусиллями переконати монарха у необхідності відсторонення кабінету І. Гешова.

4 липня 1913 р. до складу нового коаліційного уряду окрім П. Пешева – однопартійця прем'єра В. Радославова, а також безпартійних генерала Г. Вазова й інженера Б. Морфова та представників Молодоліберальної партії Д. Тончева і Ж. Бакалова увійшли стамболівець П. Динчев, якому було довірено посаду міністра громадських будівель, доріг і благоустрою, та лідер НЛП Н. Генадієв, котрий очолив Міністерство закордонних справ і віросповідань та за сумісництвом Міністерство землеробства і державного майна [424, p. 464].

У процесі формування уряду серед керівництва НЛП виникли суперечки. Відповідно до квоти стамболівці мали отримати чотири міністерські портфелі з десяти існуючих*. Однак Н. Генадієв вагався з кандидатурами, що пояснює присутність у кабінеті В. Радославова безпартійного Б. Морфова. Наполегливість інших членів ЦБ змусила лідера НЛП дати згоду на включення до складу виконавчого органу ще двох представників партії**. Ці зміни не сприяли консолідації партії. Амбітний Д. Петков, невдоволений ігноруванням його кандидатури під час створення уряду в липні 1913 р., висловив незгоду з політикою, спрямованою Н. Генадієвим на відхід від усталених стамболівських принципів. Коло прихильників Д. Петкова поступово розширювалося, формуючи все більш чисельне, опозиційно налаштоване до лідера організації угруповання.

Невдовзі після утворення Ради міністрів прогнозовано відбувся розпуск парламенту, а у вересні 1913 р. стартувала передвиборча кампанія. XVI ЗНЗ мали стати першим законодавчим органом, обраним на пропорційній основі. За підсумками голосування 24 листопада правляча коаліція не отримала більшості, забезпечивши собі 94 місця, у той час як опозиційні партії разом – 110 [406,

---

* Також чотири посади, у тому числі голови уряду, передбачалося залишити за «радославовістами», дві – за молодоліберали-«тончевістами», а військове відомство, згідно з рішенням глави держави, за традицією мав очолити наближений до монарха безпартійний офіцер.

** З 23 вересня 1913 р. Д. Петков замість П. Динчева приступив до виконання обов'язків міністра громадських будівель, доріг і благоустрою; П. Динчев отримав одну з посад Н. Генадієва, очоливши Міністерство землеробства й державного майна та згодом змінив свою партійну належність через симпатії до «радославовістів»; Н. Апостолов замість Б. Морфова зайняв крісло міністра залізниці, пошти і телеграфу [425, с. 87].

с. 524]. До того ж прихильники Н. Генадієва у фракції стамболівців, незадоволені політикою прем'єра та його упередженим ставленням до їхнього лідера, почали демонструвати наміри вийти зі складу альянсу. Все це змусило главу держави припинити мандат XVI ЗНЗ, котрі пропрацювали 12 днів, та призначити на 23 лютого наступного року нові вибори.

Наприкінці 1913 – на початку 1914 р. внутрішні проблеми НЛП загострилися. Між головою уряду та міністром закордонних справ і віросповідань Н. Генадієвим постійно виникали протиріччя. В. Радославов не довіряв лідеру стамболівців. Його не влаштовувала незалежна поведінка підлеглого, котрий міг у будь-який момент поставити під загрозу долю коаліції [273, 1913, 15. XII; 275, 1913, 18. XII]. 17 грудня 1913 р. під тиском прем'єр-міністра Н. Генадієв подав у відставку, чим розчарував однопартійців. Применшення авторитету лідером сприяло намірам Д. Петкову, котрий прагнув зайняти місце керманича партії.

Виборча кампанія у лютому 1914 р. пройшла в атмосфері потужного пропагандистського тиску з боку провладних партій. Електоральна активність під час голосування склала рекордний з моменту утворення держави показник – 67,11 %. Застосування урядом морального впливу на виборців та контроль процесу голосування поліцією і чиновниками визначили остаточний результат виборів – коаліціанти забезпечили собі 126 із 245 мандатів. До того ж три із них, отримані опозицією, були скасовані на користь представників провладних угруповань через виявлені порушення [406, с. 526].

Із запровадженням пропорційної виборчої системи відбулися зміни у балансі політичних сил країни. Ліві партії, які мали значну підтримку в суспільстві, почали створювати на виборах серйозну конкуренцію правоцентристам. Так, у 1913 і 1914 роках БЗНС вдалося сформувати другі за чисельністю фракції із відповідно 48 і 51 депутата. Зріс вплив соціал-демократів* і радикал-демократів**. Провладним силам стало важче забезпечувати собі більшість, проте застосування

---

* 1913 року БРСДП («об'єднана») провела у парламент 19 своїх представників, а 1914 р. – 10; БРСДП («тісні соціалісти») – відповідно 18 і 11.

** У 1913 і 1914 роках Радикально-демократична партія здобула однакову кількість мандатів – 5.

ними відомих з часів прем'єрства С. Стамболова методів керованої демократії все ж дозволяло перемагати на виборах, що й підтвердила остання кампанія.

Навесні 1914 р. через проантантівську позицію Н. Генадієва погіршилися його відносини з В. Радославовим. Це поставило під загрозу існування правлячої коаліції, адже опозиційно налаштованого до політики уряду лідера стамболівців підтримувала більшість фракції НЛП у XVII ЗНЗ. За такої ситуації прем'єр-міністр розпочав зближення з Д. Петковим, угруповання якого разом з прибічниками І. Андонова і Т. Гатева консолідувало зусилля з метою позбавлення Н. Генадієва повноважень голови ЦБ партії, для чого була задіяна підконтрольна Д. Петкову газета «Нов век». Окрім нападок у пресі на керівника стамболівців серед них розповсюджувалася брошура політичного оглядача і дипломата А. Кермекчиєва – особи, наближеної до царя. У ній автор звинуватив у розколі організації Н. Генадієва, котрий порушив постулати, на яких ґрунтувалася ідеологія НЛП, та зрадив принципам її засновника, а також закликав усіх членів партії об'єднатися навколо ідеалів С. Стамболова [426, с. 6].

2 липня 1915 р. 16 депутатів від парламентської фракції стамболівців звернулися до В. Радославова з письмовим протестом проти нападок на свого лідера, погрожуючи ігноруванням засідань XVII ЗНЗ у разі невиконання їх ультиматуму [321, а. е. 2126, л. 1–2]. 8 серпня 23 депутати-«генадієвісти» під час зустрічі з прем'єром наполягали на позбавленні Д. Петкова посади міністра через відсутність у нього підтримки з боку фракції. Однак голова уряду не задовольнив цю вимогу. У свою чергу «петковісти» розгорнули агітацію, намагаючись розширити коло своїх прихильників серед членів місцевих осередків НЛП. Їм вдалося схилити на свій бік представництва стамболівців у Врачанському, Ловечському, Видинському і Пловдивському округах, котрі приєдналися до критики Н. Генадієва, вимагаючи усунення його з посади керівника ЦБ.

Початок грандіозної інформаційної кампанії, спрямованої владою на виправдання свого рішення щодо вступу Болгарії у Першу світову війну на боці Троїстого союзу, похитнув позиції «генадієвістів», які виступали за зближення Софії з Антантою. У середині серпня 1915 р. зі 120 осередків НЛП лише 52

залишалися відданими керівнику політичної сили. До «петковістів», котрі підтримували курс уряду, перейшли такі впливові стамболівці, як представники ЦБ К. Панайодов, І. Момчилов, М. Тодоров, Х. Кусев, А. Станчев, а також члени організації М. Мичев із Старої Загори і В. Козничкий з Кюстендила. Згодом до них приєдналися П. Гудев, Д. Ачков і Д. Кьорчев [427, с. 169].

Відчутного удару прихильники Н. Генадієва зазнали у жовтні 1915 р., коли уряду вдалося не тільки обезглавити угруповання, а й позбавити його ключових діячів. Це відбулося внаслідок викриття вже згадуваної «деклозіерової афери», котра стала приводом для розправи над керманичем НЛП та його оточенням [402, а. е. 19, л. 1–2]. Арешт політиків та припинення 10 вересня видавництва газети «Воля» через запровадження цензури, обмежили вплив «генадієвістів» на політичні процеси. Перебуваючи за ґратами, Н. Генадієв і його прибічники встановили контакти з теж ув’язненими представниками БЗНС, вели активну переписку з членами соціал-демократичних організацій, які на волі зазнавали переслідувань [295, а. е. 16, л. 44]. Співпраця з лівими силами раніше не була характерною для НЛП. Ініціюючи її, Н. Генадієв враховував схожість ситуації, в якій опинилися його угруповання, БЗНС і соціалісти.

У складі уряду залишалося двоє представників НЛП – Д. Петков і Н. Апостолов, але коли перспектива поразки Болгарії у війні стала імовірною, останній 14 березня 1917 р. припинив виконання своїх посадових обов’язків [285, 1917, 5. VI]. Його місце в уряді зайняв «петковіст» В. Козничкий.

Після приходу до влади 7 листопада 1917 р. в Росії більшовиків на чолі з В. Леніним болгарські ліберали, котрі робили ставку на співпрацю з Петроградом, вже не використовували проросійські гасла у своїй риториці, адже давалася взнаки ідеологічна несумісність з комунізмом, загроза розповсюдження якого ставала цілком реальною. Осінні події в Росії не призвели і до трансформації традиційної для Болгарії партійної дихотомії: «русофіли» – «народняки», «цанковісти», «каравелісти» і «генадієвісти» – продовжували ратувати за співпрацю з Антантою; «русофоби» – «радославовісти», «тончевісти» і «петковісти» – залишалися прибічниками Центральних держав.

Втім, наприкінці 1917 – на початку 1918 р. в партійній системі Болгарії почали намічатися деякі зміни. Правоцентристи продовжували втрачати вплив серед населення, ліві ж – БЗНС, соціал-демократи і радикали, навпаки, розширили власну електоральну базу.

Після відставки уряду В. Радославова 21 червня 1918 р. до складу кабінету міністрів А. Малинова вперше потрапили представники лівих сил – спочатку від однієї РДП, а з 17 жовтня після додаткових виборів – від РДП, БЗНС і БРСДП (об.). Зазначені партії з 28 листопада того ж року входили і в наступний уряд – Т. Теодорова. Саме з літа 1918 р. в історії країни розпочався період політичної нестабільності, який тривав до 6 жовтня 1919 р. – дати приходу до влади Ради міністрів на чолі з А. Стамболійським. Протягом цього часу один одного змінювали коаліційні уряди правоцентристських і лівих партій, а от стамболівці жодного разу не отримали міністерські портфелі. Проте навіть у вкрай несприятливій для себе ситуації вони продовжували діяльність.

У вересні 1918 р. всіх політв'язнів було звільнено з-під варти, після чого Н. Генадієв одразу ж приступив до регенерації партійної структури. Відновивши 23 листопада видавництво газети «Воля», його прибічники розгорнули агітацію проти «петковістів» [269, 1918, 25. XI]. Навесні 1919 р. лідер НЛП ініціював скликання Верховної партійної ради за наявності лише своїх прихильників. 16–18 березня присутні проголосували: за проведення конгресу, який мав затвердити зміни до програми і статуту НЛП; за обмеження сконцентрованої в руках голови ЦБ одноосібної влади; за колегіальне вирішення всіх питань, пов'язаних з функціонуванням цього колективного, на чолі з Н. Генадієвим, органу; за позбавлення членства у партії «петковістів» [402, а. е. 21, л. 72; 428, с. 128].

На початку 1919 р. найбільш потужні організації «генадієвістів» діяли у Софійському, Старозагорському, Плевенському і Тирновському округах. Найменший вплив вони мали у Враці, Ловечі, Кюстендилі, Видині, Бурґасі, Русе і Шумені. Втрачені позиції у Пловдиві партія відновила у результаті примирення Н. Генадієва й І. Андонова. Останній змінив ставлення до очільника НЛП через

його наміри скасувати одноосібне керівництво політичною силою та визнав другим після С. Стамболова видатним партійним вождем [412, а. е. 774, л. 3].

Намітивши втілити в життя кардинальну реорганізацію НЛП, Н. Генадієв перебудовував її згідно з принципами демократизму. Ці перетворення задумувалися в умовах революційної ситуації у Болгарії, тому відповідали духу часу. На черзі залишалася розробка актуальної програми, без якої стамболівцям годі було сподіватися на повернення до влади.

По завершенні війни угруповання Д. Петкова майже втратило політичну вагу, оскільки вважалося громадськістю одним із винуватців другої національної катастрофи. Та навіть в умовах складної ситуації «петковісти» намагалися зміцнити власний авторитет, позиціонуючи себе єдиними послідовниками справи С. Стамболова. Для здійснення агітаційної діяльності ними замість востаннє опублікованої 4 листопада 1916 р. газети «Нов век» 2 листопада 1918 р. було розпочато видавництво іншої – «Свобода», яка мала аналогічну назву з першим друкованим органом стамболівців.

З метою залучення на свій бік якомога більше членів НЛП «петковісти» упередили проведення загального партійного форуму. 25 квітня 1919 р. у Кюстендилі вони скликали з’їзд під назвою «III конгрес стамболівців» за участі понад 300 осіб. Учасники внесли актуальні зміни до програми, задекларувавши глибокі соціальні реформи, які мали б сприяти виходу країни з революційної ситуації [428, с. 124], а також ухвалили скасування шефського інституту, позбавлення Н. Генадієва членства в партії, невизнання звинувачень політичної сили у національній катастрофі, обрання нового складу ЦБ на чолі з Д. Петковим та скорочення Верховної партійної ради із 48 до 31 представника [74, с. 56].

Втрата популярності змусила обидва угруповання активізувати діяльність для повернення провідних ролей у політикумі. Усвідомлюючи, що стамболівцям буде важко витримати конкуренцію, Н. Генадієв задумав створення єдиної ліберальної організації, здатної протидіяти і правим, і лівим партіям. Планом у першу чергу передбачалося примирення угруповань НЛП. 28 лютого і 4 березня 1919 р. газета «Воля» опублікувала звернення до всіх небайдужих із закликом

консолідуватися в одну партію. Ініціативу підтримала більшість членів провінційних осередків стамболівців, у тому числі й «петковісти». 7 липня вони провели мітинги під гаслом «Ліберали, єднайтеся!», називаючи однією з умов зближення відсторонення лідера «генадієвістів» від керівництва організацією, що не сприяло об'єднавчому процесу.

Запроваджений ще 1 жовтня 1915 р. воєнний стан унеможливив проведення в країні політичних заходів, що призвело до порушення статті 86 конституції, яка передбачала п'ятирічний термін повноважень парламенту. Всупереч основному закону мандат XVII ЗНЗ діяв довше – з 20 березня 1914 р. по 15 квітня 1919 р. Їх розпуск відбувся після завершення бойових дій та зречення Фердинандом престолу. 23 червня 1919 р. цар Борис III розпорядився розпочати підготовку до виборів [285, 1919, 7. VII]. Голосування відбулося 17 серпня під час правління призначеного 28 листопада 1918 р. коаліційного уряду* на чолі з «народняком» Т. Теодоровим. Результати волевиявлення засвідчили зміни у настроях громадян, які у більшості своїй підтримали ліві партії. БЗНС отримала 77 депутатських місць, БКП (т. с.) – 47, БРСДП (об.) – 38. Правоцентристів представляли демократи – 28 мандатів, «народняки» – 19, «цанковісти» і радикал-демократи – по 8. Стамболівці брали участь у виборах розрізненими угрупованнями: «петковісти» провели до парламенту двох представників; «генадієвісти» – одного [430, с. 53]. 6 жовтня вказане співвідношення сил у ЗНЗ стало визначальним при створенні уряду на чолі з А. Стамболійським. Вперше після 1901 р. Раду міністрів було сформовано з урахуванням результатів виборів, тобто вдруге порушено практику, коли призначений монархом виконавчий орган штучно утворював під себе парламентську більшість.

Продовження протистояння між угрупованнями стамболівців негативно позначилося і на підсумках їхньої участі у виборах до общинних рад 7 грудня 1919 р. Тоді обидва крила НЛП разом набрали 17 тис. 163 голоси, що стало одним із найгірших результатів серед усіх учасників [270, 1919, 16. XII]. Позачергові

* До складу Ради міністрів входили представники Народної, Демократичної, Радикально-демократичної і Прогресивно-ліберальної партій, а також члени БЗНС і БРСДП («об'єднаної»).

парламентські вибори 28 березня 1920 р. знову закінчилися провалом: «генадієвісти» здобули два мандати; «петковісти» – один.

Через ускладнення діалогу між угрупованнями НЛП Н. Генадієв розпочав переговори про створення єдиної партії з іншими ліберальними силами – «радославовістами» і «тончевістами» [430, с. 19]. 31 жовтня після взаємних поступок всі угруповання, у тому числі й «петковісти», підписали протокол про об'єднання у Націонал-ліберальну партію. 27, 28 і 29 листопада вони провели самостійні конгреси, затвердивши статут і програму, обравши представників у керівні органи нової організації та ухваливши запропоновану Н. Генадієвим «Резолюцію установчого конгресу Націонал-ліберальної партії» [428, с. 156].

Новостворена політична сила відрізнялася від НЛП відсутністю в ній посади голови ЦБ. Основні рішення щодо діяльності організації приймали конгрес і Верховна рада*. Будова націонал-лібералів передбачала наявність молодіжного крила. Партія декларувала захист капіталістичного ладу, виступала проти революційного і соціалістичного рухів [428, с. 157]. Упродовж 1920 р. було згорнуто видавництво газет «Воля», «Свобода» і «Народни права»**, а замість них з 1 січня 1921 р. започатковано друкований орган – «Независимост» [432, с. 360].

Таким чином, наприкінці осені 1920 р. НЛП як окрема політична сила припинила своє існування. Переживши низку криз та періодів різкого падіння популярності, зазнавши розколу, обидва її угруповання прийняли рішення об'єднатися з іншими близькими за ідеологією «русофобськими» організаціями – «радославовістами» і «тончевістами». 6 листопада 1920 р. оформилася Об'єднана народно-прогресивна партія (ОНПП), ініціаторами заснування якої виступили «русофільські» політичні сили – «народняки» і «цанковісти» [405, с. 454]. Єдиною самостійною організацією правого спрямування залишалася Демократична партія. Отже, розділення в епоху прем'єрства С. Стамболова правоцентристських сил на два табори за принципом зовнішньої орієнтації лягло в основу переформатування партійної системи Болгарії після Першої світової війни.

---

* До її складу кожне з угруповань стамболівців делегувало по п'ять своїх представників [431, с. 346].

** Газета «тончевістів» «Слово» після 22 серпня 1915 р. так і не відновила свої публікації.

Незважаючи на те, що «генадієвісти» і «петковісти» свого часу по-різному інтерпретували цілі та завдання НЛП, ці угруповання все ж дійшли компромісу під тиском відповідальності за збереження існуючого соціально-економічного і політичного устрою. Разом вони реалізовували політику пам'яті про С. Стамболова, намагаючись оживити спомини про свого засновника та гідно оцінити його діяльність. «Вдячний народ забезпечить Стамболову любов багатьох поколінь» [254, с. 45], – зазначив з цього приводу представник новоствореної Націонал-ліберальної партії Т. Кунев.

Можна з упевненістю стверджувати, що політика С. Стамболова визначила особливості функціонування партійної системи Болгарії, адже, по-перше, жорстке протистояння під час його правління заклало основи багатопартійності, яка у більш-менш усталеному вигляді проіснувала до кінця світової війни. По-друге, утворена у 1887–1894 рр. дихотомія «русофіли – русофоби», була визначальною в ідеологічній ідентичності правоцентристських сил. По-третє, витоки процесу формування партій вождистського типу з розгалуженою системою місцевих осередків беруть свій початок саме у період перебування при владі С. Стамболова, коли на основі утворених в середині 1880-х рр. угруповань «радославовістів» і «стамболовістів» заснувалися перші організації з вказаними особливостями – Ліберальний клуб і (1886 р.) і Народно-ліберальна партія (1892 р.).

Важливу роль в системі влади Болгарії у 1895–1920 рр. відігравали продовжувачі політики С. Стамболова, носії його ідеологічних принципів – представники НЛП. У 1899, 1903–1908 і 1913–1918 рр. вони працювали у складі урядів, а перебуваючи в інші часи в опозиції, визначали настрої громадян країни. Конкуруючи між собою за лідерство в організації, члени НЛП застосовували спадщину С. Стамболова – ідеї, прагнення і переконання цього непересічного державника для обґрунтування власної правоти, доцільності того чи іншого політичного кроку [433, с. 116].

Особливості парламентаризму періоду правління С. Стамболова зберігалися упродовж тривалого часу. Серед них – низьке значення політичного компромісу

як такого. Тобто можливість за сприяння монарха сформувати однопартійний уряд надалі дозволяла правлячим партіям за допомогою механізмів керованої демократії – парламентської більшості – реалізовувати політику без огляду на думку опозиції. Крім того, наприкінці XIX – на початку XX ст. у Великій Британії, Франції, Німеччині та Італії укорінився принцип «золотої середини» у законодавчих органах. Болгарія ж, за вказаною ознакою, знаходилася на рівні країн Південної й Південно-Східної Європи – Іспанії, Португалії, Сербії і Греції.

Незважаючи на косметичні реформи 1896 і 1901 років, політична спадщина С. Стамболова залишалася невід'ємною складовою виборчих процесів. Ця її характерність полягала у контролі урядами перебігу голосувань. Ситуація почала змінюватися лише після поступового запровадження протягом 1911–1914 рр. пропорційної виборчої моделі, яка більш об'єктивно відображала політичні вподобання громадян.

2. 4. Особливості болгарської політичної культури

У спадок від правління уряду С. Стамболова болгарське суспільство отримало сукупність соціально-психологічних настанов, цінностей, зразків поведінки населення, які визначали специфіку взаємовідносин між владою і народом та були складовими культури протягом тривалого часу.

Одним із проявів громадського життя країни стали вбивства на замовлення та терористичні акти з політичним підтекстом. Загибель Х. Белчева (1891 р.), Г. Вилковича (1892 р.) і С. Стамболова (1895 р.) не пройшли безслідно. Серед політикуму довго обговорювалися ці події з одночасним пошуком винних та використанням у власних цілях колективної пам'яті про вказані трагедії. У період правління кабінету К. Стоїлова НЛП звинувачувала владу в її причетності до організації терористичного акту 1895 р. «Народняки» ж заявляли, що причиною злочину стали авторитарна політика С. Стамболова та вчинені ним «звірства і насильства» [273, 1895, 16. XI; 1898, 22. X]. Щоб відвести підозру від Г. Начовича і К. Стоїлова в організації замаху, серед населення розповсюджувалася

інформація про корисливі мотиви Димитра Петкова, котрий начебто прагнув зайняти одноосібні лідерські позиції в партії [273, 1896, 15. XII].

Перша річниця смерті С. Стамболова залишилася в пам'яті суспільства як подія з вчиненням акту вандалізму. На його могилі пролунав вибух, пошкодивши пам'ятник і огорожу. Саме так противники державника «відзначили» трагічну дату [87]. Місце поховання диктатора стало сакральним не лише для стамболівців, а й їх опонентів, які використовували його для демонстрації зневаги до покійного.

Рецидиви аналогічних за своєю суттю злочинів, що їх провокували політичні пристрасті, проявлялися і надалі. 11 травня 1897 р. поблизу Пазарджика було застрелено юриста, письменника і публіциста А. Константинова – прибічника П. Каравелова. Як згодом з'ясувалося, його смерть була випадковою, оскільки вбивці готували замах на пештерського депутата IX ЗНЗ демократа М. Такева, поруч з яким на той момент знаходився А. Константинов. За версією попутчика загиблого, причиною вбивства стали давні, іноді із зіткненнями, земельні протиріччя між мешканцями общин села Радилово і околії Пештера Татарпазарджицького округу та помста земляків йому особисто за бездіяльність як депутата у вирішенні проблеми. Стамболівці ж, маючи іншу думку з цього приводу, недвозначно натякали на зацікавленість уряду К. Стоїлова в ліквідації опозиціонера, який активно виступав з критикою чинної влади [265, 1897, 14. V].

Вбивства ставали частим явищем політичного життя, а трагічна загибель С. Стамболова використовувалася різними партіями у боротьбі за місце біля керма держави. Члени НЛП сприймали смерть державника як жертву в ім'я Батьківщини, а опоненти часто послуговувалися цим фактом як застереженням проти спроб інших політиків узурпувати владу. У липні 1899 р. газета «Мир» нагадувала тодішньому міністру внутрішніх справ В. Радославову про передчасну смерть засновника НЛП, тим самим натякаючи, що лідер лібералів дуже ризикує, взявши на озброєння стамболівські методи «сильної руки» [273, 1899, 27. VII].

Вбивства були характерними і для періодів відносної лібералізації режиму. Під час діяльності кабінету С. Данева, на тлі демократичних перетворень 6 лютого 1902 р. стався замах на життя вченого, етнографа, міністра народної

освіти В. Кинчова, внаслідок чого він загинув. Злочин не мав політичного підтексту, адже був вчинений колишнім вчителем, позбавленим посади через професійну непридатність.

У період правління кабінету Д. Петкова чергова резонансна подія шокувала громадськість. 26 лютого 1907 р. звільнений зі служби клерк «Болгарського землеробського банку» здійснив замах на життя прем'єр-міністра, внаслідок чого той загинув [255, с. 44]. Стамболівці заявили про причетність до організації злочину членів Народної партії [266, 1902, 18. III], будуючи свої звинувачення на матеріалах незалежної газети «Балканска трибуна», редакція якої співпрацювала з «народняками», а незадовго до трагічної події закликала звільнених чиновників не миритися зі свавіллям влади та підбурювала їх захищати свої права. Слідство ж трактувало мотиви зловмисника як особисті; неполітичний характер правопорушення підкреслювали і «народняки» [273, 1907, 20. VII, 24. VIII].

Згодом опозиція отримала можливість для критики уряду НЛП. 30 листопада 1907 р. на території Болгарії було вбито двох представників македонського визвольного руху – Б. Сарафова й І. Гарванова. Газета «Мир» поклала вину в організації злочинів на кабінет П. Гудева: «Принципи Стамболова продовжили своє існування у політиці Петкова, а також у практиках нинішнього прем'єра. Як і засновник НЛП, його послідовники вважають, що ігнорувати закони, порушувати конституцію, нищити без суду і слідства є найвищим благом для народу» [273, 1907, 1. XII]. У наступному накладі газети цинічно заявлялося, що прирівнювати смерть С. Стамболова та загибель Б. Сарафова й І. Гарванова не варто, адже вбивці македонських революціонерів, на відміну від виконавців теракту проти засновника НЛП, не гідні співчуття [273, 1907, 2. XII].

Терористичний акт у столичному казино 1 лютого 1915 р., в результаті якого 4 особи загинули та 8 дістали поранення, мав політичний підтекст. Його мета полягала у прискоренні приєднання Болгарії до Троїстого союзу шляхом компрометації проантантівських кіл країни. Планування злочину влада намагалася інкримінувати прихильнику «Сердечної угоди» Н. Генадієву, котрий на той час знаходився в Італії, але через брак доказів на лаві підсудних опинилися

шестеро колишніх і діючих членів ВМОРО на чолі зі знайомим лідера НЛП і його ставлеником на одну із чиновницьких посад В. Поп Анастасовим [434, с. 129].

Політичні вбивства в Болгарії наприкінці XIX – на початку XX ст. були результатом відсутності в опозиції легальних механізмів позбавлення повноважень представників влади, адже відставку уряду могла гарантувати лише воля монарха. За такої ситуації деякі політики вдавалися до пошуку альтернативних способів суперництва за міністерські крісла, у тому числі й протизаконних.

Одним із характерних проявів режиму С. Стамболова був жорсткий контроль влади над виборами. Зусилля уряду, направлені на відсторонення прихильників опозиції від участі в голосуваннях у парламент, призводили до зниження і без того нечисленної електоральної явки. Якщо у 1879, 1880 і 1884 роках вона становила відповідно 32 %, 33,3 % і 28,9 %, то 1887 р. – лише 22 %, а 1893 р. – 19 %. І хоча надалі активність громадян на виборах поступово зростала, проте все ж залишалася незначною через те, що правлячі кола продовжували застосовувати практику, започатковану першим урядом НЛП. У середньому з 1894 по 1920 р. вона становила 49,48 % і лише 1920 р. перевищила 70 % [435, с. 3].

Більшість населення не мала свідомих електоральних уподобань та була схильна під тиском чиновників і поліції віддавати голоси за провладні сили. Своїми діями уряд С. Стамболова, як і наступні Ради міністрів, прищеплювали громадянам недовіру до виборчих процесів. З цього приводу газета «Пряпорец» писала: «Стамболов прививив суспільству апатію, котра дозволяла без зусиль перемагати на виборах» [277, 1898, 10. IX]. Навіть у періоди зростання соціальної напруги, як то під час руху за скасування натуральної десятини, рівень абсентеїзму залишався високим. «Три чверті населення країни висловилося проти податку» [266, 1900, 6. IV], – визнавала газета «Нов век». Але своє невдоволення воно воліло виражати не на виборчих дільницях, а на майданах, шляхом мітингувань, які переростали у збройні сутички з військовими і поліцією.

Участь громадян у політичних процесах, чи то вибори, чи масові акції протесту, сприймалася істеблішментом країни неоднозначно. У залежності від

конкретної ситуації різні сили підтримували або критикували її. Перебуваючи в опозиції у 1899–1901 рр., стамболівці схвалювали розгортання селянського руху за скасування натуральної десятини. І навпаки, знаходячись при владі у 1903–1908 рр., НЛП зустрічала критикою кожен акт рішучої незгоди, влаштований опонентами. Під час звіту кабінету П. Гудева у XIII ЗНЗ про виконану роботу в 1907 р. розгорілася дискусія навколо питання: «Чи можна 286 антиурядових мітингів вважати приводом для відставки влади?». Чітку позицію стамболівців з цього приводу озвучив Н. Генадієв: «Вказані акції – це прояв парламентаризму. Проте учасники подібних зборів не складають більшість у порівнянні з усіма голосуючими, а тому підстав для припинення роботи уряду немає» [398, с. 25].

Специфіка утвореної за часів прем'єрства С. Стамболова політичної системи простежується у перебігу боротьби партій за владу наприкінці XIX – на початку XX ст. Опоненти постійно дорікали НЛП утисками опозиції, обмеженням прав і свобод, порушенням законодавства, навмисним збуренням громадянського протистояння, що мало місце у 1886–1894 рр. Сам С. Стамболов поставав у публікаціях їхньої преси в образі тирана, особи безпринципної і жорстокої [275, 1903, 7. V]. Найактивніших нападок його спадкоємці зазнавали у період правління. Для дискредитації стамболівців їх політику порівнювали із заходами С. Стамболова, підкреслюючи схожі авторитарні методи реалізації влади, намагання догодити монарху, масштабні зловживання повноваженнями з корисливих мотивів [273, 1907, 10. V].

Реагуючи на звинувачення, стамболівці виправдовували свої дії та ініціативи фундатора партії прагненням захистити національні інтереси й вирішити нагальні проблеми розвитку держави [266, 1908, 26. II]. До ювілеїв з нагоди дня народження С. Стамболова або чергових річниць його смерті НЛП публікувала брошури з біографією свого засновника, історією діяльності політика [255; 253], переліком заслуг державника перед країною та його здобутків.

Ще одним проявом політичної культури, формування якого визначалося спадщиною С. Стамболова, є некоректні прийоми боротьби за владу. Атрибутом «брудних» технологій, що застосовувалися партіями, були способи дискредитації

суперників, збір на них «компромату», незважаючи на моральні та правові норми [436, p. 611]. У період першого правління стамболівців після добровільної відставки 6 листопада 1892 р. міністра фінансів Г. Начовича газета «Свобода» розпочала його інформаційне цькування. Публікуючи вигадані подробиці приватного життя, НЛП розраховувала нейтралізувати впливового політика, який перетворився на потенційно небезпечного противника [112, с. 98].

Іншим прикладом є конфлікт між С. Стамболовим і військовим міністром М. Савовим. Він виник навесні 1894 р. через ревнощі підполковника до своєї дружини та вміло підігрівався політиками, зацікавленими у чварах серед членів уряду. Справа дійшла до виклику С. Стамболова на дуель, усунення М. Савова з посади та набула резонансу в офіцерських колах. Ситуація ускладнилася ще й публікацією фіктивної інтимної переписки між вигаданими коханцями [434, с. 55]. Ці події зумовили початок процесу відсторонення кабінету НЛП.

Після відставки С. Стамболова безчесні методи боротьби за владу, на кшталт звинувачень «народняками» газети НЛП у «невігластві, мракобіссі й порнографії» [273, 1898, 26. XI], продовжували застосовуватися. Жертвами різних скандалів, які в основному безпосередньо не стосувалися професійної діяльності політиків, ставали вчорашні ініціатори інтриг та розповсюджувачі дезінформації. У 1894–1895 рр. С. Стамболову вдруге довелося зазнати ганьби. Одразу декілька жінок поширювали інформацію про його розпутство у період правління. Одна із них – дружина А. Карагюлева, страченого у 1892 р. за вбивство міністра фінансів Х. Белчева, пізніше надрукувала мемуари [437], в яких ремствує, що тоді не тільки залишилася вдовою, а й була зґвалтована тогочасним прем’єром. За цим розголосом стояли політики, які остерігалися повернення С. Стамболова до керма держави та прагнули нейтралізувати його.

Надалі штучно спровоковані конфлікти відбувалися доволі часто, внаслідок чого страждав імідж відомих політиків. У розпал урядової кризи в листопаді 1902 р. НЛП за допомогою провокаційних публікацій підігрівала і без того складну ситуацію, в якій опинився кабінет С. Данева. Стамболівці надрукували сфальсифіковану факсимільну кореспонденцію, котра свідчить про причетність

очільника МВС А. Людсканова до вбивства Х. Белчева, Г. Вилковича і С. Стамболова [266, 1902, 12. XI]. З кожною зміною уряду нова провладна партія вважала за необхідне «облити брудом» своїх попередників, вказуючи на величезну кількість проблем, які залишилися у спадок від колишнього правління. У 1900 р. газета «Нов век» з метою помсти за розпад коаліційного уряду Д. Грекова представляла В. Радославова винуватцем кривавих розправ над учасниками руху за скасування натуральної десятини [266, 1900, 18. XI], замовчуючи більш вагому вину в цих дійствах військового міністра С. Паприкова. 1915 року Рада міністрів на чолі з В. Радославовим відповіла тим же – розпочала кампанію з дискредитації Н. Генадієва. Необґрунтовані звинувачення у пресі стосувалися його особистого життя і громадської діяльності [426, с. 6].

1907 року газета «Мир» писала: «Ще при Стамболові його партія була схильна порушувати норми моралі, до того ж, знаходячись при владі, вважала опозиційні видання злом, запроваджуючи по відношенню до них обмеження й цензуру» [273, 1907, 5. VII]. «Завдяки нечесній конкуренції стамболівцям вдалося двічі тривалий час перебувати біля керма держави» [273, 1907, 7. XI].

Некоректна боротьба за владу із застосуванням інформаційних важелів впливу стала невід’ємним атрибутом політичних реалій. При цьому стратегія поведінки кожної окремої партії, котра претендувала на провідну роль у суспільстві, цілком залежала від кон’юнктури. У публікаціях газети «Нов век» звертається увага читачів на деякі особливості функціонування правлячих політичних сил та їх опонентів: «Усі власні незаконні дії і зловживання влада намагається показати у вигідному для себе світлі. Опозиція ж прагне дискредитувати проурядову партію, послабивши довіру до неї з боку електорату» [266, 1908, 24. IV]. «Кожна необачність кабінету міністрів розцінювалася як привід для відставки, а сам факт зміни уряду – як позитивні зрушення» [266, 1910, 23. IX]. Єдиною постаттю, котра залишалася поза інформаційних війн, був монарх. Захищений законом від посягань на власну персону, він використовував у своїх інтересах баталії між партіями, що давало йому можливість спрямувати всі процеси у вигідне річище.

Особливості політичної культури болгарського суспільства, котрі укорінилися в період правління С. Стамболова, виявилися стійкими. Вони залишалися характерними протягом тривалого часу після відставки першого уряду НЛП. Серед них – вбивства і теракти, інформаційні війни і «брудні» технології, низький рівень участі населення у політичних процесах.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. більшість партій країни зловживали колективною пам'яттю про С. Стамболова для досягнення власних політичних цілей. Наприклад, стамболівці намагалися представити період 1886–1894 рр. конституційною формою правління, а свого засновника – скромною людиною, котра не прагнула влади [265, 1895, 23. XI; 1896, 31. V; 254, с. 26]; член Націонал-ліберальної партії М. Хранов стверджував, що історична постать С. Стамболова «спроможна стати стягом», навколо якого мають змогу об'єднатися всі болгари [254, с. 105]. Опоненти ж НЛП послідовно зображували роки діяльності С. Стамболова епохою «тиранії, зловживань і узурпації» та закликали не допустити повторення цих явищ у болгарській історії [273, 1896, 11. I, 19. III, 11. VI; 1899, 29. VI; 1901, 20. XII; 1907, 14. II; 271, 1904, 7. III, 2. V, 10. VI; 275, 1898, 6. XI; 1900, 31. XII; 277, 1900, 25. VI, 16. VIII; 1901, 7. I; 1904, 8. VII].

Функціонування системи державної влади та виборчого процесу наприкінці XIX – на початку XX ст. знаходилося під відчутним впливом спадщини С. Стамболова. За часів його правління було запроваджено специфічні механізми взаємодії між різними інституціями. Вони залишалися актуальними і після відставки уряду стамболівців у 1894 р. Фердинанд та підконтрольні йому Ради міністрів фактично не запропонували реформ, які змінили б устрій Болгарії зразка 1886–1894 рр., а спромоглися лише на косметичні перетворення, спрямовані на підвищення ролі монарха у вертикалі влади, скасування деяких найбільш обтяжливих обмежень конституційних прав і свобод громадян, заміну мажоритарної виборчої системи пропорційною. І все це при збереженні типових стамболівських інструментів забезпечення перемоги провладних сил.

РОЗДІЛ 3
НАСТУПНІСТЬ ДОСВІДУ ДЕРЖАВНИКА У СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ ТА КУЛЬТУРНОМУ РОЗВИТКУ КРАЇНИ

У 1887–1894 рр. С. Стамболову вдалося реалізувати важливі соціально-економічні заходи, які визначили розвиток Болгарії на багато років уперед. Очолюваний ним уряд з метою підтримки національної промисловості вперше запровадив елементи протекціонізму, узгодивши з гарантами берлінського статус-кво підвищення митних тарифів на імпортні товари. У цей період держава отримала перші позики в іноземних банках, що дозволило прискорити темпи модернізації економіки, оновити інфраструктуру. Серед негативних явищ політики стало поширення корупції у владі: оборудок із земельними ділянками, хабарництва, зловживань при державних закупівлях, привласнення коштів беззвітних фондів. Діяльність С. Стамболова закріпила практику нерівномірного розподілу податкового навантаження, основний тягар якого лягав на плечі селян. Інші ж категорії населення сплачували менше. Соціальні ініціативи влади були спрямовані на підтримку тих прошарків, котрі забезпечували опору режиму – військовослужбовців, співробітників правоохоронних органів, чиновників.

Незважаючи на неоднозначність заходів С. Стамболова, сучасна болгарська історіографія оцінює їх як чинники, що визначили економічні успіхи країни на початку XX ст. та напередодні Балканських війн. Наскільки об’єктивною є подібна теза, який ефект мали ініціативи державника, чи знайшли вони продовження у політиці його послідовників та урядів інших партій, чому одні ідеї і задуми виявилися затребуваними, а інші не були реалізовані пізніше – ось питання, які представляють собою складові частини проблеми впливу спадщини С. Стамболова на соціально-економічний розвиток Болгарії.

3. 1. Стимулювання вітчизняного виробництва

Наприкінці XIX – на початку XX ст. в країнах Європи і США конкурували дві концепції економічної політики – протекціонізму і фритредерства. Перша

передбачала захист внутрішнього ринку від експансії іноземних товарів за допомогою митних тарифів, субсидій, податків, пільг і квот. Друга відстоювала позицію невтручання держави у торговельні взаємини з іншими країнами, відсутність штучних перешкод в економічних відносинах. Болгарська промисловість поступалася західноєвропейській, тому для її розвитку С. Стамболов взяв на озброєння протекціоністські методи.

У період першого правління НЛП молодий національний бізнес та влада започаткували взаємокорисне співіснування. Підприємці прагнули заручитися підтримкою з боку держави. Для лобіювання власних інтересів і захисту від конкуренції вони поповнювали ряди НЛП, ставали депутатами парламенту, кметами, чиновниками, а С. Стамболов і його прибічники одержували від них кошти на партійні потреби і передвиборчі кампанії. Зазначені зв'язки заклали фундамент процесу зрощування бізнес-структур і держапарату [438, с. 151].

Незважаючи на позиціонування себе противником стамболівців, кабінет К. Стоїлова продовжив реалізацію протекціонізму, виступивши ініціатором прийняття «Закону про підтримку місцевої індустрії», який парламент ухвалив 20 грудня 1894 р. Згідно з ним передбачалися пільги підприємствам – звільнення на певний час від податків, право безмитного імпорту обладнання і сировини, а також 35 % знижка на транспортування вантажів державною залізницею. Преференціями користувалися компанії, обсяг інвестицій в які перевищував 25 тис. левів, а кількість працівників становила 20 і більше осіб [285, 1895, 28. I]. Через два роки набули чинності доповнення до нормативного акту, котрі розширювали коло привілейованих виробників – алкоголю, меблів, краму із металу [285, 1897, 21. III]. Того ж таки 20 грудня 1894 р. VIII ЗНЗ ухвалили «Закон про торгово-промислові палати», котрий передбачав створення за ініціативи торговців і підприємців або уряду спеціальних інституцій*, підконтрольних Міністерству торгівлі й землеробства. У нормативному документі

* На початку 1895 р. були засновані чотири торгово-промислові палати – Софійська, Пловдивська, Русенська і Варненська, завдання яких зводилося до підтримки, заохочення і захисту інтересів своїх учасників. Отримуючи фінансування із державного бюджету, їх діяльність ґрунтувалася на принципах добровільності членства, автономії з адміністративними функціями та прагненні встановлення етичних, соціально-відповідальних бізнес-відносин.

прописувалися питання, які Рада міністрів могла врегульовувати з палатами [285, 1895, 27. I].

Протягом 1896–1897 рр. «народняки» уклали з низкою європейських країн нові торгові угоди, котрі передбачали збільшення існуючого 10,5 % розміру мита на ввезений товар (окрім обумовлених у спеціальному переліку) до 14 %. Законом, прийнятим 22 лютого 1897 р., уряд зобов'язав державних службовців у робочий час носити одяг і взуття вітчизняного виробництва [285, 1897, 14. III], сприяючи розвитку шкіряної й текстильної промисловості, запобігаючи руйнації домотканого, чоботарського, кравецького ремесел та стимулюючи сектори тваринництва, котрі забезпечували потрібну сировину [439, с. 138].

Незважаючи на заходи влади, обсяг зовнішньої торгівлі в 1896–1900 рр. зменшився у порівнянні з періодом правління С. Стамболова. В 1891–1895 рр. вартість імпорту становила 83 млн 55 тис. левів, а експорту 77 млн 54 тис. левів. При «народняках» ці показники знизилися відповідно до 67 млн 95 тис. та 68 млн 5 тис. левів. Ця тенденція була пов'язана зі зниженням попиту в Європі на сільськогосподарську продукцію [440, с. 247].

Як і за часів прем'єрства С. Стамболова, лобіювання державою інтересів промисловців спричинило розорення дрібного й середнього бізнесу, котрий періодично звертався до влади зі своїми запитами. За інформацією, що містилася у цих петиціях, індустрія і торгівля Болгарії не мали умов для розвитку, оскільки в країні не існувало вільної конкуренції, а наближені до влади підприємці користувалися привілеями [295, а. е. 16, л. 24].

Незважаючи на власну причетність до формування несприятливих для дрібного бізнесу умов, стамболівці по-своєму трактували проблему незаможних виробників. Загрозу їхньому існуванню вони вбачали не у відсутності вільної конкуренції, а у засиллі імпорту. Протягом каденції кабінету К. Стоїлова НЛП підштовхувала владу до нових протекціоністських заходів. Визначаючи власну позицію відносно торговельних взаємин з іншими країнами, партія застерігала уряд від зниження митних зборів з іноземного товару, адже це «призведе до знищення ремісників та послаблення вітчизняної індустрії» [265, 1896, 4. XI].

У період правління кабінету К. Стоїлова діяли всі прийняті під час перебування при владі уряду стамболівців протекціоністські закони в сільському господарстві. Крім того «народняки», реорганізувавши землеробські каси*, розширили кредитування аграрного сектору, запровадили страхування посівів та створили умови для отримання корисних знань селянами [285, 1895, 20. I]. Ці заходи не знаходили спротиву з боку НЛП.

18 січня 1899 р. послідовники С. Стамболова взяли участь у формуванні уряду. Кабінет Д. Грекова працював в умовах світової кризи, яка негативно позначилася на господарстві Болгарії. Проте реалізувати починання у сфері економіки стамболівцям не судилося, адже вже восени вони повернулися в опозицію. Наступні уряди Т. Іванчова, Р. Петрова, П. Каравелова і С. Данева зберегли чинність більшості протекціоністських правових актів та запровадили декілька фритредерських ініціатив. Так, у 1900 р. «радославовісти» домоглися ухвалення болгарсько-турецької торгової конвенції, котра передбачала взаємний безмитний імпорт товарів, окрім борошна, спирту, шкіри, мила і бавовни [285, 1900, 4. XII], а в 1902 р. кабінет С. Данева скасував митний тариф на ввезення шкіри, вважаючи, що конкуренція з іноземною сировиною сприятиме розвитку скотарства, свинарства і вівчарства [32, с. 295].

З поверненням НЛП у 1903 р. до влади протекціонізм знову взяв гору. Наприкінці 1904 р. підприємці розпочали кампанію за внесення змін до «Закону про підтримку місцевої індустрії», ініційованого 1894 р. та доповненого 1897 р., вимагаючи допомоги дрібним виробникам, обмеження внутрішньої конкуренції, сприяння розвитку нових галузей індустрії. На початку 1905 р. Міністерство торгівлі й землеробства подало на розгляд XIII ЗНЗ законопроект з урахуванням побажань бізнесу. Він був розрахований на 10 років та розподіляв привілеї для підприємств у порядку «важливості та значення» того чи іншого виробництва. При його обговоренні Н. Генадієв заявив: «Сьогодення вимагає дій, направлених на підтримку традиційних галузей, здатних забезпечити споживчі потреби.

* Засновані 1879 року кредитно-фінансові установи, основне призначення яких зводилося до підтримки дрібних землевласників та викорінення лихварства.

Нерентабельні та неконкурентні підприємства можуть бути позбавлені протекції держави» [396, с. 2454]. Ініціативу стамболівців схвально зустріли не лише праві партії, а й деякі ліві фракції, проголосувавши 20 січня за нову редакцію закону [285, 1905, 26. III].

Того ж року набули чинності ініційовані НЛП доповнення до «Закону про організацію ремесел і міщанських гільдій» [285, 1905, 3. VIII], а 1907 року – «Закон про кредит для ремісників» [284, 1907, 10. V], котрий регламентував створення товариств, що надавали дешеві позики. Втім, ці заходи не зупинили розорення ремісників, які не витримували конкуренції з фабрикантами. Вони звинувачували владу в створенні для них неприйнятних умов, на що отримали відповідь: «Справжні майстри своєї справи виживуть у суперництві, до того ж уряд і надалі їх підтримуватиме [363, с. 17–18].

Протекціоністські принципи реалізовувалися і в митній політиці. Восени 1904 р. влада вирішила запровадити загальну тарифну систему. Національні виробники схвально сприйняли ініціативу, адже законопроект передбачав збільшення до 15 % бар'єру на імпортну сільськогосподарську продукцію та зниження або скасування платежів на ввезення дефіцитних товарів і сировини [441, с. 299]. 29 грудня 1905 р. уряд підписав договір про торгівлю і мореплавство з Росією. Документ захищав інтереси князівства та забезпечував його митну автономію [442, с. 155]. Згодом аналогічні договори було укладено з Німеччиною, Великою Британією та іншими державами. «Наша партія, – наголошував Н. Генадієв, – першою серед болгарських політичних сил підписала торговельні угоди з іноземними країнами, змінивши обмежувальні умови капітуляцій*. Сьогодні наш митний тариф і нормативні акти про підтримку місцевої промисловості й торгівлі створили можливість для прогресу індустрії» [397, с. 21]. З ним погоджувався і Д. Благоєв, стверджуючи, що саме НЛП у 1887–1894 рр. зробила перші кроки у цьому напряму, а в 1903–1908 рр. забезпечила прискорений розвиток промисловості [32, с. 350].

* Йдеться про заборону болгарському уряду самостійно встановлювати мито на імпортний товар.

Прикладом відходу від протекціонізму та взяття на озброєння елементів фритредерства стало укладання урядом НЛП 3 липня 1905 р. митного союзу із Сербією. Документ передбачав створення на території обох держав зони вільної торгівлі різноманітними товарами, за виключенням окремих їх найменувань. Зближення двох балканських країн було невигідне Австро-Угорщині, яка намагалася змусити Белград відмовитися від співпраці з Софією.

Стамболівці застосовували і деякі заходи, спрямовані на розвиток сільського господарства. Серед них – удосконалення технології виробництва яєць, виведення нових порід великої рогатої худоби, боротьба з ерозією ґрунтів, збільшення кількості спеціальних професійних училищ, проведення практичних курсів для аграріїв. 22 грудня 1903 р. на основі поданого урядом законопроекту XIII ЗНЗ ухвалили «Закон про упорядкування наділів», котрий передбачав можливість придбання у приватну власність цілинних угідь. При цьому 2/3 частини виручених від продажі коштів надходили у державну казну, а 1/3 – залишалися общинам. Змінювався й порядок передачі наділів у спадщину, що стимулювало створення прошарку конкурентоспроможних підприємців [285, 1904, 10. I].

Опозиційні сили вважали, що реформа спрямована на спробу тимчасового збільшення фіскальних надходжень [275, 1904, 26. I] та лише посилить процес розорення дрібних землевласників [277, 1904, 18. II; 281, 1904, 2. II]. Проте результати імплементації закону виправдали очікування влади. Окрім поповнення бюджету, зросла площа обробленої землі. 1906 року в порівнянні з початком правління кабінету НЛП сільськогосподарські угіддя збільшилися вдвічі, а протягом наступних двох років ще на 26 % [74, с. 66].

22 грудня 1903 р. з метою фінансової підтримки селян уряд Р. Петрова домігся ухвалення «Закону про „Болгарський землеробський банк“», згідно з яким землеробські каси реорганізовувалися в одну спеціальну інституцію з первинним капіталом у 20 млн 200 тис. левів [285, 1903, 31. XII]. Банк став установою, котра надавала можливості для кредитування населення, а відтак заохочувала модернізацію виробництва шляхом більш активного застосування техніки і мінеральних добрив. БЗНС розцінила новацію як спробу влади втягнути селян у

боргову кабалу [281, 1904, 23. II]. Її підтримували демократи, нагадуючи громадськості, що під час першого правління стамболівці захищали інтереси не селян, а спекулянтів – у 1892 р. «Законом про продаж нерухомого майна приватними особами» позбавили виробників гарантій від розорення, а нині прискорили процес обезземелення дрібних господарств [277, 1907, 29. XI].

Політика стамболівців зумовила збільшення кількості індустріальних підприємств. Якщо 1904 р. їх нараховувалося 166, то 1907 р. – вже 266, серед яких значна частина належала до легкої промисловості, пов'язаної із сільським господарством. В країні простежувалася тенденція до концентрації виробництва. У 1904 р. було зареєстровано 12 компаній із загальним капіталом більше ніж у 500 тис. левів, а вже наступного року їх налічувалося до 30. Ще через рік у Пловдиві утворилося перше об'єднання монополістичного характеру – тютюново-виробниче товариство, до складу якого входило близько 40 підприємців. 1909 року воно трансформувалося у картель [443, с. 385].

Стамболівці поєднували політику протекціонізму з принципами вільної торгівлі, відмовляючись від штучних бар'єрів на шляху відносин з іншими країнами. У результаті впродовж 1904–1908 рр. зріс обсяг зовнішньої торгівлі. Якщо 1902 р. він дорівнював 175 млн левів, то 1907 р. – вже 250 млн. З 1902 по 1905 р. баланс експортно-імпортних операцій збільшився з 11 млн 400 тис. левів до 27 млн [440, с. 275], але при цьому імпорт переважав над експортом. Останній факт зумовлювало відхилення реальної вартості банкнот болгарського лева від золотого номіналу*, котре інколи сягало 13–14 %. Лише після того, як 1906 р. національну валюту було прив'язано до французького наполеондора, її курс вдалося стабілізувати [440, с. 283].

Діяльність наступників С. Стамболова при владі мала позитивні наслідки для розвитку господарства. Але варто зазначити, що ці успіхи були визначені не лише вдало обраною стратегією, а й сприятливою кон'юнктурою – завершенням світової кризи, збільшенням попиту на сільськогосподарську продукцію в Європі.

---

* Номінальна або вільна вартість грошового знаку, яка встановлюється на момент первинного випуску.

Перейшовши на початку 1908 р. в опозицію, НЛП не змінила переконань. Н. Генадієв заявляв, що партія і надалі підтримуватиме протекціонізм, вимагаючи від уряду допомоги вітчизняній промисловості й торгівлі – зниження податків для підприємців, залізничних тарифів на вантажні перевезення тощо [266, 1908, 4. IV].

Відкоригований демократами «Закон про підтримку місцевої індустрії» від 30 січня 1909 р. удосконалював попередній стамболівський, теж змінений ними у 1905 р., та не викликав нарікань НЛП. Протиріччя між правлячою силою і опозицією виникли відносно стратегії розвитку сільського господарства. «Каравелісти» заявляли про необхідність інтенсифікації виробництва у цій галузі – впровадження нових методів обробки землі, боротьби з ерозією ґрунтів, покращення зрошувальної системи, використання добрив. Стамболівці ж запевняли: «Період інтенсивного розвитку сільського господарства не настане, допоки не завершиться екстенсивний, із застосуванням традиційних, а не якісно нових технологій. В країні багато вільних, не виснажених земель, тому про перехід на іншу стадію говорити зарано» [395, с. 22].

Політика уряду А. Малинова у більшій мірі, аніж ініціативи НЛП у 1903–1908 рр., відповідала інтересам дрібних власників і підприємців. Вона сприяла розвитку кооперативних товариств шляхом надання їм дешевих позик. Цю фінансову допомогу завдяки «Закону про „Болгарський центральний кооперативний банк“» від 1 грудня 1910 р. забезпечувала зазначена фінансова установа. Громадяни отримали можливість страхування худоби від мору та посівів від стихійних лих [285, 1910, 17. XII]. Але стамболівці, позиціонуючи себе союзниками ремісників, дрібних сільських виробників, обрали тактику дискредитації нововведень влади. Дізнавшись про плани «каравелістів» відмовитися від регламентації розподілу земельних ресурсів, вони назвали ці наміри такими, що призведуть до збагачення заможних селян та розорення бідних [266, 1901, 15. III]. Не знайшла підтримки з боку НЛП і «Постанова про укладання торгових договорів з іншими державами», згідно з якою знижувалися або скасовувалися мита на 50 найменувань товарів та на переважну більшість сировини і паливно-мастильних матеріалів [286, 1911, 7. III].

У липні 1911 р. стамболівці задекларували у програмі необхідність захисту інтересів вітчизняного виробника та пошуку нових ринків збуту продукції [361, с. 105]. Заходи кабінету І. Гешова, на кшталт відновлення відміненого попередньою владою мита на ввезення оброблених льону і конопель, не суперечили ідеології НЛП. Проте опозиційна сила все одно знаходила привід для критики влади. Не встигли розпочатися у вересні 1911 р. перемовини між Болгарією і Османською імперією стосовно укладання нового торгового договору, як газета «Нов век» вже вимагала від Ради міністрів докласти зусилля, аби майбутній документ влаштовував Болгарію, а митні тарифи не змогли зашкодити вітчизняним виробникам [266, 1911, 13. IX]. Не дочекавшись результату переговорів, НЛП звинувачувала уряд у нерішучості та зволіканні при забезпеченні національних інтересів.

10 липня 1912 р. газета «Воля» надрукувала доповнення до програми партії. У документі прописувалася необхідність створення умов для динамічного розвитку землеробства і тваринництва, будівництва зрошувальних каналів, втілення заходів з підвищення рівня життя селян, отримання ними доступної професійної освіти, започаткування нестаціонарних бібліотек [361, с. 113]. Ініціативи НЛП у цей період носили популістський характер. Направляючи зусилля на дискредитацію уряду та розширення електоральної підтримки з боку найчисельнішого прошарку суспільства, вона прагнула знову управляти.

Упродовж 1908–1911 рр. економіка Болгарії продовжувала зростати, саме тому не було серйозних підстав для критики влади. Зокрема, у 1911 р. розпочало функціонування 31 акціонерне товариство з капіталом в 11 млн 300 тис. левів. Наступного року інвестиції в економіку склали 27 млн 300 тис. левів, а кількість акціонерних компаній збільшилася до 40 [32, с. 342].

У 1901–1907 рр. зовнішньоторговельний баланс князівства характеризувався активним сальдо (перевищенням вартості експорту над вартістю імпорту). В подальшому ситуація змінилася, оскільки у зв’язку з підготовкою до війни збільшилися закупівлі за кордоном зброї і боєприпасів. При цьому в 1911 р.

харчова продукція залишалася основною статтею експорту, хоча її частка знизилася до 87 % [440, с. 275].

З початком Балканських війн зростання економіки зупинилося. Посівні площі в 1913 р., у порівнянні з минулим роком, скоротилися на 1 %, а 1914 р. – вже на 21 %; обсяги зовнішньої торгівлі станом на липень 1913 р. зменшилися на 30 %. Капіталовкладення ж в індустрію упродовж вересня 1912 – липня 1913 р. залишилися на рівні довоєнних років. Втрата Південної Добруджі призвела до скорочення виробництва зерна на 20 %, а поголів'я худоби на 20–40 %.

Втім, економіка Болгарії швидко відновилася. Вже через рік функціонували 49 промислових підприємств: цукрозаводи, які працювали на новому обладнанні в Русе, Горішній Оряховиці, Бурґасі й Пловдиві; фабрики з виготовлення скляних виробів, шовкових тканин і хімікатів у Софійському й Плевенському округах; підприємство з виробництва цементу в селищі Перник. Прискореними темпами розвивалися галузі, пов'язані з військово-промисловим комплексом – текстильна і шкіряна індустрії та металургія. 1915 року обсяг експорту товарів збільшився в 4 рази у порівнянні з 1912 роком [444, с. 19].

З приходом до влади уряду В. Радославова влітку 1913 р. країна почала підготовку до нової війни, чому сприяла стрімка регенерація економічної бази. Намагаючись забезпечити вплив на ринкові процеси, влада більше ніж за рік до офіційного вступу Болгарії у збройний конфлікт ініціювала прийняття у липні 1914 р. XVII ЗНЗ «Закону про визначення відпускної вартості продовольчих та інших товарів першої необхідності під час суспільних криз та бід» [285, 1914, 12. VIII], відповідно до якого общинні ради мали право встановлювати оптові й роздрібні ціни на вказані в документі предмети торгівлі у разі запровадження надзвичайного стану або стихійних лих [440, с. 288]. Ухвалений на початку 1915 р. «Закон про громадську передбачливість» [285, 1915, 7. III] уповноважував Раду міністрів забороняти експорт зернових культур, борошна, фуражу й інших товарів під час продовольчої кризи чи суспільного лиха.

Сім місяців потому Софія оголосила війну Белграду. Бойові дії вимагали залучення значних людських і матеріальних ресурсів. Упродовж 1915–1918 рр.

було мобілізовано 857 тис. 63 особи, тобто 19,5 % усього населення країни, або 38,83 % чоловіків. Як наслідок, почали скорочуватися посівні площі – з 2 млн 333 тис. 703 га у 1915 р. до 1 млн 931 тис. 369 га в 1916 р. У порівнянні з періодом, що передував Першій Балканській війні, в 1917 р. виробництво пшениці зменшилося на 27,94 %, жита – на 38,57 %, вівса – на 26,29 %, ячменю – на 11,47 %, кукурудзи – на 42,57 % [32, с. 362]. Війна негативно позначилася і на ремісничому виробництві – роботу припинили тисяча майстерень. За даними «Варненської торгово-промислової палати» із 1 тис. 877 кустарних господарств не працювали 1 тис. 116 [440, с. 288]. Підприємства потерпали від нестачі робочих рук та імпортної сировини – залізних руд і вугілля. Лише 20 % заводів, які обслуговували потреби війська, працювали на повну силу.

Водночас в індустрії намітилася тенденція до концентрації виробництва в окремих галузях. 1915 року було засновано синдикат з виготовлення цементу; вітчизняні цукрозаводчики вливалися у міжнародний картель; на початку 1918 р. акціонерне товариство «Колос» взяло під контроль торгівлю зерновими і борошном та виготовлення хлібних виробів; навесні того ж року розгорнула діяльність у шкіряній промисловості компанія «Екстракт» та утворився гірничорудний консорціум. Процес монополізації охопив підприємства харчової, шкіряної і текстильної галузей, які забезпечували потреби фронту [445, с. 6].

Коли через штучно створені ажіотаж і спекуляцію зросли ціни на товари першої необхідності, провладні партії, у тому числі й «петковісти», зробили спробу врегулювати становище за допомогою агітації, закликаючи торговців до чесної комерційної діяльності, а населення до спокою [266, 1915, 29. III]. Переконавшись у неефективності подібних методів, вони віддали перевагу ручному управлінню економікою. Для забезпечення потреб фронту було здійснено мілітаризацію державної промисловості з переведенням її під контроль головного інтенданта війська. Перебуваючи в опозиції, «генадієвісти» вважали за необхідне зберегти ринкові механізми регулювання економікою та засуджували заходи влади, проте в умовах цензури не могли суттєво впливати на ситуацію.

Невдовзі стало очевидно, що інтендантська служба не справлялася з навантаженням та демонструвала нездатність забезпечити військо. У серпні 1916 р. набув чинності «Закон про господарський нагляд та громадську передбачливість», який доповнив прийняті за часів прем'єрства С. Стамболова положення про реквізиції, збільшив ініційовані «петковістами» штрафи з 50 левів до 5 тисяч за приховування від адміністрації продуктів харчування [446, с. 714].

Перебуваючи під тиском влади, «генадієвісти» під час дебатів у XVII ЗНЗ зберігали мовчання [447, с. 56]. Невдоволення нововведеннями уряду вони висловлювали лише на засіданнях зборів партійних осередків, критикуючи положення про заборону торгівлі зерном і хлібом та конфіскацію майна підприємців, які не дотримувалися норм закону. Прибічники Н. Генадієва вважали, що чиновники, здійснюючи контроль над комерційними операціями, не вирішували продовольче питання та не обмежували зростаючу дорожнечу і спекуляцію, а збагачувалися шляхом налагодження тіньових схем, пов'язаних з державними закупівлями [402, а. е. 21, л. 74].

Поразка у Першій світовій війні стала для болгарської економіки черговим випробуванням. Держава мала виплатити репарації у розмірі 2 млрд 250 млн золотих левів (39 млрд 800 млн повоєнних левів), що складало 20 % усього фізичного капіталу, а також була зобов'язана передати сусіднім балканським країнам-союзникам Антанти 37 тис. 825 голів великої і 33 тис. малої рогатої худоби, Сербії – 210 тис. тонн кам'яного вугілля, компенсувати збитки чималій кількості іноземних компаній та забезпечувати перебування на власній території окупаційних військ [32, с. 374]. Міжнародні домовленості передбачали втрату Болгарією іноземних активів, які переходили державам-переможницям, та скасування митних бар'єрів для іноземного капіталу, котрий отримав низку привілеїв при укладанні торгових угод.

Вже у складі Націонал-ліберальної партії обидва угруповання стамболівців покладали провину за тяжке економічне становище не лише на режим Фердинанда з його останнім урядом, а й на діючу на той час владу, котру уособлював кабінет А. Стамболійського [447, 1921, 18. I], при цьому звеличуючи

історичну постать С. Стамболова до ідеалу державного діяча, який «знайшов би вихід із складної економічної ситуації повоєнних років» [8, с. 61].

Політику протекціонізму наприкінці XIX – на початку XX ст., що її брали на озброєння більшість урядів країни, можна розглядати як один із прикладів спадщини С. Стамболова. Завдяки його зусиллям вона вперше почала реалізовуватися Болгарією. Підтримка вітчизняного виробника відіграла ключову роль у розвитку країни, внаслідок чого в суто аграрній державі були створені умови для її перетворення на аграрно-індустріальну [254, с. 30]. Послідовники ж С. Стамболова, відповідаючи на нові виклики часу, перебуваючи під впливом світової кон'юнктури, пропонували власні механізми реалізації економічної політики, які не були копією концепцій та ідей засновника НЛП, однак принцип протекціонізму залишався в основі їхніх рецептів оздоровлення економіки.

3. 2. Сфера фінансів і оподаткування

Фінансова система Болгарії почала формуватися після звільнення від османського володарювання. 1879 року було офіційно відкрито «Болгарський народний банк» (БНБ) та внесено державою на його рахунок уставний капітал у розмірі 2 млн золотих франків. Інституція стала центральною емісійною установою з правом надання кредитів приватним особам, компаніям і громадам. «Законом про карбування монет у Князівстві Болгарія» 1880 р. запроваджувалася національна валюта – лев (поділявся на 100 стотинок), а також обмежувався обсяг грошової маси в країні до 15 млн левів [449, с. 88].

У період правління С. Стамболова Болгарія вперше в своїй історії вдалася до залучення зовнішніх кредитів; в країні закріпилися специфічні ознаки фіскальної системи, коли основний податковий тягар покладався на плечі селян і ремісників, у той час як чиновники, торговці й промисловці сплачували у державну казну менший відсоток від прибутків. Започатковані урядом НЛП тренди виявилися стійкими. Опозиція критикувала стамболівців за «роздутість бюджету», декларувала скорочення видатків головного державного кошторису та відмову від послуг іноземних позичальників для відновлення платіжного балансу країни [406,

с. 83]. Її лідери заявляли про необхідність справедливого розподілу податкового навантаження та реформування фіскальної системи, обіцяючи скасувати податки, котрі були започатковані в епоху османського панування, мали юридичну силу при стамболівцях та не відповідали вимогам часу [450, с. 109].

20 грудня 1894 р. уряд К. Стоїлова ініціював прийняття «Закону про земельний податок», який замість грошового стягнення з виробленого продукту передбачав його вилучення з одиниці площі приватної власності (ланів, лугів, виноградників, тютюнових плантацій, лісів та ін.) у залежності від якості землі. Водночас було анульовано примусовий збір з окремих осіб і господарств на нерухоме майно (емляк), оскільки він дублював запроваджений податок [285, 1895, 25. I]. Того ж дня «Законом про податок на споруди» встановлювалося прогресивне оподаткування будівель – чим більшою була їх вартість, тим значнішу суму мали сплачувати власники [285, 1895, 26. I], а «Законом про податок на зайнятість» відмінявся «Закон про патенти» 1885 р. та скасовувалися обов'язкові платежі орендодавцями (іджар) і власниками свиней (серчим) [285, 1895, 22. I]. Взявши за приклад західну фіскальну систему, уряд запровадив непрямі податки: акцизи на тютюнові й алкогольні вироби, тим самим частково переклавши податкову ношу на споживача [392, с. 283]. Коментуючи нововведення, «народняки» констатували: «У 1889–1891 рр. врожаї були щедрі та й ціна на сільськогосподарську продукцію залишалася високою. Цього не скажеш про наступні чотири роки, тому в умовах посилення урядом Стамболова податкового тягаря населення відчуло скруту. Запровадження фіскальної реформи кабінетом Стоїлова покращило становище громадян» [273, 1897, 29. VI].

Однак зазначені заходи не змінили принцип розподілу фіскального навантаження – основними платниками податків залишалися селяни й ремісники, які відраховували у державну казну найбільший відсоток з одиниці майна та доходів, на відміну від промисловців і торговців, котрі користувалися пільгами і преференціями. В результаті переважна більшість працездатного населення – власники дрібних землеволодінь і майстерень – перебували у скрутному становищі. На адресу міністра фінансів І. Гешова надходили листи з бідканням на

всезростаючий розмір податку для ремісників, що призводило до їх розорення [301, а. е. 2402, л. 1–11].

Незважаючи на заяви «народняків» у їх бутність в опозиції про здатність збалансувати державний кошторис, в країні продовжували збільшуватися видатки та скорочуватися надходження до бюджету, внаслідок чого невпинно зростав його дефіцит. Якщо 1894 р. він складав 2 млн 16 тис. левів, то 1898 р. – вже 9 млн 964 тис. левів [266, 1899, 10. IV]. НЛП пропонувала взяти кредит за кордоном, як це робив С. Стамболов [265, 1898, 28. XII], на що «народняки» відповідали звинувачуваннями у фінансовій кризі попереднього голову уряду, вважаючи недоцільними його кредитні угоди, та запевняли, що тогочасна ситуація у сфері економіки Болгарії дозволяла втриматися від чергової позики у кредиторів [273, 1898, 30. XII; 1899, 12. I]. Врешті-решт неспроможність команди К. Стоїлова стабілізувати фінанси країни стала причиною її відставки.

Дещо пізніше в газеті «Пряпорец» з’являться констатації про тяглість фінансових ініціатив С. Стамболова у практиках кабінету К. Стоїлова. «Каравелісти» звертатимуть увагу на використання «народняками» позабюджетних коштів для вирішення різних, у тому числі й політичних, завдань, незважаючи на критику ними всього, що стосувалося правління стамболівців, а уособленням наступності зазначених починань називатимуть Г. Начовича – керівника різнопрофільних міністерств «стамболовістського» і «народняцького» урядів [277, 1900, 6. VIII, 17. IX]. Кабінет НЛП, стверджуватимуть демократи, залишив по собі розбалансовану економіку, однак К. Стоїлов лише закріпив негативні тенденції [277, 1900, 15. X].

Уряду Д. Грекова довелося працювати в умовах світової економічної кризи, яка поглибила фінансові труднощі Болгарії. Опублікованою навесні програмою дій передбачалося «зниження видатків, слідування законам про бюджети і звітності» та отримання іноземних кредитів. Влада запевняла, що не зменшуватиме заробітну плату чиновникам, а скорочуватиме адміністративний апарат [266, 1899, 6. III, 8. III]. Вину за виникнення кризи в економіці вона покладала на «народняків»: «Неощадливий уряд Стоїлова запровадив нові посади,

відкрив непотрібні дипломатичні агентства. Очолюваний Д. Грековим виконавчий орган має виправити ситуацію, що склалася» [266, 1899, 13. III]. Газета «Мир» спростовувала звинувачення, заявляючи, що скрутне фінансове становище країни є наслідком політики С. Стамболова і його прибічників [273, 1899, 6. III].

Після тривалих переговорів з фінансовими установами Франції, Німеччини і Австро-Угорщини 21 березня 1899 р. було підписано угоду з французьким «Banque nationale de Paris» та французько-голландським «Banque de Paris et des Pays-Bas» («Paribas») про п'ятивідсоткову позику. Згідно з договором, Болгарії надавався кредит на суму 260 млн левів. Ці кошти призначалися для погашення зовнішніх запозичень 1888, 1889 і 1892 років [451, с. 74].

Ініціативи у фінансовому секторі уряд супроводжував інформаційною підтримкою, однак суспільство їх сприйняло неоднозначно. По всій країні опозиція організовувала мітинги на знак протесту проти політики влади [295, а. е. 16, л. 31], звинувачуючи уряд у намірах приховати від громадськості умови договору з іноземцями. «Кабінет підписав домовленості про позику, проте ми не знаємо, що криється за їхньою суттю. Для Болгарії існує загроза потрапити у фінансову залежність» [303, а. е. 77, л. 23], – застерігали демократи. «Народняки» підкреслювали: «Фінансова політика Стамболова, що її продовжує нинішній уряд, є зручною для можновладців, але катастрофічною для країни» [273, 1899, 29. V].

Втілити в життя стратегію вирішення фінансових проблем владі не вдалося. Восени 1899 р. загострення світової економічної кризи завадило співпраці іноземних партнерів з Софією. Встигнувши надати лише передбачений договором семимільйонний аванс, вони згорнули кредитну програму. З липня 1899 р. НЛП вже перебувала в опозиції до кабінету «радославовістів», який продовжив пошук варіантів подолання кризи. За ініціативи міністра фінансів М. Тенева та за підтримки X ЗНЗ було призупинено золотий стандарт національної валюти і замінено його срібним*. Отже, наприкінці 1899 р. кабінет міністрів з метою

* До 1928 р. срібний вміст лева дорівнював срібному вмісту французького франка – 4,5 г.

зниження дефіциту бюджету та уповільнення відтоку золотовалютних резервів узяв на озброєння ті ж методи, що і стамболівці у 1892 р.

Наступним нововведенням став випуск державних облігацій на суму 40 млн левів. У такий спосіб влада розраховувала отримати внутрішню позику. «Законом про тимчасові утримання з чиновників, службовців і пенсіонерів» з грудня 1899 р. запроваджувалися щомісячні грошові вилучення упродовж одного року із зарплат і пенсій зазначених категорій населення у розмірі 15–30 %. Уряд зобов'язувався повернути ці кошти з восьмивідсотковими дивідендами від кожної запозиченої суми через 14 місяців від дати першого вирахування [285, 1899, 30. XI].

Стамболівці демонстрували невдоволення політикою влади, вважаючи її ініціативи безперспективними [266, 1900, 23. II]. Натомість рецептів подолання фінансових негараздів вони не пропонували, обмежуючись нагадуваннями про успішну бюджетну політику С. Стамболова, який раціонально розпоряджався державними коштами, стимулюючи зростання економіки [266, 1900, 4. I].

Неврожай 1899 р. та продовження світової економічної кризи погіршили стан фінансового сектору країни. Кабінет Т. Іванчова не припиняв пошук можливостей для його покращення. Зважаючи на те, що більшість селян не могла сплачувати обтяжливі податки грошима, уряд вирішив відновити натуральну десятину [452, с. 1848]. 15 січня 1900 р. парламент затвердив законопроект міністра фінансів М. Тенева про відрахування ренти на користь держави з виробленого продукту, згідно з яким господарства протягом 1900–1905 рр. мали віддавати 10 % врожаю зернових, а податок на інші вирощені культури сплачувати грошима [453, с. 822].

Свого часу кабінет С. Стамболова у 1888 р. шляхом тимчасового відновлення натуральної десятини збільшив надходження до бюджету. Проте 1899 р. вже за нових обставин НЛП виступала проти регенерації зазначеного податку: «Цей крок нічого не дасть державі, адже її фіскальна система перевантажиться додатковою роботою, а процес збирання податку розтягнеться у часі» [266, 1899, 4. XII]. Мета запровадження ушару, вважали стамболівці, була визначена лише прагненнями «радославовістів» до особистого збагачення [266, 1899, 11. XII].

Звістка про прийняття нормативного акту сколихнула населення, яке добре пам'ятало наслідки запровадженого 1888 р. урядом С. Стамболова аналогічного закону. Селян непокоїли можливі перевірки у процесі стягнення натуральної десятини, коли могли виявитися не задекларовані земельні ділянки або надлишки вирощеної продукції. Впевненість у тому, що розмір сплачуваного ушару буде більшим за грошовий податок, змушувала сільськогосподарських виробників протистояти ініціативам влади. Початковими засобами спротиву стали мирні акції протесту і колективні звернення до різних партій, в яких повідомлялося про скрутне становище селян та їх незадоволення політикою уряду [303, а. е. 31, л. 3]. Коли мітинги переросли в сутички з поліцією і армією, НЛП виступила на захист селян: «Ми підтримуємо справедливі й законні прагнення платників податків та радимо владі прислухатися до вимог народу» [266, 1900, 10. IV, 11. IV].

Десять місяців потому, враховуючи невисокий врожай 1900 р., стамболівці з упевненістю заявляли, що відновлення натуральної десятини призведе до провалу політики уряду, що замість запланованих 40–50 млн надходжень до бюджету від запровадженого податку казна поповниться щонайбільше 14–15 млн [266, 1900, 24. X], а одним з найбільш негативних наслідків нововведення стане небачена раніше еміграція до Нового Світу [266, 1900, 23. VII].

«Радославовістам» не вдалося стабілізувати фінансову систему країни. 12 січня 1901 р. під тиском громадськості кабінет Т. Іванчова пішов у відставку. Непопулярну серед населення натуральну десятину скасував уряд П. Каравелова, запровадивши 24 квітня «Закон про земельний податок» [285, 1901, 2. VI]. Його величина встановлювалася у залежності від типу і якості угідь, їх призначення та природних умов, котрі впливали на врожай. Документом передбачалося оподаткування селян з урахуванням їх можливостей і масштабів виробництва. До ініціатив кабінету П. Каравелова належить і ухвалений 4 травня 1901 р. проект «Закону про адміністративний розподіл території держави», який скорочував штат чиновників та видатки на його утримання. Подібна реформа активно обговорювалася і в період прем'єрства С. Стамболова, однак на той час голова

уряду не наважився втілювати її в життя, остерігаючись негативної реакції з боку впливових місцевих управлінців, котрі поділяли ідеї НЛП [427, с. 111].

Починання влади стамболівці зустріли схвально, вважаючи, що зазначені кроки дозволять зекономити бюджетні кошти [266, 1901, 29. V]. «Народняки» ставилися до ініціатив уряду більш критично, не погоджуючись з великою видатковою частиною затвердженого у червні 1901 р. бюджету. Порівнюючи кошториси країни останніх десяти років, вони наголошували: «Лише стамболівський бюджет 1894 р. був більш неощадливим» [273, 1901, 19. VI]. Згадували «народняки» правління С. Стамболова і в контексті дисбалансу надходжень та видатків. За їх підрахунками тільки бюджетний дефіцит 1892 р. переважав нестачу коштів, допущену урядом П. Каравелова [273, 1901, 24. XI].

Адміністративної реформи для стабілізації фінансової системи виявилося замало, тому влада планувала отримати позику в «Paribas». Але умови іноземних кредиторів, які пропонували кошти під 5 % річних, а гарантією виконання Софією домовленостей називали передачу їм у заставу тютюнової монополії, були обтяжливими. Деякі фракції XI ЗНЗ позитивно сприйняли ідею співпраці з позичальниками, інші, у тому числі й стамболівці, заявили про невідповідність вимог банкірів інтересам Болгарії [454, а. е. 5, л. 210]. Не було єдності у цьому питанні і серед членів правлячої Демократичної партії. Дехто з її депутатів, звинувативши свого лідера в ігноруванні думки однопартійців, попередили, що не підтримають ратифікацію угоди про кредит. Спроби прем’єра внести зміни в умови договору завершилися безрезультатно. Не досягши порозуміння, банкіри відізвали контракти, а 22 грудня 1901 р. уряд пішов у відставку.

Наступний кабінет на чолі з С. Даневим відновив переговори з «Paribas». І це при тому, що в опублікованій 5 січня 1901 р. програмі «цанковісти» задекларували прагнення відмовитися від позичання коштів за кордоном, критикуючи С. Стамболова, який започаткував подібну практику [275, 1901, 5. I]. Зрештою, завдяки посередництву Росії 7 червня 1902 р. в Парижі були підписані домовленості про позику між болгарським урядом та фінансовими установами «Paribas» і «Государственный Банк Российской Империи». Болгарія отримала

кредит у розмірі 106 млн золотих левів зі ставкою 5 % річних та під заставу тютюнової монополії, контроль над доходами якої було покладено на створене в серпні у Софії «партнерське представництво» [451, с. 95]. Процес надання ЗНЗ юридичної сили документу про позику не викликав дебатів. Більшість опозиції не протидіяла вказаній процедурі, а правляча партія пов'язувала фінансові проблеми, котрі їй довелося вирішувати, з політикою С. Стамболова, нагадуючи: «Ще у 1892 р. уряд НЛП отримав 142-мільйонний кредит, який поставив державу в залежність від німецьких банків» [275, 1902, 27. VIII].

Рада міністрів С. Данева ініціювала зміни у фінансовій і фіскальній сферах: «Законом про земельний податок» від 2 червня 1901 р. запроваджувався новий механізм встановлення розміру відрахувань до бюджету, величина яких визначалася на публічних засіданнях спеціальних комісій [285, 1901, 2. VI]; «Законом про звітування по бюджету» від 29 листопада 1902 р. створювалася служба контролю над витратами кредитних коштів. Цими заходами «цанковісти» розраховували припинити започатковане, за їх твердженням, стамболівцями розкрадання запозичених грошей [275, 1902, 30. XI]. Ефективність вказаних ініціатив деякі партії поставили під сумнів. «Каравелісти», які теж позиціонували себе противниками непередбачених бюджетом витрат, властивих кабінету С. Стамболова, переконували, що «цанковісти» не відмовилися від попередніх практик, а лише імітують реформи [277, 1903, 9. I].

Втім, незважаючи на скептичні зауваження, уряду вдалося стабілізувати фінансову систему. Після його відсторонення від влади у травні 1903 р. Болгарія вступила у період економічного зростання. Стамболівці, змінивши біля керма держави «цанковістів», були позбавлені необхідності вирішення нагальних економічних проблем. Реагуючи на прихід до влади НЛП, «каравелісти» били на сполох, передрікаючи у майбутньому такий же занепалий стан фінансів, який залишив у спадок С. Стамболов [277, 1903, 14. V]. Однак їхні песимістичні прогнози виявилися перебільшенням.

1903 року кабінет Р. Петрова розпочав реформу системи оподаткування, застосовуючи європейський досвід і досягнення науки. Основною ідеєю

перетворень стало запровадження споживацьких податків. Втілювачем у життя вказаної концепції був міністр фінансів Л. Паяков. 20 грудня 1903 р. на основі поданого урядом проекту депутати XIII ЗНЗ прийняли «Закон про акциз на ракію» [455, с. 113], а 11 січня наступного року було внесено зміни до «Закону про тютюн» [455, с. 176]. На початку 1905 р. набув чинності «Закон про акцизні й патентні збори з напоїв» [285, 1905, 31. I]. Останні два документи регулювали службу спеціальних «контролерів» і «фінансових агентів».

Перелік підакцизних товарів було доповнено із запровадженням на початку 1905 р. державної монополії на сіль, спирт, сірники, цигарковий папір. Зосереджуючи у своїх руках право на виготовлення й продаж цієї продукції, держава нав'язувала ціни виробникам та збільшувала бюджетні доходи за рахунок споживачів. Монополію на означені види товару Л. Паяков мотивував необхідністю вберегти державний бюджет від дефіциту та недонадходжень у періоди неврожаю, як це було в 1899 і 1900 роках [450, с. 2192].

Наступним кроком стало внесення 15 січня 1905 р. змін до запровадженого кабінетом С. Стамболова у 1891 р. «Закону про збір прямих податків». Окрім підвищення заробітної плати службовців фіскальної системи документом передбачалося збільшення штрафів за несвоєчасне перерахування коштів до бюджету. Відтоді вони становили не 3 % від суми податку, а 8 % [396, с. 1882].

Перетворення сприяли поповненню державної казни. Якщо наприкінці 1903 р. після спільних з урядом «цанковістів» зусиль воно склало 99 млн левів, то впродовж наступного року завдяки власним нововведенням стамболівці зібрали 112 млн. Надалі їм вдавалося підвищувати бюджетні надходження – 1905 року на 1 млн левів, а 1907 року на 24 млн [285, 1905, 23. III]. Такі успіхи пояснювалися застосуванням непрямих податків. З 1903 по 1907 р. отримані від них кошти зросли з 30 млн 800 тис. левів до 59 млн 200 тис. Протягом 1905 р. їх частка у загальній сумі доходів збільшилася з 39,5 % до 55 % [74, с. 75].

Впродовж усього періоду перебування при владі НЛП неодноразово вдавалася до залучення зовнішніх позик. 31 жовтня 1904 р. і 13 лютого 1907 р. уряд уклав з «Paribas» дві угоди про кредити відповідно у 100 млн левів під 5 %

річних та 145 млн під 4,5 %. Станом на 1907 р. загальна заборгованість країни складала 400 млн левів [32, с. 341]. Лише незначна частина цієї суми пішла на господарські потреби. Суттєвий відсоток від кредитів витрачався на переозброєння війська, на що з невдоволенням вказували «каравелісти» [277, 1904, 30. IX]. Намагаючись приховати справжні цілі запозичення грошей, влада обґрунтовувала свої дії необхідністю розвитку інфраструктури, а наводячи статистику використання взятих у борг коштів різними урядами, у тому числі й кабінетом С. Стамболова, переконувала, що стамболівці завжди вирізнялися ефективним їх застосуванням [398, с. 10].

Опозиція ж переконувала, що саме при С. Стамболові з 1888 р. розпочалося зростання бюджетного дефіциту, а його послідовники закріпили зазначену тенденцію [277, 1904, 28. IX]. На думку опонентів, НЛП планувала витратити позичені гроші на пропаганду та фінансування місцевих осередків; левову ж частку позики, безсумнівно, розкрадуть функціонери провладної сили [275, 1904, 10. VIII; 273, 1904, 19. VIII]. Підстави для таких заяв існували, адже на той час у Болгарії, незважаючи на запроваджений 1902 р. «Закон про звітування по бюджету», так і не було вироблено дієвих механізмів контролю за розподілом запозичених коштів, що ставало спокусою для їх нецільового використання.

Порівнюючи фіскальну політику першого й другого самостійних урядів НЛП, варто відзначити їх разючу відмінність та деякі спільні риси. Нехарактерне для кабінету С. Стамболова широке застосування непрямих податків стало одним із способів забезпечення наповнення державної казни його наступниками у 1903–1908 рр. незалежно від економічної кон’юнктури. Це був виправданий крок у боротьбі з бюджетним дефіцитом. Що ж стосується прямих податків, то протягом прем’єрства засновника НЛП та під час правління урядів Р. Петрова, Д. Петкова, П. Гудева їх найбільшу суму сплачувати селяни. Проблему нерівномірності розподілу податкового навантаження у суспільстві не було вирішено.

Після відставки у січні 1908 р. уряду П. Гудева та приходу до влади кабінету А. Малинова концепцію фіскальної політики країни було дещо скориговано. На відміну від стамболівців, які наголошували на розширенні непрямих податків,

демократи втілювали в життя елементи соціально-орієнтованої моделі фіскальної системи. Вони запроваджували оподаткування прибутків, у тому числі й забезпечених банківськими депозитами, з урахуванням майнового стану платника [439, с. 215]. «Каравелісти» скасували акциз на ракію та абсолютну монополію на сіль, замінивши її частковою* [277, 1909, 10. I].

З метою стабілізації фінансового сектору економіки кабінет А. Малинова продовжив застосовувати зовнішні запозичення. Підписавши 6 квітня і 3 грудня 1909 р. дві угоди, Болгарія отримала кредити – 82 млн золотих левів під 4,75 % річних в «Русском Торгово-Промышленном Банке» та 100 млн левів під 4,5 % в австрійському «Wiener Bankverein» [451, с. 133].

Фінансова політика демократів суттєво не відрізнялася від стамболівської. Елементи прогресивної шкали оподаткування не змінили розподіл фіскального навантаження у суспільстві. Упродовж 1908–1911 рр. селяни залишалися основними платниками прямих податків. У 1911 р. вони відраховували державі 15–20 % своїх прибутків, у той час як торговці, промисловці та представники вільних професій – у середньому 3 % [394, с. 491]. Стамболівці все одно критикували заходи влади. На їх думку, відмовившись від повної монополії на сіль та акцизу на виготовлення ракії, держава зазнає бюджетних втрат, а введення ініційованих демократами нових податків на прибутки від реалізації продукції виноградарства і городництва не виправить ситуацію [266, 1908, 8. V].

Як показала практика, прогнози не справдилися. На тлі піднесення економіки зростали й надходження до бюджету. З 1910 по 1911 р. вони збільшилися на 26 млн 400 тис. левів і дорівнювали 83 млн 600 тис. левів [32, с. 342]. Втім, попри успіхи уряду А. Малинова, опозиція продовжувала шукати можливості для критики діючої фіскальної системи.

У розробленому 1910 р. проекті програми НЛП акцентувалася увага на встановленні розумного співвідношення розмірів податків і можливостей їх платників, декларувалася необхідність скасування фіскальних зборів, які

* Держава відмовилася від виняткового права на торгівлю сіллю, залишивши за собою право на її виробництво і процес ціноутворення.

стримували розвиток народного господарства. Партія проголошувала соціально-орієнтоване оподаткування із застосуванням прогресивної фіскальної шкали та не виключала подальшого збільшення числа непрямих податків, але за умови зростання економіки. Окремим пунктом прописувалося скорочення державних витрат та неприпустимість прийняття дефіцитного бюджету [266, 1910, 9. V].

Перебуваючи в опозиції, НЛП пропонувала запровадити передову модель фіскальної системи, яка суперечила принципам їх однопартійців у 1887–1894 рр. Уряд С. Стамболова, намагаючись активізувати підприємницьку діяльність, сприяв звільненню від податкового тягаря підприємців. При Н. Генадієві ці принципи були переглянуті. Декларуючи наміри змусити багатіїв платити більше, стамболівці прагнули заручитися підтримкою й інших прошарків населення.

І. Гешов очолив уряд у період кульмінації зростання економіки Болгарії. В банківській системі намітилася тенденція до монополізації, яка увінчалася створенням 1913 р. під егідою БНБ камбіального синдикату. Процес проходив за сприяння держави та був результатом її співпраці з крупним капіталом. При цьому продовжував збільшуватися борг країни. На початку 1912 р. він складав 625 млн 5 тис. 286 золотих левів [457, с. 65]. Регулярні запозичення використовувалися владою для збалансування бюджету. За підрахунками «тісних соціалістів», 75 % перших трьох кредитів, що їх отримав уряд С. Стамболова, пішли на викуп в іноземних власників залізничних колій та на будівництво нових шляхів сполучення і реконструкцію портів. Частка ж наступних позик, котра була вкладена в аналогічні потреби, не перевищувала 25 %. Решта коштів перерозподілялася на погашення попередніх кредитів та інші витрати [458, с. 39].

Балканські війни негативно вплинули на стан фінансової системи Болгарії, спричинивши інфляцію та відтік за кордон благородних металів. Це змусило уряд І. Гешова 23 жовтня 1912 р. скасувати обмін національних банкнот на золото. По завершенні воєнних дій утворений 4 липня 1913 р. кабінет В. Радославова для покриття бюджетного дефіциту вирішив отримати позику від німецьких банкірів. Опозиція ж наполягала на кредитуванні від французьких банків.

Віддання переваги співпраці з німецькими фінансистами уряд аргументував запропонованими з їх сторони більш вигідними умовами договору, тому 12 липня 1914 р. уклав угоду з берлінським консорціумом «Disconto-Gesellschaft» про п'ятивідсоткову позику в розмірі 500 млн золотих левів. Гарантією повернення грошей мали стати доходи від акцизу на тютюн і цигарковий папір та від гербового податку і мита на імпорт. Крім того німецькі банкіри отримали право на реконструкцію і експлуатацію кам'яновугільних шахт поблизу Перника і Бобов-Дола. Опозиція реагувала на дії влади мляво, навіть не обговорюючи їх на шпальтах преси. Наприкінці 1914 р. зовнішній державний борг вже становив 932 млн 200 тис. золотих левів [32, с. 358].

Залучення Болгарії у Першу світову війну спричинило погіршення стану фінансової системи країни. Для збалансування бюджету уряд В. Радославова застосовував грошову емісію. Випуск в обіг нових банкнот призвів до зниження їх купівельної спроможності, тривалого зростання загального рівня цін та до виникнення і розвитку інфляції. З 1915 по 1918 р. відбулося збільшення готівкової грошової маси у 9,9 рази – з 226 млн до 2 млрд 238 млн 600 тис. левів. Порушувалася диспропорція між обсягом банкнот та золотим і срібним державними резервами, які у 1918 р. складали відповідно 64 млн левів і 19 млн 400 тис. левів [441, с. 205]. Головний кошторис країни перестав бути таблицею розподілу кредитів та балансом державного господарства. Упродовж 1914–1916 рр. основний фінансовий документ приймався з дефіцитом, а в 1917 і 1918 роках (з метою погашення зовнішнього боргу) з профіцитом [460, с. 9].

Фінансова політика влади викликала незадоволення опозиції, у тому числі й «генадієвістів». Під час обговорення бюджету на 1917 р., яким передбачалося залучення чергових кредитів, члени фракції заявили, що не підтримають запропонований урядом проект головного фінансового документа. Втім, незгода мала кон'юнктурний характер, адже у більшості питань, пов'язаних із фінансовою і фіскальною політикою, «генадієвісти» були солідарні з правлячою коаліцією – підтримували збільшення акцизів, мита, фіскальної монополії на сіль, сірники, спирт, цигарковий папір і тютюн, від чого потерпали споживачі [461, с. 1514].

В роки Першої світової війни Болгарія потрапила у ще більшу залежність від зовнішніх запозичень. Дефіцит бюджетних коштів покривався за рахунок короткострокових позик БНБ, який майже у 14 разів збільшив обіг банкнот, тим самим знецінюючи лев. Зростали і ціни на товари. У зв'язку з цим, перші повоєнні уряди, очолювані А. Малиновим і Т. Теодоровим, ввели монополію на забезпечення населення продуктами першої необхідності та жорсткий контроль БНБ над обмінним курсом валют. З приводу вказаних ініціатив обидва угруповання НЛП зберігали мовчання, що свідчить про їх солідарність з владою [462, с. 8, 15, 21, 41, 73]. Оприлюднені ж пропозиції стамболівців розв'язати кризу шляхом надання населенню можливості широкого впровадження власних трудових навичок [269, 1919, 15. III] та застосовування переслідувань і покарань несвідомих елементів, які відмовлялися здавати надлишки продуктів харчування [270, 1919, 28. I], були утопічними. «Петковісти» невдоволено сприйняли затверджений 21 лютого 1919 р. законопроект про податок на отримані у період збройних конфліктів прибутки [463, с. 1066]. «Генадієвісти», остерігаючись ущемити інтереси своїх прихильників, теж не голосували за ініціативи провладних сил [463, с. 649, 683].

Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. фінансовий сектор економіки Болгарії зазнав трансформацій. Проте прояв спадщини С. Стамболова у цій сфері був очевидним. Запозичення коштів у іноземних фінансових установах, що його започаткував засновник НЛП у свою бутність прем'єр-міністром, залишалося регулярним. Протягом тривалого часу після позбавлення С. Стамболова посади голови уряду в країні зберігався нерівномірний розподіл податкового навантаження: селяни і ремісники, на відміну від інших верств населення, сплачували до державної скарбниці найбільші грошові суми. Фіскальна система трансформувалася повільно. Це відбувалося шляхом розширення кількості непрямих податків та впровадження елементів прогресивної шкали для нарахування обов'язкових платежів із доходів з огляду на розшарування суспільства, де більшість платників податків мала низькі прибутки, а його меншість – надвисокі. Подібні перетворення намагалися втілити в життя і

послідовники С. Стамболова – представники НЛП, які у 1899, 1903–1908 і 1913–1918 рр. перебували при владі. Необхідність зазначених змін визначалася вимогами часу та прагненням збалансувати бюджет.

3. 3. Розбудова інфраструктури країни

Важливим елементом процесу модернізації країни в останній чверті XIX – на початку XX ст. стала розбудова інфраструктури, без якої були неможливі ринкові відносини і соціальні трансформації. Уряд НЛП в 1887–1894 рр. доклав чимало зусиль у цьому напрямі. Наступні Ради міністрів продовжували заходи, спрямовані на облаштування населених пунктів, спорудження та реконструкцію станцій і портів, розширення мережі шляхів сполучення.

У жовтні 1897 р. за ініціативи уряду К. Стоїлова парламент затвердив поправки до «Закону про благоустрій населених пунктів у Князівстві Болгарія» [285, 1898, 3. I], який скасовував суттєві обмеження, встановлені останніми нормативно-правовими актами у цій сфері та «Правилами будівництва приватних будинків у містах Болгарського князівства» 1881 р., враховуючи й стамболівські доповнення до них 1887 р. Документ передбачав спорудження підприємств, лікарень, шкіл, театрів, музеїв, з дотриманням санітарних і протипожежних норм, а також забезпечення водопостачання, прокладання каналізації, осушення боліт, зміцнення берегів річок і озер [394, с. 314]. 18 грудня 1898 р. IX ЗНЗ ухвалили зміни до вказаного закону, дещо скорегувавши зміст попередніх правил стосовно упорядкування міських і сільських територій [285, 1899, 9. II].

1894 року транспортна політика спиралася на ухвалені стамболівцями «Закон про шляхи сполучення у Князівстві Болгарія» 1893 р., котрий підрозділяв усі дороги для руху нерейкових засобів пересування на державні, окружні й сільські, та на «Закон про залізничні шляхи у Князівстві Болгарія» 1885 р., відповідно до якого спорудження нової гілки мало розпочинатися після парламентського голосування та резолюції монарха. Кабінет К. Стоїлова продовжив реалізацію розпочатих за часів правління С. Стамболова проектів. 20 червня 1895 р. на запланованій залізниці Софія – Варна було введено в експлуатацію гілку

Каспичан – Шумен, а 6 лютого 1897 р. розпочато рух поїздів між Перником і Радомиром, що стало втіленням у життя стамболівського задуму сполучення столиці з Кюстендилом та Македонією [432, с. 418].

Наявність на території Болгарії колій, котрі належали іноземній компанії, створювала загрозу безпеці країни. Тому, як і кабінет С. Стамболова, уряд К. Стоїлова намагався по можливості викупити у закордонних власників їхнє майно для зміцнення стратегічної незалежності держави. 1897 року між болгарською владою і концесійною компанією «Chemins de fer Orientaux» («Східні залізниці»)* виник конфлікт. Його зумовив початок втілення в життя узаконеної у грудні 1894 р. програми, один із пунктів якої передбачав прокладання маршруту Саранбей – Пловдив – Чирпан – Нова Загора, котрий мав з'єднатися з існуючою гілкою Ямбол – Бурґас та проходити паралельно вже функціонуючій лінії Пловдив – Тирново Сеймен – Ямбол, яка знаходилася у власності компанії. Намагаючись уникнути суперечностей, уряд вирішив зупинити будівництво та викупити функціонуючу залізницю в іноземного інвестора, отримавши для цього кредит. Це викликало невдоволення декого із «народняків» та південно-болгарських мешканців, які віддавали перевагу продовженню реалізації запланованого проекту, сподіваючись на покращення транспортного зв'язку в регіоні. Внутрішні протиріччя у середовищі правлячої сили врешті-решт призвели до її відсторонення від влади.

Улагоджувати суперечності з компанією «Chemins de fer Orientaux» довелося кабінету Д. Грекова. 15 березня 1899 р. сторони уклали конвенцію, згідно з якою іноземний інвестор отримував право добудувати частину колії Саранбей – Нова Загора між містом Чирпан і кінцевим пунктом у Слівенському окрузі, з подальшою її орендою** на 25 років, а Болгарія зобов'язувалася упродовж

---

* Створена 1869 р. відповідно до угоди, укладеної між урядом Порти і підприємцем німецько-єврейського походження бароном М. фон Хіршем; протягом 1870–1937 рр. займалася будівництвом та експлуатацією залізниць в європейській частині Османської імперії. У 1870–1874 рр. нею була прокладена лінія Константинополь – Белово, значна частина якої від станції Свиленград проходила по території Болгарії, у тому числі й відгалуження Тирново Сеймен – Нова Загора – Ямбол.

** Щорічна плата протягом перших двох років становила 700 левів за один кілометр, збільшуючись через кожні два роки на 150 левів, та не повинна була перевищити 1 тис. 500 левів.

20 років не споруджувати паралельні, конкурентні компанії залізниці [439, с. 163]. 24 червня під вигуки «ганьба» сорока дев'яти депутатів X ЗНЗ та за підтримки сімдесяти семи голосів народних обранців уряд домігся ратифікації конвенції, санкції на одержання кредиту і прийняття «Закону про розширення мережі Болгарської державної залізниці» [285, 1899, 12. VII]. В обмін на вищевказані поступки фінансові партнери компанії «Chemins de fer Orientaux» – «Banque nationale de Paris» та «Paribas» – надали князівству позику [451, с. 72]. Незважаючи на той факт, що зазначений компроміс уряду суперечив принципам політики С. Стамболова, який ратував за націоналізацію залізничних колій на території держави, фракція НЛП у X ЗНЗ голосувала за домовленості з іноземним товариством, що спричинило нападки з боку опозиції [303, а. е. 77, л. 23].

Кабінету Т. Іванчова довелося працювати в умовах економічної кризи, проте він знаходив можливість для розвитку інфраструктури. 8 листопада 1899 р. було введено в експлуатацію залізничну лінію Роман – Плевен – Горішня Оряховиця – Шумен, прокладання якої тривало з часів правління С. Стамболова. Це дало змогу з'єднати столицю князівства з портом Варна. Також уряд ініціював прийняття 20 січня 1900 р. «Закону про державні й общинні шляхи» [285, 1900, 11. II], яким урегульовувалися питання щодо розширенням мережі шосе та встановлювався розподіл «дорожнього тягаря» з переліком осіб, котрі звільнялися від робіт на цьому терені. Упродовж 1900 р. було завершено прокладання колій Чирпан – Нова Загора та Русе – Тирново.

В 1901–1903 рр. у зв'язку зі складною економічною ситуацією розбудова інфраструктури Болгарії уповільнилася. Лише отримання 1902 р. кредиту дозволило кабінету «цанковістів» розпочати реконструкцію морських пристанищ у Варні й Бурґасі та річкового у Видині. 18 травня 1903 р. було відкрито порт у Бурґасі, на оновлення якого держава витратила майже 7 млн левів [464, с. 67].

З покращенням стану економіки болгарська влада активізувала зусилля у сфері розвитку інфраструктури. Уряди НЛП у 1903–1908 рр. розширювали залізничну мережу, загальна довжина якої 1904 р. становила 1 тис. 563 км. При цьому 1 тис. 185 км ліній знаходилися у державній власності, а 309,6 км належали

товариству «Chemins de fer Orientaux» [286, с. 421]. Для господарчих потреб країни цього було замало. До того ж іноземна компанія на підконтрольній їй частині шляхів встановлювала завищені ціни на перевезення вантажів і пасажирів, перешкоджаючи прагненням Болгарії запровадити єдину тарифну систему.

1904 року уряд уклав угоду про кредит з «Paribas», розраховуючи витратити частину коштів на реконструкцію та добудову залізничної колії Софія – Кюстендил – Гюєшево, яка з'єднала б Софію і Скоп'є [465, с. 201]. Деяку суму передбачалося вкласти у прокладання запроектованого 1897 р. маршруту, котрий від Русе через гори Стара Планіна з'єднав би Північну і Південну Болгарію [448, с. 94]. Черговим об'єктом цього спорудження мала стати гілка Тирново – Трявна – Боруштиця, яку планувалося подовжити спочатку до Старої Загори, а пізніше до села Подкова поблизу кордону з Грецією. Реалізуючи намічений задум, кабінет міністрів виступив лобістом інтересів «Paribas» – акціонера вугільної шахти «Принц Борис» поблизу села Грибчево Трявненської околії, зацікавленого у якнайближчому проходженні колії від місця видобутку [396, с. 468].

Ажіотаж навколо питання про спорудження колії Тирново – Трявна – Боруштиця тривав протягом усього 1905 р. Опозиція пропонувала прокласти вигідніший з фінансової точки зору маршрут – між Тирново і Новою Загорою через Хаїнкіойський перевал (Хаїнбоаз) [277, 1905, 15. VI, 25. VI]. Радикал Н. Цанов, зробивши власні розрахунки, запевняв у XIII ЗНЗ, що лінія Тирново – Хаїнбоаз – Нова Загора коштуватиме державі близько 16 млн левів, урядовий же варіант обійдеться у майже 25 млн [456, с. 278]. 23 листопада міністр громадських будівель, доріг і комунікацій Т. Гатев на знак протесту проти політики своїх колег подав у відставку. Прокладання дороги, як і прогнозували опоненти влади, виявилося довготривалим і недешевим. Перші 48,6 км шляху між Тирново і Плачковцями вдалося ввести в експлуатацію у червні 1909 р., порушивши більше ніж на півтора року встановлений договором термін відкриття усієї лінії. Рух поїздів до станції Боруштиця розпочався аж 1 вересня 1913 р.

Під час спорудження залізниць влада допускала зловживання. 1905 року Міністерство громадських будівель, доріг і комунікацій скасувало справедливо

призначені Дирекцією залізниць штрафи постачальникам, котрі завищували ціни на будівельні матеріали. З відома посадових осіб цього ж міністерства товариство Г. Попова, якому згідно з підписаним восени 1906 р. договором було доручено прокладання лінії Девня – Добрич, змінило її напрямок, укоротивши запроектовану довжину з 59,6 км до 59,4 км. Таке вдале здійснення оборудки під прикриттям породило відчуття безвідповідальності у виконавця, котрий, зобов'язавшись ввести колію в експлуатацію влітку 1909 р., забезпечив її функціонування аж 1 грудня 1910 року [467, с. 171].

Значну увагу стамболівці приділяли будівництву шосе. У 1905 р. уряд витратив на ці потреби 15 млн 814 тис. левів. 19 грудня парламент ухвалив «Закон про спорудження відрізків шляхової мережі» [287, 1906, 16. I], який регламентував прокладання нових маршрутів. Наступного року для цих цілей було виділено близько 19 млн левів [456, с. 1653]. 18 травня 1906 р. відбулося відкриття оновленого порту у Варні [464, с. 192], а восени 1907 р. розпочалася масштабна реконструкція дунайського порту в Русе. Влада також не втрачала надії викупити колії, які знаходилися у власності товариства «Chemins de fer Orientaux». У грудні того ж року прем'єр-міністр Д. Петков розпочав переговори з компанією, однак вони не принесли результатів [456, с. 1337]. З метою покращення функціонування транспортної мережі наприкінці 1907 р. за ініціативи уряду П. Гудева було ухвалено «Закон про експлуатацію Болгарської державної залізниці та портів», яким передбачалося формування організаційних структур управління вказаних видів транспорту з підпорядкуванням їх Головній дирекції при Міністерстві громадських будівель, доріг і комунікацій [285, 1908, 25. I].

Ініціативи урядів НЛП включали і питання щодо порядку забудови міст, селищ і сіл країни. 22 січня 1905 р. XIII ЗНЗ скасували дію «Закону про благоустрій населених пунктів у Князівстві Болгарія» від 1897 р. та проголосували за новий, з аналогічною назвою, відповідно до якого посилювався контроль за будівництвом приватних споруд. В інтересах забудовників передбачалося зменшення для них податків, а також спрощувалася процедура отримання дозволу на спорудження або реконструкцію фабрик. Громади

заохочувалися можливістю кредитування благоустрою населених пунктів [285, 1905, 28. III]. На початку 1907 р. при профільному міністерстві було створено дирекцію, котра мала наглядати за упорядкуванням вулиць, майданів і парків з дотриманням протипожежних та санітарних норм [394, с. 410].

Про активізацію благоустрою населених пунктів свідчить динаміка витрат коштів місцевими общинами на вказані потреби. Якщо у 1902 р. загальна сума надходжень на їх рахунки склала 535 тис. 21 лев, то 1907 р. вже 789 тис. 637 левів. У містах, де ці роботи проводилися динамічніше, споруджувалися громадські будівлі, прокладалися пішохідні доріжки, системи зв'язку, водопостачання і каналізації, облаштовувалися території відпочинку з їх озелененням і освітленням. У середньому великі за мірками Болгарії населені пункти отримували на упорядкування близько 25 % бюджетних коштів, у той час як малі – 15 % [74, с. 73]. За підтримки парламенту уряд сприяв укладанню договорів про надання кредитів громадам вітчизняними фінансовими установами. Упродовж 1907 та на початку 1908 р. у «Болгарському народному банку» і «Болгарському землеробському банку» під 7 % річних гроші для зазначених цілей на загальну суму 2 млн 935 тис. левів одержали 7 общин [394, с. 451].

У 1903–1908 рр. інфраструктура Болгарії розвивалася високими темпами. Це було визначено діяльністю влади, зростанням економіки і збільшенням надходжень до бюджету. Як наслідок, підвищувалися соціальна мобільність мешканців, росло населення міст. 1887 року воно складало 593 тис. 547 осіб, у 1905 р. – 789 тис. 689, а в 1910 р. – 829 тис. 522 жителі, збільшившись за увесь цей період у Софії на 71 тис. 884 особи, Варні – на 16 тис. 163, Пловдиві – на 14 тис. 950, Бурґасі – на 9 тис. 148, Русе – на 9 тис. 61 [32, с. 31]. НЛП популяризувала власні здобутки, підкреслюючи, що після відставки С. Стамболова і до початку її другого самостійного правління у 1903 р. в Болгарії був період затишшя у зазначеній сфері [266, 1906, 8. II].

Масштабну розбудову інфраструктури продовжив уряд А. Малинова, розпочавши у березні 1908 р. будівництво річкового порту в Свіштові на Дунаї, ввівши 18 листопада того ж року в експлуатацію стоянку для суден у Видині,

закінчивши у 1909 р. трирічні роботи по прориттю каналу від Чорного моря до Варненського озера. Загальний тоннаж торгового флоту країни за перші десять років XX ст. зріс із 1 тис. 977 т до 4 тис. 397 т [440, с. 277]. Влітку 1909 р. було завершено прокладання колії Левський – Свіштов, а впродовж 1910 р. ліній Радомир – Кюстендил – Гюєшево, Тирново – Трявна – Плачковці, Пловдив – Чирпан та Девня – Добрич [32, с. 342]. Порозумівшись із товариством «Chemins de fer Orientaux», уряд А. Малинова 13 червня 1909 р. за 43 млн 294 тис. 347 левів викупив у інвестора 309,6 км ліній. Справу, розпочату С. Стамболовим, завершили «каравелісти», які безперечно усвідомлювали важливе значення залізничної мережі для воєнно-стратегічної безпеки держави.

Економічне піднесення зумовило потребу розширення систем комунікації. 1886 року в князівстві нараховувалося лише 100 поштових станцій, станом же на 1911 р. їх чисельність сягнула 374 одиниць, а довжина телеграфних ліній збільшилася зі 195 до 23 тис. 331 км. Напередодні Балканських війн у Болгарії функціонувало 2 тис. 762 телефонні переговорні пункти [440, с. 277].

У період правління кабінету І. Гешова на розвиток інфраструктури продовжували перераховуватися значні грошові суми. У 1911 р. видатки на розширення мережі залізниць склали 9 млн 131 тис. 400 левів, а в наступні два роки становили відповідно 6 млн 723 тис. 950 і 6 млн 273 тис. 990 левів [457, с. 52]. Після завершення бойових дій витрати у цій сфері скоротилися до 1 млн 957 тис. 520 левів, що уповільнило будівництво залізниць, шосе і портів.

З приходом до влади уряду В. Радославова країна знову збільшила фінансування будівництва шляхів сполучення. До кінця 1913 р. закінчилося прокладання лінії Плачковці – Боруштиця – Тулово – Стара Загора – Михайлово, котра стала продовженням залізниці Русе – Тирново, а також гілки Добрич – Кардам у Південній Добруджі та колії Мездра – Враца – Брусарці – Лом [468, с. 42]. 1914 року уряд уклав з «Disconto-Gesellschaft» угоду про позику, одна з умов якої передбачала надання німецьким фінансистам права будівництва стоянки для суден у Порто Лагосі та прокладання колії, котра мала з’єднати це селище на узбережжі Егейського моря зі станцією Михайлово – кінцевим пунктом

побудованої минулого року лінії від міста Русе. Втілення в життя проекту Порто Лагос – Подкова – Михайлово вартістю близько 50 млн левів дозволило б сполучити південний морський порт країни з північним річковим [32, с. 360]. Проте світова війна та нове розмежування територій завадили цим намірам.

Будівництво шляхів сполучення не припинялося й під час глобального збройного конфлікту та після його завершення, хоча поразка країни й тяжкі умови Нейїського мирного договору негативно вплинули на економіку держави. Через більш швидкий термін введення в експлуатацію та дешевшу вартість прокладання і обслуговування перевага у воєнний період віддавалася побудові (в тому числі й на завойованих територіях Македонії) вузькоколійних ліній, деяких навіть із застосуванням кінної тяги [465, с. 144].

Протягом 1888–1911 рр. на прокладання шляхів сполучення і перебудову портів виділялося 22,3 % державного бюджету, а в 1912–1916 рр. – майже 16 %, що у середньому впродовж зазначених двох періодів дорівнювало 20 %. Загалом же з усіх отриманих у 1888–1918 рр. від іноземних банків кредитів у розмірі 4 млрд 475 млн 344 тис. 547 левів на вказані цілі було витрачено 999 млн 400 тис. левів [32, с. 360]. До 1887 р. в князівстві існувало 3 тис. 727 км доріг для гужового транспорту (із них 3 тис. 368 км державних і 359 км общинних), 4 чорноморські й 8 дунайських примітивно обладнаних портів і пристаней та 693 км залізничних ліній, з яких 309,6 км належали іноземному власнику [465, с. 139]. Станом на 1922 р. у Болгарії функціонували 10 тис. 940 км шосе (6 тис. 897 км державних і 4 тис. 43 км общинних), 2 морські і 2 річкові докорінно реконструйовані порти та 2 тис. 589,8 км залізниць, з яких 2 тис. 206,2 км основних колій, 50,7 км допоміжних і 332,9 км вузькоколійок [468, с. 75].

Реформи уряду С. Стамболова дали потужний імпульс розвитку інфраструктури Болгарії. Протягом 1895–1920 рр. країна переживала період прискореного спорудження шляхів сполучення, станцій і портів, розбудови міст, селищ і сіл, проведення заходів з благоустрою населених пунктів, розширення системи зв’язку і мережі інженерних споруд, об’єктів рекреаційного призначення. Помітну роль у цих процесах відігравали члени заснованої С. Стамболовим партії.

Перебуваючи при владі, вони сприяли модернізації країни. У 1903–1908 рр. на тлі зростання національної економіки відбувався прогрес інфраструктурних галузей господарства, що виправдовує взяті за приклад стамболівські у 1888 і 1892 роках зовнішні запозичення кабінетів НЛП [254, с. 34].

3. 4. Соціальне забезпечення і заходи у сфері культури

Упродовж майже восьмирічного управління державою С. Стамболов і його соратники виробили певні підходи до реалізації соціальної політики, основними напрямами якої з 1886 по 1894 р. було забезпечення матеріальної підтримки вчителям, військовим, правоохоронцям, чиновникам і священнослужителям.

Уряд К. Стоїлова за підтримки парламенту розпочав удосконалення деяких нормативно-правових актів сформованої стамболівцями системи законодавства та запровадження власних ініціатив у соціальній сфері. 20 грудня 1894 р. «Законом про пенсії чиновників і вчителів» VIII ЗНЗ внесли зміни до встановленого 1893 р. порядку обчислення вказаних регулярних грошових виплат зазначеним категоріям населення. Згідно з новими положеннями, для них збільшувався з 20 до 25 років трудовий стаж – головна умова для такого різновиду соціальних нарахувань. На 10 % зріс їх розмір, котрий почав дорівнювати половині середньої заробітної плати працівника за останні 5 років [384, с. 284].

Того ж дня з метою запобігання порушенням «тиші й безпеки на кордоні» та надання допомоги митним і санітарним органам у боротьбі з контрабандою й проведенні заходів «під час епідемій і епізоотій» депутати ухвалили «Закон про прикордонну службу», яким окрім затвердження прав і обов’язків співробітників та умов їх призначення на посади, вирішувалися соціальні проблеми особового складу [285, 1895, 12. I]. Нормативний акт скасовував чинність попереднього стамболівського 1887 р., позбавляв МВС функцій по охороні кордону та підпорядковував створений підрозділ командуванню війська.

«Закон про державні пенсії по Військовому відомству» від 14 грудня 1895 р. відміняв дію документа 1891 р., відповідними поправками давав змогу переглядати розмір встановлених раніше регулярних грошових виплат по

інвалідності колишнім військовослужбовцям та відновлював право на пенсійне забезпечення офіцерів-учасників перевороту 1886 р., яких кабінет С. Стамболова позбавив зазначених привілеїв [285, 1896, 8. I]. Повернення на батьківщину опальних військових було однією з умов Санкт-Петербурга для встановлення дипломатичних відносин між країнами. Попри спротив стамболівців і «радославовістів», котрі вважали офіцерів-«русофілів» потенційно небезпечними для існуючого устрою, «народняки» виконали вимогу.

20 лютого 1897 р. в рамках заходів, спрямованих на підвищення рівня грамотності, уряд К. Стоїлова домігся прийняття «Закону про середню освіту для дівчат» [285, 1897, 4. III], яким подовжив до 7 років тривалість навчання учениць, зрівнявши її з терміном для учнів чоловічої статі, та гарантував випускницям гімназій право здобування освіти у вищих навчальних закладах [469, с. 199]. 12 листопада того ж року з метою позбавлення селян «неуцтва і рутини» в аграрній галузі та поглиблення їхніх знань і уміння професійно застосовувати техніку й «раціональні методи господарювання» Рада міністрів «Законом про землеробську освіту» [285, 1897, 17. XII] запровадила її трирівневу структуру, змінивши методологію викладання дисциплін сільськогосподарського профілю.

Отже, значна кількість напрямів соціальної політики, реалізація яких розпочалася за часів правління С. Стамболова, і надалі втілювалася вже урядом К. Стоїлова у 1894–1899 рр. Подібні тенденції визначалися аналогією громадської опори стамболівського і «народняцького» режимів, котрі спиралися на чиновників, правоохоронців, військових, деякі кола інтелігенції. Саме в інтересах вказаних прошарків суспільства виконувалася більшість соціальних програм.

Завершальний етап управління державою кабінетом «народняків» співпав з початком світової економічної кризи, подолання наслідків якої лягло на плечі наступних урядів. Розширення соціального законодавства, котре потребувало збільшення державних видатків, фактично припинилося. Деякі зрушення відбулися з приходом до влади кабінету Т. Іванчова. 22 січня 1900 р. за його ініціативи парламент затвердив нову редакцію «Закону про пенсії чиновників Громадянського відомства» [285, 1900, 9. II], згідно з яким зазначений вид

соціального забезпечення працівникам вказаних установ нараховувався за умов досягнення ними 50-літнього віку і наявності 20-річного трудового стажу та мав здійснюватися вже не з бюджету, а із Пенсійного фонду [453, с. 755]. Порядок обчислення грошових виплат колишнім військовослужбовцям, у тому числі й по інвалідності, визначався ухваленим днем раніше «Законом про військові пенсії» та забезпечувався теж із фонду, а також щорічними державними субсидіями у розмірі 200 тис. левів [285, 1900, 10. II].

За часів правління урядів П. Каравелова і С. Данева були здійснені спроби розширити коло громадян, яким надавалися соціальні гарантії. Поданий на розгляд XII ЗНЗ законопроект про організацію ремесел і міщанських гільдій врегульовував права й зобов'язання роботодавців і найманих працівників, встановлюючи мінімальний і максимальний терміни для навчання ремісниками своїх учнів з дозволом використання їхньої праці у власних інтересах. Проте «цанковісти» так і не встигли домогтися ухвалення нормативного акту. За його прийняття народні обранці проголосували 12 червня 1903 р., тобто вже під час каденції уряду, створеного із представників НЛП [285, 1903, 23. VI].

Таким чином, у 1894–1903 рр. продовжувалося удосконалення соціального законодавства, основи якого закладалися кабінетом С. Стамболова. У зазначений період та під час першого правління стамболівців підтримкою з боку держави користувалися лише «обрані» категорії населення, на які спиралися у своїй діяльності провладні партії; більшість же представників тих верств, котрі не відігравали ключової ролі у процесах управління державою, були позбавлені таких привілеїв. Повільне розширення сукупних правових норм, регулюючих положення працівників по найму, та інших заходів надання допомоги особам без коштів для існування пояснюється фінансовою кризою на зламі XIX і XX ст.

Повернення НЛП до влади навесні 1903 р. відбулося у період піднесення економіки князівства, що створило сприятливі умови для впровадження нових соціальних ініціатив. Влітку, незадовго до виборів у XIII ЗНЗ, вона оприлюднила статтю «Соціально-господарська політика» [266, 1903, 27. VI], сформулювавши свої погляди на мистецтво державного управління господарством.

На той момент система освіти, яка кардинально не змінювалася з часів прем'єрства С. Стамболова, потребувала реформування. Новостворений кабінет Р. Петрова запевняв, що зміцнить централізацію управління у цій сфері та покращить національне виховання і професійну підготовку молоді. На реалізацію програми уряду вплинуло призначення міністром народної освіти безпартійного громадського діяча, філолога І. Шишманова, оскільки той був прихильником передачі повноважень керівництва освітою місцевим органам влади. Дисгармонія у поглядах І. Шишманова й позиції Ради міністрів створювала певні труднощі у втіленні в життя накреслених завдань.

Діяльність міністра зводилася до: підвищення заробітної плати вчителів, діячів науки і культури; покращення матеріального забезпечення системи освіти; перевлаштування основної і середньої школи; розширення автономії столичної Вищої школи (1904 р.); заснування в Софії Музичної і Педагогічної шкіл (1905 р.); спорудження нових будівель Народного театру і Державної школи малювання (1907 р.); здійснення попередніх заходів зі зміни статусу і переведення останньої на фінансове самозабезпечення (з 1909 р. – Художньо-промислова школа); створення розгалуженої мережі музеїв і бібліотек та відкриття культурних, просвітніх і наукових товариств [470, с. 124]. Завдяки наполегливості І. Шишманова почали збільшуватися бюджетні видатки на потреби освіти. Якщо 1902 р. вони складали 8 млн 300 тис. левів, то 1904 р. вже 10 млн 300 тис. [396, с. 1567]. У грудні 1904 р. міністр домігся кредитування будівництва споруд для навчальних закладів [285, 1905, 10. I], у результаті чого стрімко зросла їх кількість. Клопотався він і про функціонуючі з 1891 р. дитсадки, чисельність яких залишалася незначною. Проте наполягання І. Шишманова на необхідності збільшення дошкільних закладів не знайшли підтримки уряду.

20 січня 1906 р. парламент затвердив запропоновані виконавчим органом зміни у діючий з часів прем'єрства С. Стамболова «Закон про народну освіту» від 1891 р. Згідно з нововведеннями, навчальний процес в основній школі розділявся на початковий (обов'язковий, безкоштовний) ступінь терміном у чотири роки та трирічний старший (так само безоплатний) [285, 1908, 9. I]. У більшості сіл і

селищ насамперед відкривалися початкові школи, а згодом, по мірі необхідності та за наявності відповідних матеріальних можливостей, старші [439, с. 196].

Завдяки зусиллям кабінетів НЛП сталися зміни і в середній освіті. Кількість гімназій збільшилася з 15 в 1903 р. до 18 у 1908, а педагогічних шкіл з 5 до 8. 21 січня 1904 р. відкоригованим «Законом про середню освіту для дівчат» були зрівняні у статусі деякі жіночі гімназії з чоловічими, а інші перепрофільовані в середні школи [376, с. 394], що пізніше дало можливість представницям жіночої статі брати активну участь у багатьох сферах суспільного життя країни. Зросло і число професійно-технічних навчальних закладів. Зокрема 1904 р. у Варні, а 1906 в Бурґасі й Пловдиві почали функціонувати школи з підготовки спеціалістів у галузі торгівлі. 18 грудня 1906 р. XIII ЗНЗ затвердили «Закон про професійне навчання» [285, 1907, 15. I], яким передбачалося розширення мережі середніх спеціальних навчальних закладів. У результаті їх кількість упродовж 1903–1908 рр. збільшилася з 50 до 97.

Щодо вищої освіти, то 25 січня 1904 р. «Законом про університет» [285, 1904, 21. II] депутати змінили статус Вищої школи в Софії. Це дало змогу здійснювати підбір висококваліфікованого персоналу викладачів, відкрити нові факультети і кафедри, надати студентам можливість вибору різних спеціальностей, а найбільш активним – відвідувати курси в інших європейських університетах. Того ж дня «Законом про університетський Фонд „Брати Євлогій і Христо Георгієви“» [285, 1904, 21. II] парламент дав згоду на використання 6 млн левів із заповіту відомих підприємців і меценатів для спорудження нової будівлі навчального закладу.

4 січня 1907 р. через активізацію діяльності опозиції із залученням студентської молоді до політичної боротьби уряд Д. Петкова більше ніж на півроку призупинив роботу Софійського університету. Його викладачів було звільнено з посад, багатьох студентів заарештовано та декого інтерновано до місць проживання під домашній нагляд, а найбільш неблагонадійних відправлено у казарми. На знак протесту проти таких заходів І. Шишманов подав у відставку.

Розмірковуючи над питанням про відповідальність за ситуацію в університеті, «народняки» підкреслювали, що заклад було засновано за часів

прем'єрства С. Стамболова, і саме тоді туди прибули працювати радикально налаштовані особи з Росії на кшталт основоположника українського соціалізму М. Драгоманова. Згодом тогочасний професор Вищої школи, прибічник стамболівців І. Шишманов запропонував роботу в університеті П. Мілюкову, котрий теж «вирізнявся крайніми поглядами». Отже, члени НЛП були в повній мірі винними у прищепленні анархічних помислів студентам [273, 1907, 24. VII]. Університетська криза похитнула престиж стамболівців у суспільстві, надавши привід звинувачувати їх у байдужості до майбутнього освіти і науки.

20 грудня 1907 р. за сприяння уряду НЛП було ухвалено «Закон про основну і середню освіту» [285, 1908, 9. I], згідно з яким скасовувалися дії нормативних актів 1891 і 1904 років у цій сфері, передбачалося посилення ролі морально-релігійного виховання, затверджувалася структура дошкільної та триступеневої шкільної (початкової і поглибленої, які разом складали основну, та середньої) освіти, встановлювалася щорічна оплата у розмірі 30 левів за отримання знань середнього рівня, запроваджувалися нові види дисциплінарних покарань для учнів і вчителів [471, с. 1083].

Наслідки діяльності НЛП у сфері освіти були неоднозначними. Варто відзначити збільшення чисельності початкових шкіл з 4 тис. 470 одиниць у 1902–1903 навчальному році до 5 тис. 113 у 1906–1907 рр. «Три чверті всіх діючих на сьогодні шкіл Болгарії – заслуга стамболівців» [397, с. 20], – стверджував Н. Генадієв. Протягом другого самостійного правління кабінетів НЛП 40 % навчальних закладів обзавелися новими будівлями. Відсоток учнів збільшився з 58 до 81,8. Частка грамотного населення країни у 1905 р. складала 50,57 % серед чоловіків і 34,75 % серед жінок, переважаючи аналогічний показник у будь-якій із тогочасних балканських держав [472, с. 131]. Проте освітній політиці урядів НЛП і в 1887–1894, і у 1903–1908 рр. були притаманні жорстка регламентація й адміністрування, котрі негативно впливали на якість навчального процесу.

Зусилля стамболівців, спрямовані на модернізацію системи освіти, визначалися викликами часу. Зростаюча потреба у кваліфікованих кадрах для промислових підприємств, адміністративного апарату, медицини і культури

вимагала застосування відповідних заходів з боку влади. Лідери партії постійно підкреслювали фундаментальну роль навчальних закладів у патріотичному вихованні молоді. «Прищеплення національної свідомості з метою консолідації суспільства та вирішення громадянами першочергових державних завдань має відбуватися саме на етапі отримання знань у школі, як це практикується у Франції, Німеччині або Великій Британії» [397, с. 32], – наголошував Н. Генадієв.

Стамболівці приділяли увагу і розвитку культури. За роки їх другого самостійного правління у 2,5 рази збільшилися бюджетні видатки на народні бібліотеки Софії і Пловдива [471, с. 958]. Упродовж 1903–1905 рр. відкрилися 202 читальні. Протягом 1903–1906 рр. у 5 разів зросли витрати на утримання столичного Народного музею. Проте більша частина установ культури існувала за рахунок пожертвувань меценатів та інших непередбачених прибутків.

Уряди НЛП знаходили змогу покращувати фінансування і театральних колективів. Завдяки державній підтримці драматичної трупи «Сълза и смях», творчі групи якої працювали у Софії, Пловдиві та Варні, її столичне відділення в 1904 р. вдалося трансформувати у Болгарський народний театр, котрий з 1907 р. влаштовував свої спектаклі вже у новоспорудженій будівлі [473, с. 7]. За ініціативи влади 1908 р. було засноване товариство «Българското оперно дружество», яке організовувало концерти на сцені Народного театру. А от на забезпечення діяльності інших театральних колективів і творчих груп акторів у державній скарбниці не вистачало коштів, тому їх функціонування в основному залежало від просвітницьких організацій.

На початку XX ст. наступність політики С. Стамболова знайшла реалізацію у сфері охорони здоров’я. 19 грудня 1903 р. було затверджено «Закон про захист громадського здоров’я», який відмінив чинність нормативного документа 1888 р. та регламентував розширення штату окружних, околійних і общинних лікарів, дантистів, фельдшерів, акушерів, санітарів і сестер милосердя [285, 1903, 30. XII]. Ініціатива мала покращити обслуговування населення у сфері медицини, оскільки в країні на зламі XIX–XX ст. на 50–60 тис. громадян припадав один кваліфікований спеціаліст. Тому уряд поставив за мету збільшити втричі

чисельність медичного персоналу. Реформування зазнала і система управління галузі. Керівництво покладалося на створену при МВС Дирекцію захисту громадського здоров'я з підпорядкуванням їй існуючого, незалежного до цього, головного організаційного органу – Верховної медичної ради. На основі околій Болгарії, у залежності від кількості тамтешніх мешканців, організовувалися санітарні округи, очолювати медперсонал яких мав головний лікар [455, с. 691].

Вагоме значення мало запровадження обов'язкової вакцинації дітей одного і семи років та молоді, котра досягла двадцятилітнього віку. З метою реалізації вказаних починань створювався спеціальний медичний інститут, де виготовлялися препарати для щеплення [474, с. 143].

З наміром упорядкування аптечної справи «Законом про захист громадського здоров'я» передбачалося проведення приватизації або припинення функціонування аптек при окружних і общинних радах. Подовжувався термін жорсткої регламентації видачі безкоштовних ліків незаможним, що і раніше практикувалося в країні [285, 1903, 30. XII]. Однак складна процедура документального оформлення такого роду допомоги й нестача грошей призвели до припинення подібної соціальної підтримки населення [318, а. е. 239, л. 11].

Втілення в життя норм з урегулювання аптечної справи спричинило активізацію торгівлі ліками та підвищення їх цін, які з 1 липня 1904 р. зросли на 60–70 %. Після відставки С. Стамболова більшість наступних урядів не дозволяли власникам зазначених закладів штучно піднімати ціни на товар, а 1902 р. кабінету П. Каравелова навіть вдалося зменшити вартість медикаментів. Стамболівці ж з 1904 р. відмовилися від вказаної практики, чим відчутно спустошили гаманець пересічних громадян. Такі дії влади викликали незадоволення опозиційних політичних сил, особливо лівого спрямування, які звинувачували уряд Р. Петрова у лобіюванні інтересів торговців [281, 1904, 9. VIII].

Головною проблемою, пов'язаною з розвитком медицини, залишалася відсутність професійних кадрів, особливо, кваліфікованих лікарів. Прагнучи вирішити питання, 19 грудня 1903 р. уряд ініціював прийняття «Закону про захист громадського здоров'я», котрий відміняв чинний з часів правління С. Стамболова

«Санітарний закон». Новий нормативний акт розширював штат медперсоналу з 1 лікаря на 50 тис. жителів до 1 на 20 тис., дозволяв військовим фельдшерам і санітарам працювати у цивільних медичних установах [455, с. 36]. Такий крок не підвищував якість послуг, проте покращував співвідношення між кількістю медперсоналу і пацієнтів, сприяв розширенню мережі закладів охорони здоров'я.

З 1903 по 1908 р. у Болгарії було побудовано 7 лікарень, збільшено число ліжко-місць для хворих у вже існуючих медичних установах. У столиці вперше восени 1903 р. прийняв пацієнток Пологовий будинок «Княгиня Марія-Луїза», а в 1905 р. запрацювало дитяче відділення при Александровській лікарні. Намагаючись покращити наукову і матеріальну базу Софійського університету, влада розширила його структуру за рахунок заснування того ж року бібліотеки медицини, а в наступному – музею, який став основою створеного у 1917 р. факультету [474, с. 137].

Значний вклад стамболівці зробили у розвиток водолікувальних центрів. 20 грудня 1905 р. парламент підтримав пропозицію уряду щодо надання кредиту в 1 млн левів Дирекції захисту громадського здоров'я для благоустрою мінеральних джерел у населених пунктах Княжево, Горішня Баня, Банкя, Меричлери, Виршець і Хисаря [456, с. 1123] та будівництва санаторію поблизу Балчика [474, с. 139].

Протягом другого правління НЛП державні видатки на охорону здоров'я невпинно зростали. Якщо у 1902 р. на потреби галузі «цанковісти» виділили 177 тис. 500 левів, то упродовж наступних двох років при стамболівцях ця цифра збільшилася втричі, що відбулося завдяки приросту надходжень до бюджету. Взагалі ж середній відсоток витрат на медицину від усієї суми державних видатків у 1903–1908 рр. залишався незначний – лише 2,57 [474, с. 102].

Реалізовуючи заходи у сфері медицини, кожен із урядів НЛП застосовував адміністративний апарат. Органи ж місцевого самоврядування, представники яких були краще обізнані з нагальними потребами громад, залишалися осторонь процесу їх вирішення. Централізовані методи управління негативно позначалися на кінцевих результатах. Система охорони здоров'я удосконалювалася нерівномірно – у столиці й містах набагато жвавіше, аніж у сільській місцевості.

У цілому політику кабінетів Р. Петрова, Д. Петкова і П. Гудева, спрямовану на розвиток медицини, можна характеризувати як успішну. Підводячи підсумки діяльності урядів НЛП у цій сфері за весь період перебування стамболівців при владі, Н. Генадієв зазначав: «Наразі в країні функціонує 44 лікарні, 3 санаторії, пологовий будинок, притулок для душевно хворих, музей і бібліотека медицини. Із них 20 лікарняних закладів, 3 санаторії, пологовий будинок, музей і бібліотека збудовані й засновані під час нашого останнього правління. 14 лікарень і притулок розпочали роботу в епоху прем'єрства С. Стамболова. Інші політичні сили, перебуваючи біля керма держави, разом спромоглися відкрити лише 10 медичних установ» [397, с. 20].

Стабілізація ситуації у сфері економіки на початку XX ст. в Болгарії дозволила стамболівцям запровадити низку заходів, спрямованих на покращення матеріального становища соціально незахищених прошарків. 22 грудня 1903 р. XIII ЗНЗ ухвалили ініційований урядом Р. Петрова нормативний акт [285, 1904, 16. I], який гарантував колишнім бійцям визвольного руху проти османського панування та учасникам російсько-турецької війни 1877–1878 рр. виплату щорічних пенсій у розмірі від 480 до 1 тис. левів у залежності від кількості членів сім'ї кожного з них, соціального статусу та персонального внеску у визвольну боротьбу. Документом заборонялося безпідставне звільнення з роботи ветеранів, за винятком порушення ними законодавства; особам, бажаючим займатися землеробством, виділялися 6 гектарів сільськогосподарських угідь і 500 левів на закупівлю інвентарю; їх діти отримували право на безкоштовне навчання; у разі смерті воїна-визволителя його бездітним батькам нараховувалися регулярні виплати в сумі 50 % від пенсії померлого, батькам-одиночкам – 40 %, жінці-вдові до наступного заміжжя – 30 %, кожній дитині до повноліття – 10 % [376, с. 389]. Того ж дня парламент узаконив призначення пенсій членам родин покійних С. Стамболова, К. Стоїлова і Д. Грекова – колишніх міністрів та глав урядів, у сім'ях яких після смерті годувальників залишилися вдови з дітьми [285, 1904, 10. I]. У такий спосіб стамболівці продемонстрували гуманне ставлення до найбільш заслужених болгарських патріотів та відзвітували про вагомі звершення

трьох померлих міністрів першого народно-ліберального уряду, возвеличивши при цьому власну однопартійну належність.

Ще одним кроком у реалізації соціальної політики стало затвердження парламентом 25 січня 1905 р. рішення про надання акторам і представникам адміністрації Народного театру статусу державних службовців з правом отримання відповідних пенсій [396, с. 1919]. 22 грудня 1907 р. депутати проголосували за «Закон про пенсії службовців виборних установ» [287, 1908, 12. I], забезпечивши регулярними грошовими виплатами «осіб, які служили згідно з призначенням при сільських і міських общинних управліннях та окружних постійних комісіях». Нормативний акт набув чинності наступного року, однак новоутворений у січні 1908 р. уряд А. Малинова загальним «Законом про пенсії по Громадянському і Військовому відомствах» [285, 1910, 1. III] домігся скасування дії започаткованого стамболівцями документа.

Не реалізувалася у повній мірі й інша їхня ініціатива. Клопотання у парламенті міністра І. Шишманова про підвищення заробітної плати вчителів, які митарствували через незадовільне матеріальне становище [455, с. 2296], втілилися в життя 19 грудня 1904 р. з прийняттям закону [285, 1905, 20. I], котрий забезпечував диференційований підхід до формування фонду оплати праці зазначеної категорії педагогів: більшу його частину мала забезпечувати держава, а 1/3 – органи місцевого самоврядування [456, с. 1754]. Нормативний акт сприяв безперебійності отримання заробітної плати, але поставив у залежність вчителів від чиновників. Несвоєчасні нарахування та затримка зарплатні набули поширеного явища, а сама реформа не покращила їх соціальні умови життя, тому серед них поширювалися соціалістичні ідеї.

Важливим напрямом політики стамболівців стало робітниче законодавство. Під керівництвом Н. Генадієва влітку 1904 р. був розроблений кодекс, який представляв собою своєрідну декларацію намірів партії, включаючи захист жіночої і дитячої праці, гарантію заробітної плати і щорічної відпустки, регламентацію робочого часу, контроль за дотриманням санітарних норм і правил на промислових підприємствах, створення бюро по боротьбі з безробіттям та

незалежних профспілок, надання можливості отримувати освіту, обов'язкове страхування [266, 1904, 22. X]. Підготувавши відповідний проект документа, стамболівці внесли його на розгляд парламенту. 22 січня 1905 р. депутати затвердили «Закон про жіночу й дитячу працю», який не дозволяв підприємцям наймати осіб, котрі не досягли дванадцятирічного віку, та залучати підлітків 12–15 років до роботи у нічний час. Для них встановлювалася восьмигодинна тривалість денної зміни, а для представниць жіночої статі – десятигодинна в будь-яку пору доби. Закон забороняв примушувати трудитися вагітних жінок за місяць до пологів, а також зобов'язував роботодавців покращити санітарні умови та створити контролюючі комітети праці на виробництвах [285, 1905, 26. III]. Ухвалений нормативно-правовий акт забезпечив Болгарії першість серед усіх балканських країн в імплементації такого виду соціального законодавства. Стамболівці ж стали провладною партією, котра, спираючись на досвід США, Італії і Великої Британії, запровадила його вперше в історії країни.

На початку XX ст. значну частину населення Болгарії представляли бідні селяни, зайняті важкою фізичною працею по найму. Їх відносини з роботодавцем не регламентувалися правовими нормами, тому створювали окрему соціальну проблему. 26 січня 1905 р. у парламенті Н. Генадієв запропонував розглянути проект узаконення трудових взаємовідносин на селі. Документ передбачав грошові компенсації батракам при наявності фактів застосування проти них фізичного насильства, надмірного перенавантаження на роботі, несвоєчасного отримання розрахунку, незабезпечення належного харчування, безпідставного звільнення. У випадку каліцтва наймита роботодавець мусив лікувати постраждалого за власні кошти, а в разі його загибелі виплачувати сім'ї протягом 3–6 місяців компенсацію у розмірі передбаченої договором зарплатні. Під заборону мала підпадати праця за наймом підлітків, які не досягли чотирнадцяти років [396, с. 2418]. Однак проект Н. Генадієва не знайшов підтримки, наразившись на спротив заможних землевласників.

Натомість 29 січня 1905 р. XIII ЗНЗ затвердили «Закон про каси взаємодопомоги для робітників громадських підприємств та про пільгові

нарахування для них» [285, 1905, 31. III], який регламентував відшкодування роботодавцями, у тому числі й власниками будівельних організацій, грошових коштів у розмірі 1 % від отримуваного ними доходу на лікування осіб, котрі занедужали або травмувалися на виробництві, а також на погребання у разі смерті працівника та допомогу вдовам і дітям-сиротам [396, с. 2462].

24 січня 1906 р. парламент затвердив поданий міністром громадських будівель, доріг і комунікацій Д. Петковим законопроект про допомогу робітникам державних підприємств у разі отримання ними інвалідності та при захворюванні. В документі прописувався порядок встановлення зумовленої травмою чи професійним захворюванням інвалідності, призначення пенсій та окреслення їх розміру в межах не більше 1 тис. левів і не менше 240. Необхідні для цього кошти планувалося одержати за рахунок регулярних одновідсоткових утримань із заробітної плати працівників [285, 1906, 7. III].

На початку 1906 р. уряд підвищив заробітну плату працівникам залізниці, за винятком технічного персоналу. Ініціатива викликала незадоволення робітників, які 6 січня, організувавши акцію протесту, відрядили своїх представників до столиці з наміром переконати керівника профільного міністерства збільшити зарплатню решті залізничникам. Д. Петков відмовився від перемовин та розпорядився звільнити з роботи делегатів. Незворушна позиція влади змусила протестувальників через тиждень припинити страйк. Згодом на додаток до всього розгорнулася інформаційна кампанія проти «нереалістичних вимог робітників» [266, 1906, 27. II].

Незадовільний рівень матеріального забезпечення став причиною продовження у суспільстві відкритих проявів незгоди з діяльністю кабінету міністрів. 18 червня 1906 р. під керівництвом БРСДП (т. с.) і Загальної робітничої професійної спілки* припинили роботу та розпочали акцію протесту, яка тривала 35 днів, близько тисячі шахтарів селища Перник. Аби не допустити поширення робітничого руху, влада визнала право гірників на створення власних профспілок

* Створена в 1904 р. у Пловдиві за ініціативою членів БРСДП («тісні соціалісти»), дехто з яких входив до складу керівного органу спілки – Загальної робітничої ради.

та підвищила їм рівень оплати праці. 20 грудня того ж року сорокадводенний страйк влаштували залізничники, змусивши уряд виділити 600 тис. левів на збільшення зарплати [475, с. 286].

Наприкінці 1906 р. почастішали звернення чиновників нижчої ланки – писарів, секретарів, реєстраторів, поштарів та інших – до депутатів і урядовців з проханням переглянути тарифну систему оплати їхньої праці. Рада міністрів пішла на поступки і цим категоріям населення [475, с. 284].

Важливою ініціативою влади, спрямованою на забезпечення контролю за дотриманням правил організації роботи на підприємствах, стало прийняття 18 грудня 1906 р. «Закону про Інспекцію праці» [285, 1907, 3. XI], яким затверджувався принцип втручання держави у відносини між робітниками і власниками. Відповідно до положень документа особи, котрі призначалися на нововведені посади головних інспекторів Міністерства торгівлі й землеробства і окружних інспекторів (по одному від кожної адміністративної одиниці), мали право вільного доступу в будь-який час доби до всіх громадських, державних і приватних підприємств для перевірки виконання вимог діючих нормативних актів соціального спрямування [475, с. 1296].

Одночасно з реалізацією робітничого законодавства влада намагалася знайти й інші можливості протидії поширенню соціальної напруги. У листопаді 1906 р. до «Карного закону» були внесені зміни [376, с. 460], які передбачали покарання страйкарям – від звільнення їх з роботи і скасування пенсій до тривалих термінів позбавлення волі. «Робітники залучаються до подібних заходів не лише через незадовільне матеріальне становище, а й під впливом соціалістів» [475, с. 570], – аргументував необхідність запровадження вказаних норм голова уряду Д. Петков.

Отже, соціальним питанням у 1903–1908 рр. стамболівці приділяли більше уваги, аніж протягом свого першого перебування при владі. Однак такі зміни не були результатом кардинальної трансформації ідеології НЛП, адже її програмні документи не містили жодного положення, яке стосувалося б робітничого законодавства або підвищення зарплати бюджетникам. Соціальні починання стамболівців за часів правління урядів Р. Петрова, Д. Петкова і П. Гудева

визначалися внутрішньою кон'юнктурою, котра звичайно ж відрізнялася від реалій 1886–1894 рр. Провладна НЛП у першу чергу прагнула розширити власну електоральну базу, обмежити вплив соціалістів, яких вважала ворогами існуючого порядку, та зупинити страйковий рух. За допомогою запровадження відповідних законів, імплементації правових норм, застосування соціальної демагогії стамболівці зберігали недоторканими підвалини існуючого ладу, реалізовуючи лише косметичні перетворення, та намагалися схилити на свою сторону прибічників лівих партій.

Поступившись у січні 1908 р. місцем біля керма держави, НЛП перейшла в опозицію до кабінету А. Малинова. Політична сила продовжувала позиціонувати себе прихильницею подальшого удосконалення системи освіти, вважаючи втілення в життя цього процесу важливою передумовою динамічного соціально-економічного розвитку країни [266, 1908, 2. II; 1909, 26. VI]. Партія залишалася ревнителькою жорсткого адміністрування освітньої галузі.

Стамболівці з невдоволенням зустріли відновлення наприкінці січня 1908 р. урядом демократів звільнених та відрахованих минулого року викладачів і студентів Софійського університету [266, 1908, 19. II]. Негативно сприйняли вони і ухвалений 18 лютого 1909 р. новий «Закон про народну освіту», який відміняв дію всіх попередніх нормативних документів у цій галузі, а також створював Верховну інспекцію і Учбову раду для забезпечення децентралізації, демократизації, громадського контролю та участі фахівців різного освітньо-кваліфікаційного рівня у підготовці законопроектів, навчальних програм і правил для освіти [476, с. 67]. Зазначена ініціатива не змінила чинну з часів прем'єрства С. Стамболова структуру шкільних і дошкільних установ, проте пом'якшила встановлене тоді ж та дещо відкориговане у період другого правління стамболівців жорстке адміністрування навчальних закладів.

У квітні 1910 р. НЛП опублікувала розроблений проект програми. Положення розділу про політику в галузі освіти містили плани збільшення числа шкіл відповідно до потреб зростаючої кількості населення, реконструкції будівель навчальних закладів з дотриманням санітарно-гігієнічних норм, запровадження

обов'язкової основної освіти, забезпечення через общини матеріальної підтримки учнів із бідних родин, реформування навчальних програм для шкіл у національному дусі, відкриття інтернатів, розширення мережі дитсадків та професійних гімназій із завершальним курсом надання практичних знань, збільшення фінансування університету, гарантування моральної незалежності педагогів та здійснення громадського контролю над навчальними закладами, переведення учителів основної школи на бюджетне утримання [266, 1910, 20. IV].

Політику в галузі медицини було також суттєво скориговано демократами. Зокрема, 1909 року «Законом про зміни та доповнення до „Закону про захист громадського здоров'я“» [285, 1909, 12. II] уряд за підтримки парламенту відмінив сформовану попередниками концесійну систему аптечного бізнесу, внаслідок чого в общинних центрах знову почали функціонувати державні пункти з продажу ліків за соціально орієнтованими цінами. Разом з тим кабінет А. Малинова продовжив і деякі починання урядів НЛП, Заклавши у бюджет кошти на будівництво 33 лікарень у всіх округах та на утримання суттєвого поповнення кадрового складу медичних працівників, «каравелісти» тим самим продовжили починання НЛП [477, с. 99].

У січні 1909 р. демократи ініціювали затвердження доповнень до стамболівського «Закону про підтримку місцевої індустрії», якими передбачалося створення спеціального фонду страхування робітників та будівництво житла для них і їхніх сімей [278, 1909, 10. III]. Починання не знайшло спротиву НЛП, котра й надалі ратувала за удосконалення та впровадження положень про захист жіночої й дитячої праці, безпечні умови роботи, нормативно-правове обмеження робочого часу на державних підприємствах [266, 1911, 17. I].

Точка зору НЛП з того чи іншого питання як під час перебування при владі, так і в опозиції формувалася у залежності від конкретної ситуації. 4 березня 1908 р. газета «Нов век» виступила на захист безпідставно звільнених з роботи урядом А. Малинова державних службовців, які за ідеологічними уподобаннями були близькими до НЛП, завдяки чому зуміли отримати посади у період правління стамболівців. Проведення таких заходів демократи пояснювали

необхідністю боротьби з корупцією; на думку ж опонентів, зазначений крок мав політичний підтекст. Влітку 1911 р. НЛП оприлюднила свою позицію щодо незмінності працівників адміністративного апарату та заборону службових переслідувань, ініційовані 1903 р. кабінетом С. Данева та запроваджені «Законом про чиновників Громадянського відомства». При цьому увага акцентувалася на соціально-економічній складовій проблеми: «Задовольняючи апетити своїх „партизанів“, правлячі партії прирікають дітей професійних службовців, позбавлених роботи, на голодування» [266, 1911, 28. VII]. І це при тому, що 1906 р. стамболівці самі ж скасували починання «цанковістів».

На тлі невпинного зростання популярності лівих партій, які пропонували більш кардинальні перетворення, аніж ліберальні сили, НЛП сприяла укоріненню думки серед громадськості, що марксистські ідеї у суспільстві були штучно привнесені на болгарський ґрунт. Ані робітники, ані чиновники, заявляв Н. Генадієв, не мають жодних підстав оголошувати страйки, котрі все ж відбуваються, оскільки перманентні політичні загострення ситуації провокують соціалістичні партії [397, с. 25].

У період Балканських війн вирішення питань громадського життя і проблем соціального характеру відійшли на задній план. Воєнні дії принесли з собою зростання цін на товари першої необхідності на 20–50 %, а на деякі види продуктів харчування – на 100 %. Тисячі селянських господарств розорювалися внаслідок реквізиції на потреби війська зерна, борошна, круп, заготовленого сіна [480, с. 118]. Населенню міст не вистачало продовольства. Особливо критичною була ситуація на територіях, звільнених від османського володарювання [481, 1912, 3. XII]. Погіршилося становище робітників. Тривалість зміни на підприємствах подовжилася на 2–3 години, узаконені парламентом у січні 1911 р. вихідні (неділя) і святкові дні надавалися зрідка, заробітна плата зменшилася на 20–50 % та виплачувалася нерегулярно [482, с. 203].

Повернення НЛП влітку 1913 р. до влади в союзі з «радославовістами» і «тончевістами» відбулося за доволі складних соціально-економічних обставин. До того ж на той час партія фактично розкололася на два угруповання. Прибічники

Н. Генадієва, перейшовши наприкінці року в опозицію, продовжували дотримуватися програмних принципів і цілей, у тому числі й положень соціального характеру [363, с. 103]. Прихильники ж Д. Петкова, який і надалі працював у коаліційному уряді, були більш обачливими в обіцянках соціальних перетворень, підтримуючи рішення Ради міністрів [74, с. 105]. Для виконавчого ж органу пріоритетною залишалася підготовка до чергового збройного конфлікту.

Соціальна політика влади під час Першої світової війни зводилася до надання матеріальної допомоги солдатським сім'ям та розподілу серед населення товарів першої необхідності шляхом введення карткової системи на хліб, м'ясо і масло. Упродовж перших місяців участі Болгарії у воєнних діях кожен член родини мобілізованих осіб отримував по 0,25 лева в день. У грудні 1915 р. уряд запропонував підвищити ці виплати за рахунок додаткового виділення 30 млн левів. Опозиційні ліві партії вважали таку суму недостатньою. Фракції БЗНС, БРСДП (т. с.), БРСДП (об.) і РДП у XVII ЗНЗ наполягали на збільшенні фінансування соціальної програми до 100 млн. Їх пропозиція знайшла розуміння у квітні 1916 р., коли депутати, у тому числі «генадієвісти» і «петковісти», узаконили щоденну грошову допомогу в розмірі 0,4 лева кожному із сім'ї воюючого військовослужбовця [447, с. 688].

По мірі загострення соціально-економічної кризи та розгортання внутрішньої боротьби і революційного руху в Болгарії після її капітуляції восени 1918 р. опозиція, здебільшого лівого спрямування, посилювала тиск на уряд, вимагаючи проведення політики з урахуванням інтересів селян і робітників. Позиція ж НЛП відзначалася стриманістю і солідарністю з владою. Навесні 1919 р. «петковісти» оприлюднили зміни до програми 1911 р., задекларувавши: розширення страхування; забезпечення пенсіями й матеріальною допомогою службовців і осіб найманої праці; запровадження нових положень трудового законодавства, яке регулювало б встановлення мінімальної зарплати за некваліфікований місячний або погодинний обсяг праці; скорочення тривалості робочого дня; будівництво житла для робітників і вчителів [428, с. 132]. «Генадієвісти» ж виношували ідею

заснування об'єднаної, з новими статутом і програмою, ліберальної організації, здатної успішно протидіяти лівим силам та претендувати на владу.

З огляду на кризовий стан економіки у повоєнний період угруповання стамболівців змушені були визнати право робітників на страйк. Однак при цьому вони продовжували розглядати загострення соціального протистояння у суспільстві під час і після Першої світової війни як результат агітації соціал-демократів і комуністів, котрі дестабілізували становище за допомогою демагогії і маніпуляцій [269, 1919, 10. III]. Призначення 6 жовтня 1919 р. уряду на чолі з А. Стамболійським «генадієвісти» і «петковісти» зустріли зі сподіванням на стабілізацію ситуації. Апелюючи до влади, вони закликали застосовувати жорсткі заходи по відношенню до учасників робітничого руху. Однак вже услід згортанню в лютому 1920 р. акцій протесту після залучення урядом поліції і військових підрозділів обидва угруповання, виступивши на захист страйкарів, представляли їх невинними жертвами пропаганди лівих сил [428, с. 135].

Остаточно втративши після Першої світової війни електоральну підтримку, послідовники С. Стамболова розраховували шляхом використання популістських гасел соціального змісту повернутися на авансцену політичного життя. Втім, їхня риторика з явними ознаками непослідовності й демагогії вже не знаходила розуміння з боку переважної більшості населення.

У спадок від правління С. Стамболова болгарському суспільству залишилася низка соціальних законів, які не втрачали свою актуальність протягом тривалого часу. Одні з них продовжували діяти без змін, інші бралися за основу в процесі їх переглядів і доповнень на зламі XIX–XX ст. політичними опонентами або послідовниками засновника НЛП. Піднесення економіки країни дозволило стамболівцям у період їх другого самостійного перебування при владі в 1903–1908 рр. збільшити бюджетні витрати на ініціативи у соціальній сфері та дало змогу зробити внесок у розширення робітничого законодавства, реалізувати значимі програми у галузях освіти, медицини і культури. Проте варто зазначити, що і впродовж 1886–1894 рр., і у подальшому соціальна політика стамболівців не була пріоритетним напрямом діяльності. Перевага завжди віддавалася тим

сферам, де виникала нагальна потреба запровадження відповідних починань, вкрай необхідних для зняття напруженості у суспільстві. До того ж, соціальна підтримка урядами НЛП надавалася перш за все тим категоріям населення, на які вона спиралася в період управління державою – чиновникам, військовослужбовцям і правоохоронцям, а вже потім – працівникам освіти, медицини і культури, представникам ремісничих професій, робітникам і селянам.

3. 5. Корупція як соціально-економічне явище

У період прем'єрства С. Стамболова в апараті державно-адміністративного управління князівства почастішали випадки зловживання владою посадовими особами. Кумівство, існування беззвітних фондів, лобіювання НЛП інтересів наближених до неї представників приватного бізнесу, хабарництво чиновників – ці явища були невід'ємною частиною громадського життя. Про них стало відомо з приходом до влади кабінету К. Стоїлова, котрий восени 1894 р. ініціював прийняття «Закону про запобігання незаконному збагаченню чиновників» [285, 1895, 18. I], після набуття чинності якого багатьом посадовим особам із числа стамболівців довелося відповідати в суді. У результаті дехто із них отримав різні терміни позбавлення волі. Не уникнули переслідувань С. Стамболов та кмет Софії у 1888–1893 рр. Д. Петков, по відношенню до яких робилися спроби розслідування їх діяльності. У матеріалах доповіді парламентської комісії VIII ЗНЗ від 12 листопада 1895 р. містився перелік зловживань кабінету стамболівців [412, а. е. 261, л. 1–326]. Однак «народняцький» уряд так і не зміг довести ці починання до логічного завершення, а корупція з її негативним впливом на державотворчі процеси, незважаючи на ініціативи Ради міністрів, продовжувала існувати в системі управління та впливати на економічний розвиток країни. НЛП намагалася реабілітувати ім'я свого засновника, представляючи його безкорисним державником, котрий дбав про національні інтереси [265, 1897, 15. VI]. «Народняки» ж стверджували, що під час правління він перетворився на мільйонера, та й прибічники С. Стамболова – З. Стоянов і Д. Петков, використовуючи владу, теж неймовірно збагатилися [273, 1897, 20. VI].

Надалі послідовники С. Стамболова нерідко фігурували в корупційних скандалах. 1899 року після повернення НЛП до влади опозиція порушила питання про існування беззвітних фондів і нецільове використання коштів, які належали благодійним організаціям та привласнювалися або витрачалися на фінансування проурядових кандидатів у депутати під час передвиборчої кампанії [303, а. е. 77, л. 23]. Проте, окрім розголосу в пресі, подальшого розвитку справа не отримала.

Правління кабінету Т. Іванчова спричинило скандали, що розгорілися на початку 1901 р. вже після його відставки. Ініціатором викриття деяких незаконних діянь виконавчого органу був військовий міністр у 1899–1903 рр. С. Паприков [481, с. 124]. За сприяння уряду П. Каравелова громадськість дізналася про факти перевищення посадових повноважень службовцями, зокрема і колишніми міністрами. Найгучнішими у цьому відношенні стали так звані «афера з гнилими вагонами»* та «комірна афера»**, які жваво обговорювала опозиційна преса.

Фінансові зловживання уряду «радославовістів» правляча коаліція пов'язувала з проявами спадщини С. Стамболова. «Цанковісти» переконували, що ініційовані у 1888 р. стамболівцями зміни до діючого з 1885 р. «Закону про Верховну Палату» дозволили уряду позбутися контролю цієї інституції над державними витратами та розпоряджатися на власний розсуд грошовими коштами, отриманими від кредиторів. Фракція Прогресивно-ліберальної партії виступала у парламенті за відновлення попереднього закону [275, 1901, 14. VII].

Результатом розслідувань парламентською комісією діяльності колишніх членів уряду лібералів стало звинувачення Т. Іванчова, В. Радославова, М. Тенева, Д. Тончева у зраді й корупції [483, а. е. 1, л. 247]. Проте для скликання Державного суду та ініціювання процесу не вистачило необхідних 2/3 голосів депутатів XI ЗНЗ. Восени 1902 р. слідча комісія вже XII ЗНЗ перекваліфікувала

---

* Її суть полягала в явному завищенні чиновниками вартості придбаних за кордоном у німецького комерсанта С. Вайсемберга 5 локомотивів і 250 вагонів. До того ж, як з'ясувалося згодом, тяговий і несамохідний залізничний рухомий склад майже вичерпав установлений термін експлуатації, що викликало сумніви у можливості його подальшого безпечного використання [482, с. 1555–1556].

** Цілком законне отримання наближеними до провладної Ліберальної («радославовістської») партії представниками приватного бізнесу права та коштів на спорудження державних складських приміщень для зберігання зерна й інших видів продовольства. Однак зазначені привілеї, як стверджувалося в обвинуваченнях, підрядчикам дісталися після зговору з компетентними посадовими особами завищити вартість будівельних робіт, що сприяло збагаченню обох сторін за рахунок надлишкових бюджетних видатків [266, 1901, 19. III].

обвинувачення міністрів, інкримінувавши їм політичні злочини і корупційні діяння. Судочинство, все-таки схвалене більшістю народних обранців, закінчилося у першому Державному суді 4 червня 1903 р. виправданням М. Тенева, визнанням винними Т. Іванчова, В. Радославова і Д. Тончева у скоєнні політичних злочинів та призначенням їм покарання у вигляді позбавлення волі строком вісім місяців із забороною брати участь у політичному житті країни [481, с. 135]. Такий вирок пояснювався відсутністю беззаперечних доказів їхньої причетності до корупції, які суду не вдалося зібрати в належній кількості. У зв'язку з цим остаточний вердикт будувався на звинуваченні колишніх членів уряду в перевищенні посадових повноважень під час приборкання селянських виступів проти натуральної десятини навесні – влітку 1900 р.

Однак навіть цей не надто суворий вирок так і не був виконаний. 21 грудня 1903 р. під час правління уряду Р. Петрова XIII ЗНЗ проголосували за загальну амністію тим, хто скоїв політичні правопорушення у період з 1897 по 1903 роки [455, с. 1599]. Члени НЛП вважали, що інкримінування «радославовістам» такого роду злочинів та призначення покарання за скоєне суперечило основному закону, згідно з яким право ЗНЗ передавати в руки правосуддя міністрів допустиме тільки при наявності фактів зречення ними вітчизни, порушення конституції, зради або заподіяння певної шкоди державі шляхом отримання особистої вигоди. На думку стамболівців, які під час свого першого правління також запроваджували непопулярну серед селян десятину, у 1900 р. склалася скрутна фінансова ситуація, котра вимагала введення ушару, і саме тому необхідно враховувати це як пом'якшувальну обставину в справі колишніх міністрів [455, с. 1660].

Виправдання «радославовістів» призвело до невдоволення широких кіл громадськості. Проти рішення ЗНЗ виступив і князь Фердинанд. Втім, лідеру НЛП Д. Петкову вдалося переконати монарха у необхідності амністії. Свою позицію тогочасний очільник МВС пояснював потребою згладити внутрішнє протистояння у Болгарії. На його погляд, стримуванню політичних пристрастей міг сприяти жест доброї волі з боку влади по відношенню до опозиційних сил, тому помилування «радославовістів» було доцільним [266, 1903, 12. XI]. Та все ж

справжня мета скасування вироку полягала у прагненні стамболівців знайти серед членів Ліберальної партії майбутніх партнерів. Як згодом зазначав Н. Генадієв, який у перші дні процесу виступав захисником обвинувачених в суді, єднання правлячої партії з близькими за ідеологією «радославовістами» забезпечувало у разі необхідності можливість формування політичного блоку [404, с. 11].

Уряд Р. Петрова не завадив успадкуванню важливого прецеденту – стати протиправним діянням, які мали місце в минулому, зразком для аналогічних вчинків у майбутньому. Покарання колишніх чиновників, котре мало б змусити посадових осіб бути більш відповідальними за свої дії, скасовувалося. Натомість своєю політикою стамболівці демонстрували негативний приклад для наслідування. Свідомо покриваючи злочини попередників, вони сподівалися на їх лояльність до себе в ситуації, коли ті повернуться до влади. На майбутнє, завдяки зусиллям стамболівців, був забезпечений юридичний механізм ухилення міністрів від покарання за власні протиправні дії. У грудні 1903 р. XIII ЗНЗ затвердили поправку до «Закону про суд над міністрами» [484, с. 76]. Стаття 2 ухваленого документа в новій інтерпретації декларувала: «Скоєння міністрами порушення будь-якого закону не є відступом від норм конституції, отже, вони можуть бути засуджені та покарані у кримінальному порядку лише за нехтування визначеного положення статті 155 основного закону» [485, с. 25].

Як наслідок, за часів правління НЛП в країні укорінилися корупційні схеми у верхніх ешелонах влади. Наприклад, в рамках обговорення поправки до діючого з 1903 р. «Закону про упорядкування наділів» у XIII ЗНЗ спостерігалося скоординоване обстоювання інтересів приватних осіб і корпоративних структур та чинення тиску на депутатів з метою добитися прийняття вигідного рішення. Ухвалені 1907 р. нововведення, котрі давали право з дозволу місцевих рад скуповувати за безцінь і перепродавати за завищеною ціною земельні угіддя [285, 1907, 6. III], лобіювалися фракцією НЛП на прохання наближених до неї підприємців. Опозиція неодноразово звертала увагу громадськості на численні факти цього ганебного явища [275, 1904, 12. IV; 271, 1904, 2. V; 273, 1906, 31. I], що їх ігнорував уряд протягом усього періоду розгляду реформи. У відповідь

Д. Петков заявляв про необхідність протистояння зловживанням владою, але на конкретні кроки так і не наважився.

У березні 1906 р. набула розголосу чергова корупційна історія, яку опублікували «народняки» [273, 1906, 8. III]. Надруковані матеріали свідчили про сприяння влітку 1903 р. голови уряду Р. Петрова, військового міністра генерала М. Савова і голови артилерійського комітету генерала Б. Балабанова порушенням процедур закупівлі боєприпасів під час переозброєння війська та про отримання ними хабарів за вказану послугу*. До критики влади долучилися провідні політичні сили [271, 1906, 9. III; 277, 1906, 10. III]. У газеті «Мир» стверджувалося, що інтенданти під керівництвом Б. Балабанова за винагороду лобіювали інтереси будапештської компанії «Manfred Weiss» у питанні про надання їй права продажу Болгарії декількох мільйонів патронів, проігнорувавши вигідніші пропозиції від австрійських зброярень «Keller» і «Roth». У результаті пріоритет було віддано угорцям. Пояснюючи свій вибір, чиновники військового відомства заявляли, що в умовах загрози з боку Османської імперії та у розпал Іллінденсько-Преображенського повстання армія потребувала швидких поставок боєприпасів, а саме це і гарантувала «Manfred Weiss», на відміну від конкурентів. Згодом ці аргументи виявилися безпідставними, оскільки компанія своєчасно виконала лише частину своїх зобов'язань. До того ж із листування представника «Manfred Weiss» у Софії І. Киселова стало відомо про хабарі, які отримали Р. Петров, М. Савов і Б. Балабанов від угорської фірми. З метою конспірації болгарський прем'єр фігурував під ім'ям «Шарль», а військовий міністр – «Жан», тому скандал увійшов в історію під назвою афера «Шарль-Жан» [486].

Р. Петров зробив спробу відновити свою репутацію, подавши позов до суду проти головного редактора газети «Мир» з обвинуваченням у наклепі. І хоча той отримав покарання у вигляді тюремного ув'язнення, прем'єр-міністр під тиском громадськості й опозиції 22 жовтня 1906 р. був змушений подати у відставку. Два місяці потому звільнився у запас Б. Балабанов, а ще через чотири – М. Савов [487,

* Згідно з оприлюдненими даними, прем'єр-міністр «заробив» на цій справі 75 тис. левів, військовий міністр – 50 тис., а голова артилерійського комітету – 40 тис.

с. 103]. Коментуючи наслідки корупційного скандалу, «народняки» констатували: «Інформація про зловживання стала доступною завдяки свободі преси. У період 1887–1894 рр. нічного подібного не відбувалося, а тому члени Ради міністрів С. Стамболова чинили так, як їм заманеться» [273, 1907, 19. VIII]. Корупція завжди була притаманна Болгарії, виправдовувалися стамболівці, але «найбільші її масштаби характерні для періоду правління Народної партії» [363, с. 44].

Згодом між стамболівцями і «народняками» розгорнулася інформаційна війна навколо питань про зловживання службовим становищем з метою збагачення. Перші опублікували інформацію про розкрадання новою владою після смерті С. Стамболова майна, яке мало дістатися у спадок його дітям [266, 1907, 6. XI]. Все заперечуючи, «народняки» оприлюднили суми коштів, котрі залишили своїм сім'ям засновник НЛП і його соратник Д. Петков, стверджуючи, що їхні статки становили відповідно 3 млн і 1,5 млн левів [273, 1907, 8. XI].

Після утворення восени 1908 р. кабінету А. Малинова фракція демократів у XIV ЗНЗ 25 лютого 1910 р. ініціювала розслідування діяльності урядів Р. Петрова (у тому числі й афери «Шарль-Жан»), Д. Петкова і П. Гудева, рік потому довівши справу до розгляду в другому Державному суді. Під час слухань Р. Петрову, П. Гудеву, М. Савову, Н. Генадієву, І. Халачеву і Л. Паякову інкримінувалося недотримання конституції шляхом систематичних порушень законодавства – зловживанням службовим становищем та привласненням бюджетних коштів, що завдало збитку державі. Однак оголосити вирок політикам та призначити їм покарання так і не вдалося. 24 липня 1914 р. провладна більшість лібералів у XVII ЗНЗ вирішила припинити судові тяжби, впровадження яких у 1911 р., на думку депутатів, суперечило нормам основного закону [488, с. 95].

Опоненти НЛП всіляко намагалися закріпити у свідомості громадян усталене сприйняття стамболівців як корупціонерів. Члени осередку радикалів у місті Видин опублікували брошуру зі свідченнями зловживань, що їх вчиняли представники провладної сили упродовж 1903–1908 рр. на місцевому рівні при будівництві тих чи інших об'єктів, розподілі бюджетних коштів тощо. Послідовників С. Стамболова у виданні зображено «ватагою п'яних бандитів»,

котрі тривалий час тероризували місто [489, с. 4]. Вказаний приклад є фактом використання імені засновника НЛП у політичній боротьбі в провінції.

Найбільшого розмаху корупція як соціально-економічне явище набула в період участі Болгарії у збройних конфліктах з 1912 по 1918 роки. Інтенданти і представники реквізиційних комісій, забезпечуючи потреби війська у продовольстві й фуражі, часто зловживали владою заради особистого збагачення. Це підтверджується безліччю листів, які отримували із різних куточків країни високопосадові особи та прем'єр-міністри І. Гешов у 1911–1913 рр., С. Данев у 1913 р. і В. Радославов у 1913–1918 рр. в основному від селян, котрі найбільше постраждали від свавілля чиновників [457, с. 194].

Продовольчі комітети та структури, що управляли господарством країни у воєнний час, перебували під контролем наближених до влади осіб. Сферою міжнародної торгівлі відала спеціальна дирекція, котра активно співпрацювала з підприємцями, які мали зв'язки у вищих адміністративних органах. Серед таких бізнесменів був П. Генадієв – молодший брат лідера НЛП Н. Генадієва. У 1913–1915 рр. він надбав чималі статки на імпорті сиру [32, с. 365].

Влітку 1915 р. Велика Британія, Франція і Росія намагалися заручитися підтримкою нейтральної на той час Болгарії. Для цього ними застосовувалися недипломатичні прийоми досягнення мети, а саме – спонсорство проантантівської преси та підкуп впливових політичних діячів країни. У доповідях російського посланника в Софії А. Савінського йдеться про регулярні отримання грошових переказів і їх перерозподіл на фінансування «русофільських» періодичних видань «Заря», «Свободно мнение», «Балкански сговор» та на хабарі місцевим політикам. Дипломат повідомляв про діалоги з французами і англійцями з приводу необхідності додаткового виділення 5 млн французьких франків для забезпечення лояльності членів болгарського уряду та про відмову союзників відгукнутися на цю пропозицію і власне незадоволення безрезультатними переговорами [492].

Стамболівці були причетні й до одного з найбільших корупційних скандалів часів Першої світової війни. Для переорієнтації Болгарії на держави Антанти Велика Британія і Франція вирішили застосувати комерційні важелі впливу.

Наприкінці літа – на початку осені 1915 р. вони спробували залучити Софію на свій бік шляхом закупівель у неї по завищеній ціні значної кількості врожаю зерна. Таким чином планувалося створити продовольчі труднощі в Болгарії у разі її приєднання до блоку Центральних держав та позбавити Німеччину і Австро-Угорщину можливості поповнити там же стратегічні запаси продовольства і фуражу. З цією метою в Софії була організована комерційна фірма, керівництво якою здійснював французький підприємець Ф. де Клозіер. Укладання торгових угод компанією через своїх представників відбувалося за сприяння депутатів, які отримали хабарі*. Як було пізніше встановлено слідством, серед підкуплених впливових осіб, котрі допомагали іноземним агентам-комерсантам, нараховувалося 29 відомих особистостей, у тому числі лідер НЛП Н. Генадієв, його молодший брат Павел та інші їхні однопартійці [490].

Хоча правоохоронним органам і було відомо про наміри проантантівських сил, влада, віддаючи перевагу приєднанню Болгарії до блоку Центральних держав, не поспішала застосовувати кардинальні заходи, остерігаючись спротиву опозиції. Фігурантів «деклозіерової афери» було заарештовано 16 жовтня 1915 р., тобто оборудки із закупівлею зерна тривали протягом ще двох тижнів після вступу царства у війну. На підставі свідчень торгових агентів підсудним інкримінувалася державна зрада на користь ворожих країн. 21 жовтня 1916 р. військово-польовий суд призначив їм усім покарання у вигляді різних термінів позбавлення волі, конфіскувавши проданий товар [490]. Звільненню засуджених, а згодом і їх реабілітації, сприяла капітуляція Софії у вересні 1918 р. Перемога ж Антанти у Першій світовій війні визначила подальший розвиток подій у справі про шахрайство із закупівлями зерна**.

---

* Міністр правосуддя у 1894, 1899–1900 і 1913 р. та керівник Міністерства народної освіти у 1913–1918 рр. «радославовіст» П. Пешев у мемуарах вказує грошову суму, яку опозиційні політики отримали від Ф. де Клозіера – 7 млн левів. Усього ж на придбання болгарського зерна було витрачено 13 млн 500 тис. левів [431, с. 78].

** 1925 року Арбітражний суд Парижа виніс рішення про відшкодування Болгарією Великій Британії і Франції, під патронатом яких діяла комерційна фірма Ф. де Клозіера, вартості придбаного товару з урахуванням його ціни на поточний момент. 10 листопада 1926 р. уряд А. Стамболійського погодився виплатити позивачам 144 млн левів [491, с. 94].

Корупція підривала імідж Болгарії на міжнародній арені та негативно впливала на соціально-економічні процеси. Існування беззвітних фондів зменшувало податкові надходження в казну, сприяло розширенню тіньового сектору економіки. Внаслідок корупції порушувалися регулятивні механізми ринку, оскільки часто-густо у виграші залишався не конкурентоспроможний суб'єкт господарювання, а той, хто мав можливість незаконно отримати переваги. Різноманітні зловживання уповільнювали появу ефективних приватних власників та призводили до непродуктивного використання державних коштів, підвищення цін на товари й послуги за рахунок «корупційних витрат», виникнення сумнівів у здатності влади встановлювати, контролювати і дотримуватися чесних правил ринкової гри. Зрештою, перераховані чинники погіршували інвестиційний клімат, знижували ефективність економіки у цілому. Жодну з гучних корупційних справ у досліджуваний період не було доведено до завершення, а їх фігуранти не отримали належного покарання за скоєне. Зі зміною влади обвинувачених, як правило, реабілітували. Відсутність позитивного прецеденту в боротьбі з корупцією не дозволяла протистояти поширенню цього негативного явища.

Протягом 1895–1920 рр. законодавство Болгарії не зазнало оновлення, яке дозволило б обмежити чи хоча б частково застерегти укорінення корупції. Існуючий на той час механізм протидії зловживанням в адміністративному апараті за допомогою створеної у парламенті спеціальної слідчої комісії залишався довготривалим і неефективним. Правлячі еліти продовжували розглядати владу як джерело збагачення та не поспішали позбавляти себе можливості отримувати матеріальні блага за рахунок посадових повноважень.

Послідовники С. Стамболова неодноразово були причетні до корупційних скандалів. Звинувачень у зловживаннях владою або службовим становищем в особистих інтересах не уникли навіть їхні лідери – Д. Петков і Н. Генадієв. Як показала практика досліджуваного нами періоду, ефективно протистояти подібним явищам болгарське суспільство було не в змозі, оскільки політична система, вибудувана за часів прем'єрства С. Стамболова, дозволяла правлячій партії безперешкодно використовувати своє становище для отримання

матеріальної вигоди. Можливість покарати чиновників з'являлася тільки після відставки діючої влади.

Всі судові розгляди за фактами корупції в органах державного управління мали яскраво виражений політичний підтекст. Вони не могли викорінити це соціально-економічне явище, а ініціювалися для розправи над опонентами саме в той момент, коли ті були найбільш беззахисними. Успадковані від правління С. Стамболова недосконалі механізми призначення чиновників, відсутність громадського контролю за їх діяльністю, залежність судової гілки влади від виконавчих органів – все це продовжувало породжувати нові корупційні схеми та робити їх існування безкарним.

Проявами політичної спадщини С. Стамболова у соціально-економічних процесах Болгарії наприкінці XIX – на початку XX ст. були: «традиції» взаємовідносин між бізнесом і владою; дія нормативно-правових актів, ухвалених у період правління засновника НЛП; використання кредитних коштів, отриманих від закордонних банків для збалансування бюджету; особливості функціонування фіскальної системи, що склалися у 1886–1894 рр. та продовжували надалі зберігатися протягом тривалого часу.

Неможливо однозначно оцінити вплив політичної спадщини державника на соціально-економічний розвиток країни. З одного боку, варто відзначити прискорення процесу модернізації вітчизняної промисловості завдяки протекціоністським заходам, вперше запровадженим кабінетом С. Стамболова. З іншого боку, одні й ті ж методи регулювання економіки призвели до зворотного ефекту – зрощення влади і бізнесу, котрий у 1886–1894 рр. призвичаївся отримувати від держави певні преференції і підтримку. Лобізм та заступництво забезпечували обраним вигідні умови у боротьбі з конкурентами, водночас обмежуючи можливості непривілейованим, які не послуговувалися протекцією адміністрації. У результаті зазначений симбіоз економічної і політичної еліт зумовив корупцію та зловживання на всіх рівнях системи державного управління.

Неоднозначну роль в історії Болгарії відіграли й іноземні банківські кредити, практика отримання яких була започаткована також за часів прем'єрства

С. Стамболова. Наприкінці XIX ст. ці нововведення сприяли швидкій забудові міст, удосконаленню транспортної інфраструктури, викупу в закордонних компаній залізничних колій тощо. Однак високий рівень корупції та зростаючі витрати на адміністративний апарат знизили позитивний ефект від регулярних державних позик. Врешті-решт фінансова система країни потрапила у цілковиту залежність від зовнішніх кредитів.

У період правління С. Стамболова були створені умови для подальшого розгортання процесу соціальної модернізації. Розвиток ринкових відносин та зростання міст визначили формування нової структури суспільства. Починаючи з 1886 р., намітилася тенденція до збільшення чисельності підприємців. 1888 року його частина від загальної кількості активного населення складала 4,3 %, у 1900 р. вона сягнула 5,2 %, а напередодні Балканських війн – 7 %. Зростало й число службовців і чиновників. На початку прем'єрства С. Стамболова їх частка становила 3,2 % від усіх працюючих громадян країни, у 1900 р. – 6,7 %, а в 1912 р. – 7,2 %. Збільшувався й відсоток робітників сільського господарства і промисловості, який 1888 р. дорівнював 14,3 %, 1900 р. – 17,4 %, 1912 р. – 19,8 %, а також осіб з невизначеним соціальним статусом (безробітних, засуджених до позбавлення волі та ін.): 1888 р. – 3,2 %, 1900 р. – 7,7 %, 1912 р. – 8,1 % [440, с. 261]. Важливою ознакою нової соціальної диференціації стала динаміка чисельності інтелігенції – вчителів, лікарів, людей вільних професій. 1900 року їх нараховувалося приблизно 29 тис. 400 осіб, 1905 р. – 33 тис. 100, а 1912 р. – вже 36 тисяч [492, с. 310]. Формування нових прошарків суспільства відбувалося за рахунок розорення селян і ремісників. У 1888 р. їх частка становила 75 %, 1900 р. – 63 %, 1912 р. – 59 %. Кількість кустарів напередодні війн 1912–1913 рр. порівняно з початком XX ст. зменшилася з 335 тис. до 328 тис. осіб [493, с. 8]. 1908 року чисельність дрібних напівпролетаризованих земельних власників, чиї наділи не перевищували 20 декарів (2 га), дорівнювала 429 тис. 908 особам. Обезземелення ж селян було незначним, що пояснюється зростанням цін і попиту на продовольство, збільшенням врожайності, покращенням умов кредитування [440, с. 263]. В країні поступово формувався середній клас, представлений

інтелігенцією, службовцями, дрібними і середніми підприємцями, кваліфікованими робітниками й сільськогосподарськими виробниками, котрі зуміли перевести свої господарства на ринкові рейки. Проте, у порівнянні з індустріальними державами, його відсоток у Болгарії залишався значно меншим.

Збільшення норм споживання товарів та послуг у постстамболівський період дозволило поступово змінити фіскальну систему шляхом запровадження акцизних зборів і прогресивної шкали оподаткування, реформуючи у такий спосіб традиційний нерівномірний розподіл податкового навантаження серед різних прошарків населення. Підтримку зазначеній реорганізації надала НЛП.

Упродовж тривалого часу після відставки С. Стамболова у державі продовжувала діяти значна кількість законів, прийнятих у 1886–1894 рр. Деякі з них доповнювалися, однак у цілому вони визначали характер соціального забезпечення в Болгарії військової сфери, правоохоронної системи, освіти, медицини, культури. Одна з головних його особливостей – пріоритет війська, поліції та чиновницького апарату над іншими галузями при фінансуванні програм, пов’язаних із життям людей у суспільстві.

Члени НЛП використовували колективну пам’ять про діяльність свого засновника у пропагандистських цілях. Підкреслюючи здобутки державника в економічній, соціальній і культурній сферах, вони розраховували закріпити у свідомості болгар власний позитивний образ. І навпаки, їх опоненти намагалися дискредитувати НЛП, нагадуючи громадянам про факти корупції, прорахунки у фінансовій і фіскальній політиці, що мало місце в часи правління С. Стамболова.

РОЗДІЛ 4
СТАМБОЛОВІЗМ У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ БОЛГАРІЇ

На Балканах, починаючи з 1878 р., діяв статус-кво, встановлений Берлінським конгресом після російсько-турецької війни. За дотриманням укладеного в столиці Німеччини договору наглядали країни-гаранти. У середині 1890-х рр. Болгарія залишалася другорядною державою, яка від правління С. Стамболова успадкувала невирішені міжнародні проблеми – розірвані з Росією дипломатичні відносини, котрі унеможливлювали визнання Фердинанда монархом та перешкоджали розвитку повноцінних взаємин з іншими країнами, а також васальну залежність від Османської імперії, що зобов'язувало узгоджувати зовнішній курс зі Стамбулом. Наприкінці XIX ст. для зміцнення суверенітету та подолання міжнародної ізоляції Софії необхідно було визначитися з партнерами-покровителями, здатними сприяти втіленню в життя її намірів.

На початку другої половини 1880-х рр. С. Стамболов змінив вектор проросійського курсу князівства в сторону Західної Європи, де тоді вже існував утворений 1882 р. Троїстий союз Німеччини, Австро-Угорщини та Італії. Перспектива заснування другого військово-політичного альянсу великих держав виникла після Болгарської кризи 1885–1887 рр., у перебігу якої С. Стамболов відіграв не останню роль, та розпаду 1886 р. «Союзу трьох імператорів». Через протиріччя на Балканах між Австро-Угорщиною і Росією остання почала зближення з Францією. Оформлення на початку 1890-х рр. взаємин між ними стало прообразом майбутньої Антанти. Консолідація з одним із таборів великих держав автоматично перетворювала Болгарію на супротивника іншого. У 1886–1894 рр. С. Стамболов заклав фундамент партнерських відносин з позаблоковим до 1904 р. Лондоном та суперником Росії в регіоні – Віднем, залишив по собі налагоджену співпрацю зі Стамбулом. Розглянемо наслідки його діяльності для становлення іміджу Болгарії на міжнародній арені та формування її взаємин з деякими країнами, а також використання різними партіями князівства/царства

колективної пам’яті про С. Стамболова з метою обґрунтування або дискредитації того чи іншого напряму зовнішньої політики держави.

4. 1. Західний вектор

З приходом до влади у травні 1894 р. кабінету К. Стоїлова Софія розпочала спроби відновити розірвані 6 листопада 1886 р. дипломатичні відносини з Росією, без яких не варто було сподіватися на визнання великими державами Фердинанда правителем Болгарії. Однак зміцнення впливу Санкт-Петербурга у князівстві не влаштовувало західні країни, особливо Австро-Угорщину й Велику Британію. За допомогою економічних важелів – запровадження митних тарифів, квотування, ембарго, технічних і санітарних стандартів – Відень давав зрозуміти болгарській владі, що не змириться з провідною позицією Росії на Балканах. Уряд К. Стоїлова змушений був домагатися дозволу на офіційні візити до імперії Габсбургів для врегулювання спірних питань та запевнення в тому, що відновлення зв’язків із Санкт-Петербургом не позначиться на відносинах з Австро-Угорщиною.

Вбивство С. Стамболова у 1895 р. викликало невдоволення в європейських столицях. Уряди та преса Великої Британії, Німеччини, Австро-Угорщини і Румунії реагували на смерть колишнього регента і прем’єр-міністра з жалем і скорботою, адже в його особі втратили надійного партнера [220, с. 211].

Надалі західні держави по-різному сприймали процес відновлення російсько-болгарських відносин. Основна умова, яку нав’язував Санкт-Петербург Софії для продовження діалогу, полягала у зміні релігійної належності сина Фердинанда Бориса. На прохання князя дозволити здійснити повторне, вже за православним обрядом хрещення спадкоємця болгарського трону Папа Римський відповів відмовою. Лев XIII – духовний батько Бориса – погрожував Фердинанду відлученням від церкви за ігнорування його настанов. Негативно поставилися до ідеї навернення княжича у православ’я його католицькі родичі з династії Саксен-Кобург-Гота, австро-угорський монарх Франц Йозеф I та уряд дуалістичної імперії. Проте, незважаючи на безкомпромісність Святого Престолу і Відня, болгарський князь і кабінет К. Стоїлова вирішили задовольнити вимогу Росії.

Члени НЛП вважали, що Фердинанд і уряд робили помилку, погоджуючись виконувати волю Санкт-Петербурга, адже така поступливість могла обернутися для Софії погіршенням відносин з країнами Західної Європи, що їх упродовж тривалого часу старанно вибудовував С. Стамболов [265, 1897, 18. I].

Попри негативне ставлення до російсько-болгарського зближення, Австро-Угорщина першою визнала Фердинанда болгарським князем, намагаючись викликати до себе прихильність і довіру Софії. Однак на урочистості з нагоди проведення обряду повторного хрещення спадкоємця трону 2 лютого 1896 р. з усіх великих держав лише союзниця Росії Франція делегувала представника. Інші ж не захотіли дискредитувати себе перед Папою Римським, який у відповідь на вчинене дійство все-таки відлучив Фердинанда від церкви.

Вказана подія, під час якої у графі «хрещений батько» церковної книги було вписано ім'я імператора Ніколая II, стала початком визнання Санкт-Петербургом Фердинанда правителем князівства, що послужило прикладом для здійснення аналогічного кроку іншими великими державами [439, с. 141]. Відновлення ж днем раніше дипломатичних відносин із Софією викликало негативну реакцію у Відні. Керівник МЗС граф А. Ґолуховський (молодший) неодноразово в інтерв'ю висловлював занепокоєння російсько-болгарським зближенням [494, с. 43].

Відновивши відносини з Росією, Болгарія не взяла на себе зобов'язань перед нею, що свідчить про намагання кабінету К. Стоїлова проводити незалежний, якого прагнули і стамболівці, зовнішній курс. Та все ж у період правління «народняків» НЛП характеризувала міжнародне становище Софії у песимістичних тонах: «В Європі нашу батьківщину сьогодні сприймають як одну з азійських країн; ніхто нічого не говорить на її підтримку, ніхто їй не допомагає» [265, 1897, 28. VII]. Причиною такого ставлення до князівства стамболівці називали орієнтацію на Санкт-Петербург. Вони протиставляли заходи уряду С. Стамболова політиці К. Стоїлова, підкреслюючи авторитет і довіру, які мав засновник НЛП у Берліні й Відні, на відміну від діючого прем'єра. Для доказу, на шпальтах газети «Свобода» наводилися цитати з німецьких і австро-угорських періодичних видань, котрі зображували С. Стамболова видатною історичною

постаттю [265, 1897, 4. VIII]. «Народняки» відповідали: «Позиція західних журналістів зумовлена антиросійськими і слов'янофобськими настроями, що панують у цих державах» [273, 1897, 6. VIII] та доповнювали висловлювання твердженнями французької газети «Nord», яка давала високу оцінку політиці кабінету К. Стоїлова [273, 1897, 15. VIII].

Повернувшись до керма держави у 1899 р., НЛП змінила власну риторику. Вона схвалювала курс кабінету Д. Грекова, хоча він мало чим відрізнявся від політики попередньої влади, передбачаючи підтримку дружніх відносин з усіма великими державами [266, 1899, 6. III]. Як і під час правління «народняків», Росія залишалася одним з основних напрямів діяльності Болгарії. Захід із занепокоєнням спостерігав за розвитком взаємин між країнами. У січні 1899 р. Відень через свого посланника у Софії попередив уряд Д. Грекова, підлеглі якого надто захопилися контактами з російським дипломатичним агентом, що дуалістична імперія не потерпить порушення статус-кво на Балканах [449, с. 330].

Австро-Угорщина намагалася залучити Болгарію до орбіти свого впливу, демонструючи готовність задовольнити інтереси Софії. Наприклад, князівство було зацікавлене у скасуванні нерівноправного положення його дипломатичних представників. Відень запевняв, що перегляне ці умови, розробивши проект конвенції, яка вирішить проблему шляхом встановлення паритетності у двосторонніх відносинах. У період правління кабінетів Д. Грекова і Т. Іванчова відбувалося обговорення тексту цього документа, котрий мав стати зразком для договорів Софії з іншими державами. Восени 1900 р. відбувся візит Фердинанда до Відня, під час якого князь, аби заручитися підтримкою австрійського імператора, переконував його у прихильному ставленні [495, с. 235].

Уряди Д. Грекова і Т. Іванчова, сформовані так званими «русофобськими» партіями, проводили багатовекторну політику, котра не зводилася до орієнтації на одну з великих держав. Аналогічному принципу слідував «русофільський» кабінет П. Каравелова у 1901 р. Зближуючись з Росією в надії на її підтримку в діалогах з французькими кредиторами щодо отримання позики для вирішення фінансової кризи [439, с. 167], уряд не відмовлявся і від контактів з Австро-

Угорщиною. Так, восени у Відні відбулася офіційна зустріч міністра закордонних справ і віросповідань Болгарії С. Данева та його колеги графа А. Ґолуховського, під час якої сторони засвідчили взаємне доброзичливе ставлення.

В період каденції кабінету «цанковістів» у 1901–1903 рр. зовнішній курс Болгарії набув більш проросійських рис. Стамболівці критикували за це владу та наполягали на активізації західного вектора [266, 1902, 15. V], але затятий «русофіл» С. Данев не змінив вектор політики. Наприкінці весни 1902 р. уряд уклав із Санкт-Петербургом таємну військову конвенцію, у такий спосіб нейтралізувавши підписаний двома роками раніше аналогічний договір між Румунією і Австро-Угорщиною та заручившись гарантіями від Росії у її сприянні вирішенню проблеми з отриманням кредиту в банківських установах Парижа, тобто Болгарія формально приєдналася до франко-російського союзу [439, с. 263].

1903 року стамболівці отримали нагоду реалізувати на практиці закладену їхнім фундатором концепцію політики, яка полягала у зміцненні державного суверенітету та уникненні нав'язливої опіки Росії [223, с. 465]. З поверненням НЛП до влади відбулась чергова переорієнтація на Німеччину і Австро-Угорщину. Однак упродовж 1903–1908 рр. відносини між Софією і країнами Троїстого союзу складалися вкрай невдало, хоча й продовжували підтримуватися, оскільки їм віддавав перевагу і князь Фердинанд, який був прибічником тісної співпраці з Віднем та Берліном. Проте бажання монарха й уряду входили у дисонанс з агресивними устремліннями дуалістичної імперії на Балканах.

Відень очікував слушного моменту, щоб втрутитися у боротьбу за османську спадщину, сподіваючись юридично оформити приєднання окупованої ним з 1878 р. Боснії і Герцеговини, та забезпечити собі вихід до Егейського моря за рахунок Македонії з портом Салоніки. Ці плани створювали загрозу досягненню головної мети болгарської політики – втіленню в життя Сан-Стефанського державного проекту. Протилежні інтереси Відня і Софії визначили ставлення дипломатії дуалістичної імперії до претензій князівства на територію європейських вілаєтів Османської імперії [442, с. 150]. У підготовці Іллінденсько-Преображенського повстання, яке вибухнуло влітку 1903 р., Австро-Угорщина

звинуватила уряд Р. Петрова. За її версією, Софія, провокуючи дестабілізацію в Македонії і Східній Фракії, керувалася національними, а не гуманістичними принципами, а тому збройний виступ не заслуговував на підтримку світової спільноти [259, 1903, 10. XII]. Відень назвав виправданим розміщення Портою військ вздовж кордону з князівством у вересні 1903 року [496, p. 31].

Виступивши одним із ініціаторів Мюрцштезького проекту реформ*, Австро-Угорщина розраховувала позбавити Болгарію можливості втручатися у вирішення македонської проблеми. Будь-яка активність князівства за нових обставин розцінювалася як намагання зашкодити імплементації перетворень. Під тиском Відня не набув чинності укладений у березні 1904 р. таємний договір між Болгарією і Сербією, адже передбачену ним військову конвенцію Софія й Белград так і не підписали.

Незважаючи на очевидну неприхильність Відня, уряд Р. Петрова намагався поліпшити двосторонні зв'язки. Великі надії він покладав на зустріч Франца Йосифа і Фердинанда, заплановану на 30 серпня 1904 р. у столиці Австро-Угорщини. Напередодні провладний орган друку пророчив, що зазначена подія стане поворотним моментом у відносинах між країнами [266, 1904, 28. VIII]. Однак сподівання стамболівців не справдилися. Австро-Угорщина розглядала Болгарію як конкурента на Балканах та не поспішала йти на зближення з нею. Врешті-решт Софія почала пошук інших партнерів на міжнародній арені. При цьому її спроби порозумітися з будь-якою іншою державою регіону непокоїли Відень. Щоб змусити князівство відмовитися від митного союзу із Сербією та унеможливити співпрацю між ними у військовій сфері, дуалістична імперія застосовувала дипломатичні інтриги та заходи, спрямовані на послаблення економіки Софії. У 1905 р. вона відмовилася підписувати ветеринарну конвенцію про імпорт яловичини із князівства, завдавши збитків сільськогосподарським

* Розроблена у місті Мюрцштег спільно з Російською імперією та обнародувана 3 жовтня 1903 р. програма, яка передбачала дворічний контроль за діяльністю головного турецького інспектора Хальмі-паші у Македонії з боку австрійського і російського цивільних інспекторів, реорганізацію османської жандармерії, новий адміністративний устрій області, реформування судових установ, створення міжнародної комісії для розгляду справ учасників Іллінденсько-Преображенського повстання тощо. План реформ підтримали всі країни-підписанти Берлінського трактату, окрім Німеччини. Остання з обуренням сприйняла пропозиції Відня і Санкт-Петербурга, оскільки ревниво ставилася до виконання угод 1878 р.

виробникам і торговцям Болгарії. З цього приводу газета «Нов век» писала, що Відень грає не за правилами, тому кабінету Р. Петрова у протистоянні з ним треба бути послідовним при захисті національних інтересів [266, 1905, 30. XII].

Тим часом невдоволення Австро-Угорщини діями князівства зростали. Імперію Габсбургів непокоїло збільшення об'єму французьких поставок озброєння Болгарії [74, с. 147]. Щоб завадити розвитку стратегічного партнерства Софії і Парижа у військовій сфері, Відень на початку 1906 р. звернувся до великих держав із заявою про недотримання князівством статті 8 Берлінського трактату та необхідність впливу на нього з метою примусити діяти згідно з лише діючими торговими угодами між Портою й іноземними країнами та не укладати будь-які інші без відома свого сюзерена. На той момент Болгарії вдалося звільнитися від обтяжливих умов режиму капітуляцій, підписавши чимало паритетних договорів з різними державами. Відень пропонував анулювати їх, однак ця пропозиція не знайшла підтримки. Ускладнення взаємин між Софією і Віднем цинічно коментувалося «народняками», які висміювали «неспроможність улюбленців Австро-Угорщини – послідовників Стамболова – порозумітися зі своєю покровителькою» [273, 1906, 11. I].

Іншим чинником, котрий вплинув на погіршення двосторонніх відносин, стало посилення боєздатності болгарського війська, що суперечило планам Австро-Угорщини. Відень заважав кабінету Р. Петрова реформувати збройні сили князівства. За вказівкою А. Ґолуховського саботувалося транспортування через територію імперії призначених Софії зброї і армійського спорядження, а навчальні заклади обмежували зарахування болгар на військові спеціальності.

Водночас Відень не залишав спроб залучити Болгарію у сферу свого впливу. В липні 1906 р. до столиці Австро-Угорщини з візитом прибув керівник МВС князівства Д. Петков. Під час зустрічей місцеві політики намагалися переконати гостя у доброзичливості імперії, однак Д. Петков з недовірою сприйняв ці запевнення. Виступаючи восени у парламенті, він не зміг назвати жодної з ознак зміни зовнішньої політики Відня щодо Болгарії, вважаючи, що ставлення імперії до князівства продовжувало залишатися негативним [475, с. 293].

Звістку про призначення 24 жовтня 1906 р. головою МЗС Австро-Угорщини графа А. фон Еренталя у Болгарії зустріли з ентузіазмом, сподіваючись на тісну співпрацю між країнами [266, 1906, 27. XI]. Проте, незважаючи на оптимістичні заяви провладної партії, кабінет Д. Петкова не проявляв активність у налагодженні відносин з Віднем. У травні 1907 р. вдалось лише домовитися про обмеження режиму капітуляцій, і то тільки завдяки клопотанням Фердинанда перед імператором Австро-Угорщини. У липні того ж року Кобург в черговий раз домігся аудієнції у Франца Йозефа, розраховуючи на його сприяння у вирішенні на користь Софії македонської проблеми, однак зустріч монархів не дала позитивних результатів [266, 1907, 27. VII].

Австро-Угорщина продовжувала дотримуватися усталеної стратегії поведінки у відносинах з князівством. Вдаючись до незначних поступок, Відень розраховував утримувати Софію під своїм впливом. Реальна підтримка реалізації інтересів Болгарії залишалася декларативною, адже саме тоді А. фон Еренталь готувався зміцнити позиції Відня на Балканах за рахунок будівництва залізниці у Боснії і Герцеговині та просування до Егейського моря. Кабінет П. Гудева тверезо оцінював взаємини з Австро-Угорщиною, вважаючи, що Відень ніколи нічого не робив заради втілення в життя прагнень Болгарії, а його істинною метою було запобігання утворенню болгарсько-сербського союзу [442, с. 153].

В період правління стамболівців у 1903–1908 рр. важливе місце в політиці Софії займали болгарсько-німецькі відносини. Союзник дуалістичної імперії Берлін підтримував позицію Відня на Балканах; курс Софії часто сприймався ним негативно. Під час Іллінденсько-Преображенського повстання 1903 р., причиною якого уряд рейхсканцлера Б. фон Бюлова вважав інтриги болгарської влади, дипломатія Німеччина навіть підбурювала Порту окупувати її колишню автономну провінцію – Східну Румелію [74, с. 150].

Надалі відносини між країнами складалися суперечливо. Німецька імперія схвалила порозуміння 26 березня 1904 р. Софії зі Стамбулом після минулорічної кризи. Кабінет Б. фон Бюлова висловлював бажання сприяти болгарському уряду в його міжнародній політиці. Однак риторика Берліна дещо змінилася вже через

чотири дні вслід за інформацією про укладання між Белградом і Софією союзного договору, а більш кардинально – після підписання 9 липня 1905 р. митної угоди, хоча ці домовленості й не були втілені в життя через протидію Відня [439, с. 185]. Критикуючи владу князівства за зближення із Сербією, Німеччина все ж скористалася суперечностями у відносинах Австро-Угорщини з балканськими країнами та посилила співпрацю з Болгарією у сфері економіки [442, с. 152].

Починаючи з 1904 р., між Софією і Берліном зміцнішали також політичні зв'язки. Німеччина дала згоду на відкриття 18 серпня у своїй столиці болгарського дипломатичного агентства. У січні 1905 р. відбулася зустріч імператора Вільгельма II з князем Фердинандом, під час якої болгарському монарху було влаштовано величний прийом [266, 1905, 31. I].

Втім, незважаючи на обопільні декларації добрих намірів, залишалася невирішеною низка проблем у взаєминах. Болгарія була незадоволена негативним ставленням Берліна до проголошення 1908 р. її незалежності. У свою чергу імперію Гогенцоллернів дратувала співпраця Софії і Парижа, яка зводилася не лише до постачань князівству озброєння, а й кредитування його економіки банками з берегів Сени [497, а. е. 2446, л. 35].

1907 року німецька дипломатія вела подвійну гру по відношенню до Болгарії. Підтримуючи приготування Софії до можливого воєнного протистояння зі Стамбулом, Берлін водночас намагався завадити озброєнню князівства. Під тиском уряду Б. фон Бюлова компанія «Friedrich Krupp» затримувала поставки зброї у Болгарію, забезпечуючи перевагу над нею Османської імперії, яка безперебійно забезпечувалася німецьким військовим оснащенням. На завершальному етапі правління стамболівців ані Софія, ані Берлін не зробили жодного кроку до поліпшення відносин.

Князівство підтримувало політичні зв'язки й з іншою представницею Троїстого союзу – Італією. Активізації партнерства між країнами посприяло відкриття у вересні 1903 р. в Римі болгарського дипломатичного агентства. Важливу роль у розвитку взаємин зіграв візит князя Фердинанда навесні 1905 р. до столиці королівства [266, 1905, 1. IV].

Маючи на меті розширення впливу в Адріатиці, Рим негативно сприймав аналогічні прагнення своєї союзниці Австро-Угорщини. Він розглядав Болгарію як противагу Відню на Балканах та з розумінням ставився до бажання стамболівського кабінету проводити самостійний курс. Італійська дипломатія безкомпромісно відносилася до можливого утворення союзу балканських країн, адже він міг стати конкурентом Риму в боротьбі за домінування у Південно-Східній Європі. Саме тому держава не схвалювала болгарсько-сербське зближення у 1904 році [497, а. е. 2122, л. 35].

Непослідовність Італії, яка де-юре була союзницею Австро-Угорщини, а де-факто не приховувала своїх протиріч з Віднем, а також достатньо слабкі у порівняні з іншими великими державами позиції королівства на міжнародній арені визначили той факт, що уряди НЛП не розраховували на підтримку своїх намірів з боку Рима та не приділяли уваги розвитку зв’язків з Італією.

У 1903–1908 рр. важливе місце в міжнародній політиці князівства займали відносини з Францією, котра на початку XX ст. шляхом залучення Болгарії у сферу своїх інтересів прагнула обмежити вплив Австро-Угорщини і Німеччини на Балканах. Париж залишався партнером Софії, частка інвестицій якого у господарство князівства була найбільшою серед усіх великих держав. Вказані факти стали вирішальними при визначенні вектора зовнішньої діяльності стамболівців та наміру розвивати співпрацю з Третьою республікою.

З початком Іллінденсько-Преображенського повстання Франція виступила за мирне розв’язання ситуації та підтримала запропонований Австро-Угорщиною і Росією Мюрцштезький проект реформ у Македонії. Така позиція Парижа розчарувала декого із членів правлячої партії, які розраховували на поглиблені перетворення в європейських вілаєтах Османської імперії [56, с. 244]. Та все ж стамболівці не втрачали надій на підтримку Франції. У жовтні 1903 р. за ініціативою уряду Р. Петрова до Парижа відбула очолювана професорами І. Георгієвим і Л. Милетичем делегація із представників інтелігенції з метою переконати французьку владу в необхідності забезпечити автономію Македонії. Як і за часів правління С. Стамболова НЛП намагалася не дратувати Порту

офіційними переговорами з великими державами з питань вчинення тиску на неї, тому паризькій місії було забезпечено вигляд громадської ініціативи. Починання мало певні наслідки. Прагнучи відігравати активну роль у нагляді за здійсненням Стамбулом перетворень у своїх європейських володіннях, французька дипломатія взяла на озброєння стратегію якнайшвидшого досягнення болгарсько-турецького порозуміння у спірних питаннях, що мало знизити небезпеку виникнення війни на Балканах. Усвідомивши позицію Парижа, кабінет Р. Петрова утвердився в думці про необхідність покращення відносин з Портою [56, с. 245].

Франція схвально зустріла болгарсько-сербське зближення 1904–1905 рр. Третя республіка вбачала у ньому перепону на шляху австро-німецької експансії в Південно-Східній Європі. У свою чергу, стамболівці створювали позитивний образ Франції як держави, котра підтримувала князівство на міжнародній арені [266, 1904, 5. VII]. У 1904 і 1907 роках фракція НЛП в XIII ЗНЗ одностайно проголосувала за ініціативи урядів отримати у фінансової групи «Paribas» два кредити, які мали бути направлені на закупівлю у Франції зброї та військового спорядження. Після 1904 р. між країнами пожвавилися культурні зв’язки. У Софії і Пловдиві розпочали роботу просвітницькі товариства, котрі популяризували французьке мистецтво. Столичний університет регулярно відвідували професори відомих науково-освітніх закладів Парижа, Ліона і Нанта.

Проте загалом балканські справи були другорядними у французьких пріоритетах. Про це свідчить інформація, яка надходила з Парижа у Софію від болгарського дипломатичного агента Д. Станчова. За його визначенням, станом на 1908 р. МЗС Третьої республіки не проявляло активності у вирішенні проблем Південно-Східної Європи, інтерес відомства носив абстрактний характер, а французькі дипломати підтримували позицію союзників по «Сердечній угоді» [454, а. е. 37, л. 6].

Період правління урядів НЛП у 1903–1908 рр. збігся зі змінами у зовнішній стратегії Великої Британії. Перед загрозою поступової втрати міжнародного лідерства й звань «володарки морів» і «майстерні світу» країна відмовилася від традиційної для себе упродовж тривалого часу політики «блискучої ізоляції».

Врегулювавши у 1904 р. суперечності з Парижем в Африці, Північній Америці, Азії і південно-західній частині Тихого океану та у 1907 р. із Санкт-Петербургом в Азії, Лондон уклав союз із континентальними державами й активізував діяльність на Балканах. Останнє могло посприяти кабінету Р. Петрова, адже створювало можливість для реалізації тактики лавірування з використанням у власних інтересах протиріч між Великою Британією і Австро-Угорщиною.

З перших днів свого перебування при владі уряд стамболівців намагався налагодити контакти з дипломатією Сполученого Королівства. У травні 1903 р. болгарський посланник в Оттоманській Порті Г. Начович під час зустрічі у Стамбулі з британським послом в Османській імперії сером Н. О'Конором висловив сподівання на плідну співпрацю з Лондоном. Британська сторона з розумінням поставилася до цього прохання. 26 липня кабінет А. Бальфура надіслав князівству пропозицію відкрити дипломатичне агентство у столиці Сполученого Королівства. 3 вересня ідею було реалізовано [497, а. е. 1911, л. 15].

Після спалаху в липні – жовтні 1903 р. збройних виступів у Македонії і Східній Фракії діалог між країнами пожвавився. Урядовці, а також відомі члени правлячої у Болгарії партії постійно обмінювалися думками та консультувалися стосовно міжнародної ситуації з тогочасним британським посланником у Софії сером Д. Б'юкененом. У бесідах впливовий дипломат, котрий доброзичливо ставився до князівства та схвалював політику стамболівців, аби вселити у співрозмовників оптимізм і віру в майбутнє, з особливою повагою згадував С. Стамболова, якого знав особисто та був високої думки про здібності болгарського державника [263, с. 17].

Під час повстання 1903 р. Лондон закликав князівство запастися терпінням, утриматися від кардинальних кроків, спробувати порозумітися зі Стамбулом та не зважати на інтриги Австро-Угорщини й Росії, обіцяючи підготувати альтернативний Мюрцштезькому проект реформ, який гарантував би Македонії реальну автономію [498, с. 157]. Втім, подібні заяви Лондона лише підштовхували Болгарію до активізації зовнішньополітичної діяльності.

Деякі ініціативи князівства не знаходили розуміння у Великої Британії. Укладання таємного союзу (1904 р.) та митної угоди (1905 р.) між Болгарією і Сербією викликало роздратування Лондона. Хоча альянс Белграда й Софії і був спрямований проти розширення австро-угорського впливу, що відповідало британським інтересам, уряд А. Бальфура негативно ставився до зближення балканських країн, розцінюючи його як результат зусиль Санкт-Петербурга. Замість пошуку порозуміння із Сербією Лондон рекомендував князівству розвивати взаємозв'язки з Румунією – тогочасним противником Росії [499, с. 136].

Упродовж правління кабінету Р. Петрова Фердинанд у 1903 і 1905 роках побував у Лондоні. В обох випадках це викликало незадоволення проросійських політичних сил, які вважали Сполучене Королівство ворогом Санкт-Петербурга. «У той час як Росія стараннями Великої Британії зазнає військових невдач на Далекому Сході, – заявляли опозиційні депутати ЗНЗ, – наш монарх відвідує Туманний Альбіон» [396, с. 126]. Стамболівці ж підтримували Фердинанда, захищаючи його він нападок опонентів. Вони наголошували на вигодах, які могла отримати Софія від співпраці з Лондоном, і серед них – дипломатичне сприяння намірам проголосити незалежність Болгарії [266, 1905, 28. II].

Сподівання на допомогу Сполученого Королівства у вирішенні македонського питання уряд НЛП утратив 1907 р., коли Велика Британія, утворивши разом із Францією і Росією Антанту, почала триматися спільного курсу, в тому числі й у балканських справах. Стамболівці зустріли ці зміни насторожено, вбачаючи у них загрозу добрим взаєминам Лондона і Софії [259, 1908, 29. VII]. Проросійські ж партії реагували на зближення Великої Британії і Росії з ентузіазмом, підкреслюючи можливості, котрі відкривала ця подія для задоволення болгарських інтересів [273, 1907, 25. VIII].

Перебування при владі кабінету А. Малинова та опозиційна діяльність НЛП супроводжувалися Балканською кризою, спричиненою проголошенням 22 вересня 1908 р. незалежності Болгарії, анексією два дні потому Боснії і Герцеговини Австро-Угорщиною та приєднанням 12 жовтня острова Крит до Греції. НЛП була серед тих політичних сил, які вітали позбавлення країни статусу

васала [266, 1908, 23. IX] й засуджували західноєвропейські держави, котрі не схвалювали цей акт.

23 вересня 1908 р. дипломатичний посланник Болгарії у Великій Британії Д. Станчов надіслав міністру закордонних справ і віросповідань С. Паприкову телеграму, в якій дав оцінку ставленням Лондона і Парижа до подій у князівстві. Він повідомляв, що Франція доброзичливо сприйняла проголошення Софією незалежності. Сполучене Королівство ж було незадоволене не стільки цим фактом, скільки закулісними домовленостями між Болгарією і Австро-Угорщиною, у тому числі й конфіденційним візитом Фердинанда до Відня, де той отримав запоруку в підтримці своїх намірів. Д. Станчову довелося переконувати Форин-офіс, що його країна діяла на власний розсуд, без зовнішнього тиску на неї [454, а. е. 38, л. 13]. Зусилля дипломата виявилися марними. Велика Британія негативно відреагувала на порушення статус-кво на Балканах, залишивши за собою право подальших прохолодних відносин з Болгарією. Для НЛП така позиція Лондона стала неочікуваною, що вилилося у газетних публікаціях, котрі містили з цього приводу розчарування [266, 1908, 26. IX].

Що ж стосується країн Троїстого союзу, то вони з розумінням поставилися до ініціативи Софії. Італійський сатиричний журнал «Il Papagallo» опублікував карикатуру, присвячену цій події. На ній акт 22 вересня 1908 р. представлено як відродження духу політики С. Стамболова, а Відень постає в образі основної сили, котра допомогла прагненням Болгарії [500]. У свою чергу стамболівці возвеличували роль дуалістичної імперії у проголошенні незалежності князівством. Газета «Нов век», дорікаючи чинній владі недооцінкою допомоги Відня, констатувала: «Від Австро-Угорщини теперішній Болгарії не надходить жодної загрози…, та й раніше від неї ми отримували підтримку в реалізації наших прагнень» [266, 1909, 9. I, 25. II].

А от анексію Австро-Угорщиною Боснії і Герцеговини члени НЛП засудили, назвавши цей акт грабіжницькою акцією, котра завдасть шкоди прагненням Болгарії. На їх думку, дуалістична імперія, позбавивши Белград надії отримати Боснію і Герцеговину, тим самим підштовхувала його до спроб загарбати

Македонію та спровокувала зіткнення інтересів Болгарії і Сербії [266, 1909, 20. II]. Невдоволення стамболівців викликала також виплата Австро-Угорщиною компенсації Оттоманській Порті у розмірі 2 млн 500 тис. фунтів стерлінгів за анексовану територію. Вони вважали, що дії Відня створили небажаний для Болгарії прецедент, оскільки одразу після цього Стамбул зажадав відшкодування і від Софії, яка проголосила незалежність та відмовилася сплачувати щорічну данину. «Вчинок дуалістичної імперії, – йшлося в одній зі статей „Нов век“, – зашкодив нашим інтересам» [266, 1909, 5. I].

Хоча зв’язок між проголошенням незалежності князівства й загарбанням Боснії і Герцеговини був очевидним, НЛП розглядала ці події окремо. Намагаючись зберегти позитивний імідж Австро-Угорщини в очах громадськості, стамболівці свідомо ігнорували той факт, що під час підготовки анексії Відень заохочував Софію до зміни нею свого міжнародного статусу, адже за задумом його дипломатії ініціатива у порушенні Берлінського трактату мала належати саме Болгарії. Досягнувши першочергової цілі, імперія Габсбургів реалізувала свій замисел вже наступного дня.

Після завершення навесні 1909 р. Балканської кризи НЛП продовжувала неоднозначно ставитися до політики Австро-Угорщини. Увага партії зосереджувалася на спробах імперії залучити до табору Центральних держав балканські країни. Восени 1910 р. в одній зі статей газети «Нов век» вказувалося на зусилля Відня у формуванні турецько-румунського союзу, спрямованого проти Болгарії. Стамболівці вважали, що у такий спосіб австро-угорська дипломатія здійснювала тиск на Софію з метою схилити її до співпраці з Троїстим союзом та закликали уряд А. Малинова підтримати прагнення Відня. Вони високо оцінювали професійні якості керівника МЗС графа А. фон Еренталя, порівнюючи його з німецьким канцлером О. фон Бісмарком, проте уникали згадок про роль міністра у підготовці анексії Боснії і Герцеговини [266, 1910, 20. IX].

Розвиток взаємин з іншими великими державами викликав незадоволення стамболівців. Причину невдалої діяльності вони вбачали у недостатній компетентності й пасивності представників кабінету А. Малинова. Зокрема,

затягування з підписанням консульської конвенції [497, а. е. 1911, л. 4] та угоди по екстрадиції [318, а. е. 1885, л. 2] з Німеччиною, на їх думку, було наслідком низького фахового рівня болгарських урядовців і дипломатів [266, 1910, 20. V]. Наступники С. Стамболова критикували безініціативність Софії на міжнародній арені у той час, коли сама ситуація на Балканах відкривала можливості для діалогів стосовно вирішення македонської проблеми. Молодотурецька революція та загострення вірменського питання у 1908 р. сприяли активізації переговорів з Лондоном, Парижем і Віднем про надання автономії європейським вілаєтам Османської імперії [266, 1908, 24. VII]. Однак, за визначенням членів НЛП, при демократах Болгарія перетворилася на неспроможну до захисту національних інтересів державу, яку провідні країни світу просто ігнорували [266, 1910, 5. IX].

Стамболівці продовжували демонструвати схильність до західного вектора зовнішнього курсу, що простежується у політиці пам’яті щодо їх засновника. У промові з нагоди річниці від дня смерті С. Стамболова Н. Генадієв підкреслював, що у 1886–1894 рр. Софії допомогло заступництво великих держав, які не дозволили Росії втілити в життя агресивні плани відносно Болгарії [263, с. 31].

Велика Британія і Франція підтримували розпочаті наприкінці 1910 р. переговори між Софією і Белградом з питань утворення союзу, адже такий альянс перекривав шлях Німеччині, Австро-Угорщині й Італії до Оттоманської імперії. Сербсько-болгарське зближення активізувалося під час правління уряду І. Гешова восени 1911 р., коли відбувалося італійсько-турецьке воєнне протистояння. Орієнтація кабінету «народняків» – «цанковістів» у зовнішній політиці на Париж, Лондон і Санкт-Петербург не знаходила схвалення з боку стамболівців, більшість яких закликала тримати курс на країни Троїстого союзу [266, 1911, 10. VII]. Влада ж, навпаки, робила ставку на держави Антанти, заявляючи, що зближення князівства з дуалістичною імперією за часів прем’єрства С. Стамболова не мало позитивних наслідків для Софії [273, 1912, 9. II].

У вересні 1912 р. за дипломатичного сприяння Антанти остаточно сформувалася антитурецька Балканська ліга у складі Болгарії, Сербії, Греції і Чорногорії. Її слід розглядати і як блок, створений для протидії розширенню

впливу Відня у Південно-Східній Європі. Так, підписана 29 квітня 1912 р. сербсько-болгарська військова конвенція, котра стала доповненням попереднього міждержавного договору від 29 лютого того ж року, передбачала надання Софією допомоги Белграду у випадку агресії проти нього Австро-Угорщини [501, с. 222]. Схвальна реакція стамболівців на утворення союзу, під час якої вони не звертали увагу громадськості на роль Антанти у формуванні альянсу, була явно запізнілою. Це пояснюється тим, що переговори про створення союзу проводилися таємно, тому про них довго не було відомо широкому загалу, а кабінет І. Гешова маскував свої наміри доброзичливим ставленням до всіх великих держав.

У цей період Троїстий союз і Антанта продовжували відстоювати збереження існуючого статус-кво у Південно-Східній Європі. Велика Британія, Франція і Росія розраховували використати Балканський союз для протидії Австро-Угорщині, а Центральні держави прагнули нейтралізувати альянс як потенційно небезпечну для себе силу. При цьому кожна із сторін намагалася запобігти збройному конфлікту [457, с. 217]. Не зважаючи на домінуючі в європейських столицях настрої серед правлячих кіл, Болгарія готувалася до війни з Османською імперією. НЛП була серед політичних сил, котрі завзято ратували за її початок.

Під час воєнних дій з 26 вересня 1912 р. по 17 травня 1913 р. великі держави уважно стежили за подіями на Балканах. Країни Антанти мали намір утримати Болгарію під своїм впливом. Водночас Велика Британія і Франція, намагаючись захистити власні економічні інтереси в Османській імперії, були зацікавлені в її життєздатності як держави. Німеччина і Австро-Угорщина шукали можливості для розколу Балканського союзу, переорієнтації Болгарії на Троїстий союз та збереження територіальної цілісності Оттоманської Порти. З цією метою вони переконували Софію припинити бойові дії та підписати сепаратний мир зі Стамбулом [502, с. 89].

В деяких міжнародних питаннях, пов’язаних з Балканами, великі держави мали спільну думку. Наприклад, у їхні плани не входило завоювання болгарським військом Стамбула. В європейських столицях поблажливо відреагували на наміри Румунії отримати Південну Добруджу як компенсацію за нейтралітет у Першій

Балканській війні. Таке бажання догодити Бухаресту пояснювалося прагненнями Антанти і Троїстого союзу залучити північну сусідку Болгарії у сферу свого впливу. Також всі вони, окрім Росії, виступили проти надання Сербії виходу до Адріатичного моря, підтримавши утворення незалежної Албанії. Останнє ускладнило і без того напружені взаємини між Софією і Белградом, оскільки, усвідомивши неможливість реалізації своїх планів, Сербія зажадала перегляду домовленостей з Болгарією про розподіл Македонії. На Лондонській конференції, що розпочалася 3 грудня 1912 р. та мала підбити підсумки збройного протистояння, суперечності між двома країнами проявилися у повній мірі.

Післявоєнну угоду було підписано під тиском великих держав 17 травня 1913 р. Вона передбачала встановлення болгарсько-турецького кордону у Східній Фракії по лінії Енос – Мідія. Великі держави залишили за собою прерогативу вирішення долі Албанії та островів Егейського моря, окрім Криту [478, с. 213]. Питання щодо майбутнього Македонії, яка була окупована трьома державами, залишилося відкритим. Кордони між зонами, що контролювалися Болгарією, Сербією і Грецією, не співпадали за розмірами із вказаними у союзному договорі* від 29 лютого 1912 р. між Белградом і Софією. В європейських столицях так і не виробили спільної позиції щодо вказаної проблеми. Відень і Берлін заявляли про готовність підтримати Болгарію в її прагненні приєднати «безспірну зону» Македонії, чим підсилювали войовничість правлячих кіл країни. А от Лондон і Париж схиляли Белград і Софію до компромісу, проте чіткого плану, як це зробити, не мали. Британська і французька дипломатії схвально поставилися до сербських претензій, чим спричинили негативну реакцію Болгарії [416, с. 326]. Врешті-решт держави Троїстого союзу домоглися свого. 16 червня 1913 р. наступом болгарських військ на сербські позиції у Македонії без оголошення війни розпочалося міжсоюзницьке збройне протистояння, яке стало наслідком

* У статті 2 секретного додатка до сербсько-болгарської угоди зазначалося, що після завершення бойових дій «у випадку неможливості автономії Македонії» Болгарія отримає приблизно дві третини її території, розташованої на південному сході від лінії Крива Паланка – Охрид («безспірна зона»). 1/3 частина області – «спірна зона» – могла бути передана як Сербії, так і Болгарії або поділена між ними. Долю останньої, у разі протиріч між Белградом і Софією, передбачалося вирішити за арбітражу російського імператора Ніколая II.

неврегульованих територіальних питань в регіоні та припинило існування Балканської ліги. Цього разу Софія наодинці протистояла недавнім союзникам.

Черговий воєнний конфлікт у Південно-Східній Європі виявився нетривалим. Новоутворений 4 липня 1913 р. уряд В. Радославова вже після двох тижнів перебування при владі запропонував перемир'я. Цей крок зумовили відчутні поразки, низький моральний дух військовослужбовців та втручання у війну Румунії і Османської імперії, котрі скористалися складним становищем Болгарії й розпочали агресію проти неї. За результатами підписаного 28 липня 1913 р. Бухарестського мирного договору між Болгарією та Румунією, Сербією, Грецією і Чорногорією царство втратило майже всю Македонію, окрім її північно-східної частини – Піринського краю, а також Південну Добруджу, що перейшла під юрисдикцію Румунії [503, с. 480]. Укладена 16 вересня Константинопольська мирна угода передбачала повернення Османській імперії частини Східної Фракії з містом Адріанополь [504, с. 224].

Під час підписання договорів Німеччина і Австро-Угорщина не забезпечили Болгарії обіцяної підтримки, а замість цього посприяли Порті приєднати до неї частину Східної Фракії. Велика Британія і Франція захищали інтереси Греції при вирішенні долі порту Кавала. Отже, у болгарської сторони були підстави звинувачувати у національній катастрофі 1913 р. і Центральні держави, і Антанту. Однак експансивні прагнення частини істеблішменту країни актуалізували пошук впливових покровителів на міжнародній арені. Військово-політичні блоки ж змагалися між собою за прихильність болгарської політичної еліти. Приєднання Софії до одного із альянсів могло стати вирішальним у їхньому протистоянні.

Пропозиції з європейських столиць провокували суперечності серед провладних і опозиційних сил країни. «Петковісти», представники яких входили до складу уряду В. Радославова, схвалювали його зовнішній курс, позиціонували себе послідовниками С. Стамболова та виступали за союз із Австро-Угорщиною. Доводячи свою правоту, вони заявляли, що держави Антанти підтримували Сербію, а тому не могли гарантувати безпеку Болгарії [266, 1914, 12. VII]. Однодумці Н. Генадієва, який 17 грудня 1913 р. залишив міністерський пост, не

мали чіткої позиції щодо орієнтації Софії. Після початку 15 червня 1914 р. воєнного протистояння між Австро-Угорщиною і Сербією одні з них виступали за нейтралітет Болгарії, інші закликали готуватися до чергового конфлікту, щоправда не уточнюючи на чиєму боці [269, 1914, 15. X]. Все це вказує на невизначеність угруповання у виборі союзників.

Вже наприкінці 1914 р. Н. Генадієв почав віддавати перевагу зближенню з Антантою. Саме цей факт визначив задум царя і голови уряду задіяти політика у переговорному процесі з Італією і Францією, у той час як аналогічні діалоги проводилися з Німеччиною і Австро-Угорщиною. Двостороння дипломатія відкривала для Софії можливість отримати більше преференцій від приєднання до тієї чи іншої коаліції. У січні – лютому 1915 р. лідер НЛП зі спеціальною місією побував у Римі. Основна мета цієї поїздки полягала у забезпеченні підтримки з боку нейтральної Італії у протистоянні з Грецією і Сербією навколо македонського питання. На той час королівство, яке на зламі XIX–XX ст. почало переорієнтовувати свій курс та дистанціюватися від союзників, залишалося членом Троїстого союзу, але поступово зближувалося з Францією і Великою Британією. Представники уряду А. Саландри відмовилися задовольнити прагнення Софії та через болгарського посланника порадили долучитися його країні до Антанти [402, а. е. 48, л. 61–64]. Наступним пунктом призначення лідера стамболівців став Париж, де він зустрівся з прем’єр-міністром Т. Делькассе й іншими французькими політиками, котрі також переконували Н. Генадієва у необхідності приєднання Болгарії до Франції, Великої Британії і Росії [505, с. 30].

Після двомісячного перебування за кордоном голова ЦБ НЛП представив членам уряду доповідь, в якій обґрунтував доцільність співпраці Софії з країнами Антанти. На його думку, станом на початок 1915 р. тенденція збільшення числа союзників Лондона, Санкт-Петербурга і Парижа, з урахуванням великої вірогідності приєднання Італії, Румунії і Греції, не залишала гарантій перемоги Троїстого союзу. До того ж на той час війська дуалістичної імперії застрягли на підступах до Сербії, а німецькі армійські підрозділи не могли просунутися на Західному фронті [505, с. 81]. Н. Генадієв був переконаний, що навіть за умови

малоймовірного успіху Центральних держав Болгарія не матиме зиску з цього, оскільки Відень за підтримки Берліна встановить на Балканах вигідний для себе статус-кво, який суперечить болгарським інтересам. Натомість альянс з Антантою зведе до мінімуму потенційну загрозу з боку Австро-Угорщини [506, с. 69].

Іншим доцільним для Болгарії варіантом поведінки на міжнародній арені лідер НЛП вважав збереження нейтралітету. І першу, і другу версії подальших кроків розділяло чимало дипломатів і державних діячів, наприклад, Д. Станчов, який на той час служив послом у Франції та був противником участі країни у війні [454, а. е. 37, л. 2], а також «народняк» І. Гешов, «цанковіст» С. Данев і демократ А. Малинов, котрі демонстрували проантантівські настрої. Однак позиція уряду і монарха залишалася прямо протилежною.

Представники провладних сил відмічали раптовий поворот у поглядах Н. Генадієва щодо зовнішнього курсу Болгарії. «Петковісти» називали безпідставними прогнози голови ЦБ партії про перемогу Антанти у війні, заявляючи, що його стратегія поведінки визначена прагненням повернутися у міністерське крісло [266, 1915, 14. VII]. Осудили переміну в судженнях Н. Генадієва і проросійські організації. На їх думку, він продемонстрував відхід від історичних традицій НЛП, а також зневагу до пам’яті С. Стамболова, перед яким приклонялися навіть недруги [264, с. 9].

Виправдовуючи позицію свого лідера, «генадієвісти» зазначали, що кожна партія має реагувати на зміни політичної ситуації, а коли її програма й ідеологічні засади застаріли, необхідно формувати нові актуальні пропозиції суспільству [264, с. 11]. При цьому в червні – липні 1915 р. очевидною була їх невпевненість у виборі стратегії поведінки, що простежується у публікаціях газети «Воля», де час від часу висловлювалися сумніви у можливості альянсу з Антантою та містилися заклики до зближення з Німеччиною [269, 1915, 6. VI, 1. VII, 31. VII].

Наприкінці літа внаслідок запропонованих Францією, Великою Британією і Росією більш прийнятних умов союзу, а також активізації інших опозиційних сил країни «генадієвісти» остаточно визначилися зі своїми поглядами. У серпні вони долучилися до агітації за приєднання Болгарії до Антанти [269, 1915, 12. VIII].

Критикуючи курс уряду В. Радославова, прибічники Н. Генадієва разом з депутатами інших фракцій зверталися до голови уряду з проханням оприлюднити інформацію про міжнародне положення, в якому знаходилася країна, та розкрити плани Ради міністрів щодо реалізації зовнішньої політики [295, а. е. 13, л. 189а].

Та все ж влада Болгарії ставилася до переговорів з Антантою лише як до можливості виграти час та виторгувати у Берліна і Відня якомога більше преференцій. Це підтверджує лист болгарського посла у Санкт-Петербурзі М. Маджарова до В. Радославова. В ньому пропозиції Великої Британії, Франції і Росії про приєднання Софії до «Сердечної угоди» розцінюються як намагання запобігти залученню царства до Троїстого союзу. «Великі держави зацікавлені у нас менше, аніж ми в них, – наголошує дипломат, – тому всі їхні обіцянки не варто сприймати всерйоз» [295, а. е. 13, л. 193].

Проте «генадієвісти» продовжували схилятися до варіанта коаліції з Антантою, на що вказує їх причетність до «деклозієрової афери». Водночас уряд В. Радославова за підтримки «петковістів» планомірно наближався до укладання союзу з Центральними державами. Альянс було оформлено 24 серпня 1915 р. після підписання в Софії болгарсько-німецького договору і таємної угоди та болгарсько-турецької конвенції, а також того ж дня у Верхній Сілезії військової конвенції між Німеччиною, Австро-Угорщиною і Болгарією [507, с. 174].

25 серпня з метою отримання більшої підтримки у парламенті керівник уряду звернувся до лідерів фракцій правлячої коаліції, у тому числі й «генадієвістів», з проханням об’єднатися навколо влади у важкий для країни час. Прибічники Н. Генадієва, стримано відреагувавши на заклик В. Радославова, надалі вирішили зайняти неупереджену позицію у ставленні до державного зовнішнього курсу, який зводився до спільних у складі Четверного союзу дій. Підтвердженням цьому є відмова голови ЦБ НЛП приєднатися до групи проантантівських опозиційних політиків, котрі 4 вересня під час аудієнції у Фердинанда вимагали скасування домовленостей з Центральними державами [431, с. 223]. Усвідомлюючи безперспективність боротьби після запровадження цензури, необхідність єдності всіх сил у вирішальний для Болгарії момент та небезпеку внутрішніх протиріч в

умовах війни, «генадієвісти» змирилися з політикою правлячої коаліції. 11 вересня розпочалась мобілізація, а вже 1 жовтня болгарське військо вторглося у Сербію. Наприкінці 1915 – упродовж 1916 рр. «генадієвісти» голосували за воєнні кредити та інші, ініційовані владою проекти. Однак це не вберегло їхнього лідера від ініційованих урядом переслідувань, судових тяжб і, зрештою, арешту.

Послідовно підтримуючи зовнішній курс Ради міністрів, «петковісти» у парламентських виступах і газетних публікаціях застосовували хвалебні епітети на адресу Німеччини і Австро-Угорщини в надії на їх сприяння Болгарії реалізувати національне об'єднання, наголошували на важливості для країни обмеження впливу Великої Британії в регіоні, підкреслювали історичне значення зближення Софії і Берліна [508, а. е. 7, л. 77]. Вони виправдовували проавстрійську політику влади, намагаючись довести правоту доктрини С. Стамболова, та стверджували, що Відень ніколи не мав на меті перетворити Софію на маріонетку, а лише прагнув позбавити її опіки Росії [459, с. 271]. «Перші роки війни підтверджують, що партнерство у складі Четверного союзу є необхідним для Болгарії» [412, а. е. 129, л. 8], – доповнював соратників Д. Петков.

Однак поступово настрої політичних еліт країни почали змінюватися. Невдачі Німеччини і Австро-Угорщини на фронтах війни спровокували пожвавлення діяльності проантантівської опозиції та зростання невдоволення діями влади деяких представників правлячих партій. 12 липня 1917 р. у зверненні до своїх сподвижників вони засудили зовнішню політику уряду В. Радославова, заявивши, що подальше його правління призведе до чергових невдач, а тому закликали віддати під суд військового трибуналу прем'єра і його приспішників, у тому числі більшість чиновників адміністративного апарату [295, а. е. 16, л. 45].

Державних діячів, які залишилися вірними уряду, теж спіткало розчарування. В них виникли підозри у небажанні Берліна і Відня виконувати умови домовленостей 1915 р. та передавати Софії контроль над усією Добруджою, оскільки німецькі армійські підрозділи тривалий час не покидали північну частину області. 6 березня 1918 р. у листі до прем'єра Д. Петков зазначав: «Я у сотий раз переконався в сумній істині, що у політиці відсутня мораль. Якщо

країна відчула силу, вона стає ще більш ненажерливою, сліпою і глухою. Укладаючи угоди з Центральними державами, ми вагалися, і ці побоювання справдилися» [339, а. е. 849, л. 24].

Катастрофічне для Софії завершення 29 вересня 1918 р. Першої світової війни не дозволило реалізувати власні цілі, а також пом'якшити тяжкі умови Бухарестського договору 1913 р. Аби реабілітуватися в очах громадськості, обидва угруповання стамболівців після зречення 3 жовтня Фердинанда від престолу в усіх невдачах звинувачували монарха. «Генадієвісти» вважали причетними до краху 1918 р. і членів уряду, в тому числі й своїх опонентів-однопартійців, та критикували за залучення країни у коаліцію з Берліном і Віднем [269, 1919, 1. II]. «Петковісти» ж уникали давати оцінку політиці кабінету В. Радославова, а лише виправдовували членство Болгарії у Четверному союзі, вважаючи його інструментом протидії експансії Росії в регіоні [270, 1919, 2. V].

Члени обох угруповань з острахом і водночас з надією очікували на післявоєнний вердикт для держави. Прихильники Д. Петкова сподівалися на милість з боку Антанти, зазначаючи, що Велика Британія і Франція завжди доброзичливо ставилися до Болгарії [270, 1919, 26. IX]. Проте подібні заяви носили пропагандистський характер та мали на меті пом'якшити власну провину за національну катастрофу, яка лежала і на їхніх плечах. «Генадієвісти» ж усвідомлювали, що жодної поблажки з боку країн-переможниць Софія не отримає [269, 1919, 11. XI]. Обнародувані 27 листопада 1919 р. результати переговорів у Нейї-сюр-Сен* стали для прибічників Н. Генадієва і Д. Петкова потрясінням.

В умовах загального розчарування і революційної кризи «петковісти» і «генадієвісти» займалися оновленням власних політичних засад. Перші, до того ж, схиляючись до реваншистських ідей, заявляли, що після розпаду Австро-Угорщини надійним союзником для країни є Велика Британія, в якої треба

* Згідно з Нейїським договором від Болгарії до Королівства Сербів, Хорватів і Словенців (СХС) відійшли чотири райони загальною площею 2 тис. 566 км² з містами Цариброд, Босилеград і Струмиця. Південна Добруджа (7 тис. 565 км²) залишилася за Румунією. Держава також була позбавлена Західної (Біломорської) Фракії (8 тис. 500 км²) і з нею виходу до Егейського моря. Болгарія зобов'язалася виплатити репарації у розмірі 2 млрд 250 млн золотих франків. Її господарство і фінанси ставилися під контроль Міжсоюзної комісії з представників Великої Британії, Франції та Італії. Військові статті обмежували види озброєння, чисельність армії (до 20 тис. осіб), поліції і жандармерії.

завоювати довіру та заручитися її підтримкою [270, 1918, 27. XII]. Втім поступово їх войовничі гасла вщухали. А от «генадієвісти» вважали, що у Болгарії немає іншого вибору, окрім мирних засобів розв'язання власних зовнішньополітичних проблем [269, 1919, 11. XII]. Процес утворення єдиної Націонал-ліберальної партії відбувався водночас із розробкою спільної програми, в основу якої у жовтні 1920 р. ліг принцип мирного співіснування з усіма державами [326, а. е. 103, л. 1].

Аналізуючи причини національної катастрофи 1918 р., Н. Генадієв називає їх основний чинник – факт участі країни у війні, чого можна було б уникнути, дотримуючись нейтралітету [403, с. 15]. У його спогадах про приватні розмови зі С. Стамболовим у 1894 р. міститься твердження тодішнього прем'єра, який вважав, що Болгарії, котрій рано чи пізно доведеться обирати між ворогуючими таборами (на той час Німеччиною, Австро-Угорщиною, Італією та Росією, Францією), треба зробити ставку на союз із Санкт-Петербургом і Парижем, адже Відень, маючи інтереси на Балканах, не дасть реалізувати Софії національну програму [263, с. 16]. Посилаючись на судження С. Стамболова, Н. Генадієв намагався виправдати свою позицію щодо орієнтації Болгарії у 1915 р. та аргументувати особисту правоту. До того ж ця точка зору, можливо, і не належала засновнику НЛП, а була лиш агітаційним трюком прибічників Н. Генадієва.

Отже, основним чинником, що впливав на зовнішній курс Софії, стала міжнародна ситуація, яка наприкінці XIX – на початку XX ст. та напередодні й під час Першої світової війни визначалася боротьбою Троїстого/Четверного союзу і Антанти. Не маючи вагомого авторитету серед інших держав, князівство/царство змушене було діяти не за власним бажанням, а залежно від обставин. Тому актуальна за часів правління С. Стамболова стратегія, спрямована на встановлення дружніх відносин з Віднем і Лондоном та обмеження впливу Санкт-Петербурга, в нових умовах втрачала актуальність. Всім партіям доводилося обирати між ідеологією і кон'юнктурою. Перебуваючи у складі уряду або в стані боротьби за владу, НЛП не завжди дотримувалася принципів, сформованих у період регентства і прем'єрства свого засновника. Однак при цьому всі свої кроки керівники партії намагалися виправдати настановами і заповітами С. Стамболова.

4. 2. Російсько-болгарські відносини

Сприяючи приходу до влади 1894 р. об'єднаної опозиції, Фердинанд розраховував на відновлення дипломатичних відносин з Росією, відсутність яких унеможливлювала його визнання монархом на міжнародній арені. Після смерті 20 жовтня 1894 р. Александра III, котрий неприязно ставився до Кобурга, уряд К. Стоїлова активізував зближення із Санкт-Петербургом. Однак імператор Ніколай II не поспішав потакати прагненням Софії.

Наприкінці 1894 р. влада Болгарії намагалася переконати Росію в щирості власних намірів. У своїх публічних виступах К. Стоїлов підкреслював бажання встановити дружні зв'язки із Санкт-Петербургом. 17 грудня він з прибічниками лобіював прийняття «Закону про амністію», під дію якого підпадали політичні емігранти-«русофіли». На початку липня 1895 р. болгарська делегація на чолі з депутатом VIII ЗНЗ митрополитом Климентом відбула до Санкт-Петербурга. Під час зустрічі з Ніколаєм II та керівником МЗС князем А. Лобановим-Ростовським обговорювалися умови відновлення дипломатичних відносин. Російська сторона запевнила, що не прагне встановлення контролю над болгарською армією та не домагатиметься позбавлення Кобурга престолу, однак висунула вимогу – син Фердинанда Борис мав бути похрещений за православним обрядом [509].

Під час візиту болгарської делегації до Санкт-Петербурга помер С. Стамболов, якого правлячі кола Росії вважали винуватцем розриву дипломатичних відносин у 1886 р. Реакція російської громадськості на цю подію була передбачуваною. Більшість періодичних видань країни назвали її закономірним результатом тиранії [510, с. 110]. Однак ліберальні видання, що не підпадали під цензуру в самодержавній імперії, на кшталт поміркованого часопису «Вестник Европы», віддали належне діяльності С. Стамболова [348, с. 101], котрий хоч і «був ворогом Росії, проте зумів зробити більше від усіх представників болгарського політикуму» [511, с. 837]. «Обезглавлена» НЛП, критикуючи перед трагічною подією зовнішній курс кабінету К. Стоїлова, на деякий час втратила активність у протистоянні планам уряду. Підтримали стамболівців «радославовісти», нагадуючи, що свого часу члени проурядової сили

південноболгарські «з'єдністи» вважали не С. Стамболова перепоною на шляху відносин з Росією, а Фердинанда, якого нинішні «народняки» так захищають [271, 1895, 23. VII]. Газета «Народни права» запевняла: «Причиною загибелі попереднього прем'єра стала його внутрішня політика та зовнішній курс, направлений на обмеження впливу Санкт-Петербурга у Болгарії» [271, 1895, 25. VII]. «У розриві дипломатичних відносин винен не С. Стамболов, а Росія з її нав'язливою опікою» [271, 1895, 10. IX], – констатував орган друку.

Втім, незважаючи на загибель С. Стамболова, який упродовж тривалого періоду уособлював непримириму по відношенню до російської політики позицію, переконання, що їх поділяли його соратники, і після смерті засновника НЛП залишалися домінуючими серед армії поборників обмеження впливу Санкт-Петербурга на Софію – «русофобів», котрі бажали повернутися до влади. Учасник перевороту 1886 р. офіцер Р. Димитрієв, який на той час служив у військовому училищі Тифліса, у листі до громадсько-політичного діяча і «русофіла» М. Маджарова у жовтні 1895 р. виклав власну точку зору стосовно ситуації в князівстві та перспектив розвитку російсько-болгарських взаємин. Він повідомив, що не збирається повертатися на батьківщину, оскільки у нього немає гарантій щодо особистої безпеки. На його думку, хоча С. Стамболова й не стало, його ідеї продовжували жити, а такі ревнителі зміцнення монархії в Болгарії, як В. Радославов та його однодумці, схильні проводити аналогічну стамболівській політику терору проти інакомислячих. До того ж і очолювана ним організація, і НЛП у будь-який момент могли знову прийти до влади [512, а. е. 183, л. 1–4].

І все ж кабінет «народняків» докладав зусилля для налагодження відносин із Санкт-Петербургом, розпочавши інформаційну кампанію із забезпечення позитивного іміджу Росії серед громадян. Апелюючи до «русофільськи» налаштованого населення та посилаючись на одну із публікацій газети «Свобода» [265, 1899, 31. VIII], проурядове видання «Мир» запевняло, що С. Стамболов намагався заборонити вшановування пам'яті царя-визволителя й дозволяв собі некоректні висловлювання на адресу Санкт-Петербурга [273, 1895, 21. IX]. Такій політиці НЛП чинна влада протиставляла своє доброзичливе ставлення до Росії.

19 жовтня 1895 р. парламентська більшість VIII ЗНЗ підтримала зміну конфесійної належності спадкоємця болгарського престолу [513, с. 43]. У січні 1896 р. князь оприлюднив маніфест, в якому оголосив дату проведення релігійного обряду за канонами православної церкви, а 2 лютого у присутності представників Росії відбувся акт, котрий став важливим кроком Болгарії на шляху до нормалізації взаємин із Санкт-Петербургом. Місяць потому Порта, а згодом і держави-гаранти берлінського статус-кво визнали Фердинанда князем.

Відновлення російсько-болгарських відносин сприяло змінам у зовнішній діяльності Софії: була ліквідована міжнародна ізоляція країни, збільшилася кількість її дипломатичних представництв за кордоном. Однак стамболівці скептично ставитися до успіхів кабінету-міністрів. Вони засуджували поступливість Болгарії вимогам Санкт-Петербурга, заявляючи, що догоджання Росії негативно позначиться на взаєминах князівства з іншими державами, а також підкреслювали, що з моменту відновлення дипломатичних відносин із Санкт-Петербургом російські дипломати робили все, аби «налаштувати султана і європейські держави проти Софії та змусити її йти на поступки в емігрантському питанні» [265, 1897, 19. XII]. «Народняки» звинувачували НЛП в упередженому ставленні до Росії, стверджуючи, що її члени безпідставно вважають зовнішню політику Санкт-Петербурга антиболгарською [273, 1897, 2. IV]. Вони підкреслювали важливість відновлення цих відносин, нагадуючи, що попередній голова уряду мав можливості для їх налагодження та забезпечення міжнародного визнання Кобурга князем, але в угоду власним амбіціям і бажанню тримати громадян у страху перед загрозою з боку Санкт-Петербурга нічого не робив заради нормалізації міждержавних взаємозв’язків [273, 1898, 1. X].

У самій Росії звістки про визнання Фердинанда монархом та відновлення відносин з князівством були зустрінуті неоднозначно. Факт примирення оцінювався позитивно, але лунали і припущення, що правитель Болгарії вирішив порозумітися з Росією з кон’юнктурних міркувань, прагнучи міжнародної легітимізації. Натомість він навряд чи наважиться змінити орієнтацію Софії на Австро-Угорщину. Столична газета «Новое время» писала: «Дай Боже Росії

менше приятелів таких, як Фердинанд, і більше ворогів, подібних Стамболову», визнаючи, що колишній болгарський прем'єр-міністр «був набагато щирішим у своїх проявах та більш відвертим у відносинах із зовнішнім світом» [263, с. 17].

Наприкінці XIX ст. політика Санкт-Петербурга була спрямована на збереження встановленого Берлінським трактатом порядку на Балканах. Коли у квітні 1897 р. розпочалася греко-турецька війна, російська дипломатія рекомендувала Болгарії зберігати нейтралітет та дистанціюватися від військових альянсів. Така позиція, а також чітке виконання кабінетом К. Стоїлова настанов Росії, викликали незадоволення стамболівців. Вони вимагали від влади рішучих дій по відношенню до Стамбула, нехтуючи інструкціями Санкт-Петербурга, як це робив свого часу С. Стамболов [265, 1897, 4. V]. Ще більше роздратування НЛП спричинили амністія (21 грудня 1896 р.) та відновлення на службі (22 січня 1898 р.) офіцерів-учасників державного перевороту 1886 р. На думку стамболівців, це створювало загрозу державній безпеці, адже вказані військовослужбовці залишалися агентами впливу Росії [265, 1898, 12. II].

Діяльність уряду С. Стамболова продовжувала позначатися на болгарсько-російських взаєминах. Незважаючи на відновлення дипломатичних відносин, сторони насторожено і з підозрою ставилися одна до одної. Кабінет К. Стоїлова намагався повернути втрачену довіру Санкт-Петербурга та одночасно не зруйнувати партнерські стратегічні стосунки з іншими великими державами.

У січні 1899 р. стамболівці повернулися до влади. Програма коаліційного уряду Д. Грекова одним із основних пунктів передбачала забезпечення добрих відносин з Росією [266, 1899, 6. III], що було умовою князя для отримання політичними силами місць біля державного керма. Критичні зауваження преси НЛП щодо зовнішнього курсу Санкт-Петербурга змінилися доброзичливою по відношенню до нього риторикою [265, 1899, 2. II; 266, 1899, 12. III]. Однак опозиція не вірила деклараціям уряду, знаючи Д. Грекова як послідовника С. Стамболова, та висловлювала занепокоєння долею подальших болгарсько-російських відносин [273, 1899, 23. I; 275, 1899, 1. IV]. Щоб не бентежити російську сторону, в уяві якої НЛП сприймалася наступницею політики свого

засновника, Фердинанд завірив її дипломатів, що новий уряд не слідуватиме «русофобським» традиціям та не змінить курс попереднього кабінету.

20 січня 1899 р. Д. Греков під час зустрічі з главою російської місії Г. Бахметьєвим заявив про готовність болгарської влади зміцнювати двосторонні відносини. Ці запевнення мали конкретну мету та створили очікуваний ефект. Зі змісту надісланого Г. Бахметьєвим у Санкт-Петербург донесення видно, що дипломатичний агент не сумнівався у щирості слів Д. Грекова, довіряв йому та був переконаний у реальності більш тісних взаємин із Софією [495, с. 229].

8 серпня 1899 р. для ознайомлення зі станом болгарських збройних сил до столиці князівства прибула делегація на чолі з начальником штабу 1-ї піхотної дивізії Петербурзького військового округу полковником Н. Єпанчиним. Побувавши в двадцяти гарнізонах країни та на спеціально організованих маневрах армійських підрозділів, із поїздки вона повернулася з доказами лояльності до Росії Фердинанда, Д. Грекова і військового міністра С. Паприкова [514, с. 101].

У процесі налагодження відносин князівству вдалось заручитися підтримкою Санкт-Петербурга в питанні щодо участі делегації офіційної Софії у 1-й мирній конференції в місті Гаага 6 травня – 17 липня 1899 р. Як васал Порти, балканська країна не сподівалася на представництво у міжнародному форумі, однак завдяки сприянню керівника МЗС Росії графа М. Муравйова-Віленського і клопотанням посла у Стамбулі І. Зинов'єва Порта дозволила Софії направити своїх делегатів до Гааги, де вони нарівні з іншими посланцями із 25 держав світу голосували за прийняття конвенцій і декларацій про закони та звичаї війни, а також за включення їх до норм міжнародного права [515, с. 116].

Відставка кабінету Д. Грекова у жовтні 1899 р. не вплинула на курс Болгарії з відновлення відносин із Санкт-Петербургом. Новий уряд очолив «радославовіст» Т. Іванчов – людина, котра хоч і належала до однієї з «русофобських» партій, та все ж, як і тогочасний лідер НЛП, не мала репутації затятого противника Росії. Передусім влада вирішила відрядити чергову делегацію до Санкт-Петербурга на чолі з військовим міністром С. Паприковим для з'ясування позицій партнера по переговорах стосовно можливості укладання спрямованої проти Порти конвенції.

Однак глава Військового міністерства Росії А. Куропаткін і керівник МЗС М. Муравйов-Віленський не підтримали цю ініціативу, заявивши, що Санкт-Петербург найближчим часом не планує активних дій на Балканах [495, с. 274].

Незважаючи на продовження кабінетом Т. Іванчова політики своїх попередників, стамболівці критикували його діяльність, звинувачуючи у пасивності. «Країна сьогодні не може розраховувати на симпатії та підтримку з боку великих сил; вона також втратила можливість захищати власні інтереси перед сусідніми державами» [266, 1900, 26. X], – характеризувала тогочасне становище Болгарії газета «Нов век». Хоча НЛП і перебувала в опозиції, її опоненти, за винятком провладних «радославовістів», вважаючи політичну силу «русофобською» організацією, використовували це поняття для дискредитації партії в очах громадян. «Цанковісти» поширювали інформацію, що С. Стамболов у свою бутність прем'єром самовдоволено заявляв: «Я зумів віддалити князівство від Росії на 50 років» [275, 1900, 31. XII], а демократи нагадували: «Упродовж восьми років НЛП, приховуючи власні прорахунки, переконувала громадськість, що Росія винна в усіх бідах Болгарії» [277, 1901, 7. II].

Ще більш негативно стамболівці оцінювали зовнішній курс новоутвореного у лютому 1901 р. коаліційного уряду П. Каравелова, який віддавав перевагу зближенню з Росією. Саме у цьому НЛП вбачала небезпеку для Болгарії. З нагоди візиту Великого князя Александра Михайловича у Варну та влаштування з цього приводу урочистостей стамболівці підкреслювали, що з приходом до влади демократів і «цанковістів» політикою Софії почали управляти російські дипломати, котрі не приховували своїх антиболгарських настроїв, адже для Санкт-Петербурга князівство стало непріоритетним союзником на Балканах, а місце його фаворита зайняла Сербія [266, 1901, 20. VI]. У відповідь «цанковісти» стверджували: «Стамболов і його соратники використовували уявну загрозу з боку Росії з метою встановлення в Болгарії тиранії; нині їх послідовники намагаються знову застосовувати цей прийом» [275, 1901, 5. VII].

Наступний кабінет С. Данева продовжував тримати проросійський курс. У квітні 1902 р. прем'єр прибув до Санкт-Петербурга, сподіваючись на сприяння

імперії у наданні Болгарії кредиту французькими банками та плануючи обговорити можливість підписання військової конвенції. Сторони досягли порозуміння у першому питанні. Завдяки посередництву Росії влітку князівство отримало позику на більш прийнятних умовах, аніж 1901 р. В обмін Санкт-Петербург розраховував на поступки з боку Софії. Одним із основних прагнень Росії на Балканах було створення спрямованого проти Австро-Угорщини сербсько-болгарського союзу. Однак на шляху до зближення князівства з Белградом залишалася македонська проблема. Російська дипломатія сподівалася, що розмежування області на сфери впливу задовольнить кожну зі сторін.

У процесі реалізації свого задуму Санкт-Петербург чинив тиск на Болгарію, змушуючи її не противитися призначенню митрополитом у Скоп'є сербського архімандрита Фірміліана, в результаті чого у травні 1902 р. болгарська влада змирилася з введенням серба на митрополичий престол [516, с. 201]. Її поступливість інтересам Росії збурила хвилю критики з боку стамболівців, які вважали неприпустимою покірну згоду Софії на розширення впливу Белграда у Македонії: «„Русофільство“ – головний козир політики уряду; „цанковісти“ присвоїли його й тепер говорять від імені російського царя, приховуючи за цими лаштунками власну апатію» [266, 1902, 29. III].

Втім, незважаючи на критику, кабінет С. Данева продовжував зближення із Санкт-Петербургом. 31 травня 1902 р. під час офіційного візиту князя, голови уряду і військового міністра Болгарії до столиці Росії відбулося підписання військової конвенції, котра розглядалася сторонами як контрзахід вересневій 1900 р. угоді Австро-Угорщини з Румунією. У ній прописувалися спільні дії Софії і Санкт-Петербурга у разі війни з Віднем, Бухарестом або Троїстим союзом. Вразливим місцем для критики став пункт, згідно з яким у випадку війни збройні сили князівства підпорядковувалися російському командуванню [415, с. 81]. Факт підписання і зміст військової конвенції трималися у таємниці від громадськості Болгарії та міжнародної спільноти, адже звістка про неї могла викликати невдоволення з боку опозиційних партій, а також роздратування Австро-Угорщини і Румунії, загострившиситуацію на Балканах.

Подальша політика кабінету С. Данева по відношенню до Росії демонструвала відхід від стамболівської традиції розбудови взаємин із Санкт-Петербургом, узвичаєне ставлення до якого, укорінившись, побутувало у Болгарії протягом тривалого часу та підтримувалося НЛП. Це ілюструють масові святкування 25-ї річниці визволення болгарського народу від османського панування у вересні 1902 р. Для участі в урочистостях до країни прибула російська делегація ветеранів війни 1877–1878 рр. Свята супроводжувалися інформаційною кампанією газети «България», котра не оминула згадки про правління С. Стамболова, підкреслюючи, що упродовж 1886–1894 рр. стамболівці применшували історичне значення боїв на Шипці [275, 1902, 19. IX].

Послідовники колишнього регента і прем'єр-міністра з невдоволенням сприймали прояви зближення між Софією і Санкт-Петербургом, вбачаючи у них загрозу існуванню болгарської державності. Упродовж квітня 1903 р. газета «Нов век» підкреслювала невтішні підсумки налагодження відносин з Росією, констатуючи незацікавленість і бездіяльність Санкт-Петербурга у вирішенні на користь Софії македонської проблеми та у зміцненні суверенітету князівства шляхом проголошення його незалежності від Османської імперії [266, 1903, 18. IV, 20. IV]. Провладна ж «България», називаючи засновника НЛП винуватцем розриву двосторонніх взаємин, доводила хибність доктрини С. Стамболова, запитуючи у читачів: «Якщо Росія ворог, то чому прибічників зближення з нею стає все більше?» [275, 1902, 12. XI]. А от демократи, ставши на бік НЛП, з цього приводу зазначали: «Без хвалебних од про те, хто і як боровся проти „русофобів“, не було б у Болгарії ніякого „режиму Стамболова“» [277, 1902, 20. XI].

Повернення стамболівців до влади 5 травня 1903 р. не привело до змін у двосторонніх відносинах. Санкт-Петербург продовжував впливати на зовнішній курс Софії. Після спалаху в серпні Іллінденсько-Преображенського повстання у Македонії і Фракії російський уряд рекомендував князівству утриматися від втручання у ситуацію та не підтримувати революціонерів з причини власної неготовності допомогти Софії у збройному протистоянні з Портою. У свою чергу кабінет Р. Петрова продовжував декларувати бажання співпрацювати із Санкт-

Петербургом. Більшість представників НЛП у законодавчому і виконавчому органах влади упродовж 1903–1906 рр. демонстрували толерантне ставлення до Санкт-Петербурга, підкреслюючи вдячність болгар за її допомогу в боротьбі проти османського панування та наголошуючи на прагненні розвивати братні стосунки між слов'янськими народами. Напрям такій риториці задавав лідер стамболівців Д. Петков, який запевняв, що Росія не залишить Болгарію у складні часи та буде підтримувати її на міжнародній арені [396, с. 321]. Лише деякі депутати парламентської фракції НЛП час від часу нагадували народним обранцям про події 1886 р. та застерігали про небезпеку їх повторення, посилаючись на твердження С. Стамболова стосовно існування постійної загрози перетворення князівства на російську провінцію [455, с. 320].

Значний внесок у зміцнення відносин між країнами зробив російський дипломатичний агент у Болгарії Г. Бахметьєв, який зустрічався з Фердинандом і Д. Петковим, переконуючи монарха і лідера правлячої партії у доброзичливості Санкт-Петербурга та відсутності намірів позбавити Болгарію державності [517, с. 50]. Загалом у МЗС Росії були задоволені розвитком взаємин. Про це свідчить звіт відомства про виконану роботу за 1903 р., де зазначається, що після відставки проросійського уряду С. Данева зовнішній курс країни з приходом до влади НЛП не змінився [333, д. 134, л. 27]. А от болгарська опозиція не вірила у щирість стамболівських намірів у цьому питанні, тобто у відхід партії від принципів свого засновника, який вбачав у Росії ворога [277, 1905, 8. I].

Отже, під впливом міжнародної кон'юнктури НЛП змінила власне бачення розбудови взаємин із Санкт-Петербургом та не лише декларувала, а й робила конкретні кроки в напрямі їх зміцнення. Це суперечило її риториці у період прем'єрства С. Стамболова за відсутності дипломатичних відносин між країнами.

Напередодні й під час російсько-японської війни 1904–1905 рр. проурядовий орган друку публікував статті, в яких висловлювалася підтримка на адресу армії і флоту Росії та упевненість в її перемозі у протистоянні на Далекому Сході, а також надія, що після успіху в протиборстві з острівною державою Санкт-Петербург повернеться до балканських справ [266, 1904, 4. II].

З початком війни на Далекому Сході у Болгарії виник рух з набору добровольців для підтримки російських військ. Тільки у лютому 1904 р. таких нараховувалося майже 450 осіб. За ініціативи князя і Ради міністрів Болгарський червоний хрест організував серед громадськості акцію допомоги, в результаті якої вдалося зібрати 30 тис. левів, купити похідний шпиталь на 30 ліжко-місць та разом із десятьма членами медперсоналу відправити у Росію, а до кінця року за нові пожертвування і державні кошти поповнити лікувальний заклад ще на 70 ліжко-місць [518, с. 50]. Російське ж командування допустило в місця бойових зіткнень болгарську військову місію з метою отримання досвіду, необхідного для підвищення боєздатності підрозділів, а військові училища Росії збільшили прийом громадян князівства для підготовки кадрових офіцерів [519, с. 177].

Провладна газета з прикрістю констатувала невдалий для Санкт-Петербурга результат протистояння з Японією [266, 1905, 2. III], проте жодного натяку на можливість зміни зовнішньополітичної орієнтації в її статтях не спостерігалося. На початку 1905 р. кабінет Р. Петрова засудив січневі протести у Санкт-Петербурзі, що стало увертюрою до революційних подій 1905–1907 рр. у Росії, та упродовж зазначеного періоду через дипломатичних представників висловлював підтримку династії Романових і особисто Ніколаю II. Наступники С. Стамболова все ще сподівалися на сприяння Санкт-Петербурга вирішенню македонської проблеми, але з кожним днем їх надії танули. Вже наприкінці 1905 р. стало очевидним – виснажена війною і революцією Росія не активізуватиме дії на Балканах. Серед членів правлячої партії назрівало розчарування.

Небажання Санкт-Петербурга сприяти імплементації міжнародно-правових норм у Македонії позначалося на двосторонніх взаєминах. З точки зору російської дипломатії, у Софії не було підстав вимагати подальших реформ, адже реалізація Мюрцштезької програми забезпечила «моралізацію управління», а грецькі й сербські четники переслідувалися османською владою [520, с. 71]. Подібні заяви переконували болгарський уряд у неможливості заручитися підтримкою Росії.

Упродовж 1906 р. відносини між країнами не покращилися. Спроби Російської імперії налагодити співпрацю з князівством у військовій сфері зустріли

спротив. Коли наприкінці року Головне управління Генштабу Росії почало обговорювати можливість реорганізації болгарського війська, кабінет Д. Петкова, прислухавшись до застережень дипломатичного агента у Санкт-Петербурзі Д. Станчова [454, а. е. 24, л. 122], розцінив це як спробу зробити підконтрольними збройні сили князівства та не дав згоду на прокладання підводного телеграфного кабелю між Севастополем і Варною, що передбачалося військовою конвенцією 1902 р. На початку 1907 р. уряд стамболівців відмовився від закупівлі боєприпасів у Росії, віддавши перевагу більш сучасним, хоча й дорожчим аналогам німецької компанії «Friedrich Krupp». Дії болгарської влади викликали незадоволення Санкт-Петербурга, проте керівник МЗС Російської імперії А. Ізвольський, як стверджував член уряду Н. Генадієв, доброзичливо ставився до Болгарії та з пошаною згадував С. Стамболова у приватних розмовах, визнаючи, що засновник НЛП був противником орієнтації на Росію, але залишався патріотом і видатним державником [263, с. 17]. Міністр намагався переконати уряд Болгарії у намірах Санкт-Петербурга розвивати співпрацю з князівством. У січні 1907 р. після його зустрічі з болгарським дипломатичним агентом С. Паприковим останній надіслав у Софію звіт із запевненнями, що Росія сприятиме встановленню автономії у Македонії [454, а. е. 15, л. 26].

Незважаючи на виникнення протиріч у відносинах між країнами, російсько-болгарське співробітництво продовжувалося. Завдяки підтримці Санкт-Петербурга 2 червня – 5 жовтня 1907 р. делегація князівства знову на правах представника незалежної держави взяла участь у 2-й мирній конференції в Гаазі та нарівні з іншими делегатами із 42 країн світу зробила внесок у розробку й прийняття конвенцій і декларацій до норм міжнародного права [521, с. 57]. Наприкінці літа у Болгарії були влаштовані урочистості з нагоди подій 30-річної давнини, коли на її території проходили найважливіші бої російсько-турецької війни 1877–1878 рр., під час яких загинули тисячі болгарських ополченців і російських солдат. У присутності почесних гостей з Росії 30 серпня в Софії відбулось освячення пам’ятника Александру II, а в місцях, де точилися жорстокі сутички, було відкрито монументи та музеї бойової слави. Урочистості

супроводжувалися промовами членів НЛП з демонстрацією братерських почуттів по відношенню до Росії, висловлюваннями побажань зближення між державами та запевненнями, що у Болгарії немає «русофобів» [266, 1907, 27. VIII].

Урочисті заходи посприяли пом'якшенню протиріч між Софією і Санкт-Петербургом. На момент відставки кабінету П. Гудева у січні 1908 р. двосторонні відносини носили дружній характер. Проте залишалася проблема, яка негативно впливала на взаємини – це послідовна позиція Санкт-Петербурга, направлена на підтримку існуючого статус-кво на Балканах, що не влаштовувало Софію.

Перейшовши в опозицію до кабінету міністрів на чолі з А. Малиновим, НЛП продовжувала схилятися до зміцнення російсько-болгарських відносин. У лютому 1908 р. Н. Генадієв побував у Санкт-Петербурзі, де намагався довідатися про плани на майбутнє правлячих кіл імперії щодо балканських справ. Упродовж десятиденного перебування у столиці Росії він зустрічався з А. Ізвольським, іншими міністрами та відомими політичними діячами. Висновок, що його зробив лідер НЛП після поїздки, був передбачуваним – Санкт-Петербург не прагнув воювати та радив Софії не провокувати конфліктів. Подальші зусилля болгарської влади, спрямовані на переконання Росії в необхідності посилення тиску на Порту для активізації реформ у Македонії, виявилися марними [74, с. 137].

Пасивна позиція Санкт-Петербурга розчаровувала представників НЛП, що позначалося на риториці їхніх парламентських виступів і газетних публікацій. У статтях газети «Нов век» упродовж квітня 1908 р. вказувалося, що саме намагання Росії підтримувати берлінський статус-кво спричинило погіршення відносин між державами, адже бездіяльність імперії болісно сприймалася громадськістю князівства [266, 1908, 9. IV, 22. IV].

Реакція Росії на осінні події 1908 р., коли була проголошена незалежність Болгарії, посилила невдоволення стамболівців зовнішньою політикою визволительки. 22 вересня дипломатичний агент у Санкт-Петербурзі Д. Цоков оповістив Міністерство закордонних справ і віросповідань про офіційну позицію імперії стосовно зазначеного факту: «Болгарія потрапила у тенета Австро-Угорщини; великою помилкою є сьогоднішній акт, оскільки він зашкодить

слов'янським інтересам на Балканах». Водночас дипломат висловив упевненість, що Санкт-Петербург обов'язково підтримає Софію [454, а. е. 37, л. 38]. У відповідь на звинувачення Росії в тому, що Софія своїми діями поставила під загрозу прагнення християнського населення Македонії і Фракії, газета «Нов век» зазначала: «А ми хіба не слов'яни? Немає загальнослов'янських інтересів, натомість окремо існують російські, польські, болгарські… Наша країна захистила власні, не посягнувши на сербські або чиїсь інші» [266, 1908, 7. XI].

Своїх недавніх соратників підтримали пловдивські стамболівці, які після обрання Н. Генадієва головою ЦБ фактично виокремилися у самостійне угруповання на чолі з І. Андоновим та позиціонували себе організацією істинних послідовників С. Стамболова. Нагадуючи про минулі часи, їхня газета «6 септември» звинувачувала Санкт-Петербург у намірах окупувати Болгарію та перетворити князівство на Задунайську губернію [267, 1908, 26. VII].

У лютому 1909 р. Росія все ж визнала незалежність Болгарії, запропонувавши фінансову допомогу у вирішенні проблеми її заборгованості перед Османською імперією*. Санкт-Петербург відмовлявся від 500 млн франків, що їх мала сплатити йому Порта як контрибуцію за результатами війни 1877–1878 рр., а Стамбул не претендував на компенсацію за Східнорумелійську залізницю, переклавши заборгованості Софії у розмірі 125 млн франків на Росію, котра скоротила розмір фінансових зобов'язань Болгарії до 22 млн франків та встановила пільгові умови їх виплати з розстрочкою на 75 років [451, с. 125]. Стамболівці розцінили цей жест як спробу поставити царство у залежність, адже після анексії Віднем Боснії і Герцеговини Росія мала на меті зміцнити позиції в регіоні шляхом залучення до своєї орбіти Белграда і Софії, тому закликали Фердинанда відмовитися від пропозиції Санкт-Петербурга [266, 1909, 9. II].

Водночас НЛП критикувала уряд А. Малинова за бездіяльність: «Поки Османська і Російська імперії узгоджують питання щодо незалежності Болгарії, кабінет демократів смиренно очікує результату» [266, 1909, 20. III]. Коли

* Після приєднання Східної Румелії до болгарського князівства Софія повинна була виплачувати Стамбулу щорічну грошову компенсацію у розмірі 2 млн 951 тис. золотих левів (92 тис. 222 турецькі ліри).

наприкінці 1909 р. були вирішені основні аспекти проблеми, стамболівці знову зайняли непримириму по відношенню до Росії позицію. На шпальтах «Нов век» ними обговорювалися економічні й політичні втрати, яких зазнала Софія внаслідок зближення із Санкт-Петербургом [266, 1910, 3. II, 15. II]. Вони виступали проти проросійського курсу, котрий, на їх думку, суперечив цілям і завданням Софії на міжнародній арені, ратували за необхідність самостійної політики, визначеної національними інтересами [521, с. 124], стверджуючи, що саме таку політику реалізовував свого часу засновник НЛП, намагаючись протистояти імперським прагненням Санкт-Петербурга [260, с. 32, 284].

В лютому 1910 р. Фердинанд побував у столиці Російської імперії. Висвітлюючи подію у пресі, стамболівці висловлювали занепокоєння можливим розвитком більш тісного взаємозв'язку між країнами та намагалися переконати уряд А. Малинова у безперспективності співпраці з Росією [266, 1910, 3. II, 15. II].

На той час у Санкт-Петербурзі серед правлячих кіл обговорювалося створення Балканського союзу, який мав протистояти експансії Австро-Угорщини та виступати противагою Османській імперії. Члени НЛП не підтримували його заснування, адже альянс із Сербією і Грецією не міг гарантувати вирішення на користь Софії македонської і фракійської проблем. Стамболівці вбачали в сусідніх країнах конкурентів Болгарії у боротьбі за території європейських вілаєтів Порти. Вони не вірили у щирість намірів Санкт-Петербурга, під егідою якого формувався блок, а в не зафіксованих письмово попередніх таємних російсько-австрійських домовленостях* 2 вересня 1908 р. вбачали закулісну угоду між імперіями про розподіл впливу в Південно-Східній Європі, згідно з якою Болгарія потрапляла у сферу інтересів Санкт-Петербурга.

Позиція НЛП склалася внаслідок підозр, що після анексії Австро-Угорщиною Боснії і Герцеговини, населеної сербами і хорватами, Санкт-

* Під час переговорів у чеському замку Бухлау між міністрами закордонних справ А. Ізвольським і А. Еренталем російська сторона погоджувалася на анексію дуалістичною імперією Боснії і Герцеговини, австро-угорська ж – на відкриття проток для військових кораблів Росії. Крім того міністри домовилися про евакуацію австрійських військових гарнізонів із прикордонного з Чорногорією і Сербією Ново-Пазарського санджака, дали згоду на проголошення незалежності Болгарії та передачу Греції острова Крит [523, с. 121–124]. За відсутності так і не укладеної двосторонньої угоди всі ці положення були встановлені на основі співставлення повідомлень самих же міністрів.

Петербург буде підтримувати прагнення Белграда розширити територію шляхом приєднання Македонії. Через це, на думку стамболівців, Росія стримувала Болгарію від активних дій у питанні розв'язання македонської проблеми. Послідовники С. Стамболова засуджували зовнішній курс русофільського кабінету А. Малинова: «Під час правління демократів Софія перетворилася на мовчазного спостерігача за тим, як Санкт-Петербург сприяє втіленню в життя великосербських ідеалів за рахунок Македонії, обіцяної Белграду у вигляді компенсації за втрату Боснії і Герцеговини» [508, а. е. 7, л. 16]. Саме тому члени НЛП негативно ставилися до всіляких спроб Російської імперії зблизити Болгарію з Сербією: не підтримували ідею проведення 1910 р. Слов'янського конгресу в Софії, взаємні візити політиків, обмін культурними делегаціями [524, с. 102]. Їхній лідер Н. Генадієв нагадував громадськості, що у період прем'єрства С. Стамболова Росія декілька разів намагалася здійснити державний переворот у Болгарії, що вірогідність війни між країнами тоді була доволі високою [263, с. 31].

Новопризначена 16 березня 1911 р. коаліційна Рада міністрів на чолі з І. Гешовим взяла курс на заснування під егідою Росії Балканського союзу, котрий шляхом застосування сили мав покінчити з домінуванням Османської імперії на Балканах. Стамболівці продовжували демонструвати негативне ставлення до взаємовідносин між Софією і Санкт-Петербургом, хоча на процес формування альянсу реагували пасивно, що пояснюється цілковитою утаємниченістю переговорів, зміст яких приховувався від широкого загалу [524, с. 102].

Перебуваючи в опозиції упродовж 1908–1912 рр., НЛП відстоювала запропоновану свого часу С. Стамболовим концепцію розбудови взаємин із Санкт-Петербургом. Повернення до принципів, що їх пропагував засновник НЛП, пояснювалося розчаруванням пасивністю Санкт-Петербурга у справі розв'язання проблеми слов'янського населення європейських вілаєтів Оттоманської Порти, а також активною співпрацею Російської імперії з Сербією – одним із конкурентів Болгарії в боротьбі за вплив у Македонії.

Зовнішня політика кабінету І. Гешова зводилася до ведення переговорів із сусідніми державами про створення антитурецького воєнно-політичного блоку

[360, с. 26]. Складний діалог між Болгарією, Сербією, Грецією і Чорногорією відбувався за посередництва Росії. Ключовим досягненням Санкт-Петербурга у переговорах став сербсько-болгарський компроміс по Македонії 29 лютого 1912 року [501, с. 220–222]. Офіційна Софія пішла на поступки Белграду тільки після отримання запевнень від російської сторони щодо її клопотань перед Францією про надання Болгарії позики у розмірі 200 млн франків. Напередодні війн у вирі патріотичного піднесення й антитурецької пропаганди стамболівці воліли не акцентувати увагу громадськості на ролі Санкт-Петербурга у формуванні Балканського союзу та на очевидному факті, що цей вигідний Росії альянс був націлений не лише проти Порти, а й проти Австро-Угорщини.

У 1912–1913 рр. Санкт-Петербург активізував політику на Балканах. Коли під час воєнних дій Румунія виступила з вимогою передачі їй Південної Добруджі як компенсації за нейтралітет у Першій Балканській війні, Росія, котра розраховувала залучити Бухарест до табору Антанти, не заперечувала такої можливості. Вона також сприяла якнайшвидшому підписанню Лондонського миру (17 травня 1913 р.), виступала посередником у суперечках між Болгарією, Грецією і Сербією навколо питання про розподіл Македонії, докладаючи зусилля зі збереження військово-політичного блоку від розпаду. Знайшли розуміння з боку Санкт-Петербурга і прагнення Белграда переглянути таємні доповнення договору 1912 р. з Софією щодо розмежування македонських земель [525, с. 230].

Така позиція викликала обурення серед стамболівців. Під час Другої Балканської війни вони не приховували негативного ставлення до Росії. До того ж, протистояння з учорашніми союзниками обернулося для Болгарії катастрофою. Звинувачуючи у всіх негараздах уряд «народняків» і «цанковістів», іншою причиною фіаско НЛП називала політику Санкт-Петербурга, який підтримував Белград в його намірах приєднати якомога більшу частину Македонії, та не бажав поступатися «власними інтересами заради болгарських національних інтересів» [269, 1913, 18. VI]. Стамболівці застерігали, що врешті-решт болгари розчаруються таким ставленням Росії та відвернуться від неї [269, 1913, 16. X]. Популяризуючи невдоволення діями Санкт-Петербурга, 23 червня 1913 р.

Н. Генадієв, В. Радославов і Д. Тончев надіслали царю листа із закликом шукати підтримку в Австро-Угорщини – конкурента Росії на Балканах [521, с. 141].

Повернувшись 4 липня 1913 р. до влади у складі кабінету В. Радославова, стамболівці продовжували пропагувати курс на конфронтацію з Росією. Однак Перша світова війна змінила переконання членів партії. Якщо прихильники Д. Петкова і надалі позиціонували себе противниками розширення впливу Санкт-Петербурга в регіоні, то прибічники Н. Генадієва, який наприкінці року припинив членство в уряді, вже не були такими одностайними. На початковому етапі воєнних дій в Європі лідер НЛП і його сподвижники виступали за збереження проголошеного Болгарією нейтралітету «доти, доки їй ніщо не загрожуватиме», але вже у листопаді 1914 р. голова ЦБ партії заявив: «У будь-який момент наші інтереси ми можемо узгодити з інтересами Росії» [526, с. 278]. «Зближення Софії з Антантою та її участь у війні на боці цього блоку можливі у тому випадку, якщо Болгарія хоче менше жертв» [526, с. 279], – уточнював свої слова Н. Генадієв.

Висловлювання лідера НЛП «петковісти» одразу ж розцінили як зраду традиційній ідеології партії, котра з часів С. Стамболова залишалася противницею російської політики. Це був привід для дискредитації голови ЦБ. Проти нього розгорнулась інформаційна кампанія: публікувалися компрометуючі статті у газеті «Нов век»; розповсюджувалася надрукована брошура [426].

Тиск з боку опонентів не вплинув на переконання «генадієвістів». Після завершення наприкінці лютого 1915 р. ініційованої болгарською владою місії лідера НЛП у Римі й Парижі ним була підготовлена доповідь, в якій Н. Генадієв висловив упевненість, що жоден болгарин не може уявити себе учасником воєнних дій проти Росії, адже покоління, яке брало участь у визвольній війні, ще живе, а тому не допустить збройного протистояння між слов'янськими народами [506, с. 53]. «Петковісти» не забарилися з відповіддю, заявивши про зраду «генадієвістів» партійним принципам та перехід до табору «русофілів».

«Народняки», «цанковісти» і демократи теж виступали за проантантівську орієнтацію Софії. Їхній вибір не в останню чергу визначався тим, що серед членів воєнно-політичного блоку була Росія, якій симпатизувала більшість населення

країни [299, а. е. 186, л. 3]. Провладні ж «радославовісти» і «тончевісти» агітували за зближення з Центральними державами, створюючи при цьому в свідомості громадян негативний образ Петрограда як ворога національних інтересів Болгарії.

По мірі актуалізації питання щодо зовнішнього курсу країни між «генадієвістами» і «петковістами» посилювалася конфронтація. Суперники називали себе істинними послідовниками С. Стамболова, зазначаючи, що саме їх діяльність відповідала традиціям НЛП. Н. Генадієв, аби виправдати орієнтацію на «Сердечну згоду», посилався на особисте спілкування із засновником партії. За його свідченням, С. Стамболов був переконаний, що єдиною державою, здатною підтримати Софію в її прагненні приєднати Македонію, була Росія [263, с. 17]. У відповідь прихильники Д. Петкова стверджували: «Розрив дипломатичних відносин між країнами у 1886 р. стався через небажання Санкт-Петербурга сприяти реалізації болгарської національної програми. З тих пір відношення імперії до балканської держави не змінилося» [266, 1915, 14. VII]. «Петковісти» також констатували: «Спочатку Н. Генадієв, натхненний прикладом Стамболова, який вів боротьбу з агентами Росії заради зміцнення державного суверенітету, упродовж Балканських війн з недовірою ставився до курсу Санкт-Петербурга; тепер він виступає за зближення з імперією, котра бажає домінування в регіоні» [264, с. 5]. Прибічники Д. Петкова доводили безперспективність орієнтації на Росію, адже, починаючи з моменту відновлення у 1896 р. дипломатичних відносин, Софія не просунулася ані на крок у вирішенні національного питання, та як взірець розбудови взаємин з «північною імперією» наводили період 1886–1894 рр., коли С. Стамболов одноосібно протистояв могутній державі [527, с. 11]. Спираючись на історичні факти, котрі свідчили про прагнення Санкт-Петербурга поставити Болгарію у залежність від себе та про його сприяння сербській політиці, «петковісти» називали такі аргументи, як небажання Александра III визнавати об’єднання князівства і Східної Румелії 1885 р., переворот 1886 р., позицію Росії на переговорах у Лондоні і Бухаресті 1913 року [253, с. 30].

Під тиском уряду «генадієвісти» змушені були призупинити проросійську агітацію та згорнути видавництво газети «Воля». «Петковісти» ж завдяки

представництву в уряді продовжували діяльність від імені НЛП. У публікаціях газети «Нов век» вони викривали небажаний вплив Росії на Балканах, підкреслюючи той факт, що імперія завжди намагалася перетворити Болгарію на залежну від себе країну [266, 1915, 10. XII].

Більшовицький переворот 1917 р. в Росії розвіяв усі сумніви щодо перспектив співробітництва Софії і Петрограда. Вірогідне поширення комунізму на Балкани лякало болгарських лібералів не лише з «русофобського» табору, а й «русофілів», унеможливлюючи їх традиційну зовнішньополітичну орієнтацію.

Після виходу Болгарії 29 вересня 1918 р. з Першої світової війни «генадієвісти», котрі поступово відновили діяльність, вже не розглядали Росію як важливий чинник міжнародних відносин. «Петковісти» ж, намагаючись виправдати членство країни у Четверному союзі, популяризували негативний образ Росії та час від часу нагадували суспільству про небезпеку з боку Петрограда, який попри все буде прагнути закріпитися у зоні протоків Босфор і Дарданелли, а отже, й надалі загрожуватиме інтересам Болгарії [270, 1919, 2. V]. «Генадієвісти» не погоджувалися з такою тезою, заявляючи, що Радянська Росія ще не набула великодержавного статусу, а тому неспроможна тиснути на Болгарію, значить, і остерігатися її не варто [403, с. 46].

У програмі створеної восени 1920 р. об’єднаної Націонал-ліберальної партії пропагувався мир з усіма державами [326, а. е. 103, л. 1]. Відносинам з Москвою увага у документі не приділялася, оскільки члени нової організації не вважали пріоритетними ці взаємини. На еволюцію їх політичного сприйняття вплинула низка обставин – Громадянська війна в Росії, перебування Болгарії поза межами Версальської системи міжнародних відносин, правління в радянській державі комуністів, котрі розцінювалися лібералами країни як ідеологічні противники.

Аж до своєї смерті у 1923 р. Н. Генадієв намагався виправдовувати свою проросійську позицію у 1915 р., зазначаючи, що засновник НЛП не виключав нормалізацію взаємин із Санкт-Петербургом ще під час свого правління, адже вважав це необхідним заради державних інтересів [263, с. 16]. Про достовірність вказаного твердження свідчать реальні намагання С. Стамболова розпочати діалог

з Росією щодо відновлення дипломатичних відносин [528, с. 58]. Але більш вагомі докази зазначеним фактам до цього часу невідомі.

Таким чином, упродовж 1895–1920 рр. відгомін перебування при владі С. Стамболова не лише відчувався у російсько-болгарських відношеннях, а й здійснював вплив на формування взаємин та визначав їх вектор спрямованості. Після відновлення 1896 р. дипломатичних зв'язків Санкт-Петербург не вбачав у Софії прийнятного союзника, здатного допомогти стати на заваді розширенню провідної ролі Австро-Угорщини на Балканах. Відповідно і в уявленні частини болгарського істеблішменту й пересічних громадян з часів прем'єрства засновника НЛП закріпився негативний образ Росії як імперії, котра не бажала здобуття Болгарією незалежності. Протягом зазначеного періоду стамболівці намагались позбутися надто вже незручного для себе реноме «русофобської» партії, що заважало розширенню власних електоральних можливостей. Разом з тим вони слідували своїм ідеологічним принципам, котрі сформувалися за часів прем'єрства С. Стамболова, коли між Болгарією і Росією перервалися всякі відносини. В очах суспільства члени НЛП старалися виглядати організацією, яка мала прагматичний погляд на міжнародні відносини, не ідеалізувала жодну з великих держав та прихильно ставилася до дружби із Санкт-Петербургом. Наміченим курсом партія слідувала в 1895–1915 рр., однак після пережитої національної катастрофи 1913 р., напередодні вступу країни у Першу світову війну, відбулися зміни у настроях декого зі стамболівців. Напружене передвоєнне становище, в умовах якого Софії необхідно було визначатися, воюватиме вона разом з Росією чи проти неї, розвело однопартійців по різні сторони барикад. Втім, і прибічники, і противники орієнтації Болгарії на Антанту, наводячи аргументи на користь власної позиції, посилалися на «великого Стамболова», намагаючись спрогнозувати, як саме вчинив би він у подібній ситуації.

4. 3. Османська імперія – сюзерен, союзник чи ворог?

Серед пріоритетних напрямів зовнішньої політики Софії залишалися відносини зі Стамбулом. Однак наприкінці XIX ст. відмічається погіршення

взаємин між державами. Не в останню чергу така тенденція була визначена посиленням болгарського визвольного руху в імперії. За версією Порти, князівство підтримувало революційні комітети, налаштовуючи їх проти османської влади. Відновлення Софією дипломатичних зв'язків із Санкт-Петербургом у 1896 р. зумовило кризу взаємин між васалом і її сюзереном, адже Стамбул продовжував вважати Росію недругом. Спроби уряду «народняків» того ж року домовитися з Грецією і Сербією про спільні дії у вирішенні македонської проблеми також сприяли посиленню напруженості у взаєминах між князівством і Портою. Як наслідок, султан не задовольнив звернення Ради міністрів К. Стоїлова з приводу розширення мережі болгаромовних шкіл у Македонії і Фракії. Не погодився він реалізовувати і запропоновані 1896 р. «народняцьким» кабінетом реформи, які передбачали запровадження автономії у вказаних областях.

Особливі болгарсько-турецькі відносини, що склалися за часів прем'єрства С. Стамболова, почали руйнуватися у період правління уряду К. Стоїлова. Порта взяла на озброєння нову стратегію розбудови взаємин з балканськими країнами. Граючи на амбіціях Греції, Сербії і Болгарії, які претендували на розширення впливу в Македонії, вона шляхом незначних поступок кожній зі сторін змушувала Афіни, Белград і Софію протистояти одна одній та зберігала вигідний для себе статус-кво на Балканах.

НЛП висловлювала незадоволення політикою кабінету К. Стоїлова щодо налагодження взаємовідносин зі Стамбулом. З початком повстання на острові Крит 1897 р. стамболівці закликали владу до рішучих кроків у відстоюванні прав болгар Османської імперії та критикували її стратегію побудови двосторонніх зв'язків між країнами, зазначаючи, що С. Стамболов залишив Болгарію у прийнятних відносинах з Портою, а «народняки» своїм зближенням із Санкт-Петербургом звели нанівець його ініціативи. У результаті, починаючи з 1894 р., Стамбул часто-густо переконувався у небезпечній політиці Софії, яка створювала загрозу існуванню його європейських вілаєтів [265, 1897, 25. II]. Відповідь членів Народної партії була цинічною: «Для Болгарії, Македонії, Криту – для всіх Стамболов є електричним струмом, і його відсутність відобразилася навіть на долі

цілої Європи, а це вже занадто» [273, 1897, 27. II]. Вимоги стамболівців поглибити партнерство зі Стамбулом «народняки» називали небезпечними для суверенітету князівства, аргументуючи свої переконання простим прикладом, що за умови подальшого правління С. Стамболова Болгарія могла втратити державність, опинившись у складі Османської імперії [273, 1897, 30. IV].

Повернувшись на початку 1899 р. до влади, стамболівці пропагували задекларовані ще у травні 1894 р. устремління підтримувати добрі відносини з усіма країнами, особливо «найщирішу дружбу» з Османською імперією, від якої залежала доля болгарського населення Македонії і Фракії [266, 1899, 6. III]. Проте забезпечити той рівень взаємозв'язків, що існував між Софією і Стамбулом у період прем'єрства С. Стамболова, кабінету Д. Грекова не вдалося, оскільки забракло часу, та ще й неквапливо роздумувала Порта, котра з настороженістю спостерігала за плином відновлених російсько-болгарських взаємин, намагаючись за будь-якої нагоди нагадати князівству про його васальну залежність від султана. Так, Абдул-Гамід II наполягав, щоб у травні – липні 1899 р. на конференції у Гаазі посланці Болгарії займали місця безпосередньо за турецькими делегатами, а не у алфавітному порядку поруч із членами інших делегацій [515, с. 116].

В період правління уряду Т. Іванчова ситуація не змінилася. У 1899–1900 рр. Порта сприймала політику Софії по відношенню до себе як недоброзичливу. В Стамбулі були переконані у підтримці кабінетом «радославовістів» діяльності революційних комітетів у європейських вілаєтах імперії. Саме тому Болгарія не зуміла забезпечити собі жодних преференцій у Македонії [497, а. е. 1382, л. 134].

Уряд Т. Іванчова залишив двосторонні зв'язки з Портою у не найкращому стані. Виправляти ситуацію довелося демократам і «цанковістам». На початковому етапі правління вони намагалися за допомогою Санкт-Петербурга здійснити тиск на Порту та змусити її розпочати реформи у Македонії і Фракії. Провладні газети містили розгорнуту антитурецьку пропаганду. Стамболівці вважали неприйнятною позицію кабінету П. Каравелова, критикуючи її у парламенті та у власному виданні: «Сьогоднішня влада, не зважаючи на міжнародну ізоляцію князівства, поводиться зухвало у своєму ставленні до Порти.

Все це може мати негативні наслідки, адже військова потужність Османської імперії набагато вища за болгарську. Саме тому Царгород демонструє самовпевненість та не прагне задовольняти навіть найнезначніші бажання Софії. Злочинність нинішнього кабінету по відношенню до болгарсько-турецьких відносин криється в тому, що його поведінка визначена не здоровим глуздом, а демагогією. Не варто нав'язувати шовіністичні пристрасті нашому народу, необхідно розвивати ефективну співпрацю з Портою» [266, 1901, 22. III].

Критика НЛП була обґрунтованою, адже антитурецький курс уряду П. Каравелова не виправдовував себе. Росія не мала наміру сприяти задумам болгарської влади та не поспішала втручатися у ситуацію на Балканах. Це змусило Раду міністрів змінити політику по відношенню до Порти. Основним завданням стало відновлення довіри Стамбула. Для цього необхідно було переконати Османську імперію у відсутності зв'язків між болгарською владою і революційними організаціями, що боролися за звільнення Македонії і Фракії, та тим самим, як стверджували у Стамбулі, намагалися дестабілізувати ситуацію в імперії. Уряд П. Каравелова обмежив діяльність радикальних угруповань на території князівства: були звільнені зі служби офіцери і чиновники, котрі співпрацювали з Верховним македонсько-одринським комітетом (ВМОК)*, а 24 березня 1901 р. заарештовані організатори вбивства противника розширення болгарського впливу в Македонії, румунського публіциста С. Михайлєану. Щоб унеможливити потрапляння четницьких загонів і зброї в Османську імперію, посилювався контроль на болгарсько-турецькому кордоні [273, 1901, 20. III].

Влада князівства повернулася до принципів розбудови відносин з Портою, закладених у період правління С. Стамболова. Однак НЛП все одно намагалася знайти привід для критики заходів кабінету П. Каравелова у цьому напрямі. Однією з таких зачіпок стало облаштування Портою з мовчазної згоди Болгарії

* Створений 1895 р. в Софії після відставки кабінету С. Стамболова емігрантами із Македонії з метою сприяння діяльності функціонуючої з 1893 р. Внутрішньої македонської революційної організації (ВМРО). Потрапивши під вплив уряду Болгарії, ВМОК згодом почав претендувати на керівну роль у македонському національно-визвольному русі. 1900 року його членами стала більша половина офіцерів болгарської армії, тисячі службовців, впливові політики. В структуру комітету входили цілі общини і околії разом з їхніми адміністраціями, а під контролем знаходилися суди, поліцейські підрозділи, тюрми та інші установи. ВМОК, як і ВМРО, виступав за автономію Македонії і Східної Фракії шляхом повстання або революції.

вздовж спільного кордону між державами п’ятдесяти додаткових стаціонарних сторожових постів для недопущення вільного переміщення населення з Македонії у князівство і навпаки. Реакція стамболівців на таку смиренність офіційної Софії була наступною: «Тепер біженці з Османської імперії не зможуть знайти притулок на наших землях, а Порта почне гнобити християн» [266, 1901, 29. III].

Наступний уряд С. Данева у своїх пріоритетах вирізнявся ще більшою проросійською схильністю, що непокоїло Стамбул та не сприяло покращенню взаємин. До того ж під час перебування при владі «цанковістів» у Македонії сталися події, які загострили відносини між державами, – це розпочате 23 вересня 1902 р. Горішньоджумайське повстання та вчинені 15–17 квітня 1903 р. анархістським угрупованням «Геміджії» («Човнярі») теракти у Салоніках. Османська імперія звинувачувала князівство у підбурюванні християнського населення її європейських вілаєтів до радикальних кроків [416, с. 209].

Таким чином, у період правління кабінету С. Данева відносини між Софією і Стамбулом погіршилися. Проте влада відмовлялася визнавати власну провину в цьому, наголошуючи, що тодішній стан справ був визначений колишніми необдуманими кроками уряду С. Стамболова, який робив ставку на зближення з Османською імперією, а та ніколи не розглядала Болгарію державою-партнером. Ось чому в Софії лише гаяли час, сподіваючись, що Порта стане покровителькою болгар Македонії і Фракії [275, 1902, 24. X].

За таких обставин навесні 1903 р. послідовники С. Стамболова повернулися до влади. Основне завдання їх зовнішньої політики полягало у відновленні добросусідських зв’язків зі Стамбулом. З цією метою за дорученням уряду і монарха 15 травня до столиці Османської імперії відбув прихильник протурецької орієнтації князівства дипломат Г. Начович, який мав переконати Порту та послів великих держав у Стамбулі в миролюбних настроях кабінету Р. Петрова [503, с. 292]. Заручитися підтримкою європейської дипломатії та домовитися з Портою у питанні про запровадження реформ з розширення самоврядування болгарських общин у Македонії і Фракії Г. Начовичу не вдалося. Позитивними результатами місії стало зниження вірогідності воєнного конфлікту між країнами, загроза

виникнення якого на той час була реальною, а також звільнення з-під варти близько 800 болгар із майже 2 тис. заарештованих за підозрою в скоєнні терактів у Салоніках. Що ж стосується двосторонніх відносин, то вони залишалися на попередньому рівні, ґрунтуючись на недовірі з боку Порти [529, с. 55].

Коли у липні 1903 р. розпочалося Іллінденсько-Преображенське повстання, Османська імперія назвала князівство інспіратором збройного виступу. Вздовж кордону з Болгарією було розміщено додатковий військовий контингент, а в Скоп'є розквартировано 80-тисячну армію [530, с. 16]. Опинившись перед небезпекою війни та небажаної міжнародної ізоляції, Рада міністрів Р. Петрова зайняла пасивну позицію по відношенню до подій у Македонії, зосередившись на стримуванні дипломатичного тиску з боку Стамбула. Посиливши прикордонні застави, Болгарія все ж не перешкоджала переміщенню чет та не намагалася покласти край зв'язкам між повстанцями і діячами ТМОРО у князівстві, хоча це і викликало негативне ставлення до Софії. «Болгарський уряд має право піклуватися про своїх співвітчизників за кордоном і робитиме це доти, доки там будуть наші одноплемінники» [455, с. 397], – заявляв у парламенті Д. Петков.

У вересні 1903 р. до Стамбула знову відбув Г. Начович, цього разу в статусі дипломатичного агента, із завданням знайти спільну мову з тамтешньою владою. Завдяки його зусиллям у листопаді Османська імперія погодилася на переговори. Діалог між сторонами тривав майже півроку, завершившись підписанням 26 березня 1904 р. спільної угоди. Відповідно до її положень, Порта давала згоду на звільнення підозрюваних у зв'язках з революційними комітетами майже 4 тис. арештованих болгар та повернення з князівства десятків тисяч біженців, котрі під час подій літа – осені 1903 р. залишили домівки у Македонії і Фракії. Болгарія ж зобов'язувалася заборонити формування на власній території загонів четників та проведення антитурецької агітації, а також мала припинити фінансування радикальних організацій і розповсюдження пропагандистської літератури в османських вілаєтах [529, с. 69].

Однак підписана угода не стала відправною точкою процесу покращення двосторонніх відносин. Упродовж другої половини 1904 р. намітилася тенденція

до їхнього погіршення. Такий розвиток подій був зумовлений саботуванням Стамбулом виконання домовленостей із Софією. Османська влада забороняла біженцям повертатися із князівства в Адріанопольський вілаєт, намагаючись знизити чисельність болгарського населення області, а також протидіяла реалізації Мюрцштезької програми [529, с. 93]. Політика Порти зумовила невдоволення правлячих кіл і громадськості князівства. Втім, щоб не провокувати нових суперечностей, стамболівці демонстрували доброзичливе ставлення до Османської імперії і її султана Абдул-Гаміда II, висловлюючи надію на його сприяння реформам у Македонії [266, 1905, 21. III, 28. III, 25. V].

Опозиція ж скептично поставилася до болгарсько-турецького діалогу. Зокрема демократи нагадували, що свого часу С. Стамболов домігся від Порти поступок у Македонії шляхом налагодження добросусідських відносин. Але його ініціативи виявилися фатальними для Софії, адже насправді Османська імперія розглядала свої поступки як тимчасові компроміси. 1903 року, коли вибухнуло повстання, Болгарія поплатилася за свою довірливість [277, 1904, 18. XII].

Сподівання уряду Р. Петрова на те, що Стамбул задовольнить вимоги Софії, не справдилися – протягом 1905 р. становище слов’янського населення в Османській імперії погіршувалося. Щоб захистити болгарську етнічну спільноту Македонії і Фракії від перманентного винищення кабінет міністрів не згортав співпрацю з революційними комітетами. Поступово відносини між країнами зайшли у глухий кут. Дехто із впливових осіб князівства – екзарх Йосиф і Г. Начович – пропонували уряду першому зробити крок до примирення, однак він обрав інший шлях.

Протягом 1906 р. болгарська влада продовжувала надавати підтримку революційним комітетам, водночас заявляючи про мирне налаштування по відношенню до Порти. Восени у парламенті новопризначений голова уряду Д. Петков засудив Османську імперію за терор, організований проти болгарського населення Македонії і Фракії, зазначивши, що князівство не може нести відповідальність за те, що відбувається на турецькій території [475, с. 290]. Фінансуючи і надалі революціонерів, стамболівці втілювали в життя власну

стратегію, котра трактувалася як необхідний захід для захисту співвітчизників у балканських провінціях Османської імперії від свавілля місцевої адміністрації.

Протиріччя між Софією і Стамбулом навколо македонського і фракійського питань не давали можливості дійти згоди і при вирішенні інших проблем. Так, безрезультатно завершилися переговори стосовно надання Болгарії статусу незалежної держави, взаємного гарантування прав торгових агентів, підданства біженців із Македонії – тимчасових мешканців князівства, облаштування кордону, екстрадиції, будівництва залізниці між македонськими населеними пунктами Горішня Джумая і Куманово. Принципова позиція Софії щодо реформ в європейських вілаєтах Оттоманської Порти не сприяла покращенню взаємин [475, с. 291], які залишалися напруженими упродовж всього правління урядів НЛП.

Відставка кабінету П. Гудева сталася за півроку до значних змін в Османській імперії. Молодотурецька революція 3–24 липня 1908 р. надихнула правлячі кола Болгарії на рішучі дії. Фердинанд за підтримки уряду А. Малинова вирішив скористатися ситуацією та проголосити незалежність князівства.

Обмеження влади султана та прийняття конституції в Оттоманській Порті, а також наміри князя і кабінету міністрів позбутися васальної залежності Софії від Стамбула члени НЛП зустріли з ентузіазмом. «Міжнародна ситуація сприятлива для того, щоб заявити усьому світу – Болгарія є повноцінною державою» [266, 1908, 18. IX], – підтримували стамболівці починання монарха і демократів. Вони не переймалися можливим погіршенням відносин, які міг спровокувати акт проголошення незалежності, та плекали надію, що молодотурки підуть на поступки болгарським прагненням у Македонії і Фракії [529, с. 164].

Під час опозиційної діяльності НЛП простежується відсутність єдиної думки серед її членів стосовно стратегії розвитку болгарсько-турецьких відносин. Н. Генадієв, активно листуючись із Фердинандом, радив продовжувати співпрацю з революційними організаціями у Македонії і Фракії та чинити тиск на Порту через дипломатію великих держав, намагаючись переконати її у необхідності продовження реформ у своїх європейських вілаєтах [314, а. е. 1213, л. 49]. Іншу думку з цього приводу мав однопартієць П. Гудев, який теж підтримував контакти

з царем. Політик вважав, що Софії варто розпочати зближення з молодотурками та руками нової влади протидіяти сербському й грецькому націоналізму в Македонії і Фракії. Він нагадував у листах і про потребу посилення війська, що зміцнило б міжнародній авторитет Болгарії [314, а. е. 1214, л. 7].

Спільним же у переконаннях обох стамболівців було сподівання на зміни політики Османської імперії у зв'язку з Молодотурецькою революцією. НЛП дорікала уряду А. Малинова за бездіяльність, вимагала активізувати переговори зі Стамбулом та висловлювала оптимістичні прогнози щодо запровадження реформ у Македонії дипломатичним шляхом: «Нині без війни Болгарія зможе взяти те, чого бажає» [266, 1908, 1. VIII]. Однак інколи, не вірячи у власні заяви, партія пропагувала і активні дії, які йшли у дисонанс з її задекларованим курсом: «Є злочином вважати, що офіційна Софія стоятиме склавши руки навіть тоді, коли болгари в Македонії займуть більш-менш гідне положення» [266, 1908, 22. VIII].

Свою позицію щодо розбудови відносин з Османською імперією НЛП висловлювала і під час вересневих подій 1908 р., пов'язаних із проголошенням незалежності Болгарії та процесом міжнародного визнання цього акту. Сприятливі умови позбутися васального статусу склалися на початку осені, коли увага великих держав була прикута до франко-німецької суперечки навколо Марокко, Австро-Угорщина готувалася до анексії Боснії і Герцеговини, молодотурки вчинили переворот у Константинополі, а робітники й службовці компанії «Chemins de fer Orientaux» проводили страйк. Безпосереднім же приводом для здійснення рішучого кроку послужив «інцидент Гешова», котрий стався перед святкуванням дня народження султана, на яке отримали запрошення всі дипломатичні представники, окрім болгарського. На знак протесту проти такої зневаги Софія 15 вересня відізвала свого посланника І. С. Гешова. Коментуючи подію, Н. Генадієв заявляв: «Не можна допустити, щоб ускладнення відносин між країнами переросло у збройний конфлікт». Водночас він закликав «каравелістів» скористатися ситуацією та проголосити політичну самостійність Болгарії, адже ліквідація васальної залежності могла також посприяти зміцненню єдності між монархом і народом [314, а. е. 1213, л. 79].

НЛП вітала акт проголошення Болгарії суверенною державою. Надалі члени партії підтримували заходи кабінету А. Малинова, спрямовані на досягнення міжнародного визнання країни вже у новому статусі. Вони протестували проти намірів Стамбула змусити Софію визнати право імперії на грошову компенсацію за відмову Болгарії сплачувати данину та погрожували Порті втручанням великих держав, якщо та не відступить [266, 1908, 17. XI, 21. XI].

Поступово надії стамболівців на порозуміння зі Стамбулом щодо поступок у питанні про самоврядування болгар Македонії і Фракії почали згасати. Разом з «радославовістами» і «тончевістами» вони долучилися до кампанії з дискредитації молодотурок в очах болгарської громадськості: «Нова османська влада – ще більші фанатичні націоналісти, аніж їх попередники… Звірства по відношенню до наших співвітчизників у Македонії не лише не припинилися, а значно почастішали» [266, 1910, 18. V]. Вперше про можливість війни з Османською імперією партійна преса заявила навесні 1909 р. Згодом, коли у черговий раз загострилося критське питання, газета «Нов век» надрукувала низку публікацій із закликом до кабінету А. Малинова скористатися ситуацією та поставити перед Портою чіткі вимоги щодо покращення становища македонських болгар [266, 1910, 4. III, 13. V]. «У порівнянні з правлінням Стамболова, – йшлося у статті іншого накладу, – Болгарія ще не мала такого потужного війська, як нині, але навіть тоді прем’єр знав, як примусити Царгород піти на поступки… Теперішній же наш уряд безініціативний» [266, 1910, 16. V].

Хоч Порта й визнала 6 квітня 1909 р. Болгарію незалежною державою, НЛП продовжувала критикувати зовнішній курс влади по відношенню до Османської імперії. Стамболівці навіть дозволяли собі дошкульні випади на адресу Фердинанда. Вони негативно оцінили візит царя в Стамбул у березні 1910 р., а наступного місяця засудили бездіяльність уряду А. Малинова у зв’язку з призначенням у македонському місті Дебар ще одного сербського владики [266, 1910, 17. III, 18. IV].

Не всі прихильники НЛП розділяли песимістичні настрої партійної верхівки стамболівців щодо взаємовідносин з Портою. Дехто із них добре пам’ятав і

схвалював наміри С. Стамболова укласти політичний союз із Оттоманською імперією, його спроби реанімувати ідею створення дуалістичної турецько-болгарської монархії, а також позитивні наслідки розбудови добросусідських взаємин між державами для розв'язання македонської проблеми [261, с. 393]. Проте поступово керівництво НЛП відходило від миролюбного налаштування по відношенню до Порти. Восени 1910 р., коли істеблішмент Болгарії обговорював чутки про підписання спрямованої проти інших країн Південно-Східної Європи конвенції між Османською імперією і Румунією, стамболівці заявили, що за таких обставин єдиною правильною стратегією політики Софії на міжнародній арені може бути лише антитурецький вектор [266, 1910, 20. IX].

На противагу стамболівцям деякі опозиційні партії по-іншому оцінювали перспективи розвитку відносин між Софією і Стамбулом. «Народняки» і «цанковісти» виступали за зближення з Османською імперією. Вони скептично ставилися до проголошення незалежності, вважаючи, що цей крок не матиме позитивних наслідків для розвитку країни, а загострить Балканську кризу 1908–1909 рр. На початку 1910 р. С. Данев у переписці зі своїми сподвижниками ділився думкою про необхідність інспірувати судовий процес над стамболівцями, які під час правління у 1903–1908 рр. виношували ідею скасування васальної залежності від Порти [299, а. е. 75, л. 4]. Прийшовши до влади у березні 1911 р., «народняки» і «цанковісти» усіляко демонстрували прагнення налагодити відносини зі Стамбулом. Коментуючи плани нового уряду, НЛП висловлювала сумніви стосовно їх реалістичності, адже кожна з провладних партій мала власне бачення шляхів побудови цих взаємин [266, 1911, 2. IV, 13. IX].

Разом із НЛП антитурецький курс підтримували «радославовісти», «тончевісти» і «каравелісти». Вони вважали неприпустимою орієнтацію Софії на Стамбул в умовах, коли життя слов'янського православного населення Македонії і Фракії стало нестерпним, та критикували прояви миролюбного настрою уряду І. Гешова по відношенню Порти. Так, нерішучість Софії після інциденту, що стався 1 травня 1911 р. на болгарсько-турецькому кордоні та призвів до смерті капітана Н. Георгієва, розцінювалася НЛП як наслідок лояльного ставлення

правлячої коаліції до Стамбула [266, 1911, 17. V]. Опублікувавши порівняльний аналіз зовнішніх курсів – уряду С. Стамболова, який вважався «туркофільським», та кабінету І. Гешова, газета «Нов век» підкреслила ключову відмінність між двома методами здійснення політики: «Стамболівці навіть в умовах васальної залежності від Царгорода зуміли захистити інтереси країни, натомість „народняки“ і „цанковісти“, управляючи незалежним царством та маючи у розпорядженні потужне військо, дозволяють Порті глумитися над національною гідністю болгар» [266, 1911, 22. V].

Упродовж 1911 р. негативні настрої членів НЛП по відношенню до Османської імперії посилювалися. Не останню роль у цьому зіграв зрив підписання торгової угоди між Стамбулом і Софією, а також болгарсько-турецька митна війна, що сталася одразу після цього та завдала шкоди інтересам пов’язаних з НЛП торговцям і промисловцям. У публікаціях «Нов век» йшлося: «Якщо кабінет „народняків“ – „цанковістів“ візьме на озброєння більш жорстку форму спілкування з Царгородом, то подібна зміна буде підтримана іншими політичними силами країни» [266, 1911, 1. V].

Суттєво вплинула на переконання стамболівців італійсько-турецька війна 1911–1912 рр., під час якої вони звертали увагу суспільства і влади на сприятливу міжнародну обстановку для вирішення на користь Болгарії македонського питання. Єдиним способом досягнення бажаної для Софії мети, на їх думку, залишався збройний конфлікт зі Стамбулом. НЛП закликала уряд не повторити «злочин 1897 р.», коли в умовах греко-турецької війни князівство, маючи всі шанси втілити в життя власні задуми, не скористалося ситуацією [266, 1911, 2. X]. Фракція НЛП у ЗНЗ пропонувала пожертвувати інтересами Болгарії у сфері економіки, поступово згорнувши торгівлю з Османською імперією, та готуватися до воєнного протистояння з нею [531, с. 286].

Після італійсько-турецької війни, котра завершилася поразкою Порти, політика османського уряду по відношенню до слов’янських груп населення Македонії і Фракії не змінилася. Через це стамболівці розгорнули активну агітацію за воєнні дії, звинувачуючи кабінет І. Гешова у малодушності та

закликаючи застосувати збройні сили проти Османської імперії. Їхній лідер Н. Генадієв зауважував: «Болгарія прагнула мирно співіснувати з Портою, оскільки мала спільні з нею господарські інтереси, проте Царгород по-варварськи управляє Македонією» [266, 1912, 13. III]. При цьому НЛП запевняла у спроможності Софії перемогти сусідню державу самотужки, без підтримки жодного союзника [266, 1912, 15. I].

19 липня 1912 р. бійці ВМОРО здійснили два терористичні акти на торговельних майданчиках містечка Кочани у північно-східній Македонії, що призвело до смерті шістьох турок та стало приводом погрому, вчиненого місцевими мусульманами проти слов'янського населення. У результаті розправи загинуло щонайменше 34 болгарина, безліч отримали поранення. Після інциденту стамболівці посилили пропаганду збройного виступу проти Османської імперії. В опублікованій декілька разів статті Н. Генадієва «Війна або мир» наголошувалося, що наприкінці літа 1912 р. назріли всі необхідні умови для початку бойових дій [269, 1912, 22. VIII]. 30 вересня 1912 р. НЛП схвально відреагувала на маніфест царя про початок війни з Османською імперією [374, с. 66].

В умовах запровадженої під час Балканських війн цензури стамболівці знаходили можливість викласти власну точку зору або дати пораду владі у тому чи іншому питанні, послуговуючись парламентською й громадською трибунами. Так, після успішної для болгарських військ Люлебургазько-Бунархісарської операції 15–20 жовтня 1912 р. у Східній Фракії голова ЦБ НЛП пропонував Фердинанду призупинити бойові дії та задовольнити бажання Порти, яка попросила перемир'я. «Якщо не вдасться завоювати Одрин*, – переконував Н. Генадієв, – а пощастить підкорити більш важливий Солунь**, то можна втратити лише частину Одринської Фракії, але здобути всю Біломорську Фракію. Та спочатку треба прибрати до рук Солунь, а вже після цього з'явиться можливість диктувати Царгороду умови миру» [402, а. е. 19, л. 35]. Однак верховний головнокомандувач проігнорував пропозицію лідера НЛП і прохання

* Назва історичного Адріанополя у болгарському побуті, в турецькому – Едірне.

** Так болгари називають місто Салоніки.

противника, погодившись на переговори тільки після того, як 4–5 листопада болгарський наступ було зупинено за 30 км від Стамбула.

Подальше ведення війни з метою заволодіння всією Східною Фракією члени НЛП вважали нерозважливим. Коли зрив планів Софії після Чаталджанської битви став очевидним, у невдачах воєнної операції вони звинуватили уряд, при цьому замовчуючи, що цей завідомо провальний план нав'язав Фердинанд, який наполягав на активізації дій проти османського війська [461, с. 222, 756].

У період назрівання протиріч між Болгарією, Сербією, Грецією і Чорногорією, а також безуспішних переговорів про мир, що розпочалися 3 грудня 1912 р. між країнами Балканського союзу і Портою у Лондоні, до Стамбула 12 грудня з неофіційним візитом прибув громадський діяч і дипломат К. Хаджикалчев для обговорення сепаратного миру на умовах надання автономії Македонії і Албанії [532, с. 183]. Ідея організації місії належала Н. Генадієву, який переконав Фердинанда в її необхідності [480, с. 243]. У критичних умовах боротьби балканських країн за османську спадщину лідер НЛП намагався реанімувати сформульовану під час правління С. Стамболова концепцію вирішення національного питання, що передбачала забезпечення автономії Македонії та нейтралізацію спроб розділення її на сфери впливу. Зазначена ініціатива виявилася марною, оскільки їй та лондонським переговорам завадила зміна влади у Стамбулі. Новосформований 10 січня 1913 р. уряд Махмуда Шевкет-паші за підтримки Німеччини відмовився прийняти умови союзників, які продовжили бойові дії та відізвали 16 січня своїх представників з конференції у Великій Британії [503, с. 118]. Навесні 1913 р. після відчутних поразок Порта вдруге попросила миру. Результатом Лондонської конференції, яка 18 квітня відновила засідання, стало підписання 17 травня договору* про завершення війни.

Порта не могла змиритися з такими територіальними втратами. Саме тому, коли виникла сприятлива нагода скорегувати на свою користь лондонський статус-кво, на берегах Босфору вирішили скористатися ситуацією. Можливість

* Згідно з його положеннями Османська імперія втрачала всі свої європейські території, окрім Албанії (доля цієї країни мала бути вирішена пізніше), а також невеликої частини Східної Фракії по лінії Енос – Мідія.

перегляду кордонів на Балканах створила Друга Балканська війна, що її 16 червня 1913 р. на македонському відрізку рубежів розпочала Софія, наполягаючи на дотриманні умов минулорічного сербсько-болгарського союзного договору. Скориставшись складністю обставин, в яких опинилося вимушене протистояти своїм учорашнім союзникам Болгарське царство, османські війська 6 липня без оголошення війни перетнули лінію Енос – Мідія та протягом кількох наступних днів відвоювали Східну Фракію. Усвідомлюючи безнадійність ситуації, Софія 18 липня підписала перемир'я [533, с. 176]. 16 вересня у Стамбулі між Царством Болгарія і Османською імперією було укладено нову мирну угоду*.

Характеризуючи причини невдач Болгарії, Н. Генадієв наголошував, що вирішальними чинниками, які зумовили національну катастрофу 1913 р., стали продовження війни з Османською імперією та зволікання уряду І. Гешова у грудні 1912 р. з підписанням у Лондоні мирної угоди з Портою [534, с. 76].

Стамболівці болісно сприймали наслідки збройного конфлікту 1913 р. для держави, проте не висловлювали ворожі до Стамбулу почуття, проявляли бажання добросусідства, заявляли про припинення територіальних суперечностей з ним [269, 1914, 14. II, 14. IV, 11. VI]. Після початку Першої світової війни у статті «Час говорити відверто» Н. Генадієв назвав недавніх союзників по Балканській лізі головними противниками та закликав готуватися до нового збройного протистояння, а враховуючи вірогідність грядущих воєнних баталій, акцентував увагу на потребі знайти союзників, одним з яких на даному етапі могла стати нейтральна на той час Порта [269, 1914, 30. VII, 7. IX, 1. XI].

Втім, на початку 1915 р. після двомісячного перебування зі спеціальною місією в Італії і Франції Н. Генадієв змінив власну позицію, вважаючи, що найбільш прийнятним для Болгарії рішенням є її приєднання до Антанти й війна проти Османської імперії. На його думку, треба було посприяти країнам «Сердечної угоди» в їхньому прагненні встановити контроль над Дарданеллами.

---

* Відповідно до її положень Софія повертала Порті отримані нею після Першої Балканської війни території у Східній Фракії з містами Адріанополь і Лозенград. При цьому вона зберігала за собою землі з прикордонними населеними пунктами Свиленград, Малко-Тирново, Ахтопол і Василико, а також Західну Фракію між гирлами річок Мариця і Места з виходом до Егейського моря.

Досягнення ними цієї мети допомогло б Софії отримати від союзників територіальну компенсацію у Македонії і Фракії за рахунок Греції, Сербії і Оттоманської Порти. При цьому політик підкреслював, що у разі війни проти Стамбула жертви серед болгар будуть мінімальними, адже країні не доведеться протистояти одразу трьом державам – Греції, Румунії і Сербії [508, с. 80].

Однак на той момент серед правлячих кіл країни переважала інша концепція політики. Цар Фердинанд та кабінет В. Радославова за підтримки угруповання «петковістів» виношували план приєднання Софії до блоку Центральних держав. З 2 серпня 1914 р. членом цього альянсу вже була Османська імперія, а отже, найближчим часом Болгарія мала оформити з Портою угоду про союз.

Наприкінці літа 1915 р. за посередництва Німеччини між сусідніми країнами розпочалися переговори. 24 серпня сторони порозумілися з усіх питань та уклали військову конвенцію. Порта підписала документ під тиском Берліна, який з метою залучення Софії на свою сторону змусив Османську імперію погодитися на передачу Болгарії у разі воєнного успіху частину власних земель у Західній Фракії*. 22 грудня 1915 р. за підписаний договір проголосували навіть опозиційні депутати XVII ЗНЗ, зокрема і «генадієвісти» [446, с. 147]. Факт коригування лінії державного кордону з Османською імперією популяризувався кабінетом В. Радославова та проурядовими партіями у пропагандистських цілях. Розголошуючи цю подію, влада намагалася продемонструвати громадськості перевагу обраного нею пронімецького зовнішнього курсу.

За переконаннями «петковістів», болгарсько-турецький альянс цілком відповідав партійній ідеології, що сформувалася за часів правління С. Стамболова. Пропагуючи плюси створеного союзу, члени угруповання нагадували суспільству про ефективні заходи першого кабінету стамболівців у справі зближення з Османською імперією та про позитивні наслідки такої політики для країни [266, 1915, 3. IX]. Представники ж опозиційного владі крила

---

* За умовами угоди під юрисдикцію царства мали перейти 2 тис. 588 км² території вздовж правого берега річки Мариця та смуга на її лівому прибережжі глибиною 2 км, у тому числі залізнична гілка Свиленград – Дедеагач (172,5 км), а також понад 160 населених пунктів, враховуючи околиці Адріанополя, місто Дімотіка, села Караагач, Кулелі Бургаз, Софлу, Трапезиця та інші [535, а. е. 844, л. 18].

партії на чолі з Н. Генадієвим вважали, що альянс зі Стамбулом невигідний Софії, а засновник НЛП реалізовував проосманський курс із кон'юнктурних міркувань та за інших міжнародних обставин був готовий переорієнтувати князівство на ворога Порти – Росію [269, 1915, 8. IX]. Із запровадженням 10 вересня 1915 р. цензури «генадієвісти» втратили можливість агітувати за приєднання країни до Антанти, зазнавши переслідувань з боку влади.

З 14 жовтня Болгарія у складі Четверного союзу розпочала воєнні дії проти країн «Сердечної угоди» на балканських фронтах, де протистояла Сербії, Румунії і, згодом, Греції. На той час Османська імперія вже воювала з 19 жовтня 1914 р. проти російської, британської і французької армій. Для обох держав війна завершилася поразками. Болгарії не тільки не вдалося приєднати Македонію і повернути Добруджу, вона ще й згідно з Нейїським мирним договором від 27 листопада 1919 р. зазнала територіальних втрат у Західній Фракії і на спільному кордоні з Королівством СХС [536, а. е. 218, л. 63]. Османська імперія розпалася, зберігши під своїм контролем, відповідно до Севрської угоди від 10 серпня 1920 р., лише північну частину півострова Мала Азія [537, с. 95].

Після завершення Першої світової війни «петковісти» і «генадієвісти» не розглядали можливість встановлення особливих відносин зі Стамбулом, декларуючи лише налагодження добросусідських взаємин. Так само і члени Націонал-ліберальної партії не демонстрували «туркофільські» настрої, проголошуючи у своїй програмі бажання співпрацювати з усіма сусідніми державами [428, с. 157].

Особливі відносини між Болгарією і Османською імперією на міжнародній арені у 1887–1894 рр. сформувалися в умовах дипломатичної ізоляції Софії, ситуації, коли князівство внаслідок васальної залежності було позбавлене можливості розвивати багатовекторний курс, натомість мало змогу зосередитися на розширенні контактів зі своїм сюзереном. З відновленням офіційних відносин з Росією та налагодженням наступними урядами, у тому числі й із членів НЛП, взаємин з іншими великими державами така стратегія розбудови політики поволі втрачала актуальність, а болгарсько-турецькі взаємозв'язки погіршувалися.

Послідовники С. Стамболова, повернувшись до влади у 1899 р., намагалися реанімувати «туркофільський» курс, однак за неповні 9 місяців перебування у складі коаліційного уряду їм це зробити не вдалося. Надалі болгарсько-турецькі відносини продовжували перманентно ускладнюватися. Зазначена тенденція зберігалася і за часів самостійного правління стамболівських кабінетів у 1903–1908 рр., що було наслідком загострення македонської проблеми та прагнення Софії позбутися статусу васала. Зрештою, досягнувши свого апогею, ускладнення взаємин переросло у збройні конфлікти 1912–1913 рр.

Під час Першої світової війни Болгарія і Османська імперія приєдналися до блоку Центральних держав. Однак цей факт не варто розцінювати як результат взаємного прагнення Софії і Стамбула до зближення. Договірні відносини між країнами стали наслідком дипломатичних зусиль Німеччини, котра розширювала число своїх союзників. Проте навіть за таких обставин спадщина С. Стамболова продовжувала впливати на двосторонні зв’язки, зокрема постійне нагадування прибічниками Д. Петкова про успішне болгарсько-турецьке міждержавне партнерство в епоху правління першого стамболівського уряду використовувалося для обґрунтування доцільності зближення з Портою під час Першої світової війни.

4. 4. Взаємини з країнами Південно-Східної Європи

В умовах міжнародного визнання болгарської влади після відновлення у 1896 р. російсько-болгарських дипломатичних відносин Софія отримала можливість проводити багатовекторний курс. Князівство розпочало пошук союзників серед сусідніх держав для сприяння більш ефективному вирішенню власних завдань. У грудні 1896 р. Болгарія через своїх дипломатичних агентів звернулася до урядів Сербії і Греції з пропозицією об’єднатися у боротьбі за надання Македонії статусу автономії. Обидві держави відповіли відмовами, адже плекали надію на розподіл області на зони впливу [538, с. 129]. Незважаючи на протиріччя між Софією і Белградом, країни все ж уклали 19 лютого 1897 р.

двосторонню угоду, що передбачала взаємні гарантії у дотриманні існуючого статус-кво у регіоні [539, с. 40].

Договір не призвів до зближення Болгарії і Сербії, оскільки в його положеннях не прописувалися спільні дії у вирішенні македонського питання. Разом з тим він позначився на взаєминах Софії і Бухареста. На той час орієнтована на держави Троїстого союзу Румунія була стурбована відстороненням від влади С. Стамболова та перспективою військового альянсу Болгарії і Сербії під егідою Росії. Упродовж 1897 р. у пресі обох країн мала місце полеміка з приводу становища болгаромовного населення Північної Добруджі. Софія висловлювала невдоволення румунською політикою асиміляції по відношенню до цієї етнічної групи. Бухарест же почав вимагати від Стамбула визнання прав куцовласького населення (арумунів) Македонії, чим провокував занепокоєння болгарських правлячих кіл. Врешті-решт за посередництва російської дипломатії взаємини між країнами вдалося врегулювати: обидві сторони на деякий час забули про претензії та звинувачення [449, с. 321].

Упродовж каденції кабінету К. Стоїлова стамболівці критикували зовнішній курс Софії по відношенню до сусідніх балканських країн – суперників Болгарії у боротьбі за Македонію і Фракію, акцентуючи увагу на бездіяльності уряду в той час, коли Сербія за сприяння російських дипломатів домовлялася з Портою про розширення пропаганди в європейських вілаєтах імперії. З незадоволенням члени НЛП зустріли звістку про переговори Белграда і Стамбула з приводу відновлення сербської патріархії у Македонії [265, 1897, 28. III]. Греко-турецьку війну в квітні – травні 1897 р. вони сприйняли як нагоду для активізації діалогу з Портою стосовно Македонії, а коли стало зрозуміло, що уряд К. Стоїлова не має наміру актуалізувати питання про долю болгарського населення османських вілаєтів, розгорнули інформаційну кампанію проти кабінету міністрів, звинувачуючи його у зраді національних інтересів [265, 1897, 21. IV].

Повернувшись до влади у складі уряду Д. Грекова, стамболівці заявили про підтримку дружніх відносин з усіма сусідніми країнами [266, 1899. 20. I]. У Белграді позитивно відреагували на інформацію про переміни в Болгарії,

сподіваючись на можливість початку спільних дій проти Порти. У грудні 1899 р. сербський король Александр через болгарського дипломатичного агента Х. Бракалова дав зрозуміти про маловірогідну перспективу для його країни отримати вихід до Адріатичного моря та про більш імовірний шанс просунення на південь – до егейського узбережжя й запропонував узгодити двосторонній план дій [497, а. е. 1382, л. 82]. Однак у січні 1900 р. новопризначений прем'єр-міністр Т. Іванчов відхилив цю ідею, мотивуючи відмову безсумнівним невдоволенням великих держав [334, а. е. 1501, л. 11]. Болгарія продовжувала наслідувати запропонований С. Стамболовим варіант розбудови взаємин з Сербією.

У період правління кабінетів Д. Грекова та Т. Іванчова не відбулося змін і в болгарсько-грецьких відносинах, які залишалися напруженими, оскільки сторони сприймали одна одну як конкурента у боротьбі за турецькі володіння. Протягом 1899–1900 рр. офіційна Софія не застосувала жодних заходів для налагодження взаємозв'язків з Грецією, яка після поразки у війні 1897 р. з Османською імперією взяла курс на зближення з Портою і Німеччиною. Більше того на початку 1900 р. Болгарія тимчасово відкликала дипломатичного агента Д. Цокова з грецької столиці, пояснивши свій крок необхідністю економії бюджетних коштів та у такий спосіб підкресливши непріоритетне значення для неї взаємин з Афінами [449, с. 331].

А от болгарсько-румунські відносини суттєво погіршилися. Навесні 1900 р. війська північної сусідки князівства зайняли дунайський острів Ешекада. У відповідь Софія призупинила переговори стосовно підписання конвенції з рибальства у водах Дунаю. Наступною провокацією з боку королівства стала депортація чотирьохсот заробітчан-будівельників із Тирновського округу. Але найбільше ускладнило взаємини вбивство у липні 1900 р. в Бухаресті редактора газети «Peninsula Balcanică» С. Михайлєану* – уродженця міста Охрид, арумуна за походженням. Злочин поставив балканські країни на межу збройного конфлікту, і

* Напередодні відомий публіцист, директор столичної грецької гімназії опублікував низку статей, в яких дискредитував болгарський національно-визвольний рух у Македонії, звинувачуючи представників софійського Верховного македонсько-одринського комітету в насильному здирництві з членів куцовласької общини 30 тис. левів начебто на «справу звільнення» та називаючи їх брехунами, шахраями і паразитами.

лише втручання Росії й Австро-Угорщини допомогло запобігти протистоянню [503, с. 263]. Інцидент було вичерпано наступного року під час правління кабінету П. Каравелова, котрий застосував заходи для затримання і арешту декого із членів ВМОК, у тому числі й керівника – Б. Сарафова.

У період перебування при владі уряду С. Данева почали формуватися передумови для змін у сербсько-болгарських відносинах. Росія, вплив якої на князівство збільшився, намагалася реалізувати проект створення союзу між Белградом і Софією, спрямованого проти Австро-Угорщини, Румунії і Османської імперії. Але для цього необхідно було позбутися протиріч між балканськими державами щодо Македонії. За задумом Санкт-Петербурга, болгарські і сербські правлячі кола мали дійти згоди у питанні про встановлення зон впливу в області. Першим кроком передбачалося призначення сербського митрополита у Скоп'є [416, с. 192]. Під тиском Росії уряд С. Данева погодився не чинити перешкод. І хоча переговорів між Софією й Белградом про укладання союзу не відбулося, фундамент майбутніх домовленостей було закладено.

Наприкінці травня 1902 р. уряд «цанковістів» уклав з Росією вищезгадану нами таємну конвенцію, яка стала противагою аналогічному договору Румунії з Австро-Угорщиною, оформленому на початку осені 1900 р. Ще за часів прем'єрства С. Стамболова між Бухарестом і Софією склалися добросусідські взаємини, однак наприкінці XIX ст. по мірі зближення князівства із Санкт-Петербургом вони значно погіршилися, а на початку XX ст. загрожували перерости у ворожнечу. Військово-стратегічне партнерство з Росією забезпечувало Болгарії суттєву підтримку у разі агресивних дій північної сусідки.

Отже, упродовж 1901–1903 рр. відбувся відхід від стамболівських традицій розбудови відносин Болгарії з країнами Південно-Східної Європи, що ґрунтувалися на дружніх взаєминах з Румунією та не передбачали жодних угод про розмежування європейських вілаєтів Османської імперії. Втім, з поверненням НЛП до влади виникли передумови для їх відродження [540, с. 211].

Початок діяльності кабінету Р. Петрова співпав з державним переворотом 29 травня 1903 р. у Сербії. Його реакція на події у сусідній державі була

негативною, супроводжувалася осудом бунтівників та порівнянням їхніх дій зі спробами болгарських офіцерів 1886 р. узурпувати владу в князівстві [266, 1903. 31. V]. Однак, прислухавшись до думки свого дипломатичного агента в Чорногорії Д. Ризова, який у донесенні від 15 червня радив скористатися зміною правлячої династії у королівстві для досягнення порозуміння з усіх спірних питань [296, а. е. 39, л. 42], уряд змінив власну лінію поведінки. Внаслідок зосередженості Росії на далекосхідних проблемах, активізації австро-угорської експансії на Балканах та впертого небажання Порти реалізовувати реформи у своїх європейських вілаєтах Софія почала сприймати Белград потенційним союзником, який допоміг би здійснювати тиск на Стамбул та протистояти можливій агресії з боку Відня.

Після трьохмісячних переговорів, що розпочалися за ініціативи Софії, 30 березня 1904 р. було укладено таємний сербсько-болгарський договір. Він передбачав забезпечення захисту суверенітету і територіальної цілісності держав-підписантів. У ньому відводилася роль і Санкт-Петербургу як посереднику при виникненні спірних питань. В рамках домовленостей намічалися заходи, направлені на зміцнення дружніх взаємин, зокрема візити князя Фердинанда у Ниш та короля Петара I в Софію, а також обмін студентами [431, с. 170].

Втім, незважаючи на ратифікацію обома сторонами договору про оборонний союз, його положення не вступили в силу, оскільки не були закріплені військовою конвенцією, підписанню якої завадило посилення восени того ж року сербської пропаганди у Македонії. Надалі налагодження відносин між країнами дещо призупинилося. Болгарія послідовно уникала обговорення з дипломатичними представниками сусідньої держави долі Македонії, мотивуючи такі кроки тим, що зазначена проблема є «питанням майбутнього» і його зарано виносити на порядок денний переговорів. Більшість членів НЛП залишалася відданою сформульованим С. Стамболовим принципам, які суперечили концепції слов’янофільства. «Альянс із Белградом є надто далеким від національних інтересів Болгарії» [396, с. 177], – зазначав лідер стамболівців Д. Петков. Доволі скептично до союзу із Сербією поставилися «народняки», «цанковісти», «каравелісти» і «радославовісти»,

вважаючи, що без досягнення порозуміння стосовно Македонії союз із Белградом залишиться ілюзією, яка не має під собою підґрунтя [396, с. 211].

Болгарсько-сербське зближення, створивши резонанс в Європі, активно обговорювалося у столицях великих держав. Так, російська газета «Новое время» назвала зустріч Фердинанда і Петара I у місті Ниш влітку 1904 р. початком єднання слов'янських народів на Балканах [541, 1904, 21. IX]. При цьому вона не звертала увагу на існуючі проблеми у двосторонніх взаєминах. За інформацією болгарського дипломатичного агента у Белграді Х. Хесапчиєва, німецька, австро-угорська і турецька дипломатії вороже сприйняли повідомлення про угоду між країнами; реакція ж з боку членів британського і бельгійського представництв, які підозрювали роль у ній Росії, була стриманою [542, а. е. 165, л. 5].

Важливими кроками у розвитку співпраці між Сербією і Болгарією стали офіційний візит Петара I у Софію наприкінці 1904 р. та підписання 9 липня 1905 р. митного союзу. 19 грудня договір було ратифіковано болгарськими ЗНЗ. А от більшість депутатів сербської Скупщини під впливом проавстрійського лобі не підтримала його. Зусилля Відня, котрий намагався не допустити утворення потужного ринку на південь від своїх кордонів, принесли результати [439, с. 185]. Після цього подальша сербсько-болгарська спільна діяльність припинилася. Ідею створення автономії у Македонії, до чого прагнула Софія, не схвалювали у Белграді, наполягаючи на розділенні області на зони впливу. Зрештою, сербське королівство посилило пропаганду своєї принципової позиції, а також допомогу збройним формуванням в європейських вілаєтах Османської імперії, що звело нанівець можливість співпраці між країнами.

Під час активізації розбудови відносин з Белградом намітилася перспектива налагодження контактів з Чорногорією. Ініціатором у цьому питанні став князь Нікола I, який розраховував на підтримку Болгарії в умовах можливого воєнного конфлікту між його країною й Портою. Уряд стамболівців скептично поставився до пропозиції Цетинє. Така позиція була визначена обмеженими можливостями Чорногорії на міжнародній арені та негативним ставленням її правлячих кіл, як і сербських, до автономії Македонії. Саме тому кабінет Р. Петрова, а згодом і уряд

Д. Петкова, запідозривши Цетинє у намірах укласти домовленості з метою досягнення у разі війни територіальних нарощувань, відклав розгляд питання про відносини з Чорногорією на невизначений термін [543, с. 185].

У 1906–1907 рр. сербсько-болгарські відносини погіршувалися, тому Белград і Софія вирішили змінити власні пріоритети, зробивши ставку на зближення з Портою [544, с. 56]. Стамбул, граючи на протиріччях двох слов'янських держав, намагався зберегти існуючий статус-кво в регіоні. Щоб врівноважити баланс сил у Македонії, султан дав згоду на призначення сербських священнослужителів на церковні посади в області [545, с. 563]. Водночас Белград з мовчазної згоди Стамбула нарощував підтримку четникам в європейських володіннях імперії. Це провокувало відповідну реакцію Софії – уряд стамболівців займав ворожу позицію до своєї сусідки аж до відставки на початку 1908 року [74, с. 171].

Як і у випадку із Сербією македонське питання визначало взаємини Болгарії з Грецією. Національна пропаганда Афін в європейських вілаєтах імперії ускладнювала відносини і співпрацю. Після Іллінденсько-Преображенського повстання 1903 р. Греція посилила антиболгарську агітацію серед населення своєї країни, а також у Македонії і Фракії. Афіни намагалися звести нанівець значення Мюрцштезького проекту, характеризуючи його як спробу гарантів берлінського статус-кво запровадити реформи лише для окремих підданих султана – болгар, проігнорувавши сподівання інших національностей [266, 1904, 27. II]. Маючи намір завадити їх реалізації, грецькі правлячі кола поширювали пропаганду та збільшували фінансування збройних формувань на території Османської імперії.

Політика Греції щодо Македонії і Фракії засуджувалася офіційною Софією. Проте, враховуючи хитке положення своєї держави на міжнародній арені, кабінет Р. Петрова намагався не загострювати і без того напружені відносини. Депутати фракції стамболівців у парламенті та провладна преса стримано висловлювалися з приводу зовнішнього курсу Афін [266, 1904, 27. II, 24. III; 1905, 11. IV]. Навіть активізація діяльності прогрецьких четницьких загонів, які тероризували мирне населення Македонії і Фракії, пов'язувалася не з ініціативами уряду Греції, а з інтригами Константинопольської патріархії [456, с. 149]. Упродовж 1905 р.

Софією схвалювалися активні дії Афін у сприянні здобуттю незалежності острову Крит [266, 1905, 24. VIII], а з трибуни ЗНЗ членами НЛП постійно висловлювалися бажання порозумітися у македонському питанні [453, с. 149].

Однак прагнення стамболівців налагодити взаємини з Грецією не давали результатів. Афіни віддавали перевагу зближенню з Османською імперією, запевняючи у готовності підтримати її у разі виникнення болгарсько-турецького збройного протистояння. У жовтні 1906 р. грецький уряд запропонував Стамбулу укласти угоду, в якій конкретизувалися б обсяги взаємної військової допомоги. За такої ситуації Софія змінила стратегію поведінки по відношенню до Афін. Вона стримано відреагувала на події 1906 р. у критському парламенті, коли реалізовувалася грецька ідея політичного союзу з островом як «сукупної, вільної, правової держави» [529, с. 117]. На знак протесту проти підтримки Афінами четників у Македонії в липні у багатьох населених пунктах Болгарії відбулися мітинги, що супроводжувалися безладдям та погромами грецьких лікарень, шкіл, магазинів. Ігноруючи звинувачення опозицією уряду в потаканні організаторам антигрецької кампанії [273, 1906, 19. VII, 21. VII], влада пасивно реагувала на дії протестувальників та не квапилася з розслідуванням фактів правопорушень.

Антигрецькі протести ще більше ускладнили двосторонні взаємини. Дипломатичний агент князівства Б. Михайловський упродовж липня 1906 р. інформував про тиск на співробітників представництва кабінетом Г. Феотокіса [314, а. е. 1018, л. 46–47]. Також Афіни намагалися налаштувати великі держави проти Софії та домогтися її міжнародної ізоляції. Провладні періодичні видання дискредитували князівство в очах грецької громадськості. Так само чинила по відношенню до Афін преса НЛП. 7 листопада 1907 р. у XIII ЗНЗ пролунала категорична заява міністра закордонних справ і віросповідань Д. Станчова про неможливість врегулювання взаємин з Грецією, допоки вона не відкличе з Македонії четників, які тероризують місцевих болгар [471, с. 224].

Характер офіційних відносин між Болгарією і Румунією у період з 1903 по 1908 р. визначався кількома обставинами. В силу відсутності спільного кордону з Османською імперією Бухарест, на відміну від інших балканських країн, не

претендував на її володіння. Але наявність у Македонії куцовласької общини давала йому підставу розраховувати на територіальну компенсацію від Софії за умови входження області до складу князівства. На болгарсько-румунські відносини впливали великі держави, які прагнули залучити Румунію і Болгарію у сферу свого впливу. На початку XX ст. у Бухареста склалися добрі взаємини і з Віднем, і з Санкт-Петербургом. Потенційно країна могла приєднатися як до Троїстого союзу, так і франко-російського блоку.

Починаючи з 1904 р., кабінет Р. Петрова досяг успіхів у налагодженні відносин з Румунією. Держави дійшли згоди у питанні про уточнення спільного кордону по Дунаю. Бухарест з розумінням поставився до болгарсько-турецької співпраці з врегулювання кризи, що виникла внаслідок Іллінденсько-Преображенського повстання. Керівник МЗС Румунії Й. Бретіану розцінив її як «спробу зміцнити існуючий статус-кво на Балканах» [266, 1904, 26. V]. Не викликало невдоволень з боку Бухареста і намагання Софії та Белграда утворити митний союз для протистояння економічній експансії Австро-Угорщини в регіоні. Уряд Р. Петрова пропонував Румунії аналогічний альянс, спрямований проти Санкт-Петербурга, але та, не бажаючи ускладнювати відносини з Росією, відмовилася [544, с. 53]. Кабінет стамболівців підтримував прагнення Бухареста домогтися від Османської імперії офіційного визнання наявності у Македонії куцовласької народності, адже це створювало прецедент для розширення прав інших етнічних спільнот області, однак водночас заявляв про неприпустимість територіальних претензій Румунії до Порти, вважаючи, що подібні наміри посилювали розбрат між різними християнськими общинами європейських володінь Османської імперії та призводили до насильства [266, 1905, 16. V].

Бухарест не мав чіткої позиції стосовно вирішення майбутнього Македонії і Фракії. Дехто із представників румунського істеблішменту розглядав перспективу підтримки Болгарії в її можливому збройному зіткненні з Портою, розраховуючи отримати за це компенсацію у вигляді Південної Добруджі, проте їх зупиняла невизначеність позицій Росії та інших великих держав щодо цієї гіпотетичної

війни, а протистояння без допомоги провідних країн світу могло завершитися для королівства поразкою.

1905 року Румунія визначилася зі своїм ставленням до прагнень Софії домогтися автономії Македонії. Дипломатичний агент князівства Х. Хесапчиєв доповідав, що король Кароль I віддавав перевагу збереженню існуючого статус-кво на Балканах [542, а. е. 274, л. 3]. Дипломати ж країни задля підтримки добрих відносин із Софією запевняли болгарських колег у схваленні Бухарестом стремлінь сусідньої держави запровадити самоврядування в європейських вілаєтах Оттоманської Порти.

Посилення відцентрових тенденцій в Австро-Угорщині, початок російської революції 1905 р. та поразка Санкт-Петербурга у війні з Японією стали чинниками, які змусили Софію і Бухарест обирати нові варіанти поведінки на міжнародній арені. 1906 року Болгарія посилила тиск на Османську імперію щодо реформ в Македонії. У відповідь Порта почала шукати можливість зближення з Бухарестом, Афінами і Белградом для створення антиболгарської коаліції. Румунія відгукнулася на цю ініціативу, підтримавши діалог з Грецією і Портою [546, с. 53]. І хоча переговори з Афінами й Стамбулом не дали конкретних результатів, вони змусили Софію переглянути ставлення до Бухареста.

НЛП засуджувала зовнішній курс північної сусідки [266, 1906, 12. VIII], а лідер партії прем’єр-міністр Д. Петков усе частіше висловлював песимістичні прогнози стосовно майбутнього двосторонніх відносин [475, с. 295], що раніше не було характерним для послідовників С. Стамболова. З метою налагодження взаємозв’язків 1906 р. у Варні було організовано зустріч болгарського князя з румунським престолонаслідником Фердинандом. Втім, вона не принесла бажаного результату [546, с. 53].

Упродовж 1907 р. стамболівці не проявляли схильності до співпраці з Румунією, пояснюючи таку позицію небажанням останньої сприяти наданню Македонії і Фракії автономії. Винятком є лише весняна спроба Фердинанда і Д. Станчова під час візиту в Бухарест заручитися підтримкою акту проголошення незалежності Болгарії від Порти, до якого тоді готувалася Софія [454, а. е. 34,

л. 4]. Інші кроки до поліпшення взаємин не здійснювалися, до того ж із доповіді дипломатичного представника в Австро-Угорщині М. Сарафова стало відомо, що 12 грудня 1907 р. уряд Д. Стурдзи за результатами переговорів у Відні узгодив доповнення до австрійсько-румунської військової конвенції 1900 р., сам факт існування якої вказував на антиболгарську спрямованість [305, а. е. 157, л. 483].

Перебуваючи в опозиції до кабінету демократів, НЛП приділяла значну увагу розбудові відносин із сусідніми країнами. Влітку 1908 р. вона акцентувала увагу на одній з проблем, котра заважала налагодженню цієї співпраці, – діяльності четників, які чинили насилля і залякували мирне населення Македонії. Стамболівці підкреслювали, що саме Белград вдається до подібної практики, а тому уряд А. Малинова має застосувати заходи, котрі змусили б Сербію обмежити діяльність воєнізованих загонів [266, 1908, 29. VI].

Під час Боснійської кризи 1908–1909 рр. у Белграда не було іншого вибору, як шукати шляхи до нормалізації відносин з Болгарією, розраховуючи на спільну протидію агресивній політиці Австро-Угорщини на Балканах [547, с. 19]. Члени НЛП передрікали, що після анексії дуалістичною імперією Боснії і Герцеговини сербське королівство активізує боротьбу за Македонію і вихід до Егейського моря, а тому пропонували уряду А. Малинова залишити Сербію в міжнародній ізоляції й не підтримувати її у протистоянні з Віднем [266, 1909, 13. III].

Завершення кризи на Балканах ознаменувало початок нового етапу в розвитку відносин між Софією і Белградом. Протягом 1909 р. Фердинанд двічі побував у столиці Сербії. Восени 1910 р. було засновано Болгарсько-сербський комітет, завдання якого зводилося до розвитку культурних і економічних зв’язків між країнами. Спроби порозумітися з Белградом стамболівці називали безперспективними, адже королівство залишалося конкурентом болгарського царства у боротьбі за вплив у регіоні [548, с. 27]. Співпрацю із сусідньою державою за обставин, що склалися після Молодотурецької революції і Боснійської кризи, газета «Нов век» нарекла «абсурдом» [266, 1909, 8. IV].

Відсутність територіальних суперечностей зумовила приязні взаємини між Софією і Цетинє. Чорногорія однією з перших вітала незалежність Болгарії, яка у

свою чергу доброзичливо поставилася до проголошення 28 серпня 1910 р. князя Ніколи I королем.

Можливість зближення з Грецією члени НЛП продовжували сприймати негативно, але, по мірі розчарування політикою молодотурок, іноді вдавалися до обговорення перспектив співпраці з нею, заявляючи, що у порівнянні з Портою вона представляє меншу небезпеку для Софії, тому «порозуміння з Афінами дозволило б протистояти Стамбулу» [266, 1910, 5. XI, 18. XI]. Втім, подібні заяви були не частими. Послідовники С. Стамболова разом з іншими ліберальними партіями не довіряли Афінам та підтримували антигрецький курс [524, с. 93].

Найбільш реальним союзником Болгарії упродовж 1908–1909 рр. стамболівці вважали Румунію. Безрезультатні спроби налагодження взаємин у 1903–1908 рр. вони виправдовували помилками обох сторін, а також занепокоєнням Бухареста перманентним нарощуванням князівством свого військового потенціалу, підкреслюючи, що Румунія не має територіальних претензій до Болгарії, та стверджуючи, що королівство залишається єдиною країною регіону, з якою можна досягти порозуміння й підписати союзний договір [266, 1909, 6. XI].

Сподівання НЛП на зближення з Бухарестом не виправдали себе. Влітку 1910 р. стало відомо про перспективу створення румунсько-турецького військового союзу. Це викликало негативну реакцію з боку болгарських опозиційних партій. «Порозуміння між Османською імперією і Румунією призведе до того, що Софії треба буде готуватися одразу до двох війн» [266, 1910, 13. IX], – вважали стамболівці. Вони стверджували, що оформлення румунсько-турецького альянсу вигідне Відню, адже тоді Австро-Угорщина матиме змогу тиснути на ізольовану Болгарію, вимагаючи від неї приєднання до Троїстого союзу [266, 1910, 3. X].

Проте, незважаючи на можливість укладання румунсько-турецької коаліції, НЛП залишалася прибічницею війни з Портою. Упродовж 1911–1912 рр. представники партії змінили ставлення до взаємин з іншими сусідніми країнами. Якщо у 1911 р. вони віддавали перевагу самостійному протистоянню Османській імперії та звинувачували болгарську владу в нерішучості зробити цей крок, то на

початку 1912 р. під впливом чуток про вірогідність підписання союзницьких угод з Грецією і Сербією пом'якшили критику на адресу Афін і Белграда. Стамболівці підтримали та взялися обговорювати ідею балканської конфедерації із членством у ній Болгарії, при цьому вважаючи, що таке оформлення можливе лише у разі наявності в ньому параграфа про позбавлення Османської імперії присутності на Балканах. І тільки реалізувавши вказані плани царство стане наймогутнішою державою регіону та буде диктувати сусідам свої умови [524, с. 122].

Тим часом кабінет І. Гешова докладав зусилля, щоб порозумітися з Белградом і Афінами. 29 лютого 1912 р. було підписано таємну болгарсько-сербську угоду, а два місяці потому укладено військову конвенцію, яка містила положення про спільні дії обох країн проти Порти та їх обов'язки при можливому нападі Австро-Угорщини і Румунії [504, с. 13]. 16 травня уряд І. Гешова підписав аналогічний договір з Грецією. Проте він, на відміну від болгарсько-сербського, не містив жодного параграфа щодо розподілу турецької спадщини. 22 вересня країни досягли порозуміння стосовно співпраці у військовій сфері, зафіксувавши у конвенції кількість збройних сил, що їх мали задіяти держави під час воєнного протистояння [504, с. 19]. 15 серпня до союзу долучилася і Чорногорія.

Єдиною державою Південно-Східної Європи, котра не приєдналася до Балканської ліги, була Румунія, яка на той момент виношувала план отримання від Болгарії компенсації у вигляді Південної Добруджі за неучасть у війні.

Під час Першої Балканської війни стамболівці жодного разу не висловили незадоволення створенням військово-політичного блоку. НЛП, так само як і всі інші консервативні й ліберальні політичні сили, виправдовувала воєнний конфлікт з Османською імперією.

Протиріччя між партнерами по коаліції намітилися ще у процесі ведення бойових дій. Сербські збройні сили окупували північну і центральну частини Македонії, у тому числі й «безспірну зону», яка, відповідно до домовленостей із Софією, мала залишитися за Болгарією, а грецькі війська – південні землі області з містом Салоніки. На відносинах царства з його союзниками позначилася політика Афін і Белграда на завойованих ними територіях Македонії. У

зверненнях мешканців міст Скоп'є і Бітола до І. Гешова наголошувалося, що після підкорення сербськими армійськими підрозділами північних і центральних районів області військова адміністрація почала забороняти болгаромовні видання, переслідувати вчителів, застосовувати мародерство [295, а. е. 11, л. 43–46]. На початку 1913 р. із зайнятих греками територій надходили листи аналогічного змісту з повідомленнями від місцевих болгар про факти пограбувань, арештів та інших утисків, які вчиняли військові по відношенню до мирного населення [294, а. е. 11, л. 5–31].

Лондонська конференція, що розпочалася 3 грудня 1912 р., мала закласти основи миру на Балканах. Однак замість цього вона поглибила протиріччя між Софією та її союзниками. Белград відмовлявся відводити війська з окупованих ним територій, адже великі держави не погодилися забезпечити йому вихід до Адріатичного моря за рахунок Албанії*. Болгарія теж висловлювала протест, вимагаючи виконання умов договору від 29 лютого 1913 р. Сербію підтримали інші балканські держави. На знак солідарності з нею Чорногорія направила війська у Македонію. Греція заявляла, що нові кордони необхідно проводити не за етнічним принципом, а відповідно до того, збройні сили якої з країн звільнили (фактично окупували) ті чи інші території Османської імперії. Позиція Афін пояснювалася суперечностями із Софією стосовно порту Салоніки та прилеглих земель, що знаходилися під грецьким контролем.

За ускладненням відносин Болгарії з її союзниками уважно спостерігала Румунія, яка протягом воєнного протистояння зберігала нейтралітет. Скориставшись нагодою, Бухарест порушив питання про надання йому компенсації – Південної Добруджі. Зрештою, 29 квітня 1913 р. у столиці Росії було підписано протокол, згідно з яким великі держави обмежилися передачею під юрисдикцію Бухареста лише міста Сілістра [501, с. 235]. Болгарії нічого не залишалось, як змиритися з таким рішенням.

---

* Ухваливши 28 листопада 1912 р. декларацію про державний суверенітет, Албанія за підтримки великих держав проголосила незалежність від Османської імперії.

Якщо по відношенню до Румунії кабінет І. Гешова демонстрував поступливість, то від Сербії він вимагав виконання умов союзницького договору та виводу військ із «безспірної зони» Македонії. Підписані 17 травня 1913 р. умови Лондонського миру* ускладнили ситуацію. Розмежування македонських земель викликало хвилю напруженості у відносинах між союзниками. Вже 19 травня була утворена антиболгарська коаліція у складі Греції і Сербії, які узгодили спільні дії на випадок агресії Софії проти кожної з них та домовилися між собою про розподіл території області. Згодом до них приєдналася і Чорногорія, котра на той час врегулювала протиріччя з Белградом щодо кордону в Ново-Пазарському санджаку [549, с. 188].

Розв'язана 16 червня Болгарією війна, вже під час правління кабінету С. Данева, із самого початку складалася для неї невдало. Спроби командування організувати наступ провалилися, бойовий дух солдат і офіцерів був низький, у військових підрозділах спалахували бунти і акти непокори командуванню [502, с. 182]. Становище, в якому опинилася країна, ускладнилося ще й втручанням 28 червня у конфлікт Бухареста.

Ситуація на фронтах спричинила політичну кризу в Болгарії, результатом чого стала відставка кабінету С. Данева. 4 липня 1913 р. стамболівці повернулися до влади у складі уряду В. Радославова. Їм довелося долати тяжкі наслідки воєнних невдач. 18 липня, усвідомивши безнадійність становища, новостворена Рада міністрів підписала перемир'я. 28 липня у Бухаресті сторони конфлікту уклали мирну угоду, згідно з положеннями якої, Болгарія поступалася Румунії Південною Добруджою, а більшу частину Македонії, окрім Піринського краю, розділили між собою Сербія і Греція.

Стамболівці болісно сприйняли поразку Болгарії. Вони звинувачували в національній катастрофі уряд І. Гешова, вказуючи на промахи його дипломатії – неузгодження на офіційному рівні з Афінами територіальних розмежувань

---

* Окрім більшої частини Фракії з її егейським узбережжям Царство Болгарія отримало Східну Македонію. За Королівством Сербія залишилися північна і центральна частини області. Решту території з портом Салоніки контролювало Королівство Греція.

Македонії і Фракії [534, с. 8; 550, с. 39], інкримінували Белграду порушення укладених домовленостей та засуджували Грецію і Сербію за провокування Болгарії на агресивні дії [266, 1913, 2. VI; 269, 1913, 5. V]. Н. Генадієв запевняв, що якби НЛП перебувала біля керма держави, то Міжсоюзницька війна не розпочалася б [534, с. 2]. У всіх цих промовах і публікаціях звертає на себе увагу відсутність Румунії серед винуватців поразки Софії у війні, хоча ця країна своїм втручанням у конфлікт визначила його перебіг. Очолюючи упродовж липня – грудня 1913 р. Міністерство закордонних справ і віросповідань, Н. Генадієв не поспішав відновлювати дипломатичні відносини з Грецією і Сербією. Політик шукав шляхи зближення з Румунією, заявляючи, що для Софії доцільніше налагодити взаємозв'язки з Бухарестом та тим самим застерегти Афіни і Белград від намірів розширити власні території [269, 1913, 19. X]. Підтримуючи міністра, газета «Воля» констатувала відсутність будь-яких перешкод для вирішення двосторонніх проблем [269, 1913, 14. XI]. Однак втілити в життя вказаний задум Н. Генадієв не встиг, подавши наприкінці року у відставку. Тоді ж НЛП розкололася на прихильників лідера організації та прибічників Д. Петкова.

Обидва угруповання НЛП, задіявши підконтрольні їм газети, розгорнули пропаганду, спрямовану на дискредитацію Греції, Сербії і Румунії в очах болгарської громадськості. У надрукованих статтях містилися факти з життя мешканців Македонії і Південної Добруджі. Інформація про асиміляцію «одноплемінників» і позбавлення їх майна і власності викликала негативну реакцію населення країни, формуючи в його свідомості образи ворогів [266, 1913, 18. XI; 269, 1914, 14. II, 14, IV]. За такої ситуації відновлення дипломатичних відносин з Бухарестом, Белградом і Афінами було неможливим.

Початок збройного протистояння 15 липня 1914 р. між Сербією і Австро-Угорщиною не вплинув на переконання членів НЛП. Провладне і опозиційне угруповання заявили про свою солідарність з Віднем, водночас розгорнувши антирумунську, антисербську і антигрецьку агітацію. Газета «Воля» назвала Белград, Афіни і Бухарест головними противниками Софії та закликала готуватися до нової війни [269, 1914, 7. IX]. Стамболівці відхиляли ідею

балканської федерації, яку на той час підтримували «широкі» й «тісні» соціалісти, члени БЗНС і радикал-демократи. Н. Генадієв стверджував, що помисли стосовно зближення з сусідніми державами регіону позбавлені підґрунтя, адже після Міжсоюзницької війни між Болгарією, з одного боку, та Грецією, Румунією і Сербією, з іншого, виникло провалля, подолати яке мирним шляхом буде неможливо [74, с. 181].

Однак вже на початку 1915 р. лідер НЛП, змінивши думку з приводу подальшої розбудови взаємин з балканськими країнами, виступав за неодмінний союз Болгарії з Антантою, що могло закласти основу для розвитку взаємин Софії з сусідніми державами. За вказаної умови, аргументував політик, Греція не загрожуватиме царству можливим втручанням у конфлікт на боці Центральних держав, оскільки під тиском британського і французького флотів, котрі маневрували поблизу її берегової лінії, в країні мав переважити проантантівський курс уряду Е. Венізелоса. Румунія, яка теоретично могла завдати удару Болгарії з півночі у випадку приєднання Софії до держав «Сердечної угоди», стримувалася загрозою з боку російського чорноморського флоту, а тому, найвірогідніше, обере варіант із залученням до блоку Антанти [506, с. 80].

На підтримку доводів свого лідера «генадієвісти» розпочали інформаційну кампанію. У статтях газети «Воля» обговорювалися перспективи зближення з Грецією, Сербією і Румунією під егідою Антанти, а також підкреслювалося, що опозиційне крило НЛП сподівалося на сприяння Франції, Росії і Великої Британії у налагодженні відносин з Афінами і Белградом та плекало надії домогтися за рахунок участі у збройному конфлікті територіальної компенсації в Македонії. Проблема ж Добруджі, вважали «генадієвісти», «не є перешкодою на шляху до порозуміння між Софією і Бухарестом, оскільки вона мізерна, а тому не повинна негативно позначатися на двосторонніх взаєминах» [269, 1915, 15. VII].

Однак Н. Генадієву і його прибічникам не вдалося вплинути на зміну урядом зовнішньополітичного курсу, спрямованого за підтримки «петковістів» на коаліцію з Троїстим союзом та підготовку до війни проти Сербії. Ставлення болгарської влади до цієї сусідньої держави, а також до нейтральних на той час

Румунії і Греції, ґрунтувалося на інформації від дипломатичних представників. Так, наприкінці 1915 р. посол у Санкт-Петербурзі М. Маджаров радив не довіряти ні Белграду, ні Афінам, ні Бухаресту, які постійно інтригували проти Софії, намагаючись дискредитувати її перед великими державами [295, а. е. 13, л. 193].

24 серпня 1915 р. Болгарія уклала союзний договір з Німеччиною. Відповідно до таємного додатку про територіальне розмежування на Балканах, Берлін, за умови оголошення Румунією війни Четверному союзу, гарантував Софії повернення Південної Добруджі. Після цієї події «петковісти» відійшли від жорсткої антирумунської позиції, адже Бухарест міг втрутитися у війну на боці Центральних держав. «Генадієвісти» – прихильники орієнтації на Антанту, стали жертвами репресій та втратили можливість впливати на ситуацію [551, p. 99].

Оформивши членство у Четверному союзі, Болгарії довелося воювати проти Сербії, з кінця літа 1916 р. проти Румунії, а з липня 1917 р. проти Греції. Допоки її збройні сили мали потужну підтримку військ Центральних держав, участь Софії у воєнних операціях була успішною. Країна зробила внесок у розгром сербської і румунської армій, взявши під свій контроль Вардарську Македонію і Південну Добруджу. Однак після передислокації Німеччиною з Південно-Східної Європи на Західний фронт практично всіх своїх армійських підрозділів Болгарія залишилася віч-на-віч з переважаючими силами противника. 15 вересня 1918 р. три грецькі дивізії і французька бригада прорвали німецько-болгарську оборону на Салонікському фронті. Революційна ситуація в країні та бунти серед військовослужбовців призвели до підписання 29 вересня новопризначеним трьома місяцями раніше урядом А. Малинова перемир’я з державами «Сердечної угоди» на умовах цілковитої капітуляції. У результаті Болгарія змушена була вивести війська із завойованих нею земель та провести демобілізацію. Царство втратило важливі у стратегічному відношенні області – Західну Фракію, Південну Добруджу, Західні окраїни і частину Македонії, а вся його територія ставала підконтрольною командуванню Антанти. Як наслідок, країна зазнала другої національної катастрофи.

Під час Першої світової війни в умовах запровадженої цензури «генадієвісти» були змушені згорнути видавництво своєї газети; «петковісти» в основному висвітлювали події на фронтах, а в листопаді 1916 р. через скруту з коштами припинили друкувати «Нов век». Лише наприкінці осені 1918 р. прибічники Н. Генадієва, відновивши публікації газети «Воля», оприлюднили власне бачення зовнішньополітичної стратегії. Вони пропонували налагодити тісну співпрацю з державами Антанти, а також сусідніми країнами, в тому числі й з тими, що утворилися після розпаду Австро-Угорщини [269, 1918, 23. XI].

«Петковісти» ж опинилися у складній ситуації. Дискредитовані співпрацею з урядом В. Радославова, вони сприймалися болгарською громадськістю одними з винуватців другої національної катастрофи, проте самі не визнавали помилковість зовнішнього курсу, підтримуваного ними під час перебування у правлячій коаліції. Прихильники Д. Петкова всю провину за поразку у війні перекладали на царя Фердинанда, а власну пронімецьку позицію виправдовували намірами уберегти державу від загрози, що надходила з боку агресивних сусідніх країн [270, 1919, 2. V]. Розширення електоральної бази «петковісти» намагалися здійснити за рахунок перегляду своєї політичної платформи. На відміну від «генадієвістів», вони спромоглися розробити 25 квітня 1919 р. повноцінну програму, задекларувавши у ній намір за умови «об’єднання всього болгарського роду» під егідою однієї держави підтримувати раніше відхилену НЛП ідею балканської федерації [270, 1919, 1. V]. При цьому засади інтеграції Болгарії та її сусідів не конкретизувалися. Втім, затверджене «петковістами» програмне положення слід розцінювати як популістське гасло, адже із самого початку його реалізація на практиці була малоймовірною.

Не знайшовши засобів повернення на авансцену політичного життя країни, угруповання НЛП пішли на компроміс один одному. Разом вони взяли участь у створенні Націонал-ліберальної партії, котра виступала за нормалізацію відносин з сусідніми державами та скасування положень Нейїського договору [428, с. 157], що могло призвести до ускладнення взаємин з Грецією та Королівством СХС. Позиція у вказаному питанні новоутвореної організації співпадала з поглядами

С. Стамболова, який наголошував на необхідності налагодження взаємин із сусідами, про що вказує у своїх спогадах Н. Генадієв [263, с. 15].

Таким чином, спадщина С. Стамболова мала декілька проявів у зовнішній політиці Болгарії 1895–1920 рр. По-перше, характерні ознаки міжнародного положення держави, в якому вона перебувала за часів прем'єрства державника, зберігалися упродовж тривалого часу після його відставки та смерті. Наприклад, Росія, навіть відновивши дипломатичні відносини з Болгарією 1896 р., вже не розглядала Софію як основного партнера на Балканах, зробивши ставку на Сербію. По-друге, певні традиції розбудови взаємин з різними країнами, започатковані у 1886–1894 рр., пізніше підтримувалися не лише стамболівцями, а й урядами інших партій. З іншого боку, представники НЛП, як хранителі й ретранслятори спадщини С. Стамболова, не завжди слідували курсу, що його свого часу визначив їхній засновник. Перебуваючи при владі у 1899, 1903–1908, 1913–1918 рр., а також в опозиції, вони під впливом кон'юнктури діяли всупереч ідеологічним постулатам, намагаючись у такий спосіб догодити монарху або розширити електоральну базу. Разом з тим у пропагандистській літературі та на шпальтах преси вони завжди підкреслювали здобутки уряду С. Стамболова у міжнародній політиці, як то забезпечення конструктивних взаємин з Австро-Угорщиною, Великою Британією і Османською імперією. Деякі опоненти стамболівців пов'язували негативні прояви правління їхнього першого уряду з діяльністю партії наприкінці XIX та на початку XX ст., а також напередодні й під час Першої світової війни, намагаючись у такий спосіб позбавити НЛП симпатій електорату. Серед аргументів при цьому називалися розірвані відносини з Росією та безрезультатна співпраця з Австро-Угорщиною. Інші противники партії, наприклад, «радославовісти» і «тончевісти», визнавали заслуги державника у реалізації міжнародної політики.

РОЗДІЛ 5
ІДЕЇ ТА ПРАКТИКИ С. СТАМБОЛОВА У БОРОТЬБІ ЗА НАЦІОНАЛЬНЕ ОБ'ЄДНАННЯ

За часів правління С. Стамболова влада розробила та взялася реалізовувати програму вирішення національної справи з метою об'єднання всіх етнічних болгар під дахом однієї країни. Великодержавна ідея ототожнювалася з відміненими Берлінським трактатом положеннями Сан-Стефанського мирного договору 1878 р. Відповідно до концепції Вардарську і Егейську Македонії, Західну (Біломорську) і Східну (Одринську) Фракії, Добруджу, Тимощину й Поморав'я передбачалося поєднати з князівством у межах цілісної держави. Проте увага влади у 1886–1894 рр. була прикута до македонської і фракійської проблем, тобто до територій, що залишалися у складі Оттоманської імперії, тоді як питання стосовно Північної Добруджі, котра за рішенням Берлінського конгресу 1878 р. належала Румунії, а також Поморав'я і Тимощини, що відійшли Сербії, не порушувалися. Між Бухарестом і Софією на той час встановилися дружні відносини без взаємних територіальних претензій, а повторний, після 1885 р. воєнний конфлікт із Сербією, у результаті якого під австро-угорським тиском не відбулося жодних змін кордонів, втрачав усякий сенс. Отже, болгарські правлячі еліти дійшли між собою консенсусу щодо майбутнього Добруджі, Поморав'я і Тимощини, тобто фактично змирилися з їх втратою.

Уряд С. Стамболова планував шляхом переговорів з Портою домогтися автономії Македонії і Фракії, а пізніше сподівався на приєднання цих земель до князівства, як це сталося у 1885 р. зі Східною Румелією. Проте змусити Стамбул йти на поступки вимогам Софії могли лише конкретні тактичні дії. Розуміючи, що Османська імперія погодилася б на реформи лише під тиском держав-гарантів берлінського статус-кво, кабінет стамболівців постійно апелював до цих країн з проханням забезпечити підтримку політичних перетворень у балканських вілаєтах Порти. Крім того князівству для розширення власного впливу в Македонії і Фракії необхідні були інституції, котрі представляли б інтереси

болгар перед турецькою владою. Потенційно ними могли стати революційні комітети або легальна мережа установ Екзархату. Уряд С. Стамболова зробив вибір на користь співпраці з церквою, водночас стримуючи спроби своїх співвітчизників організувати на території Оттоманської Порти воєнізовані формування. У такий спосіб стамболівці розраховували зберегти довірчі відносини зі Стамбулом та дипломатичним шляхом домогтися чергових поступок. При цьому Болгарія нарощувала потенціал своїх збройних сил, проте питання щодо цілі цих заходів є спірним. Планував політик війну з Османською імперією чи намагався таким чином здійснювати тиск на сюзерена – все це й понині викликає дискусії. Врешті-решт, вирішивши низку проміжних завдань у здійсненні свого плану стосовно автономізації Македонії і Фракії, уряд НЛП все ж не досяг кінцевої мети – вказані області залишалися у складі Османської імперії на правах звичайних провінцій.

Розглядаючи вплив спадщини С. Стамболова на політику вирішення болгарського національного питання наприкінці XIX – на початку XX ст., необхідно встановити, чи знаходили його ідеї і практики подальшу реалізацію у діяльності наступних Рад міністрів, чи не втратили вони своєї актуальності у зазначений період?

5. 1. Дипломатія або війна: два варіанти досягнення мети

Наприкінці XIX ст. перемога Болгарії у війні над Османською імперією, навіть за умови наявності у неї чисельних і добре оснащених армійських підрозділів, виглядала малоймовірною, адже країни надто різнилися між собою за військовим потенціалом, кількістю населення і станом економіки. Для реалізації вказаної стратегії необхідно було знайти союзників, перед якими стояли б аналогічні цілі. На роль таких партнерів підходили країни, котрі мали територіальні претензії до Стамбула, – Сербія, Греція і Чорногорія. Однак перепоною на шляху зближення з двома із них залишався той факт, що Афіни і Белград, як і Софія, претендували на землі Македонії і Фракії.

Призначення кабінету К. Стоїлова не змінило ставлення влади до збройного конфлікту з Османською імперією як варіанта вирішення національного питання. Князівство залишалося не підготовленим до воєнного протистояння з нею, тому нова Рада міністрів підтримувала мирні відносини зі Стамбулом. Але, на відміну від «стамболовістів», «народняки» спробували домовитися з Грецією і Сербією щодо спільних дій заради забезпечення реформ у Македонії і Фракії. В грудні 1896 р. болгарські дипломатичні представники у Белграді і Афінах звернулися до урядів С. Новаковича і Т. Деліянніса з відповідною пропозицією. Однак порозумітися з цими країнами не вдалося. Сербія і Греція не були зацікавлені у наданні Македонії автономії, адже наслідком цього могло стати її подальше приєднання до Болгарії. Афіни і Белград прагнули розподілу македонських земель. До того ж Греція готувалася до збройного протистояння з Портою й розраховувала не на дипломатичну, а на військову підтримку князівства.

Втім, незважаючи на різні позиції у македонському питанні, Сербія 1897 р. зробила крок до налагодження відносин. 19 лютого 1897 р. під час офіційної зустрічі монархів і прем’єр-міністрів обох країн у Софії було укладено договір про співпрацю, який не містив зобов’язань, а регламентував у разі ускладнення ситуації в європейській частині Оттоманської Порти не вдаватися до самостійних кроків та погоджувати взаємні дії, а також включав положення «про обопільну свободу культурної і релігійної пропаганди на території Македонії», що вказувало на існуючі суперечності між країнами стосовно області [503, с. 238]. Невдовзі стало зрозуміло, що вищезазначені домовленості не призведуть до тісних взаємин та не забезпечать спільного підходу до вирішення долі європейської території Османської імперії. Вже у жовтні наступний уряд Сербії на чолі з прем’єр-міністром В. Джорджевичем денонсував договір [552, с. 489].

Сербсько-болгарська угода викликала занепокоєння Стамбула, який змінив підхід до розбудови взаємин із балканськими державами. Якщо під час перебування біля керма держави С. Стамболова Порта віддавала перевагу співпраці з князівством, то за нових обставин вона йшла на незначні поступки то одній, то іншій стороні або знаходила привід для відхилення домагань Белграда

чи Софії, провокуючи суперництво між ними за вплив у Македонії. У квітні 1897 р. князівство отримало дозволи на відкриття торговельних агенцій у Бітолі, Скоп'є і Салоніках, будівництво Екзархатом храму в селі Дренок поблизу Дебара та відновлення роботи раніше закритих церков. Під час греко-турецької війни 1897 р. Софія зберігала нейтралітет. Завдяки цьому їй вдалося схилити Стамбул до призначення у Бітолі, Дебарі і Струмиці болгарських митрополитів, що викликало невдоволення з боку сербської влади [503, с. 249].

Для періоду прем'єрства К. Стоїлова характерна поява нового чинника, пов'язаного з національним питанням. Інформаційна війна, що розгорнулася на шпальтах румунської і болгарської преси навколо асиміляції слов'янської общини у Північній Добруджі, а також спроби Бухареста на підставі наявності куцовласького населення в Македонії домогтися від турецької влади узаконення діяльності румунських священнослужителів у містах Бітола і Яніна, стали приводом погіршення взаємин [553, с. 43]. За часів правління С. Стамболова зазначені питання не порушувалися, а між сусідніми державами існували дружні відносини, адже на той час Софія і Бухарест орієнтувалися на Відень. Зміна ж зовнішнього вектора Болгарії в сторону Санкт-Петербурга викликала занепокоєння Румунії. За посередництва Росії між країнами розпочався діалог, проте невдовзі питання щодо забезпечення національних прав болгарського й арумунського населення було відкладено на невизначений термін [449, с. 321].

18 січня 1899 р. НЛП повернулася до влади у складі уряду Д. Грекова, задекларувавши у програмних цілях наміри підтримувати добросусідські відносини з усіма балканськими державами [266, 1899, 8. III]. У столиці Сербії зміну влади в Болгарії сприйняли як нагоду домовитися про спільні дії проти Османської імперії та розподіл її територій. Однак кабінет Д. Грекова ігнорував пропозиції Белграда, дотримуючись стамболівських методів ведення політики у національному питанні. Позицію своїх попередників схвалював і наступний уряд «радославовістів», який на початку 1900 р. дав негативну відповідь сербській стороні на її домагання провести переговори з метою опрацювання проекту територіального розмежування Македонії, пояснивши таке рішення тим, що

подібні домовленості можуть призвести до ускладнення ситуації на Балканах [449, с. 331]. Аналогічну поведінку Болгарія демонструвала у відносинах з Грецією, котра після невдалої війни проти Османської імперії переживала кризу.

Отже, у 1894–1901 рр. болгарські уряди намагалися реалізовувати мирну стратегію вирішення національного питання, свого часу запропоновану С. Стамболовим – здобуття автономії для європейських володінь Османської імперії з подальшим їх приєднанням до князівства. Греція і Сербія ж прагнули досягти домовленостей щодо спільних воєнних дій проти Порти та розмежування Македонії і Фракії. Белград претендував на землі південніше гірського масиву Родопи й лінії Неврокоп – Мелник – Струмиця – Прілеп – Струга, Афіни – на території західніше річки Вардар [554, с. 48].

Для періоду правління уряду «радославовістів» характерне загострення болгарсько-румунських відносин. Північна сусідка князівства виношувала плани розширення території на південь. Об’єктом її стремління була Південна Добруджа. Бухарест продовжував відстоювати право на самоврядування куцовласької общини Македонії, поширював антиболгарську пропаганду в області та у себе в країні, що провокувало невдоволення з боку Софії, негативно впливаючи на взаємини між державами [553, с. 126].

Під час функціонування кабінетів П. Каравелова і С. Данева у 1901–1903 рр. Болгарія застосовувала лише дипломатичні методи розв’язання національного питання. Намагаючись заручитися підтримкою великих держав, уряди розраховували домогтися від Порти права на самоврядування для земель, де переважав слов’янський етнос.

Мирна налаштованість «каравелістів» і «цанковістів» не викликала невдоволення членів НЛП. Однак вони вважали, що єдиним шляхом покращення становища болгар у Македонії залишалося досягнення компромісу з Османською імперією, а не пошук способів маніпуляції нею великими державами, тому необхідно переконувати Стамбул, а не Європу в своїй доброзичливості, не застосовуючи проти Порти ворожих дій [266, 1903, 16. I]. Стамболівці розраховували на реформи в Македонії, підкреслюючи, що за умови їх реалізації

«болгарський національний елемент в європейських вілаєтах Оттоманської імперії неодмінно доб'ється свого» [266, 1903, 25. II]. Разом з тим, на думку членів НЛП, ефективність заходів Софії залежала від військової могутності, яку необхідно зміцнювати. Взірцем вдалого поєднання різних методів забезпечення державних інтересів вони вважали діяльність свого засновника. Наприкінці 1900 р. пловдивський осередок партії в агітаційних цілях надрукував календар [412, а. е. 1048, л. 1–34], у якому в поєднанні з відомостями різного характеру значилися поступки, що їх домігся С. Стамболов від Порти у македонській справі.

Оцінюючи політику урядів П. Каравелова і С. Данева, послідовники С. Стамболова констатували недостатню увагу військовій сфері держави. Надії на допомогу Росії у разі війни між Болгарією і Османською імперією, на їх переконання, виглядали абсурдними: «За будь-яких обставин Софії варто покладатися на власні сили» [266, 1901, 29. V]. У подальшому вони неодноразово повторювали це твердження, розмірковуючи над варіантами розв'язання національної проблеми, та вказували на пасивність у цьому питанні всіх «русофільських» кабінетів.

Сформований у травні 1903 р. уряд НЛП демонстрував бажання слідувати усталеним стамболівським прагненням порозумітися з Османською імперією. А от опозиція розпочала обговорення застосування новою владою військової сили для забезпечення національних інтересів. Зокрема «каравелісти» згадали про значний внесок С. Стамболова у зміцнення збройних сил, що давало підстави сподіватися на продовження таких же ініціатив його послідовниками [277, 1903, 14. V]. Однак стамболівці обрали інший шлях. Наприкінці весни кабінет міністрів направив у Стамбул досвідченого дипломата Г. Начовича, який схилявся до болгарсько-турецького зближення. Застосовуючи обачливу тактику, посланник Софії поринув у політичну атмосферу османської столиці. Вивчаючи ситуацію на предмет готовності Порти до переговорів, він намагався переконати високопосадових осіб імперії у миролюбних намірах князівства [555, с. 401].

У цілому стратегія кабінету Р. Петрова відповідала ідеологічним засадам НЛП. Однак її представники розуміли, що на початку XX ст. на Балканах

склалася зовсім інша міжнародна ситуація, яку Софія змушена була враховувати. Порта, розчарована проросійською політикою попередньої болгарської влади, поставилася з пересторогою до наданих Г. Начовичем гарантій. Великий візир Мехмед Ферід-паша так відреагував на запоруки дипломатичного представника: «Нині діючий кабінет запевняє нас у доброзичливості, однак, знаючи мінливий характер Фердинанда, хотілося б вірити, що уряд сприятиме і припиненню четницького руху» [313, а. е. 14.1, л. 1–8]. У Стамбулі не відкидали можливості подальшої проросійської орієнтації Болгарії та були переконані у регулярному фінансуванні нею революційних комітетів у Македонії і Фракії, тому, намагаючись нейтралізувати визвольний рух слов'янського населення у своїх вілаєтах, підтримували сербську і грецьку пропаганду в Македонії [546, с. 58]. Це знаходить підтвердження у листах, що їх отримував Г. Начович від довірених осіб у Салоніках, Бітолі та Скоп'є [546, а. е. 3828, л. 110]. Зближення з Болгарією не входило у плани Порти.

Організоване у липні 1903 р. ТМОРО Іллінденсько-Преображенське повстання в Македонії поглибило взаємну недовіру між країнами. Крім того, із болгарського дипломатичного представництва у Стамбулі та від інформаторів надходили повідомлення про поширення чуток на берегах Босфору стосовно підготовки Софії до війни проти Оттоманської Порти [313, а. е. 14.3, л. 15]. Хоча вказані плітки і не мали під собою підґрунтя, та все ж посилювали недовірливе ставлення до князівства [557, с. 161].

Протягом перших місяців роботи уряду стамболівців члени опозиційних партій критикували владу за її пасивність у вирішенні національного питання й закликали вдатися до рішучих заходів. У відповідь лідер НЛП Д. Петков зазначав: «Слабкість Болгарії й міць Порти визначили нашу миролюбність у побудові відносин з Царгородом та дипломатичні методи розв'язання проблеми. Після припинення повстання ми зробимо все можливе для покращення становища мешканців області» [455, с. 126].

Наприкінці 1903 р., коли реалізація запропонованого Австро-Угорщиною і Росією Мюрцштезького проекту реформ у Македонії почала гальмуватися

Портою, миролюбна риторика представників болгарської влади змінилася. «Всі намагання вирішувати проблему мирним шляхом, без гармат, виявилися марними», – констатував 12 грудня у XIII ЗНЗ військовий міністр М. Савов. Його підтримав міністр правосуддя Н. Генадієв, зазначивши, що в умовах існуючої міжнародної ситуації він навіть не припускається думки про роззброєння [455, с. 128]. У міністерських кулуарах лунали заяви про головну умову існування незалежної Болгарії: наявність у неї боєздатного, за підрахунками уряду – 400-тисячного війська. Як наслідок, з прийняттям 4 листопада 1903 р. «Закону про структуру Збройних сил Болгарського князівства» [285, 1904, 24. I] в країні розпочалася реформа військових підрозділів, для чого передбачалося збільшити витрати у державному бюджеті на 30 %. Крім того, Генштаб збройних сил розробив оперативний план ведення бойових дій проти Порти, який передбачав стратегію оборони, адже на той час Софія у військовому відношенні залишалася непідготовленою до воєнного конфлікту [558, с. 125]. Однак вже сам факт появи такої програми багато про що свідчив. Характеризуючи роль армії у розв’язанні македонської проблеми, Д. Петков називав її опорою дипломатії [559, p. 22].

Перший стамболівський уряд, аби схилити Порту до переговорного процесу, вдавався до агресивних заяв на адресу Стамбула. Щоправда далі показної бравади справа не доходила. Софія продовжувала віддавати перевагу дипломатичним методам вирішення македонського питання. Уряду Р. Петрова довелося діяти в умовах іншої міжнародної ситуації. Війну між Болгарією і Оттоманською імперією наступники С. Стамболова розглядали як реальну перспективу, хоча на офіційному рівні й демонстрували миролюбність по відношенню до Порти.

Щоб запобігти агресивним намірам Болгарії та обмежити російське і австро-угорське втручання у справи Османської імперії, султан Абдул Гамід II під тиском німецької дипломатії у листопаді 1903 р. дав згоду на переговори із Софією. Майже шестимісячний діалог зі Стамбулом призвів до виникнення дискусії серед представників болгарської влади. Прем’єр-міністр Р. Петров наполягав на включенні Фракії до тих територій, де планувалися реформи, та рекомендував дипломатам князівства шукати можливість вирішити це завдання.

Його підтримав керівник МВС Д. Петков, а також впливові члени НЛП. Порта ж не бажала запроваджувати Мюрцштезький проект ще й в інших вілаєтах. Її категоричність поставила переговори на межу зриву.

Протилежну думку з приводу майбутнього Фракії мав Г. Начович, вважаючи доцільним поступитися Стамбулу заради досягнення порозуміння у македонському питанні. Незважаючи на той факт, що Г. Начович був підлеглим Р. Петрова, дипломат знайшов спосіб вплинути на прем'єра, змінивши його точку зору. Він звернувся до монарха і глави Священного Синоду БПЦ, переконуючи їх у необхідності послаблення тиску на Порту та здійснення реформ спочатку в Македонії [555, с. 408]. У результаті Фердинанд і Йосиф I підтримали Г. Начовича. За таких обставин голова уряду і керівник МВС змушені були поступитися, після чого діалог між Софією і Стамбулом активізувався.

Переговори закінчилися підписанням угоди 26 березня 1904 р. Країни досягли порозуміння у декількох питаннях: Болгарія мала заборонити існування на своїй території революційних комітетів, припинити фінансування радикальних організацій в османських володіннях; Порта зобов'язувалася амністувати учасників повстання 1903 р. (окрім засуджених за тероризм осіб), реалізувати у Салонікському, Бітолському і Скопському вілаєтах Мюрцштезьку програму, забезпечити працевлаштування македонських болгар на адміністративні посади, санкціонувати повернення на батьківщину з Болгарії десятків тисяч македонських і фракійських біженців та відновити їхнє право на власність покинутих ними житла і господарства [560, с. 100].

Укладений договір викликав суперечливі думки серед політикуму князівства. Деякі опозиційні сили критикували уряд за поступливість Порті. Наприклад, «каравелісти» і «радославовісти» звинувачували НЛП у «туркофільстві», вважаючи, що стамболівці мали вдатися до рішучих заходів, аж до застосування військової сили заради здобуття автономії для Македонії [399, с. 53].

Майже одночасно з початком переговорів по підписанню болгарсько-турецької угоди уряд Р. Петрова приступив до пошуку порозуміння із Сербією, яка після травневого перевороту 1903 р. перебувала в міжнародній ізоляції і тому

була схильна до компромісів. Зусилля Софії стали результатом підписання 30 березня 1904 р. таємного болгарсько-сербського договору, що передбачав захист суверенітету й територіальної цілісності обох держав, сприяння впровадженню Мюрцштезької програми, підтримку претензій Чорногорії на населені албанцями османські землі, арбітраж російського імператора у разі виникнення спірних питань [561, с. 112].

Намагаючись зберегти у таємниці зміст документа, сербський і болгарський уряди переконували європейську спільноту та своїх громадян у тому, що угода стосується лише економічних питань. Та все ж договір викликав негативну реакцію з боку Порти, котра скористалася фактом його підписання як приводом для гальмування процесу звільнення з-під варти заарештованих повстанців.

Домовленості Софії і Белграда неоднозначно оцінила й болгарська опозиція, схвальні відгуки якої щодо підписання «економічних угод» чергувалися зі звинуваченнями влади в ігноруванні македонського питання. Демократи вважали, що уряд мав змусити Белград відмовитися від претензій на цю область. З ними погоджувалися «народняки», «цанковісти», «радославовісти» і «тончевісти», закликаючи «стамболовістів» запобігти діям сербських і грецьких четників та пропаганді Белграда і Афін у Македонії [399, с. 53].

Підписана угода з Сербією суперечила концепції розв’язання македонської проблеми, запропонованої С. Стамболовим. Як відомо, восени 1889 р. прем’єр-міністр відмовив сербському уряду в об’єднанні зусиль держав у боротьбі проти Османської імперії з подальшим розмежуванням Македонії [449, с. 269]. Болгарський голова виконавчого органу зробив ставку на зближення зі Стамбулом, ігноруючи пропозиції створення антитурецького блоку. В період правління другого самостійного кабінету НЛП під впливом різних чинників стамболівська ідея вирішення болгарського національного питання зазнала трансформації. Тодішні міжнародні умови давали Софії шанс проводити багатовекторну політику, що було неможливим у 1887–1894 рр. На відміну від першого перебування стамболівців біля керма держави, коли у Болгарії існував авторитарний режим їхнього засновника, на початку XX ст. новообраним лідерам

організації необхідно було враховувати думку князя, безпартійних членів кабінету міністрів та опонентів, котрі у будь-який час могли отримати від монарха міністерські портфелі, потіснивши представників НЛП.

Незважаючи на підписану угоду із Сербією, уряд Болгарії продовжував співпрацю з Портою. У червні 1904 р. Р. Петров рекомендував дипломатичному агенту в Стамбулі Г. Начовичу докласти зусилля під час діалогів з османською владою у питанні припинення свавілля проти македонських болгар та радив дотримуватися коректності й уникати загострення відносин. Наприкінці літа аналогічні рекомендації посланник отримав і від Д. Петкова [561, с. 320].

Внаслідок ігнорування Портою вимог Софії серед членів болгарського уряду почали посилюватися негативні по відношенню до Османської імперії настрої. Провладна газета «Нов век» влітку 1904 р. опублікувала низку статей, заявивши про зрив Стамбулом реалізації Мюрцштезького проекту [266, 1904, 14. VII, 16. VII]. Порта теж була незадоволена політикою Софії, вже через місяць після підписання угоди звинувативши її у підтримці революціонерів на території своїх вілаєтів. Взаємини між країнами почали погіршуватися. Не знайшло продовження і болгарсько-сербське зближення. Активізація Белградом пропаганди у Македонії, а також вчинення насилля четниками ТМОРО проти сербоманських мешканців північно-західної частини області звели нанівець зусилля дипломатії обох країн.

Укладені Болгарією в 1904 р. угоди з Османською імперією і Сербією не дали помітного ефекту. Вони не вирішували питання, яке було причиною суперечок між балканськими країнами, – це статус слов’янського населення Македонії. Підписання договорів для Софії, Белграда і Стамбула мало тактичне значення та визначалося зовнішньополітичною кон’юнктурою, тому наміри князівства налагодити взаємини з Портою і Сербією виявилися невдалими.

У результаті провалу спроб залучити Белград до реалізації автономістської ідеї у Македонії та зневіри у сприятливу політику великих держав і Османської імперії уряд Р. Петрова розпочав корегування підходів до розв’язання македонської проблеми. Він схилявся до думки про необхідність покладатися лише на власні сили. Проте його офіційна позиція залишалася незмінною – не

допустити конфлікту зі Стамбулом, тому кабінет міністрів і демонстрував доброзичливе ставлення до Порти та возвеличував її султана Абдул-Гаміда II [266, 1905, 28. III, 25. V]. Влада переконувала громадськість, що не залишить напризволяще християнське слов'янське населення Македонії і Фракії та захищатиме його інтереси. Опозиційні «радославовісти» ж, традиційно демонструючи агресивне ставлення до Порти, підкреслювали недостатню увагу з боку влади збройним силам країни та переоцінку нею значимості угод із сусідніми державами, зазначаючи, що С. Стамболов, котрий дбав про зміцнення війська, «…був би розчарований теперішніми діями НЛП» [271, 1904, 17. VI].

Ігнорування Портою імплементації Мюрцштезького проекту реформ ставало більш очевидним, тому серед урядовців збільшувалося число прихильників війни з Османською імперією як варіанта розв'язання македонської проблеми. Однак, враховуючи непідготовленість князівства до збройного протистояння, Софія намагалася відкласти його початок та продовжувала уникати будь-яких випадів у бік Порти, щоб не провокувати загострення відносин [74, с. 167]. Розроблений влітку 1905 р. Генштабом війська план воєнних дій проти неї, як і попередній 1903 р., не передбачав наступальних операцій, а носив оборонний характер [558, с. 127]. Цей факт є доказом того, що Софія у найближчій перспективі не розглядала війну з Османською імперією як засіб заволодіння Македонією.

1906 року уряд Р. Петрова задекларував програму вирішення македонського питання. Нею передбачалося спочатку забезпечити області автономію у складі Оттоманської Порти, а вже потім приєднати її до князівства. Згідно з позицією кабінету міністрів, отримання права на самоврядування необхідно розглядати у контексті процесу остаточного визволення області від османського ярма, а також підкреслювалася неможливість у Македонії іншої автономії, окрім болгарської [555, с. 425]. Варто зазначити, що аналогічну стратегію розв'язання національної проблеми застосовував кабінет С. Стамболова.

Втім, через відставку восени 1906 р. уряду не судилося втілити в життя зазначений задум. Обачливий зовнішній курс Болгарії періоду прем'єрства Р. Петрова дозволив уникнути загострення міжнародної ситуації на Балканах.

Навіть у критичній ситуації під час повстання 1903 р. болгарська влада зберегла холоднокровність та звела нанівець можливість залучення країни у збройний конфлікт, який міг стати для князівства фатальним.

Політика уряду, спрямована на вирішення македонської проблеми, не дала результатів. Реалізація багатовекторного курсу призвела до погіршення взаємин із сусідніми країнами. Раді міністрів не вдалося завоювати довіру Порти та домогтися її сприяння покращенню становища болгар – мешканців європейських вілаєтів імперії. Залишилися безуспішними і спроби Софії встановити партнерські відносини із Сербією. Одночасно розпочавши зближення з Белградом і Стамбулом, дипломатія князівства не врахувала, що це взаємовиключні курси. Вказані дії кабінету Р. Петрова можна вважати прорахунком, який змушені були виправляти уряди-наступники.

22 жовтня 1906 р. головою виконавчого органу став лідер НЛП Д. Петков, а Міністерство закордонних справ і віросповідань очолив безпартійний Д. Станчов. Ця зміна відбулася у період остаточної зневіри у Мюрцштезький проект реформ. Проте влада продовжувала декларувати схильність до мирного розв’язання македонської проблеми, про що свідчить промова Д. Станчова у ЗНЗ, в якій він назвав ініційовану Австро-Угорщиною і Росією реформену акцію відправною точкою політики князівства щодо національного питання [471, с. 229].

Іншим суттєвим чинником, котрий визначав стратегію боротьби урядів Д. Петкова і П. Гудева у 1907–1908 рр. за розширення впливу в Македонії, стала активізація в області сербської й грецької пропаганди та діяльності четників. Софія намагалася запобігти агресивним діям збройних формувань проти мирного населення шляхом досягнення домовленостей з Портою про забезпечення жителів області зброєю. Однак Стамбул відхилив таку пропозицію [555, с. 425].

Белград і Афіни, як і раніше, прагнули розподілу європейських вілаєтів імперії на зони впливу. Болгарія ж послідовно виступала за надання місцевого самоврядування Македонії і Фракії. Розроблений у період прем’єрства С. Стамболова план боротьби за розв’язання національного питання залишався основоположним та підтримувався не лише стамболівцями, а й позапартійними

членами уряду, зокрема Д. Станчовим, який був переконаний, що таке вирішення долі областей могло забезпечити мир на півострові [563, с. 393].

Отже, упродовж другого самостійного правління НЛП серед представників влади не було розбіжностей з приводу кінцевої мети Софії у справі реалізації національної програми. Визначеним залишався і метод її досягнення. Навіть після провалу реалізації Мюрцштезького проекту правлячі кола Болгарії віддавали перевагу мирному варіанту розв'язання македонського і фракійського питань.

У січні 1908 р. Раду міністрів сформували демократи, задекларувавши у програмі підтримку дружніх відносин з усіма сусідніми країнами за умови, якщо не будуть порушуватися національні права й економічні інтереси князівства. У відповідь на розголошені Стамбулом побоювання стосовно агресивних намірів уряду «каравелістів» по відношенню до Османської імперії міністр закордонних справ і віросповідань С. Паприков запевняв, що Софія не планує порушувати спокій в регіоні, але це не означає відсутність у неї альтернативи пацифістському курсу. Кабінет А. Малинова продовжував вимагати від Порти забезпечення прийнятних умов життя християнському населенню в її володіннях. Опозиція ж, у тому числі й НЛП, зайняла більш жорстку позицію у цьому питанні. Н. Генадієв зазначав, що для звільнення Македонії від турецького гноблення необхідне потужне військо, що є запорукою віри народу у власні сили [397, с. 29].

Скрутне становище болгар у європейських вілаєтах Османської імперії та заклики опозиції до конкретних кроків змусили уряд А. Малинова змінити методи реалізації національного питання. 10 червня 1908 р. С. Паприков надіслав дипломатичним агентам у столицях великих держав інструкції з настановами вселяти тамтешнім урядам думку, що більшість населення Болгарії радикально налаштована по відношенню до політики Порти, Греції і Сербії у Македонії. Тоді ж Генштабом війська було розроблено новий план бойових дій проти Стамбула. На відміну від стамболівського він передбачав наступальну стратегію та воєнне протистояння на македонському і фракійському театрах війни [558, с. 125]. Проте на офіційному рівні Софія продовжувала демонструвати миролюбність.

З початком липневих 1908 р. революційних подій в Оттоманській імперії македонське і фракійське питання відійшли на другорядний план політичного життя князівства. Вимагаючи і надалі від Стамбула надання автономії місцевим громадам областей, Софія зосередилась на підготовці скасування васальної залежності від Порти, чого вдалось домогтися у вересні того ж року. Визнавши під тиском Росії 6 квітня 1909 р. незалежність Болгарії, молодотурецький режим так і не припинив гноблення слов'янського населення у своїх вілаєтах, що змусило кабінет демократів замислитися над ідеєю збройного вирішення національного питання [564, а. е. 19, л. 130].

В умовах формування у суспільстві ворожого ставлення до Османської імперії керівництво НЛП взяло на озброєння іншу риторику, відмінну від тієї, якою послуговувався уряд С. Стамболова [260, с. 319, 357]. Воно вимагало від влади більш жорстких дій по відношенню до Стамбула. У розповсюдженому для обговорення партійними осередками проекті програми стамболівці у розділі «Військова політика» приділяли велику увагу зміцненню збройних сил, заявляючи, що мають на меті: організувати належну військову виучку придатних для служби в армії громадян; підтримувати боєготовність підрозділів із застосуванням засобів ведення сучасної війни; забезпечити здорове і в достатній кількості харчування військовослужбовців та покращити санітарно-гігієнічні умови їх проживання в казармах; ініціювати прийняття закону про права і обов'язки осіб офіцерського складу та про порядок їх призначення, звільнення й підвищення у званнях і посадах; скоротити термін служби піхотинців з двох до одного року, а всіх інших спеціальних родів військ з трьох до двох років з виплатою винагород за другий рік служби; запровадити уроки гімнастики за військовою методикою у старших класах середньої школи; створити та розвивати державні стрілецькі товариства [276, 1910, 20. IV, 9. V].

Зі змісту проекту програми та з інших публікацій газети «Нов век» ставало очевидно, що послідовники С. Стамболова починають схилятися до силового варіанта вирішення національного питання. В одній із надрукованих статей співвідносилися сили у можливій війні між Болгарією і Оттоманською імперією

та запевнялося, що перевага останньої в чисельності населення не матиме вирішальної ролі, оскільки військо царства укомплектоване і озброєне належним чином [266, 1910, 9. IX]. Стамболівці підкреслювали, що потужні збройні сили – це їхня заслуга, та критикували «каравелістів» за недостатню увагу проблемам, які існували в армійських підрозділах [266, 1911, 31. VII].

На відміну від переконань членів НЛП, в уряді А. Малинова вважали за необхідне заручитися впливовими союзниками на випадок війни зі Стамбулом, повністю покладаючись на Росію. Одночасно болгарська влада демонструвала доброзичливе ставлення до Порти. 8 березня 1910 р. країни досягли порозуміння відносно спільних кордонів, підтвердили існуючий статус Екзархату, задекларували прагнення відмовитися від агресивної політики [565, с. 34]. Але після діалогів на офіційному рівні у правлячих колах Болгарії не залишилося сумнівів стосовно ідентичності позицій режиму султана Абдул-Гаміда II та чинного молодотурецького у македонському і фракійському питаннях.

Уряд А. Малинова продовжував нарощувати військовий потенціал країни. Якщо у період з 1903 по 1908 р. середньорічні витрати на збройні сили становили близько 93 млн 300 тис. левів, то під час правління демократів цей показник зріс до 178 млн 900 тис. Болгарія стала найсильнішою у військовому відношенні балканською державою. І хоча вона мала менш чисельне, у порівнянні з турецьким, військо, проте краще озброєне і навчене [245, с. 58].

За сприяння Росії болгарська влада налагоджувала культурні й економічні зв’язки із Сербією. Але станом на 1910 р. зближенню країн заважали протиріччя у Македонії. Кабінет А. Малинова наполягав на забезпеченні автономії області, залишаючись прибічником запровадженої С. Стамболовим концепції вирішення національної проблеми. Сербська ж сторона, як і раніше, домагалася розподілу османських володінь на зони впливу. Територіальні суперечності заважали і добрим взаєминам Болгарії з Грецією, яка претендувала на південні македонські землі й частину Біломорської Фракії. Складними залишалися і відносини з Румунією, котра прагнула розширити кордони за рахунок Південної Добруджі.

У період правління уряду І. Гешова процес зближення між Софією і Белградом продовжився. У квітні 1911 р. Сербія запропонувала укласти угоду та визначитися з майбутнім Македонії, знову наполягаючи на її розмежуванні. Кабінет «народняків» – «цанковістів» відмовився, однак згодом змінив позицію, причиною чого стали: розчарування політикою молодотурок; загострення відносин між Софією і Стамбулом внаслідок прикордонного інциденту в травні того ж року; початок 16 вересня 1911 р. італійсько-турецької війни; тиск опозиції, яка вимагала від уряду рішучих дій та закликала владу задіяти збройні сили для визволення Македонії і Фракії [266, 1911, 31. VIII]. Зрештою, правляча коаліція прийняла рішення про підготовку до війни з Оттоманською імперією, розпочавши 28 вересня 1911 р. таємні переговори з Белградом про створення союзу. Вести бойові дії самотужки, на чому наполягала НЛП, уряд І. Гешова не наважувався.

Ключове питання переговорів стосувалося долі Македонії. Упродовж діалогу Болгарія відійшла від принципу, якого дотримувалася з часів правління С. Стамболова – забезпечення автономії області, та поступилася Сербії, погодившись на виділення «спірної зони», долю якої мав вирішити арбітраж Росії, хоча й з обмовкою – «у випадку неможливості запровадження самоврядування» на вказаній території [501, с. 740]. Підписаний 29 лютого 1912 р. договір став успіхом Сербії, яка змусила Болгарію відмовитися від її усталеної позиції не допускати розділення Македонії.

А от укладена 16 травня 1912 р. таємна болгарсько-грецька угода залишала неврегульованими територіальні суперечності між країнами навколо Македонії і Фракії, передбачаючи мирне співіснування, політичну рівність і конституційні гарантії для болгар і греків – мешканців Османської імперії [566, с. 276].

Упродовж переговорів між майбутніми союзниками НЛП проводила кампанію підтримки війни проти Стамбула, уникаючи коментарів стосовно діалогу Софії з Афінами і Белградом. «Голова болгарського уряду, – зазначала газета „Нов век“, – обрав „туркофільську“ політику замість національної. Сьогодні її називають „шаблею по шаблі“, і вона вже встигла розчарувати багатьох» [266, 1912, 6. III]. «Історія нас учить, що турка можна врозумити лише

палицею» [266, 1912, 27. II]. Газета «Воля» констатувала: «Македонське питання неможливо вирішити переговорами і бомбами революціонерів, а тільки силою армії» [269, 1912, 28. II]. Н. Генадієв наголошував: «Наш народ має боротися за вкрадену законну спадщину, повернути яку можна лише війною з турками» [269, 1912, 17. VIII]. Закликаючи владу до воєнного протистояння, стамболівці запевняли громадян у підготовленості держави до збройного конфлікту, підкреслюючи свої заслуги у зміцненні армії: «Наразі ми можемо пишатися тим, що наша політика була успішною. Стамболов та його послідовники доклали чимало зусиль для посилення боєздатності збройних сил, і тепер ми маємо зразкове військо» [266, 1912, 22. I]. «Болгарія ніколи в історії ще не була настільки готовою до війни, як сьогодні» [269, 1912, 28. VIII].

Наприкінці літа 1912 р. у процесі обговорення депутатами XV ЗНЗ стратегії вирішення національного питання Н. Генадієв заявляв: «Обов'язковим завданням для Болгарії є отримання Фракії та всієї, або майже всієї, Македонії. Забезпечення миру, взаєморозуміння, партнерства і альянсу з балканськими країнами можливе тоді, коли майбутні кордони царства визначаться саме таким чином. І допоки Солунь не буде в руках болгар, про дружбу годі й говорити» [269, 1912, 28. VIII]. Втім, при тій політиці, яку пропонували стамболівці, утворення Балканського союзу залишалося малоймовірним, а війна з Османською імперією, що її так пропагувала НЛП, без підтримки Греції і Сербії була авантюрою.

Під час Першої Балканської війни Болгарія окупувала майже всю Фракію, за винятком 40-кілометрової території на захід від Стамбула, а також лише північно-східну Македонію, тоді як грецькі війська зайняли південну частину області з Салоніками, а Сербія – північну і центральну, в тому числі й землі, котрі відповідно до сербсько-болгарської угоди мали залишитися за Софією. Перед союзниками постало завдання розділити між собою османську спадщину.

Мирні переговори, що розпочалися 3 грудня 1912 р. в Лондоні, виявили глибокі протиріччя між державами Балканської ліги, до того ж супроводжувалися суперечностями та інцидентами між союзниками у Македонії. Сербія відмовлялася покидати завойовані північну й центральну території області, а в її

південній частині поблизу міста Серрес час від часу виникали збройні сутички між грецькими і болгарськими військами [567, p. 143].

Після укладання 31 березня 1913 р. перемир'я територіальні претензії Болгарії висунула Румунія. Не маючи можливості втрутитися у боротьбу за переділ Македонії, де мешкала куцовласька община, Бухарест вимагав компенсацію за свій нейтралітет у війні – Південну Добруджу. Однак, згідно з підписаним 29 квітня у Санкт-Петербурзі протоколом, Болгарія мала поступитися Румунії лише містом Сілістра [568, с. 159].

17 травня 1913 р. під тиском великих держав було підписано Лондонський мирний договір, який вніс у відносини між союзниками ще більшу напруженість. Софія, з огляду на те, що її військо зробило вирішальний внесок у розгром османських сил, наполягала на збільшенні частки при розподілі завойованих земель, вимагаючи від Белграда виведення армійських підрозділів з Вардарської Македонії. Сербія, Греція і Чорногорія прагнули отримати території, окуповані ними під час війни. Ставало очевидним, що без військового втручання ці питання навряд чи вдасться владнати. Готуючись до протистояння, 19 травня в Салоніках Сербія підписала з Грецією таємну угоду, спрямовану проти Болгарії [567, p. 143].

Намагаючись залагодити протиріччя, які виникли між країнами Балканського союзу, болгарська дипломатія повернулася до ідеї самоврядування Македонії, що її свого часу пропагував С. Стамболов. Цар Фердинанд і уряд І. Гешова розглядали автономію області як компромісний варіант, сподіваючись пізніше об'єднатися з нею у межах однієї держави. Однак Греція і Сербія відхилили цю пропозицію [567, p. 142]. Зрештою, сформований на початку літа 1913 р. уряд С. Данева під впливом монарха розпочав підготовку до нової війни, цього разу зі своїми недавніми союзниками, з метою відвоювання македонських територій. Початок 16 червня Другої Балканської війни став ще однією спробою Болгарії вирішити національне питання із застосуванням зброї.

Черговий конфлікт у Південно-Східній Європі виявився недовготривалим. Втручання Румунії і Османської імперії, які відповідно 28 і 30 червня розпочали бойові дії проти Болгарії, визначили його результат. Врешті-решт країна,

виснажена Першою Балканською війною та втягнута у нове воєнне протиборство, опинилася в катастрофічному становищі. Винний у розв'язанні Міжсоюзницької війни уряд С. Данева подав у відставку. На плечі новоутвореного кабінету В. Радославова лягло укладання мирних угод.

У результаті підписаного 28 липня 1913 р. в Бухаресті договору* близько 1 млн болгаромовного населення залишилося на території інших держав [504, с. 218]. Нові кордони між Османською імперією і Болгарією встановив укладений 16 вересня Константинопольський договір, згідно з положеннями якого Софія повернула Оттоманській Порті більшу частину Східної Фракії з містами Адріанополь, Лозенград і Люлебургаз [569, с. 65]. Втім, незважаючи на невтішні наслідки воєнної кампанії 1912–1913 рр., влада не розглядала іншого способу боротьби за національне об'єднання, окрім чергового збройного протистояння. В країні поширювалися реваншистські настрої, які підтримувалися пропагандою проурядової преси. Зокрема стамболівська газета «Воля» конструювала новий образ ворога болгарської національної справи. Після Міжсоюзницької війни Османську імперію у цій іпостасі змінили Сербія і Греція, котрі підступно відібрали у Болгарії її споконвічні території [269, 1913, 5. X].

Звістка про вбивство 15 липня 1914 р. в Сараєво спадкоємця австро-угорського престолу Франца Фердинанда з дружиною та початок Першої світової війни стала відправною точкою посилення воєнної пропаганди у Болгарії. Стамболівці як провладна сила долучилися до цього процесу. В їхній пресі заявлялося, що після невеликої перерви країні необхідно готуватися до чергового збройного протиборства [269, 1914, 1. XI; 266, 1914, 6. XI].

До весни 1915 р. у середовищі НЛП панувала одностайна думка у питанні про методи розв'язання національної проблеми: «генадієвісти» і «петковісти» підтримували воєнний шлях досягнення бажаної цілі. Дискусія між угрупованнями точилася навколо вибору партнерів по коаліції, нових союзників,

* Відповідно до його умов, Болгарія втрачала Південну Добруджу (6 тис. 960 км^2), що переходила до Румунії. Сербія отримала Вардарську Македонію, тобто не тільки «спірну», а й більшу частину «безспірної зони» загальною площею 25 тис. 774 км^2. До Греції відійшла Егейська Македонія (35 тис. 169 км^2) та територія Західної (Біломорської) Фракії. За Болгарією залишилися Піринський край (6 тис. 798 км^2) у північно-східній Македонії, а також майже вся Західна Фракія (понад 7 тис. км^2) з виходом до Егейського моря.

котрі допомогли б Софії приєднати Македонію, Добруджу й інші території, де компактно проживали болгари. Навесні 1915 р. «генадієвісти» скоригували власні погляди. Лідер НЛП і його прибічники, які відстоювали проантантівську позицію, почали розглядати можливість збереження Софією нейтралітету та перспективу вирішення у цьому випадку національних завдань. Такі помисли ґрунтувалися на тому, що неучасть країни у бойових діях за будь-якого результату збройного конфлікту дозволила б зміцнити її міжнародний авторитет та претендувати на територіальну компенсацію, тоді як перемога у війні не могла гарантувати бажаних преференцій [269, 1915, 12. VIII]. Але під тиском монарха і прем'єр-міністра вже з вересня Н. Генадієв і його парламентська фракція знову зайняли проурядову позицію, голосуючи за воєнні кредити [431, с. 423].

15 жовтня 1915 р. збройні сили Болгарії розпочали наступ на сербські позиції. До кінця року її військам вдалося взяти під контроль всю Вардарську Македонію, а також населені пункти Ниш, Заєчар і Нєготин у Тимощині, Чупрія у Поморав'ї та Пожаревац, розташований на відстані 80 км від Белграда. Успіх воєнної кампанії у Сербії зумовили спільні дії австрійсько-німецько-болгарських армій [552, с. 87]. На зайнятих збройними силами Болгарії територіях уряд В. Радославова створив 8 грудня 1915 р. Македонську військово-інспекційну область площею 33 тис. 513 км² і з населенням майже 1 млн 256 тис. осіб, поділивши її на 9 округів з центром у Скоп'є [571, с. 121]. Двома днями раніше у Тимощині й Поморав'ї було засновано Моравську військово-інспекційну область в кордонах, оговорених у таємній німецько-болгарській угоді від 24 серпня 1915 р., з центром у місті Ниш [572, с. 131]. Обидві області проіснували до кінця 1918 р. та були розформовані відповідно 16 і 31 грудня після капітуляції Софії.

Здійснивши на початку 1916 р. передислокацію своїх військ на південь, болгари до весни окупували частину Егейської Македонії, зупинившись за декілька кілометрів від Салонік, а наприкінці літа у межиріччі Струми і Мести дійшли до Егейського моря [245, с. 89]. 1 жовтня для організації управління на окупованій території у майже 4 тис. км² з населенням 287 тис. осіб було створено Драмську військово-інспекційну область [572, с. 133].

З вересня 1916 р. Болгарії довелося вести бойові дії проти румунських військ, які двома тижнями раніше виступили на боці Антанти. За підтримки німецьких збройних сил їй вдалося здобути низку перемог, взявши під контроль всю Добруджу. 9 грудня 1917 р. після фактичного виходу з війни Росії кабінет Й. Бретіану підписав перемир'я, а 7 травня 1918 р. прийняв умови сепаратного миру*, нав'язаного Четверним союзом [178, с. 221].

Протягом 1915–1918 рр. угруповання НЛП жодного разу не поставили під сумнів доцільність участі країни у світовому воєнному конфлікті. Парламентським виступам стамболівців була притаманна одностайність щодо методу вирішення національного питання. Суперечності між ними виникали тільки з приводу зовнішньополітичної орієнтації Софії. Переосмислити власні переконання «петковістів» і «генадієвістів» змусили поразка у Першій світовій війні та тяжкі умови Нейїського мирного договору**.

Прибічники Д. Петкова у повоєнні місяці демонстрували реваншистські настрої, підкреслюючи негативне ставлення до новоствореного Королівства СХС. Вони заявляли, що не вірять у реалізацію ідеї югославізму, назвали її «казкою» та висловлювали скептицизм стосовно перспектив болгарсько-сербського примирення [270, 1918, 27. XII]. Однак поступово «петковісти» почали декларувати мирний шлях розв'язання національної проблеми. У прийнятій 25 квітня 1919 р. програмній резолюції йшлося про необхідність налагодження добрих відносин із сусідніми країнами, пошуку порозуміння у спірних питаннях виключно дипломатичними методами та навіть заявлялося про можливість членства царства у Балканській федерації, але за умови попереднього об'єднання болгарських земель у межах однієї держави [428, с. 131].

«Генадієвісти» одразу після капітуляції Болгарії звернулися до болгарської влади із закликом забути про збройну конфронтацію та надалі застосовувати

---

* Виконуючи вимоги договору, Румунія повернула Болгарії Південну Добруджу. Претензії ж Софії на північну частину області не були підтримані Центральними державами, залишившись нереалізованими. Однак 27 листопада 1919 р. у місті Нейї-сюр-Сен Бухарестський договір було анульовано.

** Згідно з його положеннями, до Королівства СХС відійшли території площею 2 тис. 566 км², до Румунії – Південна Добруджа (7 тис. 565 км²), а Західна Фракія (8 тис. 578 км²) передавалася під контроль Великої Британії, Італії, Франції, США і Японії, які «гарантували Болгарії безперешкодний економічний вихід до Егейського моря».

мирні способи вирішення долі Македонії, Фракії і Добруджі. На думку їхнього лідера, розв'язання національного питання на користь Софії могло втілитися в життя лише через тривалий період, адже після двох поразок країна, зазнавши значних матеріальних і людських втрат, найближчим часом не зможе здійснити об'єднання народу [403, с. 189]. Щоб виправдати агресивну позицію НЛП напередодні війн 1912–1913 та 1915–1918 рр. Н. Генадієв, посилаючись на слова С. Стамболова, стверджував, що і засновник партії не вірив у мирне розв'язання національної проблеми та вважав війну з Портою неминучою [263, с. 16].

Таким чином, під впливом політичної кон'юнктури НЛП змінювала свою стратегію вирішення національного питання. Обираючи то мирний, то воєнний шлях до омріяної цілі, вона спиралася на методи і засоби С. Стамболова для обґрунтування своїх дій. При цьому в обох випадках стамболівці знаходили вагомі аргументи, адже колишній голова Регентської ради і прем'єр-міністр у спробах домогтися від Порти реформ у Македонії і Фракії вміло застосовував дипломатичні важелі та водночас дбав про зміцнення боєздатності війська країни.

5. 2. Чинник великих держав

Зміни в міжнародному становищі на Балканах у середині 1890-х рр. внесли певні корективи в зовнішній курс Софії. Прихід до влади уряду К. Стоїлова співпав з посиленням національного руху вірмен у Малій Азії, греків на острові Крит, болгар у Македонії. Щоб відновити порядок в державі, османська влада застосовувала репресії проти населення своїх окраїн. Загострення в імперії міжетнічних конфліктів привернуло увагу всієї Європи. Правлячі кола Великої Британії, Франції, Росії, Німеччини, Австро-Угорщини й Італії замислилися над необхідністю розробки заходів, які врегулювали б ситуацію в Оттоманській Порті. При цьому більшість із них була зацікавлена у збереженні її цілісності.

У березні 1895 р. Лондон, Париж і Санкт-Петербург через дипломатичних представників у Стамбулі надіслали османській владі ноти протесту в зв'язку з масовим знищенням вірмен, рекомендуючи здійснити реформи на користь цього народу. Болгарський уряд, скориставшись ситуацією, намагався переконати

послів великих держав у необхідності обговорення і македонського питання. Але зазначений крок не призвів до бажаного результату [449, с. 318].

Під час повстання на Криті у 1897–1898 рр. і греко-турецької війни 1897 р. Східна криза набула кульмінації. Великі держави застосували тиск, аби змусити Порту надати автономію острову. Болгарія знову вирішила скористатися моментом та ще раз спробувала домогтися виконання статті 23 Берлінського трактату, згідно з якою Османська імперія мала забезпечити самоврядування своїм провінціям, де переважало християнське населення [406, с. 97]. Щоб досягти цілі, Софія апелювала до великих держав, однак Велика Британія і Франція, котрі поблажливо поставилися до вірменського й грецького визвольних рухів, залишили поза увагою клопотання болгар щодо зміни статусів Македонії і Фракії. Німеччина, Росія і Австро-Угорщина, які виступали за цілісність Османської імперії, теж проігнорували прагнення Софії.

Стамболівці, перебуваючи в опозиції до кабінету К. Стоїлова, критикували чинну владу за відсутність результатів у вирішенні македонського і фракійського питань на користь Болгарії. Причину невдач уряду вони вбачали в тому, що «народняки» ставили розв’язання національної проблеми у залежність від Санкт-Петербурга, з яким у лютому 1896 р. відновили дипломатичні відносини. «Нинішні болгарські діячі помиляються, сподіваючись, що Росія зробить щось для македонців. Наразі вона допомагає сербам, захищаючи їхні права у вілаєтах Порти» [265, 1897, 7. III], – зазначала газета «Свобода».

Заяви стамболівців були небезпідставними. У квітні 1897 р. Відень і Санкт-Петербург, не маючи змоги впливати на балканські справи*, уклали таємну угоду про збереження статус-кво на Балканах. Країни об’єдналися проти кардинальних змін у регіоні, в тому числі й радикальних перетворень у Македонії, до того ж докладали зусилля, аби унеможливити втручання інших держав Південно-Східної Європи у греко-турецьке воєнне протистояння. Росія наполегливо рекомендувала Болгарії залишатися нейтральною. Під її тиском кабінет К. Стоїлова утримався

* Австро-Угорщина вирішувала питання, пов’язані з загостренням національних протиріч; Російська імперія зосередила увагу на далекосхідних проблемах.

від переговорів зі сторонами конфлікту. Така покірливість, на думку стамболівців, була тактичною помилкою, оскільки в умовах кризи Порта могла б погодитися на реформи у своїх європейських вілаєтах. Однак, піддавшись впливу Російської імперії, «народняки» втратили слушну нагоду [265, 1897, 17. V].

Слідування настановам Санкт-Петербурга під час греко-турецької війни все ж мало для Болгарії позитивні наслідки. За сприяння Росії Османська імперія надала Екзархату можливість призначити своїх представників на митрополичі престоли у Бітолі, Дебарі й Струмиці. НЛП назвала ці досягнення кабінету К. Стоїлова мізерними та продовжувала критикувати Раду міністрів за її пасивність [265, 1897, 19. VI].

У другій половині 1890-х рр. серед російської громадськості все частіше лунали думки про безпідставність претензій Болгарії на всю Македонію та справедливість прагнень Сербії здобути північно-східну частину області [573, с. 48; 574, с. 455], про необхідність пошуку Софією і Белградом компромісу в македонському питанні та потребу в домовленостях між ними з приводу розподілу області на сфери впливу [575, с. 64; 576, с. 82; 577, с. 435]. Однак для НЛП вказані помисли і пропозиції залишалися неприйнятними.

Повернувшись 18 січня 1899 р. до влади, стамболівці разом з партнерами по коаліції спробували прояснити на дипломатичному рівні позицію великих держав щодо македонського і фракійського питань. Як з’ясувалося, найбільш зацікавлені у балканських справах Австро-Угорська і Російська імперії й надалі залишалися затятими противниками тиску на султанську владу, що позбавляло Софію надії на сприяння її прагненням.

Опозиція звинувачувала уряд Д. Грекова у пасивності та некомпетентності його дипломатії. Зокрема прогресивні ліберали, визнаючи посилення впливу князівства у Македонії за часів правління С. Стамболова, пояснювали таке досягнення підтримкою Великої Британії, яка, маючи добрі відносини з Портою, сприяла прагненням болгар з причини зіткнення в регіоні інтересів Лондона і Санкт-Петербурга. Наразі ж ситуація змінилася, і Раді міністрів, вважали «цанковісти», варто розраховувати лише на власні сили [275, 1899, 9. VII].

Кабінет Т. Іванчова продовжив пошук союзників, які могли б підтримати проект автономізації Македонії і Фракії. На початку 1900 р. військовий міністр С. Паприков прибув до Санкт-Петербурга з метою вивчення ситуації на предмет можливостей укладання конвенції, спрямованої проти Османської імперії, а також підписання угоди про приєднання македонських і фракійських земель до князівства. Від імені російського уряду керівник МЗС М. Муравйов-Віленський і глава Військового міністерства А. Куропаткін рекомендували Софії відмовитися від намічених планів та дали зрозуміти, що на той момент їхня країна не розглядає питання стосовно активізації дій на Балканах [495, с. 274].

Для періоду внутрішньої нестабільності наприкінці 1900 – на початку 1901 рр., упродовж якого внаслідок політичної кризи у Болгарії змінилося два уряди, характерна відсутність чіткого курсу вирішення національної проблеми. Лише з приходом до влади у лютому 1901 р. кабінету П. Каравелова можна говорити про відновлення конкретної стратегії поведінки на міжнародній арені. Уряд «каравелістів» – «цанковістів» намагався актуалізувати питання щодо реформ в Оттоманській імперії, покладаючи при цьому свої сподівання на допомогу Санкт-Петербурга, а вже потім на інших держав-гарантів берлінського статус-кво. Щоб уникнути нарікань з їхнього боку за свою провокаційну політику та заручитися підтримкою, влада застосувала заходи з обмеження діяльності революційних комітетів на території князівства й посилила контроль на болгарсько-турецькому кордоні [449, с. 357].

Характеризуючи політику кабінету П. Каравелова щодо розв’язання національної проблеми, НЛП звертала увагу на один її аспект. «Нинішня влада, – констатувала газета „Нов век“, – має визнати своє безсилля. Зробивши ставку на Санкт-Петербург, вона помилилася. Росія не буде виступати за незалежність нечисленних балканських народів; її політика забезпечує власні державні інтереси…» [266, 1901, 22. III]. «Вже 6 років минуло з того моменту, – йшлося в іншій публікації, – коли Болгарія відновила відносини з визволителькою, проте наші справи у Македонії не тільки не просунулися вперед, а відступили далеко назад… Зараз потрібна впевнена самостійна політика…» [266, 1901, 22. IV].

«Російські дипломатичні агенти завдали шкоди болгарській національній справі більше, аніж усі грецькі і сербські» [266, 1901, 24. IV], – зазначалося у черговій статті. Аби не виправдовувати безрезультатну діяльність кабінету П. Каравелова, стамболівці воліли не обговорювати небажання інших великих держав підтримувати задуми Софії.

Утворивши у грудні 1901 р. однопартійний виконавчий орган, «цанковісти» продовжували ставити процес вирішення болгарського національного питання у залежність від політики великих держав, і в першу чергу, від Росії. Навесні 1902 р. кабінет міністрів С. Данева звернувся до російського уряду з проханням підтримати забезпечення передбаченого статтею 23 Берлінського трактату самоврядування в європейських вілаєтах Оттоманської Порти. Однак Санкт-Петербург знову не надав Софії гарантій реалізації її прагнень [416, с. 203]. Точка зору Росії на бажання зберегти до певного часу всі турецькі володіння у цілості, щоб не отримати декілька сильних сусідів замість одного слабкого, переважала у Санкт-Петербурзі щоразу, коли імперія, за тих чи інших обставин, не могла розраховувати на провідну роль при розподілі османської спадщини.

Проте, незважаючи на невдачі, кабінет С. Данева слідував наміченим курсом. 24 червня і 4 липня 1902 р. уряд надіслав великим державам офіційні ноти, в яких звертав їхню увагу на терор, що його розгорнула Порта проти болгар Македонії і Фракії. Однак вказані заходи Ради міністрів не дали результату. Лише після спалаху 23 вересня того ж року в Македонії Горішньоджумайського повстання держави-гаранти Берлінського трактату внесли до порядку денного своєї міжнародної політики розгляд македонського питання.

Уряд С. Данева продовжував покладати надії на підтримку Росії. У статтях провладної преси публікувалися запевнення, що лише Санкт-Петербург здатен допомогти Софії в її прагненнях у Македонії. «Цанковісти» протиставляли вказану концепцію розв’язання національного питання стамболівській, підкреслюючи, що Австро-Угорщина і Німеччина свого часу використовували особу прем’єр-міністра як інструмент власної політики «тиску на Схід». Відень і Берлін схвально ставилися до переговорів Софії і Стамбула про створення

болгарсько-турецької дуалістичної імперії, котра мала протистояти російській експансії у регіоні. При цьому Австро-Угорщина ще й прагнула забезпечити собі вихід до Егейського моря через Салоніки. Співпрацюючи з Берліном і Віднем, Софія просто гаяла час, який міг би знадобитися їй для налагодження співробітництва із Санкт-Петербургом [275, 1902, 22. X].

Горішньоджумайське повстання у Македонії підштовхнуло Австро-Угорщину і Росію до розробки 17 лютого 1903 р. проекту* реформ, котрі Порта повинна була запровадити в області. Їх імплементація мала реалізовуватися турецькою владою під контролем гарантів берлінського статус-кво [578, с. 192], які чинили тиск і на кабінет С. Данева, аби той не підтримував революційний рух на території Османської імперії. Росія переконувала болгарські правлячі кола утриматися від кардинальних кроків по відношенню до Стамбула. Під наглядом Санкт-Петербурга Софія проводила пасивну політику на міжнародній арені, зосередившись на стримуванні внутрішнього радикалізму. Уряд не виступив із жодною з ініціатив при опрацюванні проекту реформ та алгоритму їх реалізації, довіривши відстоювання власних інтересів Росії [415, с. 85].

Таким чином, сподівання урядів П. Каравелова та С. Данева на підтримку великих держав, і в першу чергу Росії, у розв’язанні македонської проблеми не справдилися. Софії необхідно було напрацьовувати інші механізми впливу на міжнародну ситуацію. Втім, це завдання лягло на плечі вже наступного кабінету, сформованого у травні 1903 р. на чолі з Р. Петровим – людиною, яка за своїми політичними переконаннями була близькою до «стамболовістів».

20 липня 1903 р. у Македонії розпочався збройний виступ місцевого християнського населення проти османської влади. 6 серпня його підтримали мешканці Фракії. Іллінденсько-Преображенське повстання привернуло увагу всієї Європи. Великі держави, хоч і різнилися за своєю блоковою належністю, з метою врегулювання ситуації у цих областях все ж вирішили запровадити в Македонії

* Відповідно до його положень, у Скопському, Салонікському, Бітолському вілаєтах передбачалися: реорганізація поліції і жандармерії із залученням до їх складу іноземних офіцерів та представників християнської і мусульманської общин; прийняття й виконання окремого бюджету під контролем «Імперського Османського банку»; введення земельного податку замість натуральної десятини; судові реформи (можливість призначати суддів-християн).

адміністративну, фінансову й судову реформи та реорганізувати турецьку жандармерію на кшталт європейської. Уряд Болгарії лише вітав вказані ініціативи. Не маючи змоги впливати на перебіг подій у вілаєтах імперії, він зайняв пасивну позицію спостерігача.

3 жовтня Австро-Угорщина і Росія оприлюднили спільно розроблений у місті Мюрцштег проект реформ у Македонії. Офіційна реакція болгарської влади на цю ініціативу розходилася з її кулуарними заявами щодо запропонованого плану. У зверненнях до урядів великих держав Софія схвалювала прагнення Санкт-Петербурга і Відня покращити ситуацію в області, а от у телеграмі Р. Петрова від 16 жовтня, адресованій дипломатичному агенту в Стамбулі Г. Начовичу, прем'єр-міністр дає негативну оцінку проекту, називаючи його неприйнятним для національних інтересів [529, с. 156]. Песимістично характеризував мюрцштезькі ініціативи і лідер НЛП Д. Петков. На його думку, реформа із самого початку була приречена на невдачу, адже процес її схвалення, аж до моменту примусового нав'язування 23 жовтня Порті, відбувався в умовах чвар між ворожими блоками*, до того ж її поміркований характер не дозволяв покращити становище християн області [579, с. 320]. 20 жовтня 1903 р. Р. Петров у настановах болгарським дипломатичним агентам у європейських столицях знову підкреслив недосконалість розроблених ініціатив, вважаючи, що призначення у Македонії згідно зі статтею 1 Мюрцштезької програми незалежних від Стамбула російських і австро-угорських цивільних спостерігачів не гарантувало ефективності функціонування нової влади, адже подібна практика не виключала симпатій та антипатій великих держав. Незадоволення прем'єр-міністра викликав і той факт, що проект реформ не передбачав змін в управлінні Фракією [555, с. 404].

Зовнішньополітична діяльність уряду Р. Петрова у 1903 р. не викликала нарікань з боку провідних європейських країн. У звіті МЗС Російської імперії вона характеризувалась як продовження курсу попереднього «русофільського» кабінету С. Данева. Прихід до влади НЛП, з точки зору російських дипломатів, не

* Велика Британія навіть залишила за собою «право запропонувати власну схему перетворень, якщо програма двох держав на практиці виявиться безрезультатною» [333, д. 134, л. 49].

змінив міжнародну орієнтацію Софії, котра відмовилася від ворожості загалом та по відношенню до Санкт-Петербурга зокрема [333, д. 134, л. 27].

Подальші дії уряду Р. Петрова засвідчили хибність думок російської дипломатії. Стамболівці не вбачали в Росії союзника у вирішенні македонського питання. Недовіра до ініційованих Санкт-Петербургом і Віднем реформ, а також напружені відносини з Османською імперією, що склалися після Іллінденсько-Преображенського повстання, – все це підштовхувало князівство до нових переговорів з Портою [555, с. 408]. Навесні 1904 р. Софія і Стамбул уклали угоду, яка стосувалася ситуації у Македонії і Фракії. Опозиція з критикою сприйняла цю новину. Так, «народняки» і «цанковісти» піддали осуду дії кабінету Р. Петрова за намагання вирішити болгарське національне питання без участі великих держав [273, 1904, 18. IV; 275, 1904, 21. IV], а «радославовісти» – за поступливість Порті [271, 1904, 29. IV], зазначаючи, що стамболівці нині пожинають плоди діяльності свого першого кабінету міністрів, оскільки Санкт-Петербург відкрито підтримує Сербію і Грецію у Македонії, намагаючись помститися Болгарії за російську кров, пролиту за часів правління С. Стамболова [271, 1904, 8. IV].

Проте підписані домовленості з Османською імперією не дали очікуваних результатів. Через недовіру між Софією і Стамбулом втілення в життя передбачених угодою положень, у тому числі й Мюрцштезької програми в Македонії, поступово зійшло нанівець. У листі до князя Фердинанда від 27 серпня 1904 р. керівник НЛП Д. Петков звинувачує у цьому не лише Порту, а й великі держави, котрі запропонували утопічний проект реформ та не наглядали за його реалізацією. «Цивільні агенти і офіцери жандармерії увесь цей час виступали у ролі спостерігачів, – констатував лідер стамболівців, – та ще й Європа воліла не втручатися у ситуацію, що дозволило Царгороду ігнорувати імплементацію Мюрцштезької програми» [563, с. 239].

Погіршення відносин з Османською імперією та поширення антитурецьких настроїв серед громадськості князівства вплинуло на зовнішньополітичний курс уряду Р. Петрова. Проблеми, пов’язані з Македонією і Фракією, кабінет міністрів усе частіше намагався обговорювати не з Портою, а з великими державами. Так,

наприкінці 1904 р. до Парижа і Лондона зі спеціальною місією було направлено відомого вченого і дипломата А. Тошева, який мав довести до відома тамтешніх політиків і державних діячів болгарське бачення впровадження реформ в європейських володіннях Оттоманської імперії [580, с. 140].

У відповідь на активізацію в Македонії сербських і грецьких четницьких угруповань Софія 17 червня 1905 р. звернулася з апеляціями до правлячих кіл Франції, Великої Британії, Австро-Угорщини, Німеччини, Італії і Росії, а не як зазвичай – до османської влади з протестами проти ігнорування очевидних фактів. Поширюючи інформацію через дипломатичних агентів у європейських столицях про акції насильства в області та намагаючись дискредитувати Сербію і Грецію, Болгарія називала діяння збройних формувань терористичними. Уряд Р. Петрова розраховував, що великі держави, втрутившись у ситуацію, змусять Белград і Афіни розформувати четницькі загони у Македонії. З метою протидії нападам бойовиків на мирне населення, влада Болгарії адресувала представникам реформаторської місії в області клопотання про надання дозволу на забезпечення селян і жителів міст зброєю для самозахисту.

Незважаючи на те, що вказана ініціатива знайшла схвалення декого із чиновників і жандармських чинів македонської адміністрації, Порта заборонила запровадження подібних заходів. На початку осені 1905 р. вона звернулася до великих держав зі звинувачуваннями Софії у «роздмухуванні революції, котра загрожує безпеці імперії» [305, а. е. 161, л. 49]. 15 жовтня гаранти берлінського статус-кво надіслали Болгарії ноту з переліком фактів сприяння нею радикалізму в європейських вілаєтах Османської імперії та наполягали на їх припиненні. У кабінеті міністрів Р. Петрова не вважали власні дії первопричиною ситуації, котра склалася, та були переконані, що допоки Порта не припинить кровопролиття у Македонії і Фракії, втілити в життя зазначену вимогу буде важко [456, с. 707].

Співпрацю з великими державами заради вирішення національної проблеми підтримували і деякі опозиційні політичні сили країни. Наприклад, восени 1906 р. представники Народної партії пропагували через МЗС Російської імперії ідею призначення на посаду генерал-губернатора Македонії християнина, а

запровадження реформ в області пропонували здійснювати під більш жорстким контролем інспекторів від країн-гарантів статус-кво на Балканах [573, с. 159]. Зусилля ж уряду Р. Петрова були спрямовані ще й на спроби залучити до реалізації Мюрцштезького проекту якомога більше європейських країн, зменшивши таким чином вплив Австро-Угорщини і Росії на ситуацію. Кабінет стамболівців розраховував на втручання Великої Британії, Франції та Італії, котрі схилялися до глибоких перетворень у вілаєтах Османської імперії. Болгарські правлячі кола намагалися отримати зиск для Софії від протиріч, які існували між великими державами. Голова ЦБ НЛП Д. Петков вважав, що суперництво гарантів статус-кво на півострові може стати вигідним князівству, але ним слід скористатися мудро та із застосуванням тактичних задумів [311, а. е. 20, л. 3].

На офіційному ж рівні Болгарія продовжувала схвалювати Мюрцштезький проект. В інструкціях дипломатичному агенту в Стамбулі П. Патеву 30 вересня 1906 р. Р. Петров давав настанови домагатися від Порти реалізації положень, передбачених програмою: забезпечення незалежного від султана виконання функцій генерал-губернатором; залучення до складу новосформованої жандармерії представників національностей, які мешкали на території області; запровадження її реальної автономії [563, с. 383].

Проте очікування на позитивні зміни у Македонії виявилися марними. Порта гальмувала процес перетворень, а великі держави незворушно за цим спостерігали. Влітку 1906 р. під час неофіційної зустрічі у Стамбулі делегації болгарських торгових представників з російським цивільним інспектором з контролю за виконанням Мюрцштезької програми, таємним радником Н. Демеріком останній заявив: «Європа не допустить автономії Македонії, адже це стане рівнозначним болгарському управлінню областю» [297, а. е. 121, л. 109].

Поступово більшість істеблішменту князівства усвідомила марність надій на допомогу великих держав. «У боротьбі за реформи, – звітував у лютому 1907 р. із Санкт-Петербурга болгарський дипломатичний агент С. Паприков, – ми можемо розраховувати лише на себе» [454, а. е. 37, л. 13]. Його думку почали підтримувати і міністри уряду Д. Петкова.

У період правління кабінету П. Гудева Болгарія зробила ще декілька спроб заручитися допомогою великих держав, щоб вплинути на Грецію і Сербію та змусити їх обмежити пропаганду в Македонії. У вересні 1907 р. за сприяння Відня і Санкт-Петербурга Софія домоглася скасування статті 3 Мюрцштезького проекту, в якій йшлося про пропорційний розподіл місць в адміністрації і жандармерії відповідно до кількісного співвідношення представників тієї чи іншої національності у конкретно взятій общині. Вказаний крок зменшував актуальність для Белграда і Афін їхньої асиміляторської політики в європейських вілаєтах Османської імперії [503, с. 202], однак суттєво не вплинув на ситуацію.

Вже після відставки у січні 1908 р. кабінету НЛП та початку діяльності уряду А. Малинова Велика Британія і Росія домовилися опрацювати й запровадити нові реформи у Македонії. 9–10 червня під час зустрічі Ніколая II і Едуарда VII у Ревелі було вирішено розробити спільний проект перетворень. Місяць потому спеціалісти запропонували ще більш поміркований, аніж Мюрцштезький, варіант реформ, одним із положень якого передбачалося ще й створення військового підрозділу чисельністю 10–12 тис. осіб з підпорядкуванням головному інспектору Хусейну Хільмі-паші та функціонуванням разом із жандармерією під наглядом представників країн-гарантів статус-кво на Балканах [245, с. 47].

Болгарське суспільство реагувало на чергову ініціативу великих держав без ентузіазму, адже з першою інформацією про російсько-британські домовленості у Софію почали надходити повідомлення про скептичне сприймання проекту реформ самими його ініціаторами. Рапортуючи про настрої, що панували в країнах-членах Антанти, дипломатичний представник у Парижі Д. Станчов стверджував, що в МЗС Російської імперії не вірять у перспективу покращення ситуації у Македонії та дієвість запропонованих механізмів [454, а. е. 37, л. 16]. Песимізму правлячим колам князівства додавав той факт, що російське суспільство, реагуючи на збройне протистояння між болгарськими, грецькими і сербськими четниками у Македонії, все частіше ставало на бік Белграда [582, 1908, 18 VI; 583, 1908, 10 VIII]. Франція ж взагалі «…не приділяє серйозної уваги ситуації на Балканах… Нечасті обговорення македонського питання на шпальтах

провідних газет вказують на незацікавленість громадськості країни у вирішенні цієї проблеми» [454, а. е. 4, л. 15], – інформував Д. Станчов.

Зазначені міжнародні події відбувалися синхронно з плином протиріч у середовищі стамболівців. Члени пловдивського осередку партії на чолі з І. Андоновим відмовилися визнавати обраного 1907 р. керівника організації через невідповідність його поглядів ідеологічній доктрині НЛП. Одна із висловлених Н. Генадієву претензій стосувалася ставлення лідера до розв'язання македонської проблеми. На їх думку, новообраний голова ЦБ планував вирішувати цю справу за сприяння Росії, що не відповідало принципам С. Стамболова [409, с. 62].

Проголошення 22 вересня 1908 р. незалежності Болгарії, факт звершення якого став можливим після початку влітку того ж року Молодотурецької революції, змусило кабінет А. Малинова зосередитися на міжнародній легалізації цього акту. Національна проблема залишилася на другорядному місці, що давало привід опозиції для критики уряду, котрий, на думку членів НЛП, не мав чітких планів вирішення македонського і фракійського питань, хоча міжнародна ситуація у 1908–1910 рр. була сприятливою для їх розв'язання [266, 1910, 8. VI].

Після Молодотурецької революції великими державами було згорнуто Мюрцштезьку програму. На початку 1909 р. болгарський дипломатичний агент у Парижі Д. Станчов, посилаючись на публікації французької преси, констатував, що «тогочасна політика Османської імперії стосовно македонської проблеми не відрізнялася від такої ж бездіяльної, притаманної попередньому режиму. Всі реформи великих держав не дали результатів, а області, як окремої автономної одиниці, не існує» [454, а. е. 37, л. 19].

Однак проросійський кабінет А. Малинова продовжував сподіватися на підтримку Санкт-Петербурга у протидії жорстокій політиці молодотурецького режиму по відношенню до болгаромовного населення Македонії і Фракії. «Каравелісти» не сумнівалися, що без тиску ззовні Стамбул не забезпечить автономію європейським вілаєтам, тому 1909 р. ініціювали переговори із Санкт-Петербургом. У першому півріччі країни працювали над проектом договору про військово-політичний союз. Згідно з його розробленими положеннями, Болгарія в

обмін на допомогу у вирішенні національного питання мала приєднатися до Антанти [524, с. 99]. Обрана кабінетом А. Малинова концепція розв'язання болгарської національної проблеми відрізнялася від стратегії, яку взяв на озброєння і реалізовував уряд С. Стамболова, коли позбавлена у 1887–1894 рр. підтримки європейських держав Софія покладалася у цій справі на власні сили, роблячи ставку на переговори зі Стамбулом [260, с. 391].

Проте уряд «каравелістів» дотримувався своїх поглядів. 11 лютого 1910 р. ним була відхилена пропозиція Санкт-Петербурга прийняти за основу текст військової конвенції 1902 р., котра стала б додатком до союзного договору, оскільки в ній не існувало положень про територіальне прирощення царства. Софія представила інший її проект*, який не підтримала Росія. Діалог між країнами завершився безрезультатно. У Санкт-Петербурзі побоювалися, що Фердинанд скористається союзом виключно для вирішення македонської і фракійської проблем шляхом війни з Османською імперією, що не входило у плани російської влади, хоча разом з тим її розрахунок на Болгарію як противагу блокові Центральних держав також не реалізувався [584, с. 143].

Під час правління кабінету І. Гешова розпочався черговий етап зближення між Софією і Санкт-Петербургом. За посередництва Росії, Великої Британії і Франції було ініційовано переговори Болгарії, Греції і Сербії щодо створення Балканської ліги. Формування альянсу прискорилося з наданням Росією гарантій Болгарії допомогти отримати кредит у банківських установах Парижа, а також після початку восени 1911 р. війни між Портою та Італією – державою Троїстого союзу. Остання подія давала надію на те, що Берлін не підтримає Стамбул у разі воєнних дій між коаліцією балканських країн і Османською імперією [416, с. 314].

Завдяки сприянню Санкт-Петербурга переговори між Болгарією і Сербією завершилися укладанням угоди, одне з положень якої передбачало арбітраж Росії у разі виникнення протиріч при вирішенні долі Македонії. Підписані урядом

---

* Передбачав розширення кордонів Болгарії не лише за рахунок Македонії та Фракії з містами Салоніки і Адріанополь, а й Північної Добруджі та частини Східної Сербії – Тимощини і Поморав'я. Російська імперія не заперечувала проти приєднання Македонії до царства, однак не схвалювала ідею входження до складу Болгарії Східної Фракії, яка знаходилася у безпосередній близькості від протоків Босфор і Дарданелли.

І. Гешова домовленості суперечили принципам, яких дотримувалися стамболівці за часів прем'єрства їхнього засновника, виступаючи проти участі Санкт-Петербурга у розв'язанні болгарського національного питання, а тим паче докладаючи зусилля, аби не ставити цю справу в залежність від Росії. Однак напередодні Балканських війн НЛП уникала обговорення ролі Санкт-Петербурга у створенні коаліції малих країн Південно-Східної Європи. Члени партії лише наголошували на можливостях болгарського війська та важливій місії країни у звільненні Македонії і Фракії від турецького ярма, адже без Софії, на їх переконання, жодна дипломатична комбінація була нездійсненна [400, с. 33]. Поза увагою стамболівців залишався і той факт, що сербсько-болгарський договір був спрямований не лише проти Порти, а й Австро-Угорщини – країни, з якою С. Стамболов свого часу розбудовував партнерські відносини.

Великі держави здійснювали величезний вплив на вирішення долі османської спадщини на півострові, а відтак і на розв'язання болгарської національної проблеми. На Лондонській мирній конференції, що мала встановити новий статус-кво у Південно-Східній Європі, це проявилося у повній мірі. Суперечності між Сербією і Болгарією навколо питання про розподіл Македонії провокували Італія і Австро-Угорщина, які були проти надання Белграду виходу до Адріатичного моря за рахунок Албанії. Росія, Велика Британія і Німеччина не бажали розширення володінь царства до Босфору і Дарданелл, тому намагалися встановити болгарсько-турецький кордон в Одринській Фракії подалі на захід від проток. За підтримки все того ж Відня Румунія вимагала від Болгарії компенсацію за нейтралітет у боротьбі за Македонію [585, с. 132]. Безсумнівно, ані країни Антанти, ані держави Троїстого союзу не мали наміру сприяти втіленню в життя болгарського національного ідеалу, тобто приєднанню всіх македонських і фракійських земель до царства. Більше того, своїм втручанням у ситуацію на півострові вони заважали прагненням Софії.

Непорозуміння між країнами-членами Балканського союзу під час засідань Лондонської конференції у листопаді 1912 р. – січні 1913 р. та у квітні – травні 1913 р. призводили до невизначеності долі Македонії. Майбутні болгарсько-

сербський і болгарсько-грецький кордони залишалися предметом торгів між Софією, Белградом і Афінами. Неабияку зацікавленість до результатів переговорів проявляли і великі держави.

Головним посередником у сербсько-болгарському діалозі виступала Росія, офіційно підтримуючи мирний шлях розв'язання суперечностей та заявляючи про порушення Белградом попередніх домовленостей. Але негласно вона схвалювала сербські зазіхання на північну і центральну Македонію, схиляючи Софію до поступок. Таку ж позицію займали Велика Британія і Франція [585, с. 133].

Австро-Угорщина, Німеччина й Італія намагалися розвалити Балканську лігу. Відень обіцяв Болгарії підтримку в її зусиллях відстояти право на більшу частину османської спадщини, але, як виявилося згодом, не збирався допомагати. Будучи зацікавленим у черговій війні на Балканах, він провокував поглиблення конфлікту Софії з іншими членами союзу, розраховуючи у такий спосіб послабити Болгарію і Сербію та розширити власний вплив у регіоні [585, с. 137].

За день до завершення другого воєнного протистояння, яке вилилося у поразку Болгарії, великі держави взялися за розбудову нового статус-кво на Балканах. Під час засідань Бухарестської конференції 17–28 липня 1913 р. Софія опинилася у вкрай невигідній ситуації. Німеччина, Австро-Угорщина й Італія не протидіяли прагненню Сербії залишити у своєму складі Північну і Центральну Македонію. Росія теж не стояла на заваді устремлінням Белграда. Водночас Відень і Санкт-Петербург не були проти передачі під юрисдикцію Софії Егейської Македонії з портом Кавала, однак Німеччина, Італія, Велика Британія і Франція наполягли на приєднанні цих земель до Греції [503, с. 482]. Не заперечували великі держави і проти повернення Османській імперії більшої частини Східної Фракії з містами Адріанополь, Лозенград і Люлебургаз за підсумками конференції у Константинополі 26 серпня – 16 вересня 1913 року [245, с. 85].

Отже, однією з причин національної катастрофи, що її зазнала Болгарія, була позиція великих держав, які виступали за створення у Південно-Східній Європі певного балансу сил, адже це не дозволило б жодній з балканських країн домінувати в регіоні. Під час роботи Бухарестської і Константинопольської

конференцій вони неухильно слідували наміченій цілі, тим самим повністю позбавляючи Софію шансу приєднати всю Македонію і Фракію.

За рік до Першої світової війни у болгарської влади було достатньо причин не довіряти державам обох військово-політичних блоків. Проте стамболівці як представники однієї з трьох правлячих партій послідовно відстоювали необхідність орієнтації на Німеччину й Австро-Угорщину, вважаючи, що лише вони допоможуть Болгарії втілити в життя її національну програму [522, с. 141]. Однак на початку 1915 р. лідер НЛП змінив власну точку зору. Пов'язуючи вирішення національного питання з вибором партнерів по військовому союзу, він схилявся до думки, що держави Антанти мають більше шансів перемогти у війні, тому Софії резонно приєднатися саме до них та з упевненістю сподіватися на післявоєнне розширення території за рахунок частини Східної Фракії (аж до лінії Енос – Мідія) та Вардарської і Егейської Македонії [506, с. 53]. Аби переконати однопартійців і громадськість країни у власній правоті, Н. Генадієв наводив низку аргументів, зокрема свідчення про позицію С. Стамболова у цьому питанні, а саме – його невіру в допомогу Австро-Угорщини князівству, про що начебто неодноразово чув із вуст засновника партії. Натомість Росія, з якою на той момент не існувало дипломатичних відносин, на думку С. Стамболова, могла стати союзником Софії у реалізації болгарського ідеалу [263, с. 17].

Втім у Болгарії мало хто вірив у сприяння Санкт-Петербурга вирішенню македонської проблеми, оскільки вже залучившись 19 липня 1914 р. у війну, Росія підтримувала Сербію в її протистоянні австро-угорській агресії. Проте одкровення Н. Генадієва набули широкого резонансу. Прибічники Добри Петкова засудили висловлювання лідера НЛП, вважаючи, що «генадієвісти» не належали до послідовників С. Стамболова, адже, підкоряючись волі свого керманича, зрадили партійним ідеалам заради політичних амбіцій [266, 1915, 14. VII]. Аналогічну точку зору мали і члени «русофільських» організацій, сприйнявши оприлюднені свідчення Н. Генадієва як спробу вторгнення на їхнє електоральне поле. «Петковісти» до того ж ще й розповсюджували брошури, в яких на тлі історичних подій, пов'язаних з біографією С. Стамболова, розкривалося

негативне ставлення російських правлячих кіл до проекту об'єднання болгар під дахом єдиної держави [527, с. 9; 253, с. 15].

Тим часом кабінет В. Радославова вів діалог з однією із воюючих сторін. На початку літа 1915 р. Австро-Угорщина і Німеччина обіцяли Софії «спірну зону» в Македонії та Тимощину і Поморав'я у разі її залучення у війну проти Сербії. Крім того, вони запевняли Болгарію у розширенні кордонів ще й за рахунок Добруджі та східних земель Егейської Македонії, якщо Румунія і Греція оголосять війну Центральним державам [586, с. 73]. Країни ж Антанти не мали змоги з легкістю гарантувати Софії здійснення її прагнень, оскільки територіальні поступки їм треба було узгодити з Белградом, тому їхні переговори з Болгарією затягувалися.

За такої ситуації кабінет В. Радославова схилявся до альянсу з Берліном і Віднем, однак, щоб реалізовувати курс на зближення з ними, уряд мав заручитися більшістю у парламенті. Для її забезпечення Рада міністрів почала тиснути на лідера проантантівського угруповання НЛП з метою навернути членів його фракції до співробітництва у правлячій коаліції. Врешті-решт Н. Генадієв погодився. Влітку 1915 р. газета «Воля» вже ставила під сумнів перспективу вирішення на користь Софії македонського і фракійського питань за умови приєднання країни до Антанти. У статтях заявлялося, що підтримка Санкт-Петербургом, Парижем і Лондоном Сербії робила малоймовірною можливість переходу Вардарської Македонії під юрисдикцію Болгарії, а також містилися заклики до влади віддати перевагу приєднанню до блоку Центральних держав [269, 1915, 6. VI, 1. VII, 31. VII].

Та вже місяць потому «генадієвісти» знову змінили власні переконання. Зі спробами країн «Сердечної угоди» схилити Софію на свій бік* та з пожвавленням агітації проантантівських сил члени угруповання заявили про свою орієнтацію на Антанту. Дотримуючись цієї позиції, вони виступали за необхідність поступитися деякими національними інтересами, зокрема Добруджою, та шукати компроміс із

* 31 серпня 1915 р. держави Антанти надіслали уряду В. Радославова пропозицію, в якій Софії була обіцяна Македонія у межах сербсько-болгарських домовленостей 1912 р. за умови, якщо країна в найближчий час вступить у війну на боці Великої Британії, Франції і Росії.

Бухарестом, який все-таки став союзником Санкт-Петербурга [269, 1915, 12. VIII]. Але на той час влада вже визначилася із зовнішньополітичними пріоритетами, погодившись на пропозиції Берліна і Відня. Підписавши 24 серпня 1915 р. відповідні угоди, Болгарія 4 жовтня розпочала війну проти Антанти.

Успіхи болгарських військ на фронтах у 1915–1916 рр. ознаменувалися переходом під їх контроль Вардарської і частини Егейської Македонії, Південної Добруджі та територій у Південно-Східній Сербії. Багато в чому вони були зумовлені активними діями Німеччини і Австро-Угорщини, котрі зробили суттєвий внесок у розгром Сербії і Румунії. За таких обставин у проантантівської опозиції не було приводу для дискредитації пронімецько-австрійського курсу уряду В. Радославова. «Генадієвісти» майже призупинили діяльність, а провладні «петковісти» тріумфували, нахвалюючи Берлін і Відень та підкреслюючи їх заслуги у досягненні національного об’єднання Болгарії [412, а. е. 129, л. 8].

Навесні 1918 р. переконання прибічників Д. Петкова почали змінюватися. Згідно з підписаним 7 травня сепаратним мирним договором між Румунією і Четверним союзом, Болгарії було повернуто лише Південну Добруджу. Північна ж частина області переходила під управління Центральних держав. «Петковісти» були серед тих парламентських фракцій, які засудили рішення союзників, заявивши про їх байдужість до національних прагнень Софії [447, с. 1209].

Поразка Болгарії у світовій війні не призвела до переоцінки стамболівцями власного бачення ролі великих держав у розв’язанні національного питання. «Генадієвісти» з-поміж інших причин катастрофи 1918 р. називали помилкове обрання партнерів по військово-політичному блоку, в результаті чого «коаліція з Берліном і Віднем обернулася для Софії жахливим нещастям» [269, 1919, 27. I]. «Петковісти» ж свою пронімецьку позицію виправдовували відсутністю іншої альтернативи. На їх думку, союз із Санкт-Петербургом і його партнерами по Антанті унеможливлював реалізацію державного національного ідеалу, адже Росія ніколи не підтримувала інтересів Болгарії [270, 1919, 2. V].

В очікуванні підписання Нейїського договору сподвижники Д. Петкова запевняли, що країни Антанти не допустять чергової національної катастрофи

Болгарії [270, 1919, 11. II]. Соратники ж Н. Генадієва, навпаки, не сподівалися на жодні потурання від переможців [269, 1919, 11. XI]. Визначені 27 листопада 1919 р. умови нового статус-кво на Балканах виявилися занадто тяжкими для Софії. В ухваленій «петковістами» ще 25 квітня того ж року програмі подальшої діяльності декларувався мирний шлях розв'язання національної проблеми та не значилася жодна з держав, котра могла б сприяти вирішенню цього питання. Аналогічної стратегії дотримувалися і «генадієвісти», які взагалі доволі скептично ставилися до перспективи об'єднання в найближчому майбутньому болгарських етнічних земель у кордонах однієї країни. Їхній лідер, намагаючись виправдати свій проантантівський курс у 1915 р., наголошував, що саме засновник НЛП вважав відновлення взаємин між Софією і Санкт-Петербургом неминучим, оскільки Австро-Угорщина мала власні інтереси у Македонії, а тому не збиралася сприяти намірам Болгарії [263, с. 16].

У 1895–1920 рр. співпраця з великими державами залишалася для Софії важливим чинником розв'язання македонської і фракійської проблем. Так само, як і в період правління уряду С. Стамболова, Болгарія змушена була шукати підтримку провідних європейських країн, щоб втілити в життя національний ідеал. Принциповим питанням для болгарського політикуму був вибір між військово-політичними блоками, котрі боролися за гегемонію у світі та могли стати інструментом реалізації бажаного для Софії проекту. С. Стамболов разом зі своїми соратниками прагнув укорінення прозахідної орієнтації держави, однак це не означає, що всі уряди, а також монарх, слідували цій стратегії розбудови взаємин з європейськими імперіями. Відхід від принципів, якими керувався політик у відносинах з великими державами, демонстрували навіть стамболівці. Серед них були особи, котрі по-різному трактували заповіти свого засновника, що і стало причиною розколу НЛП напередодні світової війни.

5. 3. Проблема співпраці з національно-визвольним рухом

Під час свого першого правління «стамболовісти» не допускали появи і функціонування революційних комітетів у князівстві та застосовували запобіжні

заходи проти поширення радикалізму серед співвітчизників, котрі проживали в європейських вілаєтах Османської імперії. У порівнянні з політикою уряду С. Стамболова, кабінет К. Стоїлова кардинально змінив позицію офіційної Софії стосовно діяльності подібних організацій на територіях Болгарії, Македонії і Фракії. Влада почала співпрацювати з членами створеної у жовтні 1893 р. в місті Салоніки Внутрішньої македонської революційної організації (ВМРО), яка на початковому етапі існування ставила за мету залучення населення Македонії, а згодом і Східної Фракії, до боротьби за незалежність від Порти. Причому питання щодо конкретних форм національної державності на той час нею не ставилося. Крім того під вплив уряду К. Стоїлова потрапив заснований 1895 р. у Софії Верховний македонсько-одринський комітет (ВМОК), який на чолі Македонсько-одринської організації пропагував здобуття автономії Македонії і Фракії та претендував на провідну роль у визвольному русі. Діяльність ВМРО і ВМОК викликала занепокоєння у Стамбулі й негативно позначалася на болгарсько-турецьких відносинах.

Наприкінці правління кабінету стамболівців один із засновників ВМРО, її ідеолог та вчитель Салонікської болгарської чоловічої гімназії П. Поп Арсов опублікував брошуру [587] з метою критики режиму С. Стамболова за його політику в македонському питанні. У ній автор не розглядає македонців окремою нацією, а називає складовою болгарської народності, однак протиставляє їх «північним болгарам», підкреслюючи, що з давніх-давен вони відчували свою відмінність від «шопів» – мешканців Мезії*. Недостатній рівень освіченості більшості населення області та різні умови життя, в яких опинилися болгари і македонці після Берлінського конгресу, на думку П. Поп Арсова, створили перешкоди для виникнення в обох народів відчуття єдності [587, с. 57].

Становище тих вчителів-македонців, котрі працювали у болгаромовних школах і гімназіях, автор називає «вкрай тяжким»: «Педагог, заходячи до будівлі

* Область на території теперішньої Болгарії, а також провінція Римської імперії. У стародавніх географічних джерелах була обмежена на півдні Балканами і Шар-Планиною, на заході річкою Дрина, на півночі Дунаєм, а на сході Чорним морем. Своє найменування отримала від народності – мези, які проживали там до римського завоювання у 29 році до н. е. Назва не має політичного або адміністративного значення та використовується лише в історичному сенсі.

освітньої установи, опиняється в атмосфері турецької канцелярії, де необхідно ретельно добирати слова, інакше є ризик потрапити в опалу та втратити роботу» [Цит. за: 587, с. 62]. Натомість вчителі – громадяни Болгарії – мали привілеї: їх менше контролювала адміністрація; дехто з них поєднував посадові обов'язки із стеженням за працівниками-македонцями. Загалом політику болгарської влади у Македонії ідеолог ВМРО характеризує як провальну. Намагаючись перетворити слов'янське населення Османської імперії на свідомих болгар, вона не залучила його до громадського життя, а народ, котрий не вирішує суспільні питання, є зібранням окремих індивідів, які цікавляться тільки матеріальними цінностями. «Коли македонець просить грошей, щоб стати болгарином, а Болгарія задовольняє його жадання, тоді вона купує вітер, адже народність за гроші не придбати. Вона може існувати лише серед людей з високими ідеями. Чого слід очікувати від ляльок, яких створює режим? Тільки можливість бавитися ними кожному, хто розуміється на нескладному механізмі» [587, с. 62]. Стамболівці ж перетворили македонців на податливих споживачів сербської та іншої пропаганди, переконує автор брошури.

Альтернативу режиму, влаштованому в Македонії Софією, П. Поп Арсов вбачав у поверненні до традиційних форм общинного самоврядування, головна функція якого полягала у вирішенні основних питань життя громади. Однак болгарська влада відмовилася від такої практики на користь авторитаризму, позбавивши населення Македонії права брати участь у громадському житті. Саме тому ВМРО, пропагуючи від самого початку свого створення революційний шлях звільнення Македонії, виключала участь Софії у цьому процесі, проте не відкидала отримання допомоги від неї. Вказаний принцип значився в одному з положень розробленого П. Поп Арсовим статуту, ухваленого 27 серпня 1894 р. на І конгресі ВМРО у місті Ресен [578, с. 43].

Підконтрольний софійському уряду ВМОК у червні – серпні 1895 р. організував у Македонії збройний виступ, щоб спровокувати повстання та привернути увагу великих держав до невиконання Стамбулом статті 23 Берлінського трактату, згідно з якою передбачалося запровадження реформ в

європейських володіннях Оттоманської імперії, та статті 62, котра зобов'язувала забезпечити релігійну автономію області, рівність прав і обов'язків усім громадянам країни, незалежно від їхньої конфесійної належності. На територію Македонії з Болгарії було направлено 4 загони четників загальною кількістю 800 осіб на чолі з майже 40 колишніми і дійсними офіцерами. Втім, окрім того, що ця акція не мала успіху (її жорстоко приборкала османська влада), вона ще й загострила відносини князівства з Портою [578, с. 61].

Поступово ВМОК почав відігравати вагому роль у політиці офіційної Софії. Так, у березні 1896 р. під час візиту в Стамбул князя Фердинанда і прем'єр-міністра К. Стоїлова приймаючій стороні було запропоновано розроблений та узгоджений з Верховним комітетом проект реформ у Македонії [588, с. 38]. В умовах загострення внутрішньої кризи Стамбул не відхилив пропозицію Софії, хоча, як виявилося згодом, і не збирався втілювати її в життя.

Створений на початку 1899 р. новий уряд, до складу якого ввійшли і стамболівці, спробував налагодити двосторонні взаємини, переконуючи Порту в миролюбних намірах та запевняючи, що її підозри з приводу підтримки Софією революційного руху в Македонії безпідставні: «Наша влада не поширюватиме радикалізм серед підданих султана, адже це може негативно позначитися на становищі болгар – мешканців Османської імперії» [265, 1899, 8. III]. Насправді ж кабінет Д. Грекова не перешкоджав діяльності ВМОК у Болгарії та співпрацював з ВМРО, перейменовану ще влітку 1896 р. на Установчому конгресі* в Салоніках у Болгарський македонсько-одринський революційний комітет (БМОРК).

Подібна практика зберігалася й після приходу до влади у жовтні 1899 р. «радославовістів». Незважаючи на тодішнє скрутне економічне становище, Рада міністрів через МВС і надалі періодично фінансувала обидва комітети [589, а. е. 9, л. 123а]. Відносини уряду Т. Іванчова з революціонерами характеризує випадок, що стався у липні 1900 р. в Бухаресті, коли членами ВМОК було вбито публіциста

* У ньому взяло участь 16 делегатів не лише з Македонії, а й Адріанопольського (Одринського) вілаєту Східної Фракії. Саме тому було змінено офіційну назву організації, метою якої проголошувалося об'єднання в одне ціле всіх невдоволених елементів, незалежно від їх національності, для завоювання шляхом революції повноцінної політичної автономії Македонії і Одринського вілаєту.

С. Михайлєану, який статтями у пресі дискредитував болгарський визвольний рух у Македонії. Ігноруючи вимоги Бухареста заарештувати організаторів і виконавців злодіяння, влада князівства покривала злочинців-«верховістів», чим спричинила загострення болгарсько-румунських взаємин.

Співпраця з комітетами унеможливила реалізацію домінуючого за часів прем'єрства С. Стамболова курсу Софії на підтримку добросусідських відносин зі Стамбулом, що давало змогу поширювати національну пропаганду в Македонії і Фракії. З цього приводу екзарх Йосиф I – затятий прибічник стамболівської великодержавної концепції – 1900 року в доповіді Священному Синоду зазначав, що «революційні апостоли» намагаються прискорити час та «природний плин подій», тому уряд мав припинити допомагати обом комітетам [590, с. 143].

Починаючи з 1901 р., кабінет П. Каравелова під тиском Росії почав обмежувати діяльність радикалів у Болгарії, розраховуючи продемонструвати непричетність країни до визвольного руху на території Оттоманської імперії та заручитися довірою великих держав і Румунії. Уряд посилив контроль на болгарсько-турецькому кордоні, щоб ефективніше перешкоджати потраплянню у володіння імперії зброї для четників. Чиновники й військові були попереджені про звільнення зі служби у разі виявлення їхньої співпраці з комітетами, а всі засновані ВМОК за сприяння попередньої влади «стрілецькі товариства», котрі створювалися як бази добровольців на випадок імовірної війни з Бухарестом, підлягали розпуску [481, с. 172]. В ніч на 24 березня 1901 р. після розслідування вбивства С. Михайлєану було заарештовано членів ВМОК Б. Сарафова, Т. Давидова, В. Ковачева, Г. Петрова. І хоча майже п'ять місяців потому суд виправдав їх, проте відносини з Бухарестом вдалося врегулювати.

НЛП не схвалювала арешти «верховістів», називаючи ці кроки влади слабкістю, адже вона піддалася тиску з боку Румунії, яка вимагала розслідування злочину, розшуку і покарання винних [266, 1901, 8. IV]. Стамболівці застерігали, що така політика матиме негативні наслідки для болгарської національної справи, оскільки після переслідувань членів ВМОК македонські й фракійські емігранти почнуть прислухатися до грецької або ж сербської пропаганди [266, 1901, 19. IV].

З часів правління С. Стамболова, котрий протидіяв революційному руху македонських і фракійських болгар, НЛП змінила власні переконання. На початку XX ст. партія вже сприймала існування збройних формувань як наявний факт та закликала не боротися з ними, а контролювати їхню діяльність. Лідер НЛП Д. Петков особисто підтримував контакти з впливовими членами БМОРК, що підтверджує адресований йому невідомим представником визвольного руху лист, в якому висловлюються сподівання на відмову князівства від співпраці з ВМОК та допомогу виключно БМОРК* [293, а. е. 7, л. 1–2].

На той час європейська спільнота вже мала негативний приклад діяльності аналогічної з ВМОК грецької організації «Етнікі Етерія» («Національне товариство»), яка виступала за війну з Портою, що стало одним із чинників початку кровопролиття та поразки Афін у 1897 р. Саме тому стамболівці закликали уряд П. Каравелова наглядати за діями комітетів, запобігаючи їхнім нерозсудливим самостійним крокам, та контролювати пропагандистську роботу некомпетентних у цій справі революціонерів [265, 1901, 26. IV].

Наступний кабінет С. Данева під впливом Росії формально обмежував діяльність комітетів у Болгарії і за її межами. У дійсності ж, влада продовжувала таємно забезпечувати ВМОК зброєю та розробляла плани підривних акцій [449, с. 361]. Користуючись підтримкою, «верховісти» готували повстання з метою привернути увагу європейської спільноти і урядів великих держав до македонської і фракійської проблем та змусити султана запровадити автономію в областях. У липні 1902 р. вздовж кордону з Османською імперією було зосереджено додаткові армійські підрозділи. А от у БМОРК не підтримували намірів «верховістів», вважаючи, що повстання мало носити масовий характер, тому потребувало більш тривалої підготовки [414, с. 207].

Та все ж у вересні 1902 р. за ініціативи ВМОК, але без узгодження з болгарською владою і БМОРК, який того ж року змінив назву на Таємна

* Така позиція пояснюється погіршенням на початку 1901 р. відносин між комітетами, причиною чого стали прагнення БМОРК через несприятливу міжнародну ситуацію запобігти намірам «верховістів» продовжити підготовку запланованого передчасного повстання у Македонії і Фракії. До того ж вони вважали, що прискорення ініційованого ВМОК збройного виступу надасть боротьбі суто болгарський характер, применшивши їхні заслуги у революційному починанні.

македонсько-одринська революційна організація (ТМОРО), у Північно-Східній Македонії вибухнуло Горішньоджумайське повстання. Незважаючи на не масштабний характер збройного вступу і його швидке приборкання османськими військами, він викликав у гарантів статус-кво на Балканах сумніви не лише в ефективності, а навіть у наявності як такої боротьби князівства проти радикалізму. Всі зусилля «цанковістів» і їх попередників зі створення миролюбного іміджу країни було зведено нанівець. Порта і великі держави вимагали від Софії припинити діяльність ВМОК. 30 січня 1903 р. уряд оголосив його поза законом. Влада заарештувала та інтернувала за межі столиці лідерів «верховістів», конфіскувала їхні архіви, опечатала офіси. Надалі комітет продовжував існувати нелегально [578, с. 178].

Представники більшості опозиційних сил вважали ці заходи наступом на демократію. На захист репресованих стала і НЛП, члени якої за часів прем'єрства їхнього засновника не допускали діяльності революціонерів. Щоб дискредитувати уряд та зупинити арешти «верховістів», вони розповсюджували дезінформацію про причетність керівника МВС А. Людсканова до вбивств Х. Белчева, Г. Вилковича і С. Стамболова [416, с. 211]. НЛП давала суперечливі оцінки політиці прогресивних лібералів. Застосовуючи у боротьбі за владу всі можливі засоби, вона то критикувала уряд за неспроможність завадити збройному виступу в Македонії [266, 1902, 14. X], то висловлювала незгоду забороною ВМОК [266, 1903, 20. I]. І лише декілька років потому, коли вгамувалися пристрасті навколо вказаних подій, стамболівці зважено характеризували дії кабінету С. Данева, визнаючи, що 1902 р. влада прагнула запобігти повстанню, але через низку не залежних від неї причин не змогла цього зробити. Разом з тим НЛП не виправдовувала уряд, який «…не брав участі у підготовці збройного виступу, проте серед членів Верховного комітету нараховувалося чимало „цанковістів“. „Стамболовісти“ ж ніколи не були членами цієї організації» [400, с. 30].

Більш цілісне уявлення про ставлення наступників С. Стамболова до співпраці з революційними комітетами можна скласти на основі політики, яку реалізовував уряд НЛП у 1903–1908 рр. Коли розгорілося Іллінденсько-

Преображенське повстання, стамболівці заявили, що не мають відношення до його підготовки, що виступ розпочався без відома болгарської влади, в силу обставин, котрі склалися у Македонії і Фракії, хоча насправді 20 червня 1903 р. ЦК ТМОРО адресував листа військовому міністру М. Савову з інформацією про приблизну дату початку повстання та загальний стан справ у середовищі організації [591, с. 285]. Крім того, упродовж серпня у Державній типографії і приватній друкарні Г. Ножарова було видано три наклади газети македонсько-одринських революціонерів «Автономия» з публікаціями «Декларації ТМОРО» та звісток про старт і перебіг збройних акцій [592, с. 12]. Однак офіційно НЛП не визнавала причетності до повстання протягом подальшого існування [400, с. 31].

Зазнавши тиску з боку Порти і великих держав, котрі вимагали припинити діяльність радикалів, які переховувалися на території князівства, уряд Р. Петрова змушений був демонструвати бажання застосовувати запобіжні заходи. Виступаючи у ЗНЗ, голова ЦБ НЛП Д. Петков зазначав: «Можливо, члени деяких комітетів і є більшими патріотами, аніж усі ми, але при цьому вони не несуть відповідальності за країну, не знають обставин, що склалися навколо Болгарії, тому не мають права диктувати політику уряду» [455, с. 3218]. Проте у дійсності, на відміну від С. Стамболова, Д. Петков продовжував підтримувати зв’язки з ТМОРО і ВМОК, при цьому застерігаючи їх від виступів проти османської влади. Дехто із членів революційних організацій – донедавна лідер ВМОК І. Цончев і редактор газети ТМОРО «Автономия» у 1903 р. Т. Карайовов – навіть залучалися до участі в організованих Радою міністрів дипломатичних місіях [555, с. 426].

Після повстання 1903 р. переговори між болгарським і османським урядами безпосередньо стосувалися діяльності революційних комітетів. Згідно з угодою від 26 березня 1904 р., Болгарія зобов’язувалася запобігати у межах держави функціонуванню радикальних організацій та формуванню четницьких загонів, переслідувати своїх підданих за спроби брати участь у протизаконних акціях на території імперії. Порта ж мала амністувати учасників визвольного руху [593, а. е. 31, л. 18]. Договором також передбачалося створення військово-цивільних

органів у обох прикордонних зонах з метою недопущення переміщення четників та для обміну затриманими злочинцями і дезертирами [560, с. 100].

Зміст укладеної угоди викликав невдоволення опозиції. «Народняки» і «цанковісти» вважали, що влада надто опікувалася долею організаторів повстання [399, с. 53], а «радославовісти» критикували уряд за поступливість вимогам Порти [271, 1904, 8. IV]. Негативно оцінювали параграфи договору і в середовищі ТМОРО, проте це не завадило членам організації допомагати співробітникам дипломатичної місії у Стамбулі на чолі з Г. Начовичем формувати списки арештованих учасників визвольного руху, які підпадали під амністію [555, с. 427].

Після підписання угоди Софія активізувала співпрацю з ТМОРО, пояснюючи цей крок тим, що Стамбул не спромігся завершити реалізацію Мюрцштезького проекту. Однак справжня мета зміцнення зв’язків полягала у намаганнях контролювати дії комітетів. А от для забезпечення позитивного іміджу на міжнародній арені уряд створював видимість боротьби з четницьким рухом у Македонії і Фракії. На ділі ж Д. Петков клопотав перед князем про збільшення грошових субсидій на потреби революціонерів [312, а. е. 558, л. 20–22].

Наприкінці 1904 р. уряд Р. Петрова остаточно визначився з власною позицією відносно визвольного руху в Македонії і Фракії, яка полягала у співпраці з ТМОРО. Кабінет міністрів прагнув узяти на себе роль координатора, зосередивши у своїх руках контроль над її діяльністю. Серед революціонерів знайшлося чимало прибічників такої ідеї. До їх числа входили представники правого крила організації – Х. Матов, І. Гарванов і Б. Сарафов та ін.

На початку 1905 р. при Міністерстві закордонних справ і віросповідань було створено Другий політичний відділ з метою моніторингу ситуації в Османській імперії та надання порад щодо політики у македонському і фракійському питаннях. Згодом співробітники підрозділу запропонували комплекс заходів, спрямованих на забезпечення можливості управляти комітетами. Вони зводилися до фінансування «правого крила» ТМОРО, пошуку перспектив зближення з «лівим крилом» Я. Санданського, запобігання втручанню третьої сторони у відносини між Болгарією і «санданістами», сприяння об’єднанню угруповання

генерала І. Цончева з ТМОРО, прищеплення керівництву ТМОРО поміркованості та нейтралізація радикалізму, схилення Йосифа І до необхідності призначати вчителями шкіл Екзархату лише лояльних до політики Софії осіб [559, p. 26].

Запропоновані ініціативи були підтримані урядом, який одразу ж розпочав їхнє впровадження. Задіявши довірених осіб, серед населення Османської імперії проводилася агітація, котра сприяла зростанню числа прихильників заходів Софії. Однак подальшому втіленню в життя програми завадили протиріччя, що виникли на зламі 1904–1905 рр. з приводу методів її реалізації. Дипломатичний агент у Стамбулі Г. Начович негативно ставився до зв'язків між кабінетом міністрів і ТМОРО. На його думку, це заважало здійсненню реформ у європейських вілаєтах Порти. А от Д. Петков вважав за необхідне підтримувати діяльність організації та наполягав на комплексному підході до вирішення проблем Македонії і Фракії [297, а. е. 3016, л. 30].

Тим часом у вересні – жовтні 1905 р. в Рильському монастирі (Піринська Македонія) відбувся конгрес ТМОРО, члени якої прийняли новий статут, засудили шовіністичну пропаганду балканських країн в області та позицію великих держав щодо македонського питання, проголосували за розпуск ВМОК, схвалили співпрацю з болгарським урядом, затвердили нову назву – Внутрішня македонсько-одринська революційна організація (ВМОРО). Засідання проходили в умовах жорсткого протистояння. Не поділяючи думку більшості делегатів щодо орієнтації у своїй діяльності на Софію, члени «лівого крила» на чолі з Я. Санданським – поборники ідеї Балканської федерації – припинили участь у конгресі, остаточно оформивши розкол організації [560, с. 391].

Після відставки восени 1906 р. Р. Петрова та призначення на посаду прем'єр-міністра Д. Петкова посилилася співпраця з проболгарськи налаштованим «правим крилом» ВМОРО. До такого кроку владу спонукала активізація грецьких і сербських четників у Македонії і Фракії. Не останню роль при цьому зіграли і дипломатичні агенти князівства у столицях балканських країн та великих держав, котрі наполегливо радили задіяти підрозділи ВМОРО як противагу зазначеним збройним формуванням [594, а. е. 28, л. 38].

За часів правління кабінету Д. Петкова князівство надавало ВМОРО фінансову допомогу, яка надходила із беззвітних фондів через торгових агентів. 1906 року БНБ видав організації кредит у розмірі 100 тис. франків. Крім того Болгарія забезпечувала четників військовими інструкторами для вишколу бійців, обмундируванням і зброєю, відправивши їм навесні 1907 р. 3 тис. 300 гвинтівок. Зміцнення боєздатності організації здійснювалося з метою підготовки до можливої війни з Османською імперією, в якій командування болгарських збройних сил відводило ВМОРО важливу роль. Офіційно ж Софія декларувала політику умиротворення революційного руху в Македонії і Фракії, підкреслюючи зазначене прагнення у пресі [266, 1906, 12. II], що викликало невдоволення опозиції, котра вимагала посилення тиску на Порту [273, 1906, 14. II].

Стамболівці зі скорботою сприйняли факт вбивства 28 листопада 1907 р. «санданістами» членів «правого крила» ВМОРО І. Гарванова і Б. Сарафова, стверджуючи, що їх загибель стала ударом по болгарським прагненням у Македонії і Фракії [265, 1907, 4. XII]. Опозиція ж закликала не вірити цим заявам та переконувала громадськість у намірах влади лише обмежувати діяльність комітетів, а не у бажанні захищати національні інтереси [273, 1907, 5. XII].

На початку 1908 р. російська газета «Столичная почта» звертала увагу на протиріччя серед стамболівців з приводу стратегії відносин уряду і революційних комітетів, називаючи внутрішньопартійні суперечності причиною відставки кабінету П. Гудева. В одній зі статей наголошувалося, що голова ЦБ Н. Генадієв і його прибічники виступали за співпрацю з четниками; інші ж члени НЛП розділяли думку П. Гудева, схиляючись до обмеження активності бойовиків [595, 1908, 19. I], тобто віддавали перевагу запропонованому С. Стамболовим варіанту розбудови взаємин з визвольним рухом.

Прихід до влади в Османській імперії молодотурок сприяв демократизації політичної системи країни. За нових умов обидва крила ВМОРО легалізували діяльність. Прибічники Я. Санданського 24 вересня 1908 р. на з’їзді в Салоніках оголосили про створення Народної федеративної партії (НФП). Тижнем раніше праве угруповання трансформувалося у Спілку болгарських конституційних

клубів (СБКК). У маніфесті НФП підтримувалася цілісність Оттоманської імперії та проголошувався заклик до всіх її національностей об'єднатися у боротьбі за демократизацію системи влади. На II конгресі партії 12 серпня 1909 р. члени організації проголосували за зміну унітарної форми державного устрою на федеральну з наданням Македонії широкої автономії [560, с. 576]. СБКК анонсувала аналогічні наміри, з різницею в акцентуванні уваги у програмних документах на духовній близькості населення Македонії і Болгарії [245, с. 56].

Вже під час правління кабінету А. Малинова восени 1909 р. османський парламент обмежив раніше проголошені демократичні права і свободи. СБКК і НФК призупинили легальне функціонування, а з наступного року, після заборони діяльності організацій, сконцентрувалися на підпільній роботі. Болгарська влада, розчарувавшись політикою молодотурок, особливо під час акції з вилучення зброї у населення, взяла курс на підготовку війни проти Османської імперії.

На відміну від Македонії і Фракії, учасники болгарського національного руху в Північній Добруджі та у Поморав'ї і Тимощині не створили визвольні організації. У значній мірі причиною такої ситуації стала відсутність тісних зв'язків між представниками тамтешніх революціонерів і владою Болгарії, а також асиміляторською політикою Бухареста і Белграда. Як у період правління С. Стамболова, так і в подальший час у Північній Добруджі зменшувалося число шкіл з болгарською мовою викладання, а станом на 1912 р. таких у Румунії взагалі не залишилося. Діяльність же організацій, на кшталт Жіночого просвітницько-благодійного товариства «Надежда» і Літературно-музичної спілки, знаходилася під контролем влади. Схожа ситуація спостерігалася в Поморав'ї і Тимощині, де з 1910 р. функціонувала «Культурна лига», яка мала на меті зберегти болгарські національні традиції у зазначених областях [596, с. 241].

Софія не намагалася протидіяти румунській і сербській асиміляції, котра полягала у політичному диктаті, культурно-мовній і релігійній домінації та обмеженні привілеїв національних меншин, а зосереджувала увагу на розв'язанні македонської і фракійської проблем. Влада Болгарії, починаючи з правління С. Стамболова, не порушувала питань про забезпечення прав співвітчизників у

Північній Добруджі, Поморав'ї і Тимощині та не надавала матеріальну підтримку навчальним закладам, церквам і культурно-просвітницьким організаціям своїх одноплемінників у вказаних областях. Залишаючись прибічником практик С. Стамболова у вирішенні національного питання, опозиційна НЛП підкреслювала негативне ставлення до революційних організацій, схвалюючи політику демократів. На відміну від інших болгарських партій, стверджував Н. Генадієв, стамболівці ніколи не підбурювали населення Сербії і Румунії до радикалізму [400, с. 27].

З початком Балканських війн припинилися незгоди між «верховістами», «санданістами» і «правим крилом» ВМОРО. Всі вони не обмежувалися роллю пасивних спостерігачів, співпрацюючи з урядом І. Гешова. Так, 18 вересня 1912 р. начальник Генштабу збройних сил Болгарії генерал І. Фичев доручив одному із членів ЦК ВМОРО підполковнику А. Протогерову і воєводі майору П. Дирвингову сформувати партизанські загони для диверсій у турецькому тилу. В результаті було створено Македонсько-одринське ополчення (МОО), в якому під командуванням генерала болгарського війська Н. Генева воювало близько 6 тис. 500 добровольців, котрі під час воєнних баталій 1912–1913 рр. діяли разом з четницькими загонами на чолі з Т. Александровим, Х. Чернопеєвим і П. Чаулевим [597, с. 1]. Упродовж жовтня 1912 р. без підтримки болгарських збройних сил належним чином екіпіровані й озброєні за допомогою Софії більше ніж 30 загонів чисельністю від 30 до 50 осіб кожен вибили турецькі військові формування з населених пунктів Мелник, Банско, Мехомія і Неврокоп [598, с. 176].

Таким чином, з початком війни на Балканах співпраця болгарської влади і визвольного руху Македонії і Фракії вступила у нову фазу, яка характеризувалася організацією під керівництвом Софії спільних воєнних операцій проти Османської імперії.

Вже наприкінці 1912 р., коли силами чотирьох балканських держав вдалося завоювати більшу частину європейських вілаєтів Оттоманської Порти, а в Лондоні розпочалися мирні переговори, ВМОРО була готова розпочати нову воєнну кампанію, цього разу проти сербської і грецької окупаційних

адміністрацій, котрі контролювали Північну, Центральну і Південну Македонію. Про це свідчать звернення представників революційних округів ВМОРО до уряду І. Гешова на початку 1913 р. В одному з листів членів скопського осередку заявляється про наміри розпочати воєнні дії проти Белграда та висловлюються надії на сприяння болгарської влади визволенню Македонії від нового загарбника [294, а. е. 11, л. 41]. В іншому посланні воєвод з міста Салоніки викладено сподівання, що уряд і цар Фердинанд зроблять усе можливе для забезпечення цілісності області, а також містяться запевнення в тому, що македонські болгари вірні ідеї Сан-Стефанського проекту [294, а. е. 11, л. 4].

Агресивність представників визвольного руху по відношенню до сербської і грецької окупаційних адміністрацій пояснювалася встановленими на територіях Македонії жорсткими режимами з переслідуванням членів ВМОРО та застосуванням силових методів і психологічного тиску на болгарських вчителів і священнослужителів [245, с. 80]. Щоб уникнути ускладнень і без того напружених відносин з Афінами й Белградом, уряд І. Гешова намагався стримати бажання бійців ВМОРО активно протистояти арміям Греції і Сербії. Однак по мірі загострення суперечностей між союзниками її керівництво розпочало підготовку до чергового протиборства.

Під час Другої Балканської війни четницькі загони організації підтримували болгарські збройні сили, відволікаючи на себе війська противників. Спротив грецькій, сербській та турецькій адміністраціям ВМОРО продовжувала і після підписання 28 липня Бухарестського мирного договору. Так, 9 вересня у західній частині Вардарської Македонії її підрозділи заволоділи Дебаром, полонивши 420 сербських воїнів, 12 вересня взяли під контроль Охрид та встановили революційну владу в окружному центрі Струга й околишніх селах, а 17 вересня – у Кичево. Втім, вже наступного дня війська Сербії почали відвойовувати звільнені четниками землі на схід від річки Чорний Дрин і Охридського озера [599, с. 113].

Ще під час Міжсоюзницької війни сербське й грецьке командування намагалися укомплектовувати армійські підрозділи мешканцями окупованих територій, а після підписання миру у Вардарській Македонії була запроваджена

військова повинність, що призвело до втеч і переховувань чоловічого населення та, як результат, до репресій з боку місцевої адміністрації. Особливо широкого розмаху вказані явища набули з початком Першої світової війни, у зв'язку з чим ВМОРО створила у місті Велес Комітет дезертирів для допомоги втікачам-новобранцям поповнювати лави четників або ж перебиратися у Болгарію. До кінця 1914 р. Комітет переправив на територію царства понад 3 тис. 500 осіб. У лютому 1915 р. Внутрішня організація розпочала мобілізацію до МОО. Згодом загальна чисельність обох формувань складала майже 25 тис. бійців [599, с. 137].

Співпрацюючи з урядом В. Радославова, ВМОРО схвалювала зорієнтований на Центральні держави зовнішній курс Софії. Контакти підтримувалися і з представниками правлячих партій, у тому числі з Н. Генадієвим, підпорядковане якому Міністерство закордонних справ і віросповідань мало пряме відношення до фінансування ополченців [409, с. 69]. Проантантівську позицію Н. Генадієва, про яку стало відомо навесні 1915 р., члени ВМОРО піддали осуду [266, 1915, 14. VII] та навіть погрожували вбивством у разі спроб повернутися до влади [402, с. 114].

Плануючи вступ Болгарії у Першу світову війну на боці Центральних держав, уряд В. Радославова розраховував на підтримку четників і ополченців у баталіях на території Вардарської Македонії. Справджуючи надії Софії, у жовтні 1915 р. ЦК ВМОРО наказав бійцям надавати всебічну допомогу болгарським збройним силам та здійснювати диверсії в тилу сербської армії [599, с. 41]. Із залученням царства у воєнні дії чети Внутрішньої організації влилися у склад війська Болгарії. Така ж доля спіткала і МОО, яке трансформувалося у штатну армійську одиницю під назвою 11-та піхотна македонська дивізія [600, с. 352].

Що ж стосується угруповання Я. Санданського, котре ратувало за автономію Македонії та подальше її входження до складу Балканської федерації, то воно, як і «генадієвісти», віддавало перевагу залученню Софії у війну на боці Антанти. Тісні контакти «санданісти» підтримували з опозиційними «народняками», «цанковістами» і «каравелістами». Однак втрата у квітні 1915 р. свого лідера, який загинув від рук четників «правого крила» ВМОРО через протилежні ідеологічні погляди, призвела до послаблення позицій угруповання.

Наприкінці 1915 р. після завоювання болгарськими військами спільно з четницькими загонами Вардарської Македонії Внутрішня організація почала виступати політичним представником тамтешнього населення, взявши участь у створенні місцевої адміністрації. ЦК ВМОРО запропонував кандидатури осіб, гідних зайняти чиновницькі посади у системі управління Македонської військово-інспекційної області [572, с. 125]. У результаті до складу створеної 8 грудня адміністрації потрапили перевірені у боях четники і добровольці з Македонії, яких у лавах болгарських збройних сил нараховувалося до 33 тис. Однак поразка царства у Першій світовій війні звела нанівець усі зусилля учасників македонського визвольного руху.

Послідовники Я. Сандансько́го 1918 р. утворили Тимчасове представництво об'єднаної колишньої Внутрішньої македонської революційної організації (ТП ВМРО), опублікувавши у жовтні програму під назвою «Сярська декларація»* з визначенням головної мети – створення єдиної суверенної Македонії. Основним завданням членів угруповання було переконати болгарський уряд і представників великих держав, які після завершення війни готувалися вирішувати у Парижі долі народів, взяти на озброєння концепцію автономії і цілісності Македонії та не допустити розмежування області, тобто саме ту ідею, що її свого часу пропагував С. Стамболов [319, а. е. 397, л. 1]. Власні судження вони виклали у посланні, адресувавши представникам великих держав у столиці Франції [601, с. 54]. Втім, після підписання 27 листопада 1919 р. Нейїського договору, котрий розділив Македонію на три частини, ТП ВМРО припинило діяльність. На противагу йому, члени функціонуючої у Софії з липня 1912 р. Спілки македонських емігрантських організацій (СМЕО)** надіслали власний меморандум учасникам конференції у Парижі з проханням приєднати всі македонські землі до Болгарії. Однак і це звернення залишилося поза увагою великих держав. Вказані варіанти розв'язання

* Програму було затверджено у місті Серрес, яке болгари називають Сяр. Звідси й назва.

** Найчисельніша на той час у Болгарії організація македонських емігрантів, функції якої зводилися до культурної, просвітницької і благодійної діяльності та співпраці з міжнародною Лігою Націй у вирішенні македонського питання й проблеми ігнорування прав болгарського населення у Королівстві Греція й Королівстві СХС. Фінансову підтримку вона отримувала від ВМРО та членських внесків, а політичну – від деяких депутатів парламенту та іноземних громадських діячів, публіцистів і вчених.

македонської проблеми не влаштовували Грецію та Королівство СХС – союзників Антанти, думку яких Лондон і Париж враховували у першу чергу.

Значний вплив у призначеному в листопаді 1918 р. коаліційному уряді Т. Теодорова мала БЗНС. Її позиція щодо вирішення національного питання відрізнялася від політики попередніх кабінетів міністрів, у складі яких домінували правоцентристи. Члени Землеробської спілки підтримували ідею Балканської федерації, що не знаходило схвалення з боку проболгарських учасників македонського визвольного руху. Новостворений у жовтні 1919 р. кабінет на чолі з лідером БЗНС А. Стамболійським розпочав переслідування революціонерів на території Болгарії у Піринській Македонії. Представники ВМОРО ототожнювали зазначені методи влади з принципами прибічників Н. Генадієва, котрі солідаризувалися у своїх переконаннях з БЗНС. Член ЦК Внутрішньої організації Т. Александров навіть звертався до лідера стамболівців з листом, в якому вимагав не потакати заходам уряду, спрямованим на ліквідацію четницьких баз у Болгарії та на припинення рейдів у Вардарську і Егейську Македонію [409, с. 98].

20 грудня 1919 р. в Софії відбулося таємне засідання активістів ВМОРО, які вирішили відновити діяльність у Вардарській і Егейській Македонії, змінивши назву на Внутрішню македонську революційну організацію (ВМРО), оскільки в Біломорській і Одринській Фракії вже функціонувала створена декількома місяцями раніше Внутрішня фракійська революційна організація (ВФРО)*. Структура революційних мереж ВМРО була запозичена від її попередниці, а мета зводилася до здобуття Македонією автономії та об’єднання в одну незалежну державу з переважаючим у ній болгарським населенням і столицею в Салоніках [602, с. 658]. Цю тезу підтримували і в Болгарії з огляду на політичну ізоляцію й недовіру до неї великих держав, тому ВМРО формувала бази у Піринському краї.

Оголосивши 19 березня 1920 р. про відновлення діяльності, ВМРО вже у травні нараховувала у своїх лавах 22 чети (по 15 бійців у кожній), котрі

* Боролася за звільнення Одринської й Біломорської Фракії від турецької і грецької окупації, за повну політичну незалежність цих земель та подальше їх об’єднання з Болгарією. ВФРО тісно співпрацювала з урядом А. Стамболійського, отримуючи від нього моральну підтримку та допомогу зброєю і боєприпасами.

здійснювали напади у Вардарській і Егейській Македонії. Однак восени від ВМРО («автономісти») відокремилося 60 революціонерів-«федералістів», які за сприяння уряду А. Стамболійського створили Тимчасову комісію македонських товариств у Болгарії, а 4 грудня наступного року оформилися у Македонську емігрантську федеративну організацію (МЕФО), задекларувавши свою мету – незалежна, з рівноправним населенням Македонія, котра стане з'єднувальною ланкою між державами регіону в майбутній Балканській федерації [434, с. 158].

«Автономісти» й надалі здійснювали регулярні рейди у Вардарську і Егейську Македонію й організовували там терористичні акти проти представників місцевих адміністрацій і «федералістів», а також влаштовували сутички з військовими підрозділами окупаційних збройних сил. Через це, зокрема, влада Королівства СХС змушена була постійно тримати у своїх південних провінціях 4 армійські дивізії і майже 15 тис. жандармів. Категоричні звернення урядів грецького і югославського королівств з вимогами припинити переміщення четників через кордони змусили кабінет А. Стамболійського вдатися до послуг «федералістів» для боротьби зі збройними формуваннями «автономістів» [603, с. 14]. Вказаний крок спричинив не лише протистояння між угрупованнями ВМРО, а й призвів до конфлікту між урядом БЗНС і Внутрішньою організацією. У результаті впродовж 1921 р. «автономісти» організували декілька терактів, що спричинило введення воєнного становища в Софійському, Петричському і Кюстендилському округах [604, с. 103]. Отже, як і свого часу кабінет С. Стамболова, Рада міністрів А. Стамболійського заради збереження добрих відносин із сусідніми державами застосовувала у межах країни жорсткі заходи по відношенню до учасників македонського визвольного руху.

Правління С. Стамболова визначило на багато років уперед характер взаємин між Болгарією і македонсько-одринськими революційними комітетами. Намагаючись контролювати націотворення в Македонії і Фракії та при цьому не загострювати відносини з Портою, уряд у 1887–1894 рр. стримував формування в князівстві негативно налаштованих до болгарської політики угруповань та запобігав зв'язкам з такими ж, що виникали і діяли в османських володіннях з

надією на підтримку Софії. З відставкою кабінету НЛП у Болгарії з'явилася революційна організація емігрантів, а вже наступний новостворений уряд кардинально переглянув взаємини з македонськими і фракійськими учасниками визвольного руху, розпочавши їх фінансування. Згодом ВМОК і БМОРК набули настільки вагомого впливу, що не рахуватися з ними було неможливо. Саме тому навіть члени НЛП, перебуваючи біля керма держави у 1899, 1903–1908 та 1913–1918 рр., таємно співпрацювали з комітетами, хоча це і суперечило принципам їхнього засновника. Час від часу болгарська влада брала на озброєння досвід розбудови відносин з македонсько-одринськими організаціями, що його залишив по собі С. Стамболов. Наприклад, кабінети П. Каравелова, С. Данева і А. Стамболійського упродовж 1901–1903 і 1919–1923 рр. у залежності від ситуації в регіоні та місця Болгарії на міжнародній арені справді намагалися припинити діяльність революційних комітетів, однак зробити це їм так і не вдалося.

5. 4. Церква як інструмент політики

Екзархат був тією інституцією, котра згідно із султанським фірманом 1870 р.* вважалася офіційним представником болгар в Османській імперії, об'єднуючи одноплемінників князівства/царства і європейських вілаєтів Порти та маючи значний авторитет серед них. Цю функцію БПЦ, статут якої було затверджено 1871 р., кабінет С. Стамболова використовував у спробах розв'язання національної проблеми. Голова Регентської ради і уряду неодноразово конфліктував з вищими ієрархами, намагаючись обмежити їхній вплив на політичні процеси в країні. А от за її межами, зокрема у Македонії і Фракії, він застосовував зовсім інші методи, прагнучи зміцнити позиції Екзархату, адже завдяки мережі церков та приходських шкіл у слов'янського

* У документі міститься перелік територій, котрі ввійшли до складу Екзархату, та зазначається, що таке право надавалося землям, 2/3 православних мешканців яких виявлять на це бажання (п. 10). Окрім церковних владицтв у васальному з 1878 р. Князівстві Болгарія і автономній Східній Румелії Екзархію утворювали: Одринський (Адріанопольський) церковний округ у Східній Фракії, намісництво Нишава із центром у місті Ниш в сербському Поморав'ї, а також Доростолська (Сілістренська) та деякі пастви Преславської (Варненської) єпархій у Добруджі, де османська влада дозволила духовенству представляти інтереси місцевих болгар та викладати у школах. З 1873 р. шляхом плебісцитів почалося приєднання до Екзархату перших єпархій Македонії з поступовим призначенням митрополитів.

населення, яке не крадькома слухало і читало церковнослов'янською слово Боже, стверджувалася болгарська національна свідомість.

Разом з тим під час першого правління стамболівців Екзархат втрачав власні позиції в Румунії. Якщо станом на 1878 р. під його юрисдикцією у Північній Добруджі нараховувалося 60 церков, то на момент відставки уряду С. Стамболова, який підтримував добросусідські відносини з Бухарестом та заради їх зміцнення ніколи не порушував питання про права болгар східних регіонів королівства, їх залишилося лише 28 [449, с. 418].

До того ж серед інтелігенції європейських володінь Османської імперії назрівало невдоволення політикою кабінету НЛП. Салонікський вчитель П. Поп Арсов у вже згадуваній брошурі акцентує увагу на протиріччях між світською владою Болгарії і екзархійським духовенством, підкреслюючи, що уряд, застосовуючи авторитарні методи правління, вдавався у цьому протистоянні до дискредитації церковних ієрархів, їх шантажу і залякування. Підкоривши Йосифа I своїй волі, С. Стамболов за допомогою домінуючої у парламенті більшості прибічників запровадив централізоване підпорядкування основних і середніх шкіл Міністерству народної освіти, що дало змогу контролювати роботу навчальних закладів не лише Болгарії, а й македонських общин, парафії яких входили до складу Екзархату. Таким чином стамболівський кабінет поставив македонське питання в залежність від внутрішньої ситуації у князівстві. Саме це, вважає П. Поп Арсов, стало негативним наслідком діяльності Софії для болгар Османської імперії [587, с. 6].

Ідеолог ВМРО на загал розглядає БПЦ як виразника інтересів македонців. Однак він розділяє уособлену священнослужителями церкву та створену 1891 р. адміністрацію, що завідувала системою освіти, з її чисельними чиновниками – ставлениками уряду С. Стамболова, котрі намагалися позбавити населення області можливості самостійно вирішувати громадські проблеми. І навіть ставши історією, зазначає П. Поп Арсов, стамболовщина продовжувала існувати у школах і гімназіях Македонії та Фракії [587, с. 39].

Кабінет К. Стоїлова продовжив політику своїх попередників, націлену на контроль держави над церквою*, та на розширення представництва Екзархату в Македонії і Фракії. Так само він не сприяв децентралізації управління освітою, чого прагнула частина македонської інтелігенції. У березні 1895 р. після спалаху в Османській імперії внутрішньої кризи, пов'язаної з активізацією вірменського визвольного руху, «народняцький» уряд клопотав перед султаном про надання права болгарським владикам займати вищі церковні посади у Дебарській, Бітолській, Струмицькій, Кукушській і Дойранській єпархіях [449, с. 318].

Порта не поспішала потурати прагненням Софії. Лише в умовах війни з Грецією у 1897 р. та під тиском Росії екзарх Йосиф I отримав підписані 26 жовтня султаном берати про призначення болгарських митрополитів у Бітолі, Дебарі і Струмиці [605, с. 318]. Проте опозицією князівства цей значущий успіх оцінювався як непереконливий. До того ж, незважаючи на регулярні асигнування кабінетом К. Стоїлова коштів на потреби Екзархату, в тому числі й для підтримки навчальних процесів у школах [316, а. е. 1295, л. 1308], опоненти вважали обсяги фінансування незначними. НЛП критикувала владу за скорочення штату вчителів у болгаромовних освітянських закладах Македонії і Фракії, недостатнє піклування про їх безпеку в умовах деспотичного османського режиму [265, 1897, 22. VIII], а також закликала уряд не покладати надії на нещирі, з точки зору стамболівців, обіцянки Росії захищати інтереси БПЦ перед султаном [265, 1898, 3. I].

Отже, перебуваючи в опозиції, наступники С. Стамболова приділяли велике значення діяльності Екзархату у справі захисту інтересів православного населення європейських володінь Оттоманської імперії та вимагали від Ради міністрів покращити його матеріальне забезпечення, особливо фінансування церковних установ і навчальних закладів у Македонії і Фракії.

Однак, повернувшись у січні 1899 р. разом з «радославовістами» до влади, партія не мала можливості збільшити витрати на потреби БПЦ. В умовах

* Зміни до її статуту затверджувалися 1895 р. (як і в 1883 р.) вже не Священним Синодом, а Народними зборами, що в основному підтверджує принцип несоборного управління церквою, до того ж тексти прийнятих документів вказують на спроби поступового вилучення у БПЦ справ, пов'язаних з освітою, шлюбно-сімейними відносинами та автономним правом здійснювати фінансову діяльність.

фінансової кризи та нестачі бюджетних коштів уряд запровадив режим економії, а НЛП так і не втілила в життя власні обіцянки періоду опозиційної діяльності.

Відставка уряду Д. Грекова у жовтні 1899 р. відбулась одночасно із загостренням церковного питання в Македонії. Саме тоді між Грецією і Сербією розгорілася боротьба за митрополичий престол у Скоп'є. Белград просував на це місце духовного наставника короля Александра I Обреновича – архімандрита Фірміліана; Афіни ж старалися зберегти на посаді грека – чинного владику Амвросія. За підтримки Росії, сербський уряд спочатку домігся рекомендацій Абдул-Гаміда II Вселенському патріархату, а згодом і звільнення Амвросія та призначення замість нього Фірміліана, що викликало рішучу незгоду грецької сторони. У результаті султан не наважився офіційно визнати повноваження новообраного митрополита та не підписав відповідний берат [606, s. 44]. Питання залишалося невирішеним.

Софія уважно спостерігала за перебігом вказаних подій. Кабінет Т. Іванчова та Екзархат у своїх органах друку, відповідно – «Народни права» і «Църковен вестник»*, висловлювали протести проти призначення серба на митрополичий престол у Скоп'є [271, 1900, 18. IV; 607, 1900, 25. IV]. НЛП теж негативно відреагувала на цю подію, вважаючи, що якби не дипломатичний тиск Санкт-Петербурга, султан не став би перейматися питанням заміщення скопського владики [266, 1899, 13. XII]. Стамболівці критикували і владу князівства за непослідовність, нагадуючи членам правлячої партії про їхні запевнення вжити заходи, щоб завадити зміні митрополита [266, 1899, 12. XI]. Коли ж безсилля уряду стало очевидним, НЛП почала апелювати до екзарха Йосифа, закликаючи його згуртувати мирян для боротьби проти посилення сербського впливу в Македонії [266, 1899, 15. XI] та висловлюючи сподівання, що незгоди болгарської общини Скоп'є змусять Абдул-Гаміда II знову звернутися до патріарха

* Офіційний орган друку БПЦ, видавництво якого було розпочато 7 квітня 1900 р. в Софії згідно з попереднім рішенням Священного Синоду від 5 лютого того ж року. До цього з 1890 р. болгари Македонії і Фракії отримали змогу дізнаватися про політичні й культурні новини та життя церкви зі шпальт найпершого самостійного видання Екзархату «Новини» (після 1898 р. «Вести»), а з 1912 р. ще й газети «Глас». У самому князівстві патріотами і священнослужителями публікувалися різні часописи, серед яких – журнали «Духовен прочит» і «Български църковен преглед», газети «Селянин» і «Съветник» та ін.

Константинопольської православної церкви Константина V з рекомендацією переглянути попереднє рішення [266, 1899, 13. XII].

Прихід до влади кабінету П. Каравелова викликав занепокоєння у середовищі НЛП, оскільки стамболівці вважали, що проросійська орієнтація правлячої коаліції зашкодить позиціям Екзархату в Македонії і Фракії. Їхня газета раз у раз нагадувала громадськості про сприяння Санкт-Петербурга призначенню серба на митрополичий престол у Скоп'є [266, 1901, 29. IV]. До того ж, стверджували члени НЛП, Росія намагалася нейтралізувати вплив Екзархату в Османській імперії, переконуючи Порту в пособництві БПЦ македонським революційним комітетам [266, 1901, 20. V]. Стамболівці прогнозували зближення Белграда і Санкт-Петербурга, який продовжуватиме ставити перед Стамбулом питання про відновлення Сербської патріархії [266, 1901, 27. V] та докладатиме зусилля, щоб знищити символ єдності болгарського народу – Екзархат, а безпорадний курс кабінету П. Каравелова лише сприятиме цим задумам [266, 1901, 1. V].

Повноваження митрополита у Скоп'є залишалися юридично невизначеними і під час правління уряду С. Данева. Під впливом Санкт-Петербурга, котрий підтримував амбіції Белграда, кабінет «цанковістів» погодився не втручатися у «фірміліанське питання», заручившись обіцянками Росії допомогти отримати зовнішній кредит та укласти двосторонню військову конвенцію [516, с. 201]. Зрештою, султанським бератом 1902 р. Фірміліана було затверджено на церковній посаді. Вказана подія негативно позначилася на іміджі уряду. Опозиція отримала привід для критики діяльності «цанковістів» та значну перевагу над ними у боротьбі за владу. До того ж, Рада міністрів ще й ускладнила існуючі відносини між світською владою і Екзархатом, керівництво якого розчарувалося політикою Софії на міжнародній арені.

Внаслідок фінансових проблем, котрі спіткали князівство, у період правління кабінету С. Данева було зменшено фінансування БПЦ. Цей факт підтверджує лист Йосифа I до секретаря Екзархату Д. Мишева, датований 3 жовтня 1903 р., в якому констатується недостатнє матеріальне забезпечення єпархій, особливо шкіл в османських вілаєтах у 1901–1902 навчальному році [608]. Звісно, що факти

недофінансування не кращим чином впливали на взаємини між владою і духовенством, однак це не завадило продовженню співпраці Екзархату з урядом. Наприклад, Йосиф I підтримав політику Софії по обмеженню діяльності радикалів у Македонії і Фракії, звільнивши восени 1903 р. вчителів, які брали участь у революційному русі [608].

Початок функціонування кабінету Р. Петрова ознаменував собою зміну підходу Болгарії до реалізації реформ у Македонії і Фракії. Іллінденсько-Преображенське повстання 1903 р. призвело до того, що всі перетворення в Османській імперії взяли під свій контроль Австро-Угорщина і Росія, розробивши Мюрцштезьку програму. Софія ж, втративши ініціативу, змушена була зайняти пасивну позицію. За такої ситуації знизилося і значення Екзархату як інструмента вирішення національного питання. Державна фінансова підтримка церковних установ і навчальних закладів у Македонії і Фракії залишалася недостатньою, на що з невдоволенням вказувала опозиція [301, а. е. 2390, л. 1–5].

Як уже зазначалося, наприкінці XIX ст. Софія вдавалася до спроб розширити свій вплив у європейських володіннях Оттоманської імперії за допомогою революційних комітетів. Водночас для досягнення тієї ж цілі правлячі кола князівства залучали і Екзархат. Однак ефективно поєднувати можливості цієї інституції та революційних організацій для забезпечення національних інтересів країни ані стамболівцям у 1903–1908 рр., ані іншим партіям біля керма держави в 1894–1903 рр. так і не вдалося. 1907 року болгарський дипломатичний агент в Афінах А. Тошев серед чинників, які негативно позначалися на ефективності політики Софії у вирішенні македонського питання, називав протиріччя між революційними організаціями і Екзархатом, найголовнішим з яких було різне бачення ними стратегії розвитку визвольної боротьби [595, а. е. 28, л. 4].

Та все ж упродовж другого самостійного правління стамболівців БПЦ залишалася важливим інструментом політики Софії на міжнародній арені, а Йосиф I, як і раніше, мав суттєвий вплив на зовнішній курс і формування громадської думки князівства. Екзарх несхвально оцінював Мюрцштезьку програму реформ, посилаючись на розчарування жителів Македонії невдалою

ініціативою Європи, і в першу чергу – неефективною діяльністю цивільних спостерігачів від Росії і Австро-Угорщини [609, с. 217–219].

Зміцнення позицій Сербської православної церкви в європейських вілаєтах Османської імперії змусило владу Болгарії переглянути способи залучення БПЦ для досягнення власних цілей. Прислухавшись до порад своїх дипломатичних агентів у балканських державах, уряд П. Гудева взяв на озброєння концепцію церковного статус-кво у Македонії, якою передбачався узгоджений з Портою й іншими сусідніми країнами розподіл сфер впливу Болгарської і Сербської церков та Константинопольської патріархії. Такий крок обґрунтовувався необхідністю збереження більшої частини області під ідеологічним контролем князівства й потребою стримувати там поширення сербської і грецької пропаганд [610, с. 107].

Перебуваючи з 1908 р. в опозиції до уряду А. Малинова, стамболівці продовжували відводити Екзархату роль важливого інструмента вирішення національного питання. Про це свідчать публікації газети «Нов век», в яких НЛП наполягала на більш суттєвій допомозі БПЦ [266, 1908, 4. IV]. Підтримуючи стамболівців, їхній прибічник Д. Маринов у надрукованій 1909 р. книзі нагадував суспільству і владі про методи діяльності С. Стамболова – обмеження впливу Росії на священників Екзархату та тісну співпрацю очолюваного ним уряду з православною церквою у справі реалізації великодержавної ідеї [260, с. 224]. І все ж на початку XX ст. по мірі переходу від мирного до воєнного способу вирішення македонської і фракійської проблем БПЦ як важіль впливу Софії на ситуацію в європейських вілаєтах Оттоманської Порти поступово втрачала своє значення.

Втім, позиції Екзархату на територіях Османської імперії були достатньо міцними. Для підтримки національного духу серед македонських і фракійських болгар БПЦ розповсюджувала надруковані у Стамбулі газету «Вести» й журнал «Библиотека», а за сприяння болгарського уряду забезпечувала роботу церковних шкіл та допомагала інспекторам і вчителям здійснювати навчальні процеси в школах і гімназіях*. У серпні 1909 р. почала функціонувати Болгарська шкільна

* За часів правління уряду А. Малинова у 1908–1911 рр. болгарська влада забезпечувала Екзархату більше половини його матеріальних потреб, які розподілялися на церковну справу та утримання шкіл.

спілка, перед якою ставилося завдання захищати працівників освіти від свавілля османської влади [611, с. 120].

БПЦ неодноразово демонструвала спроможність відстоювати у Стамбулі інтереси Болгарії. 1910 року молодотурецький уряд заборонив на території держави викладати педагогам, котрі не мали громадянства Османської імперії, у результаті чого під звільнення з роботи підпадав 61 вчитель. Всі вони працювали у церковних школах та були підданими Болгарського царства. Завдяки зусиллям ієрархів Екзархату десятеро із них залишилися на своїх посадах [612, с. 323].

Загалом перед початком Балканських війн Екзархат на території Османської імперії представляли 7 митрополитів македонських єпархій* та всього 1 тис. 310 священиків, які виконували релігійні обряди в 1 тис. 331 церкві, 234 каплицях і 73 монастирях. Окрім 1 тис. 373 навчальних закладів під патронатом церкви функціонували бібліотеки, школи вихідного дня й вечірні школи, театральні трупи та жіночі благодійні й спортивні товариства [611, с. 123].

Щодо Північної Добруджі, то у постстамболівський довоєнний період Екзархат продовжував втрачати там свої позиції, поступаючись ними Румунській православній церкві. Жоден із урядів, які управляли країною у зазначений час, не завадив асиміляторській політиці Бухареста. Число церков Екзархату в області скоротилося з 28 у 1894 до 8 в 1912 році [596, с. 243].

Можливості, на які була здатна БПЦ для формування свідомості та прищеплення проболгарських симпатій слов'янському населенню Османської імперії, поступово вичерпувалися внаслідок загострення конкуренції з Константинопольською патріархією й Сербською православною церквою за вплив на уми та душі мирян Македонії і Фракії. Це стало однією з причин того, що Болгарія почала схилятися до вирішення національного питання шляхом війни з Портою. За нових обставин роль Екзархату в стратегії й тактиці розв'язання македонської і фракійської проблем поступово відходила на задній план.

---

* До їх переліку входили Охридська, Бітолська, Скопська, Дебарська, Велеська, Струмицька і Неврокопська митрополії. У Костурській (Касторійській), Леринській (Флоринській), Воденській (Едеській), Солуньській (Фессалонікській), Кукушській (Кілкіській), Сярській (Серреській), Мельницькій і Драмській єпархіях Македонії та в Одринському церковному окрузі Східної Фракії управляли екзархійські намісники.

Напередодні Балканських війн 1912–1913 рр. між світською владою та керівництвом БПЦ виникли гострі протиріччя. Йосиф I продовжував підтримувати мирну політику втілення в життя великодержавної ідеї, яка була взята на озброєння Софією за часів правління С. Стамболова та передбачала реалізацію лояльного по відношенню до Порти зовнішнього курсу, що дозволяло проводити болгарську національну пропаганду в Македонії і Фракії [613]. Уряд же А. Малинова, а з середини березня 1911 р. і кабінет І. Гешова, підігріті підбуреннями ВМОРО, узгодивши свої дії з царем Фердинандом, вдалися до заходів з підготовки до збройного конфлікту з Османською імперією [199, с. 229].

Поразка Софії у Другій Балканській війні призвела до послаблення позицій БПЦ за межами царства. У Вардарській Македонії сербською адміністрацією було видворено митрополитів Скопської, Велеської, Бітолської, Дебарської і Охридської єпархій, припинено функціонування 677 болгарських церков і 596 підпорядкованих їм шкіл, звільнено 647 священиків і 1 тис. 5 вчителів. Подібна ситуація склалася і в екзархійському окрузі Нишава у Поморав'ї. В Егейській Македонії влада Греції заборонила діяльність 300 болгарських церковних установ, де здійснювали богослужіння 299 священиків, а також 340 шкіл, в яких працювало 19 тис. вчителів [596, с. 129].

26 листопада 1913 р. екзарх Йосиф прийняв рішення перенести власну резиденцію зі Стамбула у Софію. 9 грудня Глава БПЦ з прикрістю сприйняв розмежування Македонії недавніми союзниками, звинувачуючи у національній катастрофі царя Фердинанда, який своєю нерозсудливою політикою звів нанівець здобутки Екзархату та попередніх урядів країни [613].

Після підписання 28 липня 1913 р. Бухарестського договору БПЦ втратила представництва на більшій території Македонії, у Поморав'ї і Східній Фракії. Охридська, Бітолська, Велеська, Дебарська, Скопська єпархії і екзархійський округ Нишава перейшли під юрисдикцію Сербської православної церкви, Солуньське владицтво стало складовою Константинопольського патріархату, а з Адріанопольського вілаєту османськими військами навіть було видворено болгарське населення. Парафії Доростольської (Сілістренської) і деякі

Варненської єпархій у Добруджі відтоді належали Румунській православній церкві [596, с. 295].

Екзархат як інструмент реалізації великодержавної ідеї зберіг за собою лише ідеологічне значення символу національної єдності. Практична ж його функція стала неактуальною, адже відсутність підвідомчих церковних установ і навчальних закладів у Македонії, Фракії, Добруджі й Поморав'ї унеможливлювала подальше виконання призначення, яке він раніше втілював.

Правлячі еліти Болгарії на чолі з царем готувалися до нового акту боротьби за об'єднання нації шляхом збройного протистояння. У своїх прагненнях кабінет В. Радославова і Фердинанд розраховували на підтримку Троїстого союзу, що призвело до кризи у взаєминах між світською владою і духовенством. Якщо цар розумів крах попередньої політики як нещастя, що спіткало країну, а її спасіння вбачав у зближенні з католицьким Святим Престолом, то на противагу йому Екзархат, серед представників якого було немало російських вихованців, вбачав порятунок у православ'ї та проантантівській орієнтації. Розбіжності у переконаннях, котрі поступово переростали у конфлікт, Священний Синод назвав «…ще не оголошеною, але незаконною війною» [199, с. 239]. У відповідь кабінет В. Радославова в другому півріччі 1913 р. призупинив фінансову допомогу Екзархату, а всупереч затвердженим 1895 р. депутатами VIII ЗНЗ змінам до статуту БПЦ, положення якого гарантували невтручання світської влади у справи духовенства [206, с. 81], посилив тиск на священнослужителів.

Водночас в країні поширювалася католицька пропаганда. Більше того, у болгарських урядових колах варіант об'єднання з Римською церквою розглядався як можливий та навіть бажаний. За інформацією російського віце-консула у Софії К. Джакелі від 7 серпня 1913 р., ідея унії пропагувалася тогочасним міністром закордонних справ і віросповідань, лідером НЛП Н. Генадієвим та встигла зацікавити «пересічних громадян, чиновників і, навіть, духовенство» [199, с. 239].

Зрештою, під тиском уряду Екзархат змушений був підтримати пронімецький курс Софії, відмовитися від проявів симпатій до Росії та долучитися до пропаганди нової війни. Очолений Священним Синодом після

смерті Йосифа I у червні 1915 р. болгарський православний клір почав закликати мирян до єднання та священної битви проти недавніх союзників, котрі спровокували країну на кардинальні дії [614, с. 325].

У черговій воєнній кампанії Болгарії вдалося за короткий проміжок часу завоювати всю Вардарську й частину Егейської Македонії, Добруджу, Тимощину і Поморав'я та встановити контроль над цими територіями, за винятком Північної Добруджі. В створених у грудні 1915 р. Моравській та Македонській військово-інспекційних областях вже протягом зими – літа наступного року відновили функціонування болгаромовні навчальні заклади, знову розпочали богослужіння церковні установи Екзархату. Аналогічні процеси відбувалися і в заснованій у жовтні 1916 р. на території Егейської Македонії Драмській військово-інспекційній області, де відродилося однойменне екзархійське намісництво. Але після виходу Болгарії з війни восени 1918 р. БПЦ вже наприкінці року знову втратила македонські єпархії та поморавійський церковний округ Нишава. Сербській православній церкві відійшла ще й територія Струмицької митрополії, а межі Константинопольської патріархії розширили Драмська єпархія і владицтво у Західній Фракії з центром у місті Гюмюрджина. Отже, по закінченні Першої світової війни землі Екзархату залишилися лише у кордонах царства [611, с. 128].

Насамкінець варто зазначити, що БПЦ як один із головних інструментів реалізації політичної концепції «Велика Болгарія» не втрачала вагомості, допоки князівство будувало відносини зі своїм сюзереном дипломатичним шляхом, на основі миру. З початком же співпраці болгарської влади з революційними організаціями, роль церкви у справі вирішення національної проблеми поступово зменшувалася, а із застосуванням Софією воєнних методів для приєднання Македонії і Фракії Екзархат втратив значення у втіленні великодержавної ідеї.

На стратегію і тактику боротьби Болгарії за національне об'єднання наприкінці XIX – на початку XX ст. вплинула політика С. Стамболова. Саме під його керівництвом розпочалося реформування військ князівства, що дало підстави характеризувати прем'єр-міністра як зачинателя збройного шляху розв'язання македонської і фракійської проблем. Проте аналіз опрацьованих нами

джерел не надав переконливих доказів того, що державний діяч виступав за вирішення національного питання способом війни з Портою. Саме мирні методи, які застосовувалися урядом у 1887–1894 рр., використовувалися наступниками політика під час правління у 1899 і 1903–1908 рр. Проте під впливом інших ключових постатей – князя/царя Фердинанда, К. Стоїлова, П. Каравелова, С. Данева, В. Радославова, І. Гешова, а також політичних сил, що конкурували з НЛП за місце біля керма держави, Софія відходила від стамболівських принципів, закладених в основу реалізації Сан-Стефанського проекту. Намагаючись запропонувати більш актуальні механізми вирішення національної проблеми, НЛП – основний хранитель і ретранслятор ідей та практик свого засновника – з кон'юнктурних міркувань брала на озброєння нові варіанти зовнішньої політики, спрямованої на приєднання до Болгарії територій, де компактно проживав етнічно близький народ. І все-таки результати політики 1886–1894 рр. у Македонії і Фракії використовувалися в боротьбі за владу після смерті С. Стамболова. Одні представники партій у своїй діяльності ставили під сумнів та ігнорували здобутки державника; інші акцентували увагу на них та докладали зусилля, аби досягти подібних успіхів, намагаючись постати в очах громадськості послідовниками видатного діяча, продовжувачами його справи. Такі «війни пам'яті» були характерні для Болгарії впродовж усього досліджуваного нами періоду.

В історіографії НРБ кінця 1940-х – 1960-х рр. розповсюджена теза про політику С. Стамболова як чинник, що призвів до двох національних катастроф. На наш погляд, саме відхід від принципів стамболівської політики, а також досягнення під егідою Росії домовленостей з Белградом про розподіл територій Порти на сфери впливу, проти чого послідовно виступав голова Регентської ради/прем'єр-міністр, зумовили втрату Болгарією більшої частини Македонії за результатами Балканських війн. Щодо участі Софії у Першій світовій війні на боці Троїстого союзу, то її радше визначила поразка 1913 р. у збройному протистоянні з Сербією, Грецією і Румунією, аніж закладений за часів правління С. Стамболова шлях до розв'язання національної проблеми.

ВИСНОВКИ

1. Не викликає сумнівів той факт, що політична спадщина С. Стамболова впливала на болгарські державотворчі процеси, однак не варто розглядати її як ключовий чинник, котрий визначав долю країни наприкінці XIX – на початку XX ст. Вона представляє собою сукупність ідей, ідеологем, практик, які реалізовувалися впродовж усього періоду активної діяльності цієї непересічної особистості, а також продовжували використовуватися після трагічної смерті колишнього голови Регентської ради/уряду.

2. Варто зазначити – ідеологічні погляди С. Стамболова, а також запроваджені у 1886–1894 рр. методи ведення політики, котрі утворюють основу спадщини державного діяча, сформувалися не лише завдяки одноосібній інтелектуальній праці та практичній діяльності «болгарського Бісмарка» [615, с. 2], а й за підтримки його найближчого оточення – прибічників, підпорядкованих міністрів, впливових службовців, які на той час обіймали ключові чиновницькі посади. Саме тому важливо розуміти походження ідей, що залишилися у спадок від правління С. Стамболова, обставин започаткування тих чи інших практик, пов’язаних з діяльністю очолених ним спочатку Регентської ради, а згодом уряду.

Завдяки тісній співпраці прем’єр-міністра та дипломатичного представника князівства у Стамбулі в 1887–1892 рр. Г. Вилковича реалізовувався курс на зближення з Оттоманською Портою, мета якого полягала у розширенні впливу Екзархату в Македонії і Фракії, забезпеченні автономії цим землям з компактним проживанням на них одноплемінників та подальшому приєднанні областей до Болгарії. Така політика зумовлювала стримування кабінетом С. Стамболова болгарського національно-визвольного руху в Османській імперії, до того ж, унеможливлювала співпрацю з Грецією і Сербією, які пропонували домовитися про розподіл цих турецьких володінь та шляхом застосування спільних воєнних дій розширити власні території за їх рахунок. Прибічником вищезазначеної концепції розбудови взаємин зі Стамбулом був також міністр закордонних справ і віросповідань у 1886–1887 рр. та керівник Міністерства фінансів у 1886, 1887–

1890, 1891–1892 рр. Г. Начович. Завдяки зусиллям цього дипломата і політика уряд С. Стамболова не лише розпочав зближення з Австро-Угорщиною, Великою Британією і Оттоманською Портою, а й започаткував практику запозичення коштів у європейських фінансових установах, забезпечив фіскальні пільги для окремих галузей промислового виробництва, взявся за реалізацію завдань соціальної політики, яка, щоправда, охоплювала лише окремі категорії населення – чиновників, учителів і лікарів. Голова виконавчого органу в 1887 р. за часів регентства і міністр юстиції у 1887–1888 рр. К. Стоїлов та його наступник на міністерській посаді у 1888–1891 рр. Д. Тончев разом зі С. Стамболовим відіграли ключову роль у введенні Фердинанда на болгарський престол. Реформуванням системи освіти, спрямованої на впровадження обов'язкової початкової школи та обмеження впливу на неї церкви, займався у складі стамболівського уряду міністр народної освіти в 1887–1893 рр. Г. Живков. У становленні механізмів керованої демократії в країні окрім С. Стамболова брали участь прем'єр-міністр у 1886–1887 рр. В. Радославов і перший голова ЦБ НЛП у 1892–1895 рр. Д. Петков. Та все ж, слід зазначити, що саме принципова позиція С. Стамболова у питаннях збереження конституціоналізму в Болгарії, запровадження політики протекціонізму, обмеження впливу церкви на адміністративний апарат, зміцнення стратегічної безпеки держави (шляхом розширення мережі залізниць і шосейних доріг, перебудови чорноморських портів у Бурґасі й Варні та викупу в іноземного власника залізничної колії Русе – Варна), розширення штату поліції, збільшення чисельності війська й посилення його боєздатності, позбавлення Росії можливості втручатися у внутрішні справи князівства була визначальною при виборі внутрішнього і зовнішнього курсів країни у 1886–1894 рр.

3. Спадщина державника проявлялася у використовуванні послідовниками й противниками засновника НЛП колективної пам'яті про нього та його діяльність. Стамболівці послуговувалися нею для забезпечення уявлення про генетичний зв'язок між починаннями державника та власною політикою. Опоненти ж НЛП, як правило, протиставляли свої ініціативи практикам колишнього голови Регентської ради і прем'єр-міністра, підкреслюючи вигідні для себе відмінності. І

одні, й другі зазвичай зловживали колективними уявленнями про С. Стамболова, а також часто пропонували взаємовиключні інтерпретації минулого, пов'язаного з доленосними роками його правління. Тенденційний підбір фактів та їх виклад, свідоме замовчування тих чи інших обставин діяльності політика – ось прийоми, за допомогою яких створювалося необхідне сприймання заходів керівника Регентської ради і уряду. НЛП здебільшого акцентувала увагу на звершеннях свого засновника у сфері економіки й міжнародної політики, її противники – на його авторитарному методі реалізації влади, звинувачуючи в умисному розриві відносин із Санкт-Петербургом. Така політика пам'яті зумовлювала неоднозначне суперечливе сприйняття С. Стамболова суспільством.

4. Деякі започатковані державником ідеї і практики та взяті ним на озброєння ідеологеми пізніше застосовувалися в політичних баталіях у меншій мірі, однак залишалися частиною державотворчих процесів Болгарії упродовж досліджуваного нами періоду, проявляючись в іншій формі. Носіями інституційної пам'яті про правління С. Стамболова і продовжувачами ініціатив очолюваних ним Регентської ради і кабінету міністрів були представники НЛП, які входили до складу урядів у 1899, 1903–1908, 1913–1918 рр., а також політики, котрі не належали до стамболівців. Наприклад, Г. Начович, К. Стоїлов, Д. Тончев, І. Салабашев, Р. Петров обіймали керівні посади під час регентства і прем'єрства засновника НЛП та продовжували впливати на внутрішній і зовнішній курси країни після смерті С. Стамболова. Важливою складовою досліджуваного нами явища було також законодавство 1886–1894 рр., окремі правові норми якого залишалися чинними або становили основу нових юридичних актів, ухвалених після відставки першого кабінету стамболівців. Серед них – «Закон про народну освіту» (1891 р.), «Закон про пенсії чиновників і вчителів» (1893 р.), «Закон про реквізицію» (1893 р.), «Закон про спадок» (1899 р.) та ін.

Окремі аспекти діяльності С. Стамболова були суперечливими. Наприклад: упродовж свого майже восьмирічного правління державник ратував за збереження у князівстві найбільш ліберального на той час в Європі конституційного устрою та при цьому сприяв запровадженню механізмів

керованої демократії, що часто не відповідало букві основного закону; він то забезпечував зміцнення державного суверенітету, то намагався реанімувати замисел створення дуалістичної турецько-болгарської імперії; проводив політику секуляризації та налагоджував співпрацю уряду і церкви з метою реалізації національних інтересів у Македонії і Фракії. Це пояснюється обставинами, які визначали появу тієї чи іншої ідеї або практики та постійно змінювалися й вимагали відповідних дій з боку високопосадовця і його оточення. Саме тому на різних етапах свого перебування при владі політик брав на озброєння ті концепції, котрі неможливо було реалізувати одночасно через їх несумісність. Зазначені суперечності у подальшому дали можливість послідовникам і противникам С. Стамболова, у залежності від їхніх інтересів, трактувати його спадщину на власний розсуд.

5. Серед методів державного управління колишнього голови Регентської ради і уряду можна розрізнити оригінальні, притаманні лише йому одному, й такі, що були запозичені або стали відповіддю на певні виклики епохи, характерні для тодішніх державних діячів різних країн Європи.

Історики, громадські діячі й журналісти часто вдавалися до проведення аналогій між болгарським політиком та німецьким канцлером О. Бісмарком, британським прем’єр-міністром В. Гладстоном, керівником сардинського й італійського уряду К. Кавуром. Доцільність таких зіставлень обґрунтована наявністю деяких спільних рис правління вказаних діячів, майже однаковими масштабами їхньої відповідальності, цілями і завданнями, що стояли перед ними. Зокрема К. Кавур, О. Бісмарк і С. Стамболов управляли своїми країнами у період становлення державності, коли обставини вимагали від них необхідності вирішення проблеми національного об’єднання, консолідації суспільства, стимулювання розвитку економіки, формування внутрішнього ринку, самоствердження на міжнародній арені тощо. Упродовж тривалого часу всі вони визначали стратегічні напрямки державного розвитку, а монархи, з тих чи інших причин, дозволяли їм це робити, не втручаючись у ситуацію. Елементи їхньої

політики мали спільні риси, наприклад, всі троє застосовували протекціонізм по відношенню до вітчизняного промислового виробництва.

Разом з тим тогочасна специфіка розвитку кожної окремо взятої держави дозволяє встановити чисельні відмінності між складовими діяльності вказаних особистостей та елементами стамболівської політичної спадщини як порівняльного критерію. Так, у 1893 р. французький посол у Стамбулі П. Камбон, зіставляючи між собою здобутки у зовнішньополітичних заходах С. Стамболова і О. Бісмарка, констатує, що перший, як і «залізний канцлер», теж досяг значних результатів, при цьому не маючи у своєму розпорядженні потужного війська [263, с. 13]. Хоча загальновідомо, що: німецький прем'єр-міністр реалізував проект національного об'єднання навколо Пруссії; його італійський колега зробив значний крок у напрямку створення єдиної Італії, домігшись приєднання до П'ємонту Ломбардії, Парми, Венеції, Тоскани, Романьї, Модени і Королівства Обох Сицилій; С. Стамболову ж вдалося лише розширити вплив Болгарії у Македонії і Фракії шляхом переговорів з Портою. Інший приклад, це коли російський вчений В. Косік називає болгарського голову Регентської ради і уряду В. Гладстоном своєї вітчизни з огляду на ініційовані ним масштабні реформи [195, с. 122]. Але вже з першого погляду стає зрозуміло – сутність перетворень обох державників абсолютно різна. На відміну від британського прем'єр-міністра, котрий, як відомо, прагнув розширення виборчих прав громадян, сприяючи лібералізації політичної системи, С. Стамболов зміцнював інститут монархії, залишаючи по собі чисельні факти застосування механізмів керованої демократії, що відкрило шлях до встановлення авторитарного режиму Фердинанда. Крім того, британський керівник уряду залишався послідовним прибічником фритредерства, а болгарський – запроваджував протекціоністські практики.

Державотворчі процеси останньої чверті XIX ст. в країнах Південно-Східної Європи мають багато спільних рис, однак між окремими елементами діяльності видатних діячів Болгарії, Греції, Румунії і Сербії очевидні аналогії і розбіжності. Наприклад, методи реалізації влади С. Стамболова як глави Регентської ради і прем'єр-міністра схожі з авторитарним правлінням сербського політика

Й. Ристича – голови уряду в 1887–1889 рр. та Регентської ради в 1889–1893 рр., відрізняючись проросійською політикою останнього. А от «напредняки» – представники Сербської прогресивної партії, які під час свого триразового перебування при владі упродовж 1880–1896 рр. на чолі з М. Пірочанацем, М. Гарашаніним і С. Новаковичем також робили ставку на зближення з Австро-Угорщиною, що призвело до прохолодних відносин з Росією, за своїм впливом у суспільстві, масштабами діяльності і наслідками правління несумірні з болгарськими «стамболовістами». Порівняльний аналіз ініціатив С. Стамболова та іншого сербського державника – керівника виконавчого органу в 1891–1892 рр. Н. Пашича – теж свідчить про кардинальні відмінності в ідеології та основних напрямах політики обох діячів. Крім того, незважаючи на те, що кожен із них був послідовним прибічником конституціоналізму й об'єднання своєї нації під дахом однієї держави, перший із них у міжнародній стратегії залишався послідовним противником Санкт-Петербурга, другий же орієнтувався саме на Росію. Сербський лідер відкрито демонстрував свою антитурецьку налаштованість, намагаючись утворити проти Оттоманської імперії військово-політичний блок, а от С. Стамболов, навпаки, старався вирішити всі проблеми з Портою шляхом переговорів, категорично відмовляючись від союзу з Белградом.

В останній чверті XIX ст. грецькі політичні еліти розкололися на прибічників панеллінізму і традиціоналізму на чолі з Т. Деліяннісом та прихильників модернізації країни за західноєвропейським зразком, яких об'єднав Х. Трикупіс. Вказані угруповання поперемінно змінювали одне одного біля державного керма, а їх лідери неодноразово очолювали уряди. Незважаючи на те, що розподіл болгарських партій за часів регентства і прем'єрства С. Стамболова відбувався за іншим принципом, а саме – за схильністю до «русофільства» або «русофобства», проте ідеологія і практики засновника й натхненника НЛП містили в собі як елементи великодержавної концепції з цілеспрямованою боротьбою за реалізацію Сан-Стефанського проекту, так і очевидні ознаки зовнішньополітичної орієнтації на країни Європи, у першу чергу Велику Британію і Австро-Угорщину, та відстоювання цінностей західної цивілізації, насамперед – конституціоналізму.

Наслідками протекціоністських ініціатив кабінету Націонал-ліберальної партії сусідньої Румунії на чолі з Й. Бретіану, котрий управляв урядом країни у 1876–1881 і 1881–1888 рр., стало зростання промислового виробництва, особливо таких галузей, як харчова і деревообробна. Протягом правління цього виконавчого органу відбувалося формування бюрократичного апарату та зміцнення монархічного інституту. Незважаючи на те, що уряд Й. Бретіану виступив союзником Санкт-Петербурга у його війні 1877–1878 рр. проти Османської імперії, вже на початку 1880-х років він розпочав зближення з країнами антиросійського Троїстого союзу – Німеччиною, Австро-Угорщиною й Італією. Все вищезазначене, на перший погляд, нагадує процеси, що відбувалися в Болгарії під час регентства і прем'єрства С. Стамболова, проте більш глибоке ознайомлення із зовнішнім і внутрішнім курсами політиків вказує на очевидні відмінності між ними, визначені специфікою розвитку обох країн. Наприклад, румунський лідер намагався відстоювати інтереси не лише промисловців, а й впливових крупних землевласників-латифундистів, яких у князівстві не існувало. Цей факт зумовив відмінності ініціатив Й. Бретіану і С. Стамболова.

Державницький період в історії України розпочався пізніше, аніж у Болгарії. У перших двох десятиріччях XX ст. він обмежувався нетривалим проміжком часу – з дня проголошення 9 (22) січня 1918 р. Четвертого універсалу до 10 листопада 1920 р., коли урядові структури Директорії Української Народної Республіки (УНР) залишили територію країни. У цей період на авансцену зійшло декілька постатей, котрі відіграли помітну роль у політичних процесах. Серед них – М. Грушевський, М. Міхновський, П. Скоропадський, В. Винниченко, С. Петлюра, Ф. Швець, Є. Петрушевич та інші. Звісно, політична спадщина, яка залишилася після їхньої діяльності, кардинально відрізняється від досліджуваної нами стамболівської, адже: по-перше, її вплив було швидко нівельовано приходом до влади в Україні більшовиків; по-друге, масштаби ініційованих ними державотворчих ініціатив непорівнянні зі значно ширшим і більш розмаїтим комплексом заходів болгарського голови Регентської ради і прем'єр-міністра; по-третє, вказані політики, за винятком П. Скоропадського і М. Міхновського, були

соціалістами, на відміну від С. Стамболова, який послідовно відстоював націоналістичні, ліберальні й консервативні цінності та рішуче виступав проти лівих сил.

Разом з тим процеси державотворення в УНР мали багато спільного з тенденціями політичного, соціально-економічного й культурного розвитку Болгарії періоду регентства і прем'єрства С. Стамболова, незважаючи на суттєвий розрив у часі їхнього існування. Серед них: протистояння нав'язливій політиці як Санкт-Петербурга у 1886–1894 рр., так і Москви в 1918–1920 рр.; авторитарні методи реалізації влади; розбудова ефективного адміністративного апарату; зміцнення війська і поліції; стимулювання розвитку промисловців; розширення національної мережі освітніх і культурних закладів тощо.

Проводячи аналогії між ідеями і практиками болгарського державника та представниками істеблішменту інших європейських країн, мимоволі виникає питання, чи існують в історії самої Болгарії політики, діяльність яких за тими чи іншими критеріями можна ототожнити з наслідками праці С. Стамболова? Очевидним є факт, що в останній чверті XIX, на початку XX ст., напередодні й під час Першої світової війни серед політикуму країни фігурувало декілька осіб, тривалість перебування яких біля державного керма наближена до терміну правління засновника НЛП, – це лідер «народняків» К. Стоїлов (прем'єр-міністр у 1887 і 1894–1899 рр.) та його послідовник І. Гешов (керівник уряду в 1911–1913 рр.), голова Центрального бюро Ліберальної партії В. Радославов (очільник кабінету міністрів у 1886–1887 і 1913–1918 рр.), лідер демократів П. Каравелов (прем'єр-міністр у 1880–1881, 1884–1886, 1886 і 1901 роках) та його наступник А. Малинов (голова Ради міністрів у 1908–1911 і 1918 роках), безпартійний генерал Р. Петров (голова уряду в 1901 і 1903–1906 рр.). Всі вони так само залишили по собі значну політичну спадщину, були ініціаторами важливих починань, а наслідки їхньої діяльності теж можна назвати доленосними для Болгарії. Проте масштаби відповідальності перед країною і нацією кожного із них абсолютно непорівнянні зі стамболівськими. Фактично у період регентства і прем'єрства засновник НЛП залишався першою особою держави, визначаючи

напрями зовнішньої і внутрішньої політики Софії. Всі інші зазначені особистості, котрі приходили до влади до або після нього, в тій чи іншій мірі знаходилися у залежності від Баттенберга і Фердинанда та мали обов'язково узгоджувати з монархом свої наміри і прагнення. Погляди, симпатії, ідеї і цілі глави держави у 1879–1886 та в 1895–1918 рр. були ключовими у болгарській політичній реальності, а тому всі прем'єр-міністри змушені були зважати на думку князя/царя.

6. Умовно порівнюючи елементи спадщини С. Стамболова та складові діяльності інших видатних особистостей того часу [432, с. 801–803], треба враховувати, що ідеологію та різноманітні способи, засоби і прийоми ведення політики кожного окремо взятого державника визначала специфіка середовища, в якому він здійснював власну діяльність: своєрідність системи державної влади і правлячого режиму, міжнародне становище країни тощо. На їх формування впливали і такі чинники, як особистий досвід політика та особливості його характеру і темпераменту. Однак окремі методи державного управління С. Стамболова та інших відомих постатей тієї епохи все ж ідентичні, що дозволяє стверджувати наступне: погляди болгарського голови Регентської ради/прем'єр-міністра, а також його практики стали наслідком конкретного історичного часу та визначалися обставинами й викликами, які були спільними для європейських і особливо балканських країн, котрі наприкінці XIX – на початку XX ст. перебували на етапі становлення власної державності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Пантев А. Противоречивото наследство на Стефан Стамболов / А. Пантев // Векове. 1981. № 5. С. 69–77.
2. Велчев В. Принос към новата история: Стамболов и Фердинанд: Диктаторския режим и борбата против него / В. Велчев. София: Гутенберг, 1922. 183 с.
3. Маджаров М. От самовластие към свобода и законност / М. Маджаров. София: Мир, 1936. 81 с.
4. Стефан Стамболов и делото на стамболовизма: 1895–1925: Въспоменателен сборник / Под ред.: Н. Бронзов, П. Думанов. Плевен: Изгрев, 1925. 64 с.
5. Бобевски Л. Стефан Стамболов / Л. Бобевски. София: Св. Климент, 1925. 3 с.
6. Георгиев В. Юбилейна елегия за Ст. Стамболов (по случай 30 годишнината отъ трагичната му смъртъ) / В. Георгиев. Пловдив: Добруджа, 1925. 8 с.
7. Стефан Стамболов като революционер и държавник: 31 година от смъртта му: 1895–1926. София: Родопи, 1926. 14 с.
8. Стамболов: Характер и дело. Плевен: Изгрев, 1927. 80 с.
9. Димитър Петков, Петко Д. Петков – Баща и син: Личност, дело и идеи / Ред. П. Думанов. София: Ел. Петков, 1928. 96 с.
10. Статев Х. Димитър Петков: Живот и обществена дейност / Х. Статев. София: Древна България, 1930. 61 с.
11. Станев Н. Народните възстания през 1876 година / Н. Станев. София: Хемус, 1932. 128 с.
12. Станев Н. История на нова България: 1878–1928 / Н. Станев. София: Т. Ф. Чипев, 1929. 520 с.
13. Станев Н. Стефан Стамболов / Н. Станев // Венец. 1942. № 3. С. 158–167.
14. Страшимиров А. Диктаторът: Нови проучвания върху живота и личността на Стефан Стамболов / А. Страшимиров. София: Художник, 1935. Кн. 1. 80 с.

15. Страшимиров А. Диктаторът: Нови проучвания върху живота и личността на Стефан Стамболов / А. Страшимиров. София: Художник, 1935. Кн. 2. 78 с.
16. Страшимиров А. Диктаторът: Нови проучвания върху живота и личността на Стефан Стамболов / А. Страшимиров. София: Художник, 1935. Кн. 3. 104 с.
17. Панайотов И. Българската криза в Европа (1885–1889): Принос към предисторията на Общоевропейската война / И. Панайотов. София: Гладстон, 1924. 97 с.
18. Панайотов И. Русия и българските народнии идеали / И. Панайотов // Българска мисъл. 1932. № 6. С. 12–26.
19. Панайотов И. Русия, великите сили и българският въпрос след избора на княз Фердинанд (1888–1896 г.) / И. Панайотов. София: Университетска печатница, 1941. 279 с.
20. Дечев С. Нежеланият Стамболов: Раждането на новата интерпретация за Стамболов и стамболовизма в българската историография в края на 40-те и началото на 50-те години на XX век / С. Дечев // Анамнеза. 2008. Кн 2. С. 3–84.
21. Благоев Д. Принос към историята на социализма в България / Д. Благоев. София: Партийната Социалистическа Книжарница, 1906. 547 с.
22. Sakasoff J. Neoslavism, Balkan Federation and Social Democracy / J. Sakasoff. URL: https://www.marxists.org/history/etol/revhist/otherdox/balk/sakasoff.htm (дата звернення: 26. 04. 2017).
23. Пашев Г. Търновският митрополит Климент (Васил Друмев) като славянофил и русофил / Г. Пашев // Славянска мисъл. 1945. Кн. 3–4. С. 31–42.
24. Манев М. Ролята на българската църква в помирението на България с Русия през 1896 / М. Манев // Славянска мисъл. 1946. Кн. 5. С. 23–32.
25. Снегаров И. Фердинанд (1887–1918) и българската църква / И. Снегаров // Духовна култура. 1946. Кн. 8. С. 1–18.

26. Панайотов И. Австрия, Русия и съдбата на Балканите / И. Панайотов // Исторически преглед. 1945–1946. № 4–5. С. 482–512.
27. Топалов П. Борбата на българския народ за демократично устройство и независимост на България (1878–1894) / П. Топалов // Исторически преглед. 1945–1946. № 4. С. 435–481.
28. Йоцов Я. Класи и партии у нас до 1923 година / Я. Йоцов // Исторически преглед. 1947. № 2. С. 177–193.
29. Косев Д. Начало на антируската политика на българската едра буржоазия и П. Р. Славейков / Д. Косев // Исторически преглед. 1948. № 2. С. 165–185.
30. Христов Х. Към характеристиката на Стамболовия режим / Х. Христов // Исторически преглед. 1951. № 1. С. 19–49.
31. Йоцов Я. Към характеристиката на «народняшкото» управление (1894–1899) / Я. Йоцов // Исторически преглед. 1951–1952. № 2. С. 123–142.
32. Натан Ж. История экономического развития Болгарии / Ж. Натан. Москва: Изд-во иностранной литературы, 1961. 499 с.
33. История на България в два тома / Ред. комисия: Д. Косев, Х. Христов, Ж. Натан, В. Хаджиниколов, К. Василев. София: Наука и изкуство, 1955. Т. 2. 1064 с.
34. Мичев Д. Вътрешната политика на Стамболовия режим 1887–1894 г.: дисертация на к. ист. н. / Д. Мичев. София, 1956. 232 с.
35. Мичев Д. Участието на българските социалисти в борбата против стамболовия режим / Д. Мичев // Известия на Института по история на БКП. 1957. № 1–2. С. 47–78.
36. Бужашки Е. Димитър Благоев и победата на марксизма в българското социалистическо движение (1885–1903 гг.) / Е. Бужашки. София, 1960. 368 с.
37. Централен държавен архив на Республика България. Ф. 140к «Генадиев, Павел». Оп. 2.
38. Страшнюк С. Ю. Під тиском Тіто та диктатом Сталіна: як у Болгарії з’явилася «македонська національна меншина» / С. Ю. Страшнюк // Вісник

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер. «Історія». 2011. № 965. Вип. 43. С. 171–180.

39. Косев Д. Ревизионистически фалшификации на българската история у скопските историци / Д. Косев // Исторически преглед. 1959. № 1. С. 15–44.
40. Македонският въпрос: Историко-политическа справка. София: Институт за история при БАН, 1968. 68 с.
41. Косев К. Стефан Стамболов – бележит революционер и държавник / К. Косев // Младеж. 1965. № 5–6. С. 116–121.
42. Беровски А. Корона и кръв / А. Беровски. София: Изд-во на Отечествения фронт, 1967. 960 с.
43. Христов Х. За историческата правда в книгата на Ал. Беровски «Корона и кръв» / Х. Христов // Исторически преглед. 1970. № 3. С. 104–106.
44. Тодорова Ц. Дипломатическа история на външните заеми на България: 1888–1912 / Ц. Тодорова. София: Наука и изкуство, 1971. 497 с.
45. Пантев А. Англия, Германия и българският въпрос (август 1887 – март 1890) / А. Пантев // Българо-германски отношения и връзки: Изследвания и материали. София, 1972. Т. 1. С. 106–107.
46. Пантев А. Англия и България в европейската криза през 1887 / А. Пантев // Известия на Българското историческо дружество. 1972. Кн. 28. С. 91–116.
47. Пантев А. Англия срещу Русия на Балканите (1879–1894) / А. Пантев. София: Наука и изкуство, 1972. 308 с.
48. Генчев Н. Левски, революцията и бъдещият свят / Н. Генчев. София: Изд-во на Отечествения фронт, 1973. 154 с.
49. Николова В. Към характеристиката на Народнолиберална партия (1894–1903) / В. Николова // Исторически преглед. 1976. № 2. С. 69–81.
50. Николова В. Народнолиберална партия и вътрешнополитическото развитие на България (1894–1903) / В. Николова // Проблеми на политическата история на България (1878–1944). София: Изд-во на БАН, 1979. С. 95–128.

51. Стателова Е. Дипломацията на Княжество България: 1879–1886 / Е. Стателова. София: Изд-во на БАН, 1979. 251 с.
52. Кратка история на България / Под ред. на И. Димитров, М. Лалков. София: Наука и изкуство, 1981. 493 с.
53. Христов Х. За вътрешното развитие и външната политика на нова България / Х. Христов // Исторически преглед. 1981. № 3–4. С. 63–64.
54. Jelavich C. The Establishment of the Balkan National States, 1804–1920 / C. Jelavich, B. Jelavich. Seattle: University of Washington press, 1977. 374 p.
55. Дамянов С. Великите сили и България през епохата на капитализма (1878–1944 г.) / С. Дамянов // Исторически преглед. 1981. № 3–4. С. 73–94.
56. Дамянов С. България във френската политика (1878–1918) / С. Дамянов. София: Изд-во на БАН, 1985. 558 с.
57. Митев Т. Политическата обстановка в първите години на Стамболовия режим и българските социалисти (1887–1891 г.) / Т. Митев // Исторически преглед. 1981. № 2. С. 52–74.
58. Мишев Р. България и Австро-Унгария в началните години на стамболовия режим (1887–1890) / Р. Мишев // Исторически преглед. 1980. № 3. С. 75–88.
59. Мишев Р. Австро-Унгария и последните години на стамболовия режим (септември 1892 г. – май 1894 г.) / Р. Мишев // Изследвания по българска история. Велико Търново, 1981. С. 99–122.
60. Мишев Р. Първата търговската спогодба между България и Австро-Унгария през 1890 г. / Р. Мишев // Известия на Държавните архиви. 1981. № 42. С. 115–130.
61. Мишев Р. Българо-австро-унгарски военни отношения (1879–1900 г.) / Р. Мишев // Военноисторически сборник. 1985. № 1. С. 61–83.
62. Пантев А. Драмата на живия: Кой е Стефан Стамболов / А. Пантев // Отечество. 1982. № 5. С. 22–24.
63. Грънчаров С. St. Constant. Foxy Ferdinand (1861–1948): Tsar of Bulgaria. London: Sidwick & Jackson, 1979. 352 p. / С. Грънчаров // Исторически преглед. 1981. № 6. С. 111–116.

64. Николова В. За ролята на монарха в политическия живот на България в края на XIX в. / В. Николова // Исторически преглед. 1983. № 6. С. 53–64.

65. Митев Т. Стефан Стамболов и българският национален въпрос от Освобождението до 1894 г. / Т. Митев // Военноисторически сборник. 1983. № 1. С. 35–50.

66. Косев К. Стефан Стамболов – патриотически прояви и политически страсти / К. Косев // Пламък. 1984. № 3. С. 130–136.

67. Стефан Стамболов – революционер и книжовник: Материали от Национална сесия, проведена на 5 декември 1984 г. / Гл. ред. И. Димитров. Велико Търново: Университетско изд-во «Св. Св. Кирил и Методий», 1988. 197 с.

68. Валева Е. Л. Инакомыслие и оппозиция в Болгарии в 1980-е годы / Е. Л. Валева // Славяноведение. 2012. № 5. С. 79–96.

69. Димитров И. Преди 100 години: Съединението: Исторически очерк / И. Димитров. София: Септември, 1985. 286 с.

70. Пантев А. Стратегически измерения на българския въпрос 1886–1896 година / А. Пантев // Военноисторически сборник. 1987. № 4. С. 90–110.

71. Манолова М. Парламентаризмът в България: 1879–1894 / М. Манолова. София: Изд-во на БАН, 1989. 236 с.

72. Попов Ж. Проблеми на вътрешната политика на второто народнолиберално правителство (1903–1908) / Ж. Попов // Вътрешната политика на България през капитализма: 1878–1944. София, 1980. С. 83–114.

73. Попов Ж. Народнолиберална Стамболовистката партия за взаимоотношенията на България с Великите сили (1903–1912) / Ж. Попов // Великите сили и Балканите в Ново и Най-ново време. София, 1985. С. 170–180.

74. Попов Ж. Народнолиберална (стамболовистката) партия в България: 1903–1920 / Ж. Попов. София: Наука и изкуство, 1986. 203 с.

75. Мишев Р. Австро-Унгария и България: 1879–1894: Политически отношения / Р. Мишев. София: Изд-во на Отечествения фронт, 1988. 336 с.

76. Попов Р. България на кръстопът: Регентството: 1886–1887 / Р. Попов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1991. 512 с.

77. Танкова В. Проблеми на организационното устройство и развитие на Народнолибералната партия (1886–1894) / В. Танкова // Векове. 1988. № 5. С. 21–30.

78. Танкова В. Идеята за обявяването на националната независимост на България през 1887 г. / В. Танкова // Военноисторически сборник. 1989. № 3. С. 28–38.

79. Димитров И. Дело на чисти хора / И. Димитров // Равносметка. Пловдив: Хр. Г. Данов, 1989. С. 88–113.

80. Димитров И. За «Строителите на съвременна България» и за епохата, отразена в тази книга / И. Димитров // Историята през погледа на очевидеца и изследвача. София: Народна младеж, 1990. С. 69–86.

81. Миколенко Д. В. Стефан Стамболов в оцінках сучасної болгарської історіографії / Д. В. Миколенко // Дриновський збірник: Дриновски сборник. Харків – Софія: Вид-во Болгарської академії наук імені проф. Марина Дринова, 2016. Т. 9. С. 385.

82. Иванов Н. Избраникът: Исторически роман / Н. Иванов. Велико Търново: Абагар, 1994. 172 с.

83. Иванов Н. Последните дни на Стефан Стамболов / Н. Иванов. София: Родина, 1995. 64 с.

84. Иванов Н. Нови факти за В. Левски и С. Стамболов / Н. Иванов. София: КомСервиз ЕООД, 2014. 112 с.

85. Терзиев К. Стефан Стамболов / К. Терзиев. София: Български писател, 1993. 368 с.

86. Даскалов Х. След игото: Стефан Стамболов / Х. Даскалов. София: Фуми Прес, 1994. 136 с.

87. Стефан Стамболов – съзидателят и съсипателят. URL:

https://www.youtube.com/watch?v=QjdlGguyBtg
(дата звернення: 22. 04. 2017).

88. Стефан Стамболов – държавникът. URL: https://www.youtube.com/watch?v=XrASFsoAfKo (дата звернення: 22. 04. 2017).

89. Петков З. За нашето героично минало / З. Петков // Всяка неделя. 1993. № 35. С. 16–19.

90. Петков З. Бисмарк на Балканите [Стефан Стамболов] / З. Петков // Новини плюс. 1995. № 14. С. 14, 19.

91. Петров С. Костов откъска сегмент от ореола на Стамболов / С. Петров // Труд. 1995. № 128. С. 10–11.

92. Даскалов Р. От Стамболов до Живков: Големите спорове за новата българска история / Р. Даскалов. София: Гутенберг, 2009. 515 с.

93. Петров З. Колоритна, амбициозна, противоречива личност: Стефан Стамболов – познаният и непознаният / З. Петров // Вечерни новини. 1993. № 75. С. 3.

94. Петров П. Преди и след Стамболов / П. Петров // Българска армия. 1995. № 13754. С. 3.

95. Радев Т. Щит и знаме на България: 97 г. от убийството на Стефан Стамболов / Т. Радев // Македония. 1992. № 29. С. 1, 6.

96. Радев С. Делото на Стамболов през погледа на новото време / С. Радев // Земя. 1994. № 68. С. 5.

97. Радев Т. Държавникът, който посегне сърце на поет, но беше човек на дълга: 100 г. от гибелта на Стефан Стамболов / Т. Радев // Демокрация. 1995. № 153. С. 6.

98. Радев Т. Достойнството на българина стои над всичко: непубликувани истини за семейството на Стефан Стамболов / Т. Радев // Пари. 1998. № 121. С. 10.

99. Радков Р. Живков беше найгулемият след Стамболов / Р. Радков // Народен глас. Ловеч, 2005. № 65. С. 3.

100. Петрова М. Възвеличаваният и ручаният: 144 г. от рождението на Стефан Стамболов / М. Петрова // Про & Анти. 1997. № 4. С. 8.

101. Иванов Д. Стефан Стамболов: Историко-публицистичен очерк / Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1990. 163 с.

102. Иванов Д. Стефан Стамболов – българската енергия / Д. Иванов. София: Арес Прес, 1993. 222 с.

103. Матеев Е. Държавникът Стефан Стамболов / Е. Матеев. София: Летописи, 1992. 224 с.

104. Пеневски С. Кой бяхте вие, Стамболов: През погледа на съвременници / С. Пеневски. София: СамИздат, 1992. 170 с.

105. Димов А. Злодеяния на Кобургите в България / А. Димов. София: Български аграрен съюз, 2005. 496 с.

106. Стамболов и България: Сборник доклади и съобщения, изнесени на научните конференции в София и Велико Търново по случай 140 години от рождението на Стефан Стамболов / Ред. Д. Иванов. София: Арес Прес, 1995. 164 с.

107. Пантев А. За Стефан Стамболов в часа на България: Статии, есета, очерци / А. Пантев. София: Едем 21, 1995. 206 с.

108. Пантев А. Чрез турско-българската държава Стамболов е искал да запази целостта на българския етнос [Интервю] / А. Пантев // Труд. 1992. № 286. С. 1.

109. Пантев А. Стратегическата стойкост на България в коалициите на Великите сили (1881–1897) / А. Пантев // Модерна България. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1996. С. 41–62.

110. Пантев А. Отново и още за Стамболов / А. Пантев // АБВ. 1992. № 7. С. 3.

111. Пантев А. Още едно завръщане на Стамболов / А. Пантев // Български журналист. 1993. № 8. С. 49–50.

112. Пантев А. Стамболов е достатъчно ярък, за да го спропираме [Интервю] / А. Пантев // Отечествен вестник. 1994. № 14427. С. 12.

113. Пантев А. От Левски до Стамболов: 122 г. от обесването на Апостола / А. Пантев // Литературен форум. 1995. № 7. С. 1.

114. Пантев А. Последното пророчество на Стефан Стамболов / А. Пантев // Литературен форум. 1995. № 27. С. 1, 6.

115. Пантев А. Хроника на едно презизвеснето убийство: 100 г. от смъртта на Стефан Стамболов / А. Пантев // Стандарт news. 1995. № 1008. С. 12–13.

116. Пантев А. Стамболов – съвременникът от миналия век: 145 г. от рождението му / А. Пантев // Земя. 1999. № 21. С. 3.

117. Пантев А. Стефан Стамболов пред прага на нова забрава / А. Пантев // Новинар. 2000. № 156. С. 8.

118. Пантев А. Стамболов е една от опорите срещу националното ни обезличаване / А. Пантев // Монитор. 2001. № 712. С. 18.

119. Дечев С. Нежеланият Стамболов: Стамболов и стамболовизма в българската историография от средата на 50-те до края на 80-те години на XX век / С. Дечев // Анамнеза. 2010. Кн. 1. С. 288–417.

120. Куманов М. Стефан Стамболов и Захарий Стоянов / М. Куманов // Дриновський збірник: Дриновски сборник. Харків – Софія: Вид-во Болгарської академії наук імені проф. Марина Дринова, 2015. Т. 8. С. 232–237.

121. Петров Т. Начало на модернизацията в българската армия (1886–1903 г.) / Т. Петров // Военноисторически сборник. 2004. № 4. С. 19–22.

122. Радев И. Моят Стефан Стамболов / И. Радев. Велико Търново: ПИК, 1999. 207 с.

123. Цветков Ж. Сблъсъкът: Фердинанд, Стамболов, Русия (1886–1896) / Ж. Цветков. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2003. 248 с.

124. Попов Р. Русия против Стамболов или Стамболов против Русия? / Р. Попов. София: Академично изд-во «Проф. Марин Дринов», 2000. С. 245.

125. Палангурски М. Държавно-политическата система на България (1879–1919) / М. Палангурски. Велико Търново: Слово, 1995. 150 с.

126. Палангурски М. Избирателната система в България (1879–1911 г.) / М. Палангурски. Велико Търново: Университетско изд-во «Св. Св. Кирил и Методий», 2007. 271 с.
127. Палангурски М. Избори по стамболовистки (1887–1894 г.) / М. Палангурски. Велико Търново: Университетско изд-во «Св. Св. Кирил и Методий», 2008. 280 с.
128. Палангурски М. Подготовка, провеждане и утвърждаване на изборите на VII ОНС през 1893 г. / М. Палангурски // България, българите и Европа. Велико Търново, 2008. Т. 2. С. 115–143.
129. Саздов Д. Буржуазная оппозиция и восстановление отношений между Болгарией и Россией в 1896 году / Д. Саздов // Bulgarian Historical Review. 1983. № 4. P. 39–60.
130. Саздов Д. Българските буржоазните партии, кризата в монархическата институция и възтановяването на руско-българските отношения (1887–1896) / Д. Саздов // Модерния историк: Въображение, информираност, поколения. София: Д. Убенова, 1999. С. 114–121.
131. Георгиев Б. Парламентарната опозиция и вътрешната политика на българските правителства (август 1887 – януари 1908) / Б. Георгиев. Шумен: Университетско изд-во «Епископ Константин Преславски», 2014. 607 с.
132. Кокеров Г. Стефан Стамболов: Създателят на модерна България / Г. Кокеров. Велико Търново: Фабер, 2015. 336 с.
133. Куманов М. Стефан Стамболов: От «Не щеме ний богатство» до «Зелен листец» (Поглед върху идейното му и политическо развитие) / М. Куманов. София: Захарий Стоянов, 2018. 256 с.
134. Миколенко Д. В. Російська історіографія кінця XIX – початку XX ст. про політичну діяльність Стефана Стамболова / Д. В. Миколенко // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. К., 2011. Т. 22. С. 238–246.
135. Матвеев П. А. Болгария после Берлинского конгресса: Исторический очерк / П. А. Матвеев. Санкт-Петербург: В. С. Балашев и К°, 1887. 345 с.

136. Татищев С. С. Из прошлого русской дипломатии / С. С. Татищев. Санкт-Петербург: Издание А. С. Суворина, 1890. 567 с.
137. Кулябко-Корецкий Н. Г. Стамболов и Каравелов / Н. Г. Кулябко-Корецкий. София: Т. Пеев, 1903. 31 с.
138. Водовозов В. В. Стефан Стамболов / В. В. Водовозов. Пловдив, 1895. 64 с.
139. Овсяный Н. Р. Болгария и болгары / Н. Р. Овсяный. Санкт-Петербург: Военная типография, 1900. 365 с.
140. Овсяный Н. Р. Болгария [Ист. очерк] / Н. Р. Овсяный. Санкт-Петербург, 1910. 67 с.
141. Погодин А. Л. История Болгарии / А. Л. Погодин. Санкт-Петербург: Брокгауз – Ефрон, 1910. 224 с.
142. История Болгарии / Сост.: С. А. Шумов, А. Р. Андреев. Москва: Монолит-Евролинц-Традиция, 2002. 340 с.
143. Пичета В. И. Драма болгарского народа: Борьба за национальное объединение Болгарии / В. И. Пичета. Москва: Общее дело, 1915. 28 с.
144. Ястребов Н. В. История болгарского народа / Н. В. Ястребов, П. А. Лавров. Петроград: И. Юделевич, 1916. 544 с.
145. Миколенко Д. В. Зовнішня політика Болгарії за регентства і прем’єрства С. Стамболова в оцінці радянської історіографії 20-х рр. XX ст. / Д. В. Миколенко // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. 2012. Вип. 106. Серія: Історичні науки. № 9. С. 33–36.
146. Северцев П. Царская дипломатия на Балканах (Из воспоминаний) / П. Северцев // Международная жизнь. Москва – Петроград, 1923. № 1. С. 148–160.
147. Гримм Э. Д. К истории русско-болгарских отношений / Э. Д. Гримм // Новый Восток. 1924. Кн. 5. С. 68–85.
148. Покровский М. Н. Дипломатия и войны царской России в XIX столетии: сборник статей / М. Н. Покровский. Москва: Красная новь, 1923. 392 с.

149. Сказкин С. Д. Конец австро-русско-германского союза: Исследования по истории русско-германских и русско-австрийских отношений в связи с восточным вопросом в 80-е годы XIX столетия: 1879–1884 / С. Д. Сказкин. Москва: Ранион, 1928. Т. 1. 355 с.

150. Станчев М. Г. «Дело 13-ти» (о процессе над так называемой «Болгарской контрреволюционной националистической организацией» в Украине. 1937–1938 гг.) / М. Г. Станчев // Дриновський збірник: Дриновски сборник. Харків – Софія: Вид-во Болгарської академії наук імені проф. Марина Дринова, 2014. Т. 7. С. 357–392.

151. Радєв В. В. Національне питання на Балканах / В. В. Радєв. Харків: Держвидав України, 1930. 175 с.

152. Павлович П. [Коларов В.] Авантюры русского царизма в Болгарии в 80-х и 90-х гг. / П. Павлович [В. Коларов] // Борьба классов. Москва, 1933. № 6. С. 107–125.

153. Авантюры русского царизма в Болгарии: сборник документов / Сост.: П. Павлович [В. Коларов]. Москва: Соцэкгиз, 1935. 240 с.

154. Аксёнова Е. П. Из истории советской славистики в 1930-е годы / Е. П. Аксёнова // Советское славяноведение. 1991. № 5. С. 83–93.

155. Миколенко Д. В. Зовнішня політика С. Стамболова і урядів народно-ліберальної «стамболовістської» партії Болгарії в оцінці радянської історіографії періоду сталінського режиму / Д. В. Миколенко // Історіографічні дослідження в Україні: збірник наукових праць. К.: НАН України, Інститут історії України, 2014. Вип. 24. С. 97–114.

156. Миколенко Д. Внешняя политика С. Стамболова и правительств Народно-либеральной «стамболовистской» партии Болгарии в оценке советской историографии периода НЭПА и сталинского режима / Д. Миколенко // Известия на Института за исторически изследвания Българска академия на науките. Сборник в чест на проф. д. и. н. Стефан Дойнов. 2014. Т. 31. С. 287–302.

157. Державин Н. С. История болгарской литературы: Эпоха промышленного капитализма: Алеко Константинов (1863–1897) / Н. С. Державин. Москва – Ленинград: Изд-во Академии наук СССР, 1935. Т. 3. Вып. 2. 178 с.

158. Сидельников С. И. Авантюра русского царизма в Болгарии (1878–1896 гг.) / С. И. Сидельников // Учёные записки Ленинградского государственного университета: Серия история. 1939. Т. 36. Вып. 3. С. 145–180.

159. Клименко А. Н. Влияние идеи «Москва – Третий Рим» на российскую геополитику XIX–XX вв.: дисс. … канд. ист. наук / А. Н. Клименко. Москва, 2014. 162 с.

160. Сталин И. В. О статье Энгельса «Внешняя политика русского царизма» / И. В. Сталин // Большевик. 1941. № 9. С. 1–5.

161. Горяинов А. Н. Славяноведы – жертвы репрессий 1920–1940-х годов: некоторые неизвестные страницы из истории советской науки / А. Н. Горяинов // Советское славяноведение. 1990. № 2. С. 78–89.

162. Магазинер С. Балканские войны 1912–1913 годов / С. Магазинер // Исторический журнал. Москва, 1941. № 6. С. 70–77.

163. Жебокрицкий В. А. Дипломатия империалистической Германии в связи с возникновением Балканской войны 1912 г. / В. А. Жебокрицкий // Научные записки Киевского государственного университета. 1949. Т. 8. Вып. 1. С. 161–180.

164. Трухнов Г. М. Германская политика провокаций в начале первой балканской войны / Г. М. Трухнов // Учёные записки Белорусского государственного университета. 1950. Вып. 10. С. 115–155.

165. Виноградов К. Б. Внешняя политика и дипломатия Австро-Венгрии в начале балканских войн (октябрь 1912 г. – январь 1913 г.): автореф. дисс. … канд. ист. наук / К. Б. Виноградов. Москва, 1953. 22 с.

166. Могилевич А. А. Европейская дипломатия и Балканские войны (1912–1913 гг.) / А. А. Могилевич, М. Э. Айрапетян // Военно-исторический журнал. 1939. № 3. С. 68–91.

167. Распутнис Б. И. Образование Балканского союза 1912 г. и европейская дипломатия / Б. И. Распутнис // Научные работы студентов Львовского государственного университета имени И. Франко. Львов, 1948. Вып. 1. С. 7–26.

168. Распутнис Б. И. Борьба империалистических держав за Балканы в первом десятилетии XX века / Б. И. Распутнис // Доповіді та повідомлення Львівського державного університету імені Ів. Франка. Львів, 1949. Вип. 2. С. 55–59.

169. Гринберг С. Ш. Вступление Болгарии в Первую мировую войну: автореф. дисс. … канд. ист. наук / С. Ш. Гринберг. Москва, 1945. 32 с.

170. Гринберг С. Ш. Внешнеполитическая ориентация Болгарии накануне первой мировой войны (1912–1914 гг.) / С. Ш. Гринберг // Славянский сборник. Москва, 1947. С. 291–335.

171. Гринберг С. Ш. Первая мировая война и болгарский народ / С. Ш. Гринберг // Исторические записки. Москва, 1947. Вып. 21. С. 202–222.

172. Державин Н. С. История Болгарии: Национально-освободительное движение в Болгарии (от конца XVIII в. до 1877 г.) / Н. С. Державин. Москва – Ленинград: Изд-во Академии наук СССР, 1948. Т. 4. 242 с.

173. Бейлис А. С. К вопросу об историографии русско-болгарских отношений в 80-х гг. XIX ст. / А. С. Бейлис // Учёные записки Львовского государственного университета. Львов, 1948. Т. 10. Вып. 3. С. 83–102.

174. История Болгарии / Под ред. П. Н. Третьякова, С. А. Никитина, Л. Б. Валева. Москва: Академия наук СССР, 1954. Т. 1. 576 с.

175. Підлесний М. П. Квітневе повстання 1876 року в Болгарії / М. П. Підлесний // Наукові записки Полтавського педагогічного інституту. 1959. Т. 11. С. 16–31.

176. Підлесний М. П. Ставлення революційного народництва Росії до Квітневого повстання 1876 р. в Болгарії / М. П. Підлесний // Учёные записки Харьковского университета. 1959. Т. 100. Вып. 7. С. 69–86.

177. Підлесний М. П. Апрельское восстание 1876 года в Болгарии и общественное мнение России: автореф. дисс. … канд. ист. наук / М. П. Підлесний. Харьков, 1963. 21 с.

178. Миколенко Д. В. Стефан Стамболов як революціонер, політик і державний діяч Болгарії в оцінках радянської історіографії сер. 1960-х – 1970-х рр. / Д. В. Миколенко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2013. № 1087: Сер. «Історія». Вип. 47. С. 200–212.

179. Чорній В. П. Квітневе повстання в Болгарії 1876 р.: автореф. дис. … канд. іст. наук / В. П. Чорній. Львів, 1966. 21 с.

180. Чорний В. П. Героическая эпопея болгарского народа: Апрельское восстание 1876 года / В. П. Чорний. Львів: Вища школа, 1976. 136 с.

181. Центр болгаристики та балканських досліджень імені Марина Дринова Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Особистий фонд професора С. І. Сідельнікова. Оп. 1.

182. Поглубко К. А. Очерки истории болгаро-российских революционных связей (60–70-е годы XIX века) / К. А. Поглубко. Кишинёв: Штиинца, 1972. 311 с.

183. Улунян А. А. Апрельское восстание 1876 года в Болгарии и Россия / А. А. Улунян. Москва: Наука, 1978. 211 с.

184. Болгаро-российские общественно-политические связи, 50–70-е гг. XIX в. / Отв. ред. Б. Н. Билунов. Кишинёв: Штиинца, 1986. 265 с.

185. Мартиненко А. К. До історії російсько-болгарських відносин 1887–1895 рр. / А. К. Мартиненко // Питання нової та новітньої історії. 1965. Вип. 2. С. 69–81.

186. Jelavich C. Russo-Bulgarian Relations, 1892–1896: With Particular Reference to the Problem of the Bulgarian Succession / C. Jelavich // The Journal of Modern History. Chicago, 1952. Vol. 24. № 4, December. P. 341–351.

187. Мартиненко А. К. Руско-български връзки по време на разрива на дипломатическите отношения (1886–1896 г.) / А. К. Мартиненко // Исторически преглед. 1970. № 3. С. 58–65.

188. Пейч И. Л. К истории восстановления дипломатических отношений между Россией и Болгарией в 90-е годы XIX века / И. Л. Пейч // Вестник Московского университета. 1976. № 1. С. 42–52.

189. Краткая история Болгарии: С древнейших времён до наших дней / Отв. ред. Г. Г. Литаврин. Москва: Наука, 1987. 567 с.

190. Бирман М. А. К вопросу о некоторых тенденциях становления и развития болгарского буржуазного государства / М. А. Бирман, Т. Ф. Маковецкая // Балканы в конце XIX – начале XX века: Очерки становления национальных государств и политической структуры в Юго-Восточной Европе. Москва: Наука, 1991. С. 288–330.

191. Миколенко Д. В. Стефан Стамболов як революціонер, політик і державний діяч Болгарії у радянській історіографії середини 1980-х – початку 1990-х рр. / Д. В. Миколенко // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Харків: Колегіум, 2013. Вип. 49. С. 234–239.

192. Миколенко Д. Образ Стефана Стамболова как государственного деятеля Болгарии в современной российской историографии / Д. Миколенко // Bulgarian Historical Review. 2011. 3–4 issue. P. 176–185.

193. Киняпина Н. С. Болгария в балканской политике России (1886–1896 гг.) / Н. С. Киняпина // Отечественная история. 1992. № 2. С. 43–55.

194. Косик В. И. Время разрыва: Политика России в болгарском вопросе: 1886–1894 гг. / В. И. Косик. Москва: Институт славяноведения и балканистики РАН, 1993. 98 с.

195. Косик В. И. Размышления о судьбах Болгарии, Стефана Стамболова, государственности / В. И. Косик // Человек на Балканах. Государство и его институты: гримасы политической модернизации (последняя четверть XIX – начало XX вв.). Санкт-Петербург: Алетейя, 2006. С. 117–124.

196. Косик В. И. Болгария и памятник Стефану Стамболову / В. И. Косик // Дриновський збірник: Дриновски сборник. Харків – Софія: Вид-во

Болгарської академії наук імені проф. Марина Дринова, 2015. Т. 8. С. 252–257.

197. Гришина Р. П. Модернизация по-болгарски: диктует матрица (конец XIX – середина XX века) / Р. П. Гришина // Славяноведение. 2004. № 3. С. 33–46.

198. Гришина Р. П. Конституционная монархия в Болгарии и её подданые / Р. П. Гришина // Человек на Балканах: Государство и его институты: гримасы политической модернизации (последняя четверть XIX – начало XX в.). Санкт-Петербург: Алетейя, 2006. С. 125–165.

199. Гришина Р. П. Лики модернизации в Болгарии (бег трусцой по пересечённой местности) / Р. П. Гришина. Москва: Институт славяноведения РАН, 2008. 256 с.

200. Гришина Р. П. Феномен Болгарской православной церкви (1870–1940 гг.) / Р. П. Гришина // Человек на Балканах: Социокультурные измерения модернизации на Балканах. Санкт-Петербург: Алетейя, 2007. С. 221–254.

201. Гришина Р. П. Политика России на Балканах во второй половине XIX – начале XX века в свете проблем буржуазной модернизации / Р. П. Гришина // Дриновський збірник: Дриновски сборник. Харків – Софія: Академічне вид-во ім. проф. Марина Дринова, 2008. Т. 2. С. 161–166.

202. Улунян А. А. «Фильско-фобский» концепт в феномене С. Стамболова / А. А. Улунян // Историки-слависты МГУ: Материалы конференции, посвящённой 60-летию со дня рождения Б. Н. Билунова. Москва, 2008. Кн. 6. С. 96–103.

203. Бондарева В. В. Политическая деятельность экзарха Иосифа I в 1876–1900 гг. в Болгарии / В. В. Бондарева // Русская философия: «Православие в контексте мировой культуры»: Сборник материалов Международной научной конференции (Краснодар, КубГУ, 12–13 октября 2004 г.). Краснодар, 2005. С. 309–314.

204. Дубовик О. А. Стефан Стамболов и болгарская церковь / О. А. Дубовик // Историки-слависты МГУ: Славянский мир: в поисках идентичности. Москва, 2011. Кн. 8. С. 314–332.

205. Дубовик О. А. Отношение Стефана Стамболова к турецко-болгарскому сближению / О. А. Дубовик // Дриновський збірник: Дриновски сборник. Харків – Софія: Вид-во Болгарської академії наук імені проф. Марина Дринова, 2015. Т. 8. С. 212–224.

206. Швецов Ю. В. Деякі аспекти взаємовідносин православної церкви і держави в Болгарії (1878–1914 рр.) / Ю. В. Швецов // Питання нової та новітньої історії. К., 1993. Вип. 39. С. 79–84.

207. Чорній В. П. Історія Болгарії / В. П. Чорній. Львів: ПАІС, 2007. 403 с.

208. Тортика (Лобанова) М. В. Между молотом европейской модернизации и наковальней евразийских империй: миражи центризма в социал-демократической практике Болгарии и России (конец XIX – начало XX ст.) / М. В. Тортика (Лобанова). Харьков: ХГАК, 2015. 794 с.

209. Крютченко М. Л. Либеральная «цанковистская» партия в условиях стамболовистского режима 1887–1894 гг.: основные направления деятельности / М. Л. Крютченко // Дриновський збірник: Дриновски сборник. Харків – Софія: Академічне вид-во ім. проф. Марина Дринова, 2013. Т. 6. С. 282–287.

210. Мелиш О. А. Болгарская дипломатия на пути решения «македонского вопроса» в конце XIX – начале XX вв. / О. А. Мелиш // Austrian Journal of Humanities and Social Sciences. Vienna, 2014. № 7–8. P. 35–39.

211. Миколенко Д. В. Політична спадщина Стефана Стамболова у партійній системі Болгарії (1895–1920) / Д. В. Миколенко // Дриновський збірник: Дриновски сборник. Харків – Софія: Вид-во Болгарської академії наук імені проф. Марина Дринова, 2015. Т. 8. С. 243–251.

212. Тортика М. В. Левый центризм в Болгарии: истоки и условия формирования / М. В. Тортика // Дриновський збірник: Дриновски сборник. Харків – Софія: Вид-во Болгарської академії наук імені проф. Марина Дринова, 2015. Т. 8. С. 263–273.

213. Миколенко Д. В. Попытки реализации идеи «Великой Болгарии» правительством С. Стамболова: реалистичный подход к решению

национального вопроса или бесперспективная стратегия / Д. В. Миколенко // Историки слависты МГУ. Москва, 2011. Кн. 8. С. 333–345.

214. Миколенко Д. В. Диктатор або ефективний державник: суперечливий образ Стефана Стамболова у болгарській історіографії і публіцистиці періоду Третього болгарського царства / Д. В. Миколенко // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. 2014. Вип. 123. Серія: Історичні науки. № 10. С. 156–163.
215. Миколенко Д. Спадщина Стефана Стамболова у політичній культурі Болгарії: 1895–1920 рр. / Д. Миколенко // Fundamental and Applied Studies in the Modern World. Oxford: Oxford University Press, 2015. Vol. 2. P. 605–612.
216. Mykolenko D. V. Stefan Stambolov and «stambolovists» in the opposition to the Government of Konstantin Stoilov (1894–1895) / D. V. Mykolenko // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2015. № 1145: Серія «Історія». Вип. 50. С. 274–284.
217. Миколенко Д. Від диктатора і користолюбного буржуа до виразника державних інтересів: трансформація образу Стефана Стамболова в історіографії НРБ / Д. Миколенко // Історіографічні дослідження в Україні: збірник наукових праць. К.: НАН України, Інститут історії України, 2017. Вип. 27. С. 47–78.
218. Миколенко Д. В. Політична спадщина Стефана Стамболова у болгарсько-російських відносинах (1895–1915) / Д. В. Миколенко // Дриновський збірник: Дриновски сборник. Харків – Софія: Вид-во Болгарської академії наук імені проф. Марина Дринова, 2017. Т. 10. С. 217–231.
219. Миколенко Д. К вопросу о политике идентичности правительства Стефана Стамболова в Болгарии / Д. Миколенко // Известия на Института за исторически изследвания Българска академия на науките. Ролята на елитите в процесите на консолидирането на нациите и на националното строителство. 2017. Т. 34. С. 289–299.

220. Биман А. Х. Стамболов: Биография [Фототипно издание по изданието от 1896 г.] / А. Х. Биман. София: Наука и изкуство, 1990. 220 с.
221. Мах Р. Из българските бурни времена: Спомени от 1879–1918 г. / Р. Мах. София: Независимост, 1929. 221 с.
222. Стефан Стамболов в спомени на съвременници / Съст.: С. Тонев, Д. Давчева. София: Наука и изкуство, 1992. 383 с.
223. История XIX века: Конец века: 1870–1900 / Под ред. Э. Лависса и А. Рамбо. Москва: Соцэкгиз, 1939. Т. 7. Ч. 1. 639 с.
224. Black C. The establishment of constitutional government in Bulgaria / C. Black. Princeton: Princeton University Press, 1943. 344 p.
225. Крамптън Р. «Таймс» и консалидация на режима на Ст. Стамболов (1888–1892) / Р. Крамптън // България в света от древността до наши дни. София, 1979. Т. 2. С. 34–49.
226. Crampton R. The ministry of war and the foundations of Ferdinand's personal rule / R. Crampton // Българската държава през вековете. София, 1982. Т. 1. С. 491–501.
227. Аданър Ф. Македонският въпрос / Ф. Аданър. София: Amicitia Publishing House, 2002. 270 с.
228. Stokes G. The Social Origins of East European Politics / G. Stokes // The Origins of Backwardness in Eastern Europe: Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century. Berkeley: University of California Press, 1989. P. 210–251.
229. Perry D. Stefan Stambolov and the Emergence of Modern Bulgaria, 1870–1895 / D. Perry. Durham: Duke University Press, 1993. 279 p.
230. Evans S. A Short History of Bulgaria / S. Evans. London: Lawrence and Wishart LTD, 1960. 254 p.
231. Stavrianos L. The Balkans: 1815–1914 / L. Stavrianos. New York: Holt, Rinehart & Winston, 1963. 135 p.
232. Крамптън Р. Кратка история на България / Р. Крамптън. София: Отворено общество, 1994. 368 с.

233. Chary F. The History of Bulgaria (The Greenwood Histories of the Modern Nations) / F. Chary. Santa Barbara: ABC-CLIO, 2011. 211 p.
234. Терзић С. Србиј и Грчка (1856–1903): Борба за Балкан / С. Терзић. Београд: Историјски институт САНУ, 1992. 454 с.
235. Казимировић В. Никола Пашић и негово доба: 1845–1926 / В. Казимировић. Београд: Nova Evropa, 1990. Kn. 1. 620 s.
236. Kofos E. Nationalism and Communism in Macedonia / E. Kofos. Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1964. 251 p.
237. Tuğlacı P. Bulgaristan ve Türk-Bulgar ilişkileri / P. Tuğlacı. Istanbul: Cem yayinevi, 1984. 558 p.
238. Галушко К. Ю. У пошуку common sense: до дискусії з приводу національного ґранд-наративу / К. Ю. Галушко // Український історичний журнал. 2013. № 1. С. 4–23.
239. Майборода О. М. «Національна історія» заслуговує бути більш живою, ніж мертвою / О. М. Майборода // Український історичний журнал. 2013. № 1. С. 24–28.
240. Hall R. Bulgaria's Road to the First World War / R. Hall. Lansing: The University Press of Michigan, 1996. 374 p.
241. Hall R. The Balkan Wars: 1912–1913: Prelude to the First World War / R. Hall. London – New York: Routledge, 2000. 176 p.
242. Hall R. Consumed by War: European Conflict in the 20th Century / R. Hall. Lexington: The University Press of Kentucky, 2009. 296 p.
243. Hall R. The Modern Balkans: A History / R. Hall. London: MPG Books Group, 2011. 208 p.
244. Hall R. War in the Balkans: An Encyclopedic History from the Fall of the Ottoman Empire to the Breakup of Yugoslavia / R. Hall. Santa Barbara: ABC-CLIO. 2014. 411 p.
245. Гиза А. Балканските държави и македонският въпрос / А. Гиза. София: Македонски научен институт, 2001. 136 с.

246. Рубаха Я. Началото българската политика по македонския въпрос / Я. Рубаха // Македонски преглед. 2011. № 1. С. 69–85.
247. Јовановић В. Србија и Бугарска: 1886–1896 / В. Јовановић. Београд: Историјски институт, 2002. 180 с.
248. Yasamee F. A. K. Ottoman Diplomacy: Abdulhamid II and the Great Powers: 1878–1888 / F. A. K. Yasamee. Istanbul: Isis Press, 1996. 293 p.
249. Kalayci B. Change and continuity in the foreign policy of Bulgaria: a case study in Bulgaria's relations with Russia (1878–1915) / B. Kalayci. Ankara: Department of International Relations Bilkent University, 2005. 109 p.
250. Glenny M. The Balkans 1804–1999: Nationalism, War and the Great Powers / M. Glenny. London: Granta Books, 2000. 726 p.
251. Foley M. From Bruff to the Balkans: James David Bourchier / M. Foley. Dublin: Dublin Institute of Technology, 2010. 14 p.
252. Veremis T. The Modern Balkans: A Concise Guide to Nationalism and Politics: The Rise and Decline of the Nation State / T. Veremis. London: LSEE, 2013. 306 p.
253. Стефан Стамболов: Кога и защо се обяви против Русия (По случай 20 годишнината от смъртта му). София: Царска придворна печатница, 1915. 30 с.
254. Стефан Стамболов като революционер, общественик и държавник: Сборник от статии / Уредн.: В. Савов, Д. Сакакушев. София: Франклин, 1921. 116 с.
255. Политическите убийства на Ст. Н. Стамболов и Д. Петков или двете позорни дати в България – 03. 07. 1895 и 26. 02. 1907. София: Балканъ, 1907. 64 с.
256. Милев Х. Димитър Петков и народната либерална партия / Х. Милев. Пловдив: Работник, 1910. 120 с.
257. Сакъзов Я. Поглед върху новата история на България и мястото на болгарските социалисти / Я. Сакъзов. София: Либерални клуб, 1906. 68 с.
258. Маринов Д. Стефан Стамболов и новейшата ни история: Летописни спомени и очерки / Д. Маринов. София: Т. Пеев, 1909. 720 с.

259. Маринов Д. Стефан Стамболов и новейшата ни история: Летописни спомени и очерки / Д. Маринов. София: Български писател, 1992. Ч. 1. 358 с.
260. Маринов Д. Стефан Стамболов и новейшата ни история: Летописни спомени и очерки / Д. Маринов. София: Български писател, 1992. Ч. 2. 475 с.
261. Радев С. Строителите на съвременна България: Царуването на кн. Александра: 1879–1886 / С. Радев. София: Т. Пеев, 1910. Т. 1. 835 с.
262. Радев С. Строителите на съвременна България: Регентството / С. Радев. София: П. Глушков, 1911. Т. 2. 835 с.
263. Генадиев Н. Стефан Стамболов: 19 юли 1895 – 19 юли 1925 / Н. Генадиев. София: Ел. Петков, 1925. 34 с.
264. Ничев В. Русофилството на Д-р Никола Генадиев / В. Ничев. София: Царска придворна печатница, 1915. 14 с.
265. Свобода. 1895–1899.
266. Нов век. 1899–1916.
267. 6 септември. 1908.
268. Свобода. 1908–1909.
269. Воля. 1911–1915, 1918–1920.
270. Свобода. 1918–1920.
271. Народни права. 1895–1920.
272. Слово. 1906–1915.
273. Мир. 1895–1920.
274. Прогрес. 1895–1897.
275. България. 1898–1920.
276. Знаме. 1895–1898.
277. Пряпорец. 1898–1920.
278. Демократически преглед. 1903–1905.
279. Демократ. 1905–1912, 1914–1920.
280. Земледелска защита. 1899–1902.
281. Земледелско знаме. 1902–1914, 1918–1920.
282. Работнически вестник. 1897–1912, 1913–1920.

283. Народ. 1897–1898, 1911–1912, 1912–1920.
284. Работническа България. 1909–1911.
285. Държавен весник. 1894–1920.
286. Финансов-икономически преглед. 1906.
287. Централен държавен архив на Република България. Ф. 3к «Монархически институт в България». Оп. 1.
288. Централен държавен архив на Република България. Ф. 3к «Монархически институт в България». Оп. 6.
289. Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 11 «Драган Цанков». Оп. 1.
290. Газетные старости. URL: http://starosti.ru/article.php?id=15206 (дата звернення: 26. 04. 2017).
291. Кореспондентът на «Таймс» съобщава от София / Съст.: К. Пандев, В. Александров. София: София Прес, 1983. 191 с.
292. Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 290 «Димитър Греков». Оп. 1.
293. Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 638 «Димитър Петков». Оп. 1.
294. Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 256 «Димитър Тончев». Оп. 1.
295. Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 263 «Д-р Васил Радославов». Оп. 1.
296. Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 266 «Ген. Рачо Петров». Оп. 1.
297. Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 14 «Григор Начович». Оп. 1.
298. Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 271 «Княз Александър I Батенберг». Оп. 1.
299. Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 15 «Д-р Стоян Данев». Оп. 1.

300. Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 19 «Тодор Икономов». Оп. 1.
301. Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 272 «Иван Евстратиев Гешов». Оп. 4.
302. Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 272 «Иван Евстратиев Гешов». Оп. 5.
303. Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 395 «Петко Каравелов». Оп. 1.
304. Научен архив на Българска академия на науките. Ф. 5к «Моллов, Димитър». Оп. 1.
305. Научен архив на Българска академия на науките. Ф. 17к «Сарафов, Михаил». Оп. 1.
306. Научен архив на Българска академия на науките. Ф. 43к «Цанков, Драган». Оп. 1.
307. Научен архив на Българска академия на науките. Ф. 45к «Радославов, Васил». Оп. 1.
308. Научен архив на Българска академия на науките. Ф. 54к «Друмев, Васил». Оп. 1.
309. Научен архив на Българска академия на науките. Ф. 57к «Тончев, Димитър». Оп. 1.
310. Научен архив на Българска академия на науките. Ф. 125к «Величков, Константин». Оп. 2.
311. Научен архив на Българска академия на науките. Ф. 175к «Тошев, Андрей». Оп. 1.
312. Централен държавен архив на Република България. Ф. 3к «Монархически институт в България». Оп. 8.
313. Централен държавен архив на Република България. Ф. 3к «Монархически институт в България». Оп. 18.
314. Централен държавен архив на Република България. Ф. 173к «Народно събрание». Оп. 1.

315. Централен държавен архив на Република България. Ф. 173к «Народно събрание». Оп. 2.
316. Централен държавен архив на Република България. Ф. 284к «Министерски съвет». Оп. 1.
317. Централен държавен архив на Република България. Ф. 121к «Маджаров, Георги». Оп. 1.
318. Централен държавен архив на Република България. Ф. 134к «Людсканов, Александър». Оп. 1.
319. Централен държавен архив на Република България. Ф. 151б «Хаджидимов, Димо». Оп. 1.
320. Централен държавен архив на Република България. Ф. 52к «Петров, Рачо». Оп. 1.
321. Централен държавен архив на Република България. Ф. 313к «Радославов, Васил». Оп. 1.
322. Централен държавен архив на Република България. Ф. 568к «Сем. Гешови». Оп. 1.
323. Централен държавен архив на Република България. Ф. 600к «Стоилов, Константин». Оп. 3.
324. Централен държавен архив на Република България. Ф. 140с «Земеделски младежки съюз – опозиция». Оп. 1.
325. Централен държавен архив на Република България. Ф. 300к «Демократическа партия». Оп. 1.
326. Централен държавен архив на Република България. Ф. 401к «Либерална партия (радослависти)». Оп. 1.
327. Държавен военноисторически архив. Ф. 1 «Канцелария на Министерството на войната». Оп. 1.
328. Държавен военноисторически архив. Ф. 1 «Канцелария на Министерството на войната». Оп. 5.
329. Държавен военноисторически архив. Ф. 012 «Полк. Иван Кръстев Стойчев». Оп. 1.

330. Държавен военноисторически архив. Ф. 42м «Военноисторическа комисия при ЩА». Оп. 1.
331. Държавен военноисторически архив. Ф. 111 «Управление на Западния отряд». Оп. 1.
332. Държавен военноисторически архив. Ф. 1930 «Военно-касационен съд». Оп. 1.
333. Архив внешней политики Российской империи. Ф. 137 «Отчёты МИД России». Оп. 475.
334. Двадесет години от царуването на Негово Царско Височество Фердинанд I, Княз на България: 1887–1907: Речи, прокламации и рескрипти / Събр. и изд. Х. Цветков и Д. Иванов. София: Държавна печатница, 1907. 540 с.
335. Документи за българската история: Документи из турските държавни архиви (1863–1909) / Съст. П. Дорев. София: Изд-во на БАН, 1942. Т. 4. 368 с.
336. Делото по заговора за убийството на Негово Царско Височество княза и министра председателя Стамболова и убийството на министра Белчева: Обвинителен акт / Съст. Г. Цукев. София: Б. Зилбер, 1892. 1018 с.
337. Убийството на Стефан Стамболов: Наказателно дело № 1103: Протокол и присъда / Съст. Н. Игов. София: Арес Прес, 1995. 288 с.
338. Документи по обявяването на независимостта на България 1908 година: Из тайния кабинет на княз Фердинанд / Съст.: Ц. Тодорова, Е. Стателова. София: Изд-во на БАН, 1968. 238 с.
339. Документи и материали за историята на българския народ / Съст.: М. Войнов и др. София: Изд-во на БАН, 1969. 561 с.
340. Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, записки и дневници) / Съст. М. Куманов. София: Отечество, 1997. Т. 1. 623 с.
341. Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, записки и дневници) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Отечество, 1997. Т. 2. 430 с.
342. Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, рапорти 1890 г.) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Отечество, 1997. Т. 3. 687 с.

343. Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, рапорти, записки 1891 г.) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Отечество, 1997. Т. 4. 574 с.

344. Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, рапорти, записки) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Отечество, 1997. Т. 5. 447 с.

345. Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, рапорти, записки април – декември 1893 г.) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2001. Т. 6. 920 с.

346. Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, рапорти, записки януари – май 1894 г.) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2001. Т. 7. 913 с.

347. Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми 19. V. 1894 – 5. VII. 1895) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2002. Т. 8. 847 с.

348. Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, статии, съобщения) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2002. Т. 9. 723 с.

349. Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, записки и дневници) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2001. Т. 10. 819 с.

350. Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, записки и дневници) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2002. Т. 11. 681 с.

351. Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, записки 1888) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2003. Т. 12. 707 с.

352. Стефан Стамболов: Личен архив (телеграми и писма) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2003. Т. 13. 414 с.

353. Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, записки и дневници 1890) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2003. Т. 14. 573 с.

354. Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, записки и дневници 1891) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2003. Т. 15. 995 с.

355. Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, записки и дневници) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2003. Т. 16. 827 с.

356. Стефан Стамболов: Парламентарни речи: 1879–1894 / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1995. Т. 17. 550 с.

357. Стефан Стамболов: Публицистика: 1875–1895 / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1996. Т. 18. 570 с.

358. Стефан Стамболов: Биографии / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2005. Т. 19. 1167 с.

359. Стефан Стамболов: Биографии / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2005. Т. 20. 980 с.

360. Български конституции и конституционни проекти / Ред.: Л. Стоянов, В. Методиев. София: Д-р Петър Берон, 1990. 216 с.

361. Програми, програмни документи и устави на буржоазните партии в България (1879–1918) / Съст.: В. Николова, Д. Саздов. София: Наука и изкуство, 1992. 524 с.

362. Дневници (стенографически) на V Велико народно събрание. София, 1911. 639 с.

363. Дневници (стенографически) на VIII–XV Обикновено народно събрание. София, 1895–1913.

364. Дневници (стенографически) на XVII Обикновено народно събрание. София, 1914–1919.

365. Генадиев Н. Реч произнесена при дебатите по отговора на Тронното слово на 3 ноември 1906 г. IV редовна сесия на XIII Обикновено Народно събрание / Н. Генадиев. София: Вечерна поща, 1906. 76 с.

366. Генадиев Н. Реч по одобряване Указа за закриването на Университета и уволняването на преподавателския персонал / Н. Генадиев. София: Държавна Печатница, 1907. 46 с.

367. Генадиев П. Стефан Стамболов: Исторически случаи от живота на български политически дейци / Съст.: Н. Игов, Ц. Величкова. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1991. 163 с.

368. Генадиев Н. Мемоари / Н. Генадиев. София: Армейския военно-издателски фонд, 1923. Т. 1. 159 с.

369. Никола Генадиев: Мемоари / Ред. Ст. Грънчаров. София: Изд-во на Отечествения фронт, 1985. Т. 1. 247 с.

370. Гешов И. Е. Спомени из години на борби и победи / И. Е. Гешов. София: Гутенберг, 1916. 132 с.

371. Гешов И. Е. Спомени и студии / И. Е. Гешов. София: П. Глушков, 1928. 393 с.

372. Радославов В. България и световната криза / В. Радославов. София: С. Тодоров, 1923. 217 с.

373. Малинов А. Странички от нашата политическа история: Спомени / А. Малинов. София: Придворна печатница, 1938. 182 с.

374. Стоян Данев: Мемоари / Съст. и ред.: Е. Стателова и К. Гергинов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридский», 1992. 290 с.

375. Д-р Константин Стоилов: Дневник / Под научн. ред. на Е. Стателова и Р. Попов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1996. Ч. 1. 493 с.

376. Д-р Константин Стоилов: Дневник / Под научн. ред. на Е. Стателова и Р. Попов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1996. Ч. 2. 523 с.

377. Mason A. America's Political Heritage: Revolution and Free Government – A Bicentennial Tribute / A. Mason // Political Science Quarterly. Washington: The Academy of Political Science, 1976. Vol. 91. № 2. P. 193–217.

378. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память / М. Хальбвакс // Неприкосновенный запас. 2005. № 2–3 (40–41). С. 8–27.

379. Нора П. Всемирное торжество памяти / П. Нора // Неприкосновенный запас. 2005. № 2–3 (40–41). С. 37–51.

380. Касьянов Г. В. Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять / Г. В. Касьянов // Український історичний журнал. 2016. № 2. С. 118–137.

381. Кондратьєва Т. В. Інституційні наративи економічної системи як механізм інтеграції та економічного розвитку України / Т. В. Кондратьєва // Актуальні проблеми економіки. 2014. № 12. С. 19–27.

382. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс / Х. Ортега-и-Гассет. Москва: АСТ, 2002. 509 с.

383. Побережников И. В. Теория модернизации: основные этапы эволюции // Проблемы истории России / И. В. Побережников. Екатеринбург: Волот, 2001. Вып. 4. С. 217–246.

384. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / С. Хантингтон. Москва: Прогресс-Традиция, 2004. 480 с.

385. Бауман З. Индивидуализированное общество / З. Бауман. Москва: Логос, 2005. 390 с.

386. Турен А. Возвращение человека действующего: Очерк социологии / А. Турен. Москва: Научный мир, 1998. 204 с.

387. Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ: Сравнительное изучение цивилизаций / Ш. Эйзенштадт. Москва: Аспект Пресс, 1999. 416 с.

388. Лавджой А. Великая цепь бытия: История идеи / А. Лавджой. Москва: Дом интеллектуальной книги, 2001. 376 с.

389. Миколенко Д. Политическое наследие С. Стамболова в процессах трансформации правящего режима Болгарии (1895–1918 гг.) / Д. Миколенко // Исторически преглед. 2016. Кн. 1–2. С. 60–68.

390. Грънчаров С. Политическите сили и монархическият институт в България: 1886–1894 / С. Грънчаров. София: Наука и изкуство, 1984. 207 с.

391. Миколенко Д. Влияние политического наследия Ст. Стамболова на функционирование монархического института в Болгарии (1895–1918 гг.) / Д. Миколенко // Bulgarian Historical Review. 2014. 3–4 issue. P. 86–109.

392. Грънчаров С. Д-р Васил Радославов или «твърдата политическа ръка» // Български държавници: 1878–1918 / С. Грънчаров. София: Век 22, 1994. Кн. 1. С. 223–234.

393. Саздов Д. Демократическата партия в България (1887–1908) / Д. Саздов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2001. 355 с.

394. Саздов Д. Социална политика в законодателството на демократична България (1880–1912 г.) / Д. Саздов. София: Университетско изд-во «Стопанство», 2008. 599 с.

395. Живков С. Прогресивнолибералите на власт: Хомогенният кабитет на д-р Стоян Данев (декември 1901 – май 1903) / С. Живков // История. 2010. № 5–6. С. 43–81.

396. Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, II ред. сесия. София, 1905. 2481 с.

397. Реч, която д-р Н. Генадиев щеше да произнесе на 27 април 1908 год в гр. Варна. София: Т. Пеев, 1908. 32 с.

398. Реч произнесена от г. Министра Д-р Н. Генадиев по отговора на тронното слово (V редовна сесия XIII-го обикновено Народно събрание). София: Вечерна поща, 1907. 48 с.

399. Попов Ж. Буржоазните опозиционни партии и второто народнолиберално правителство (1903–1908 г.) / Ж. Попов // Исторически преглед. 1982. № 1. С. 47–58.

400. Генадиев Н. Реч по отговора на Тронното слово на 1911 г. / Н. Генадиев. София: Народно-либерална партия, 1912. 50 с.
401. Никола Генадиев и Народната либерална партия. София, 1914. 126 с.
402. Централен държавен архив на Република България. Ф. 140к «Генадиев, Павел». Оп. 1.
403. Генадиев Н. Реч произнесена на 29 февруари 1920 г. в салона на Градското казино в София / Н. Генадиев. София: Балканъ, 1920. 50 с.
404. Речи и пледоарии на д-р Н. Генадиев (Съдебни, парламентарни и политически) / Съст. П. Думанов. Плевен: Изгрев, 1926. 99 с.
405. Дневници (стенографически) на X Обикновено народно събрание, I изв. сесия. София, 1899. Кн. 2. 2301 с.
406. Николова В. Между консерватизма и либерализма: Народната партия, 1894–1920 г. / В. Николова. София: Витал, 2004. 535 с.
407. Миколенко Д. Політична спадщина Стефана Стамболова та деякі принципи функціонування бюрократичного апарату Болгарії у 1894–1920 рр. / Д. Миколенко // Dzieje biurokracji. Lublin: ToNiK «Libra», 2016. T. 6. S. 555–562.
408. Дневници (стенографически) на XIV Обикновено народно събрание, I ред. сесия. София, 1908. 1904 с.
409. Д-р Никола Генадиев: Между политиката и властта, заговорите и затвора / Съст. Ц. Билярски. София: Синева, 2002. 148 с.
410. Дюверже М. Политические партии / М. Дюверже. Москва: Академический Проект, 2000. 538 с.
411. Миколенко Д. В. Політична спадщина Стефана Стамболова у виборчому процесі Болгарії (1894–1920 рр.) / Д. В. Миколенко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2016. Серія «Історія». Вип. 51. С. 78–89.
412. Централен държавен архив на Република България. Ф. 1599к «Андонов, Иван». Оп. 1.
413. Кълинкоев И. Жертвите на Стамболов / И. Кълинкоев. Казанлък, 1896. 76 с.

414. Топалов В. Към историята на радослависткия режим (19 януари 1899 – 27 ноември 1900 г.) / В. Топалов // Исторически преглед. 1961. № 6. С. 12–45.

415. Цураков А. Енциклопедия на правителствата, народните събрания и атентатите в България / А. Цураков. София: Труд, 2008. 584 с.

416. Живков С. Прогресивнолибералната партия в България: С Русия политика не правим!: 1899–1920 / С. Живков. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2014. 478 с.

417. Грънчаров С. България на прага на двадесето столетие: Политически аспекти / С. Грънчаров. София: Изд-во на Отечествения фронт, 1986. 312 с.

418. Юбилеен албум на Народнолибералната партия с ликовете на царствующата династия и на по-видните членове от Народнолибералната партия от 1887–1907 г. София: Ангел Б. Петров, 1907. 112 с.

419. Гражданин. 1907.

420. Българска независимост. 1908.

421. Петришин О. В. Пропорційна виборча система: історичний досвід запровадження / О. В. Петришин // Вісник центральної виборчої комісії. К., 2006. № 1 (3). С. 53–57.

422. Радев С. Начала и искания на Народнолибералната партия / С. Радев. София: Т. Пеев, 1911. 64 с.

423. Борба. 1911.

424. Велев А. Политические партии в Болгарии и Балканские войны (1912–1913 гг.) / А. Велев // Etudes historiques. Sofia, 1968. Vol. 4. P. 437–467.

425. Ташев Т. Министрите на България: 1879–1999: Енциклопедичен справочник / Т. Ташев. София: Академично изд-во «Проф. Марин Дринов», 1999. 682 с.

426. Кермекчиев А. Генадиев пред съда на народно-либералите / А. Кермекчиев. София, 1915. 34 с.

427. Васильов Т. Стефан Стамболов / Т. Васильов // Спомени за лица и събития през XIX–XX век. София, 1934. С. 105–114.

428. Георгиев В. Образуване на Националнолибералната партия / В. Георгиев // Известия на Българското историческо дружество. 1977. Т. 30. С. 121–160.

429. Статистика за изборите на народни представители за XI Обикновено народно събрание. София: Г. А. Ножаров, 1904. 107 с.

430. Златев И. Обединение и обновление на партии / И. Златев. София, 1922. 56 с.

431. Пешев П. Историческите събития и живота ми от навечерието на Освобождението ни до днес: Чуто, видено и преживяно / П. Пешев. София: Либерални клуб, 1925. 403 с.

432. Миколенко Д. В. Страсті за Стамболовим: болгарське державотворення у 1895–1920 роках / Д. В. Миколенко. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. 804 с.

433. Миколенко Д. В. Діяльність С. Стамболова у політиці пам'яті болгарських партій (1895–1899 рр.) / Д. В. Миколенко // Інтелігенція і влада. Серія: Історія. Збірник наукових праць. Одеса: «Екологія», 2017. Вип. 36. С. 103–121.

434. Марков Г. Покушения, насилие и политика в България: 1878–1947 / Г. Марков. София: Държавно военно изд-во, 2003. 330 с.

435. Тодоров А. Избирателни закони и избирателна активност (примерът на България, 1879–1946) / А. Тодоров // Историкът: гражданин и учен. Сборник в чест на академик Илчо Димитров. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2001. С. 3–18.

436. Миколенко Д. Політична спадщина С. Стамболова у політичній культурі Болгарії: 1895–1920 / Д. Миколенко // Fundamental and Applied Studies in the Modern World. Oxford: Oxford University Press, 2015. Vol. 2. P. 605–612.

437. Карагюлева К. Едно свидетелство за Ст. Стамболова: Няколко думи за домогванията на съсечения тиранин спрямо семейството ни и лично спрямо мен / К. Карагюлева. София: П. Калъчев, 1897. 57 с.

438. Миколенко Д. До питання про початок, реалізацію і наслідки політики протекціонізму в Болгарії наприкінці XIX – на початку XX ст. /

Д. Миколенко // Український історичний збірник: наукові праці аспірантів та молодих вчених. К.: НАН України, Інститут історії України, 2017. Вип. 19. С. 148–160.

439. Стателова Е. История на нова България: 1878–1944 / Е. Стателова, С. Грънчаров. София: Анубис, 1999. Т. 3. 648 с.

440. Стопанска история на България: 681–1981 / Съст.: Н. Тодоров, Д. Ангелов, Б. Цветкова, Л. Радулов и др. София: Наука и изкуство, 1981. 613 с.

441. Кьосев Х. Стопанската политика на второто стамболовистко правителство (1903–1908 г.) / Х. Кьосев // Годишник на Софийския университет: Идеологически катедри. София, 1966. Т. 59. С. 295–296.

442. Кьосев Х. Второто Стамболовистко правителство и икономическото съперничество между Германия и Австро-Унгария за българския пазар (1903–1908 г.) / Х. Кьосев // Българско-германски отношения и връзки. София, 1972. Т. 1. С. 141–165.

443. Икономиката на България до социалистическата революция / Под ред. на акад. Ж. Натан, проф. В. Хаджиниколов, проф. Л. Беров. София: Наука и изкуство, 1969. Т. 1. 686 с.

444. Беров Л. Икономиката на България през Балканската и Междусъюзническата война (1912–1913 г.) / Л. Беров // Исторически преглед. 1985. № 11. С. 19.

445. Цанков А. Последствия от войната / А. Цанков. София: Български печет, 1919. 118 с.

446. Дневници (стенографически) на XVII Обикновено народно събрание, II ред. сесия. София, 1916. 3118 с.

447. Дневници (стенографически) на XVII Обикновено народно събрание, III ред. сесия. София, 1917. 2998 с.

448. Независимост. 1921.

449. История на България в четиринадесет тома: Възстановяване и утвърждаване на Българската държава. Национално-освободителни борби (1878–1903) /

Ред.: Х. Христов, С. Грънчаров, Е. Стателова. София: Изд-во на БАН, 1991. Т. 7. 559 с.

450. Гешов И. Е. Възгледи и дейност / И. Е. Гешов. София: Придворна печатница, 1926. 177 с.
451. Тодорова Ц. История на външния държавен дълг на България: 1878–1990 г.: В 3 ч.: Драматичното начало: 1878–1918 г. / Ц. Тодорова, Д. Вачков, М. Иванов. София: Българска народна банка, 2009. Ч. 1. 256 с.
452. Дневници (стенографически) на X Обикновено народно събрание, I изв. сесия. София, 1899. Кн. 1. 2341 с.
453. Дневници (стенографически) на X Обикновено народно събрание, I ред. сесия. София, 1900. 3865 с.
454. Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 13 «Д-р Димитър Станчов». Оп. 1.
455. Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, I ред. сесия. София, 1904. 3587 с.
456. Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, III ред. сесия. София, 1906. 2348 с.
457. Жебокрицкий В. А. Болгария накануне Балканских войн 1912–1913 гг / В. А. Жебокрицкий. К.: Изд-во Киевского университета, 1960. 250 с.
458. Пандов Д. Заемната политика на България (Причини и последици) / Д. Пандов // Ново време. 1911. Кн. 9. С. 38–45.
459. Дневници (стенографически) на XVII Обикновено народно събрание, IV ред. сесия. София, 1918. 1845 с.
460. Списание на Българското икономическо дружество. 1919. Кн. 1–2. 156 с.
461. Дневници (стенографически) на XVII Обикновено народно събрание, I изв. сесия. София, 1915. 3929 с.
462. Дневници (стенографически) на XVII Обикновено народно събрание, III изв. сесия. София, 1918. 2775 с.
463. Дневници (стенографически) на XVII Обикновено народно събрание, IV изв. сесия. София, 1919. 2114 с.

464. Панайотов А. Българските пристанища (1879–2014). Хроника / А. Панайотов. Варна: Морски свят – Морски вестник, 2015. 192 с.

465. Деянов Д. Железопътната мрежа в България: 1866–1975 / Д. Деянов. Стара Загора: Булхаус, 2005. 309 с.

466. Миколенко Д. Урядова політика щодо розвитку інфраструктури Болгарії (1903–1908 рр.) / Д. Миколенко // Сіверянський літопис. Всеукраїнський науковий журнал. Чернігів: «Десна Поліграф». 2017. № 5 (137). С. 92–97.

467. Костов Е. Транспортната проблематика и институтът на конституционната министерска наказателна отговорност в България (1895–1923 г.) / Е. Костов. София: В. Недков, 1999. 220 с.

468. Симеонов Н. Железопътният транспорт в България: 1866–1983 / Н. Симеонов. София: Техника, 1987. 204 с.

469. Бракалов И. Кратък исторически очерк за развитието на средното педагогическо образование у нас / И. Бракалов // Училищен преглед. 1930. № 8. С. 198–203.

470. Радева М. Културната политика на българската буржоазна държава (1885–1908) / М. Радева. София: Наука и изкуство, 1982. 247 с.

471. Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, V ред. сесия. София, 1907. 2234 с.

472. Българска книга: Енциклопедия / Ред. А. Гергова. София: Pensoft Publishers, 2004. 506 с.

473. Стефанов В. 100 години Народен театър / В. Стефанов, В. Дечева, К. Тошева, Р. Попилиев. София: Д. Яков, 2004. 355 с.

474. История на медицината в България / Под ред. на проф. д-р В. Павлова. София: Медицина и физкултура, 1980. 270 с.

475. Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, IV ред. сесия. София, 1907. 2534 с.

476. Манафова Р. Култура и политика: България в навечерието на Балканската война / Р. Манафова. София: Наука и изкуство, 1987. 272 с.

477. История на България в четиринадесет тома: България 1903–1918. Културно развитие 1878–1918 / Гл. ред. Д. Косев. София: Изд-во на БАН, 1999. Т. 8. 555 с.
478. Фичев И. Балканската война: 1912–1913: Преживелици, бележки и документи / И. Фичев. София: Държавна печатница, 1940. 467 с.
479. Россия. 1912.
480. Коджейков Д. Рабочее и профсоюзное движение в Болгарии / Д. Коджейков, В. Хаджиниколов, Я. Йоцов. Москва: Профиздат, 1959. 310 с.
481. Палангурски М. Либералната (радославистка) партия в системата на българската парламентарна демокрация (ноември 1900 – юни 1904) / М. Палангурски. Велико Търново, 1995. 208 с.
482. Дневници (стенографически) на XI Обикновено народно събрание, I изв. сесия. София, 1901. Кн. 2. 2311 с.
483. Централен държавен архив на Республика България. Ф. 242к «Министерство на правосъдието». Оп. 5.
484. Гешева Й. Парламентарните анкетни комисии по министерската отговорност (1884–1923) / Й. Гешева. София: Иврай, 2003. 327 с.
485. Мишкова Д. Европейски идеи и иституции в политическата система на България (1878–1914) / Д. Мишкова // Модерният историк: Въображение, информираност, поколения. София: Д. Убенова, 1999. С. 13–33.
486. Гърдев Б. Аферата «Шарл-Жан» и досега е пример за брилянтна корупционна схема / Б. Гърдев. URL: http://bolgari.net/aferata_“sharl_zhan__i_dosega_e_primer_za_briliantna_korupcionna_sxema-el-867.html (дата звернення: 04. 07. 2016).
487. История на българите: От Освобождението (1878) до края на Студената война (1989) / Отг. ред. Г. Марков. София: Знание, 2009. Т. 3. 736 с.
488. Българските държавни институции: 1879–1986: Енциклопедичен справочник / Съст.: В. Методиев, Л. Стоянов. София: Д-р П. Берон, 1987. 375 с.
489. Стамболовщината в документи. Видин: Божинов & Конев, 1912. 41 с.

490. Гърдев Б. Как Деклозиеровата афера спаси правителството на Радославов / Б. Гърдев. URL: http://liternet.bg/publish4/bgyrdev/istoria/afera.htm (дата звернення: 16. 03. 2015).

491. Кратък исторически справочник: България / Съст.: В. Николова, М. Куманов. София: Народна просвета, 1983. Т. 3. 430 с.

492. Колев Й. Българската интелигенция: 1878–1912 / Й. Колев. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1992. 314 с.

493. Мартыненко А. К. Провозглашение независимости Болгарии в 1908 году / А. К. Мартыненко. К.: Изд-во Киевского университета, 1957. 36 с.

494. Дюлгерова Н. Българският национален въпрос в политиката на Русия и Австро-Унгария: 1894–1903 / Н. Дюлгерова. София: Изд-во на БАН, 1994. 172 с.

495. Мартыненко А. К. Русско-болгарские отношения в 1894–1902 гг. / А. К. Мартыненко. К.: Изд-во Киевского университета, 1967. 295 с.

496. Documents diplomatiques: Affaires de Macedoine: 1903–1905. Paris: Imprimerie nationale, 1905. 228 p.

497. Централен държавен архив на Республика България. Ф. 176к «Министерство на външните работи и изповеданията». Оп. 1.

498. Пантев А. Някои особености в отражението на Илинденско-Преображенското въстание във Великобритания / А. Пантев // Известия на Института по история. 1981. Т. 25. С. 152–166.

499. Стефанов Г. Международни отношения и външна политика на България: 1870–1957 г. / Г. Стефанов. София: Наука и изкуство, 1965. 268 с.

500. Вачева Д. Забранена за времето си карикатура показват в изложба за Независимостта / Д. Вачева. URL: https://dariknews.bg/regioni/veliko-tyrnovo/zabranena-za-vremeto-si-karikatura-pokazvat-v-izlozhba-za-nezavisimostta-1147048 (дата звернення 16. 12. 2017).

501. История дипломатии: Дипломатия в новое время (1872–1919) / Под ред. В. П. Потёмкина. Москва – Ленинград: Госполитиздат, 1945. Т. 2. 423 с.

502. Жебокрицкий В. А. Болгария во время Балканских войн 1912–1913 гг. / В. А. Жебокрицкий. К.: Изд-во Киевского государственного университета им. Т. Г. Шевченко, 1961. 300 с.

503. Стателова Е. История на българската дипломация: 1879–1913 г. / Е. Стателова, Р. Попов, В. Танкова. София: Отворено общество, 1994. 503 с.

504. Георгиев В. История на българите: 1878–1944: в документи / В. Георгиев, С. Трифонов. София: Сор, 1996. Т. 2. 759 с.

505. Дамянов С. Деклозиеровата афера / С. Дамянов // Векове. 1972. № 6. С. 28–40.

506. Генадиев Н. Доклад до Министерския съвет по мисията ми в странство през 1915 година / Н. Генадиев. София: Ел. Петков, 1929. 82 с.

507. Марков Г. Голямата война и българският ключ за европейския погреб: 1914–1916 / Г. Марков. София: Академично изд-во «Проф. Марин Дринов», 1995. 290 с.

508. Централен държавен архив на Республика България. Ф. 122к «Кьорчев, Димо». Оп. 1.

509. Гърдев Б. Патриотът срещу русофила / Б. Гърдев. URL: http://liternet.bg/publish4/bgyrdev/.../vdrumev.htm (дата звернення: 05. 05. 2015).

510. Положение дел в Болгарии // Русская беседа. 1895. № 3. С. 106–116.

511. Смерть Стамбулова: Запоздалые манифестации и обвинения: Политическая деятельность бывшего болгарского диктатора и её общие итоги: Болгарская депутация // Вестник Европы. 1895. № 8. С. 827–838.

512. Научен архив на Българска академия на науките. Ф. 44к «Маджаров, Михаил». Оп. 1.

513. Дневници (стенографически) на VIII Обикновено народно събрание, II ред. сесия. София, 1896. 1439 с.

514. Епанчин Н. А. В Болгарии осенью 1899 года / Н. А. Епанчин. Санкт-Петербург: Тип. Штаба войск гвардии и Петербургского военного округа, 1900. 230 с.

515. Ольденбург С. С. Царствование Николая II / С. С. Ольденбург. Москва: Астрель, 2008. 768 с.
516. Спасов Л. Кратка история на България / Л. Спасов, П. Павлов. Кърджали: Родопи – Кърджали, 2005. 271 с.
517. Петрова С. Из моите спомени / С. Петрова. София: Акация, 1922. 177 с.
518. Мартыненко А. К. Русско-болгарские отношения накануне и в период революции 1905–1907 гг. / А. К. Мартыненко. К.: Вища школа, 1974. 176 с.
519. Попов Ж. Българо-руските военно-политически връзки през време на Руско-японската война 1904–1905 г. / Ж. Попов // Военноисторически сборник. 1983. № 1. С. 175–180.
520. Попов Р. Австро-Унгария и реформите в Европейска Турция: 1903–1908 / Р. Попов. София: Изд-во на БАН, 1974. 226 с.
521. Попов Р. За участието на България в световните конференции за мир в Хага през 1899 и 1907 г. / Р. Попов // Военноисторически сборник. 1970. № 2. С. 55–59.
522. Пантев А. Външната политика на България и опозиционните партии (1900–1914) / А. Пантев, Р. Попов, К. Шарова, Е. Стателова, Ц. Тодорова // Известия на Института за история. София, 1974. Т. 23. С. 105–148.
523. Исторический архив. 1962. № 5.
524. Стателова Е. Политика, партии, печат на българската буржоазия: 1909–1912 / Е. Стателова. София: Наука и изкуство, 1973. 186 с.
525. Абрашев П. Дневник / П. Абрашев. София: Академично изд-во «Проф. Марин Дринов», 1995. 416 с.
526. Дневници (стенографически) на XVII Обикновено народно събрание, I ред. сесия. София, 1914. 3505 с.
527. Книжка за народа: Стефан Стамболов и днешното положение на България. София: Царска придворна печатница, 1915. 42 с.
528. Митев Т. Някои недооценени аспекти на българо-руските политически отношения през периода на Стамболовото управление / Т. Митев // Стефан Стамболов – революционер и книжовник: Материали от Национална сесия,

проведена на 5 декември 1984 г. Велико Търново: Университетско изд-во «Св. Св. Кирил и Методий», 1988. С. 53–59.

529. Влахов Т. Криза в българо-турските отношения: 1895–1908 / Т. Влахов. София: Изд-во на БАН, 1977. 191 с.

530. Панайотов Л. Илинденско-Преображенското въстание 1903 г. / Л. Панайотов // Векове. 1973. № 6. С. 5–20.

531. Дневници (стенографически) на XV Обикновено народно събрание, I ред. сесия. София, 1912. 2034 с.

532. Иван Ев. Гешов: Спомени из години на борби и победи / Съст.: И. Бурилкова, Ц. Билярски. София: Синева, 2008. 392 с.

533. Гинчев Г. Междусъюзническата война 1913 г. / Г. Гинчев, П. Иванов, Б. Чолпанов, П. Петров. София: Държавно военно изд-во, 1963. 214 с.

534. Реч от Д-р Никола Генадиев – министър на външните работи и на изповеданията: Произнесена на 3. XI. 1913 г. в градското казино в София. София: Държавна печатница, 1913. 77 с.

535. Централен държавен архив на Република България. Ф. 173к «Народно събрание». Оп. 1.

536. Централен държавен архив на Република България. Ф. 284к «Министерски съвет». Оп. 2.

537. История дипломатии: Дипломатия в период подготовки Второй мировой войны (1919–1939 гг.) / Под ред. В. П. Потёмкина. Москва – Ленинград: Госполитиздат, 1945. Т. 3. 884 с.

538. Попов Р. Балканската политика на България: 1894–1898 / Р. Попов. София: Наука и изкуство, 1984. 256 с.

539. Божинова Р. Сърбия и българското национално-освободително движение в Македония в края на XIX в. (1893–1900) / Р. Божинова // Освободителни борби на българското население в Македония и Одринска Тракия след Берлинския конгрес. 1981. Т. 25. С. 40–73.

540. Миколенко Д. Політична спадщина Стефана Стамболова у болгарсько-румунських відносинах (1895–1918 рр.) / Д. Миколенко // Сіверянський

літопис. Всеукраїнський науковий журнал. Чернігів: «Десна Поліграф». 2017. № 1–2 (133–134). С. 207–220.

541. Новое время. 1904.

542. Научен архив на Българска академия на науките. Ф. 42к «Хесапчиев, Христофор». Оп. 1.

543. Тошев А. Бегли спомени за Македония / А. Тошев. София: П. Глушков, 1931. 193 с.

544. Кьосев Х. Сръбско-българският митнически съюз от 1905 г. / Х. Кьосев // Известия на Българското историческо дружество. София, 1968. Т. 26. С. 35–58.

545. Кьосев Х. Опит за българо-сръбско икономическо интегриране в началото на XX в. / Х. Кьосев // Първи конгрес на Българското историческо дружество. София, 1972. Т. 1. С. 561–564.

546. Агаки А. С. Русско-румынские межгосударственные отношения в конце XIX – начале XX в. / А. С. Агаки. Кишинёв: Штиинца, 1976. 188 с.

547. Попов Р. Политиката на Сърбия към България през периода балканската криза (1908–1909) / Р. Попов // Исторически преглед. 1968. № 5. С. 7–28.

548. Стателова Е. За българо-сръбските отношения в периода 1909–1911 г. / Е. Стателова // Исторически преглед. 1969. № 5. С. 20–38.

549. Георгиев В. История на българите: 1878–1944: в документи / В. Георгиев, С. Трифонов. София: Просвета, 1994. Т. 1. Ч. 1. 632 с.

550. Реч на софийския народен представител г. д-р Н. Генадиев по предложението за назначаване изпитателна комисия върху цялото управление (включително подготовката и водене на войната) на кабинетите Иван Евстратиев Гешов и Д-р Стоян Данев: Заседания XXV–XXVII, от 7–9 май 1914 г. София: Държавна печатница, 1914. 248 с.

551. Mykolenko D. Relaţiile bulgaro-române în ajunul și în timpul Primului Război Modnial din punctul de vedere al Partidului Naţional Liberal al «stamboloviștilor» / D. Mykolenko // România și statele vecine la începutul

Primului Război Modnial. Viziuni, percepţii, interpretări. Iași: Editura Universităţii «Al. I. Cuza», 2016. P. 93–104.

552. Енциклопедия «България»: А – В / Гл. ред. акад. В. Георгиев. София: Изд-во на БАН, 1978. Т. 1. 825 с.

553. Сквозников А. Н. Македония в конце XIX – начале XX века – яблоко раздора на Балканах / А. Н. Сквозников. Самара: Самарская гуманитарная академия, 2010. 172 с.

554. Бурбига В. А. Македонія в грецькій «Мегалі ідеа» (сер. XIX – поч. XX ст.) / В. А. Бурбига, М. В. Тортіка // Вісник Харківської державної академії культури. 2010. Вип. 30. С. 47–53.

555. Славов С. Външната политика на Княжество България и Македонският въпрос в следилинденския период (1903–1908) / С. Славов // Клио. Сборник в чест на 65-годишнината от рождението на ст. н. с. д-р Милен Куманов. София, 2008. С. 398–428.

556. Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 14 «Григор Начович». Оп. 5.

557. Миколенко Д. В. Македонське питання в зовнішній політиці болгарського уряду Рачо Петрова / Д. В. Миколенко // Дриновський збірник: Дриновски сборник. Харків – Софія: Академічне вид-во ім. проф. Марина Дринова, 2013. Т. 6. С. 158–170.

558. Молхов Я. Дейността на Щаба на армията по разработването на оперативния план за водене на война срещу Турция (1903–1912) / Я. Молхов // Военноисторически сборник. 1986. № 5. С. 124–135.

559. Popov J. Die Balkanpolitik der Liberalen Volkspartei (Stambolovs) in den Jahren 1903–1912 / J. Popov // Bulgarian Historical Review. 1984. № 2. P. 18–40.

560. Силянов Х. Освободителните борби на Македония: След Илинденското въстание / Х. Силянов. София: Държавна печатница, 1943. Т. 2. 609 с.

561. Оманова Р. Второто народнолиберално правителство и сръбската пропаганда в Македония (1903–1908 г.) / Р. Оманова // Военноисторически сборник. 1986. Кн. 6. С. 111–123.

562. Влахов Т. Турско-българското съглашение от 1904 г. / Т. Влахов // Сборник в памет на професор Александър Бурмов. София, 1973. С. 304–324.

563. Георгиев В. Македония и Тракия в борба за свобода: Краят на XIX – началото на XX век: Нови документи / В. Георгиев, С. Трифонов. София: Македонски научен институт, 1995. 816 с.

564. Централен държавен архив на Република България. Ф. 176к «Министерство на външните работи и изповеданията». Оп. 2.

565. Болгария в XX веке: Очерки политической истории / Отв. ред. Е. Л. Валева. Москва: Наука, 2003. 463 с.

566. Саздов Д. История на България (681–1960) / Д. Саздов, Р. Попов, М. Лалков, В. Мигев. София: Аргес, 1995. Т. 2. 530 с.

567. Хаков Д. Балканские войны: победа и поражение для Болгарии (1912–1913) / Д. Хаков // Balcanica Posnaniensia: Acta et studia. Poznan: Wydawnictwo Instytutu Historii UAM, 2012. № 19. P. 139–147.

568. Трифонов С. Добруджанският въпрос (1878–1944) / С. Трифонов // Нови очерци по българска история (1878–1948). София: Век 22, 1992. С. 153–194.

569. Трифонов С. Тракия: Административна уредба, политически и стопански живот: 1912–1915 / С. Трифонов. София: Тракийска фондация «Капитан Петко войвода», 1992. 276 с.

570. История Первой мировой войны 1914–1918 гг. / Под ред. И. И. Ростунова. Москва: Наука, 1975. Т. 2. 608 с.

571. Костов Е. Рачо Петров: Офицерът, политикът, държавникът / Е. Костов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2004. 256 с.

572. Гуринова О. Н. Македонский вопрос в международных отношениях 1913–1920 гг. / О. Н. Гуринова. Харьков: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2015. 304 с.

573. Дурново Н. Н. Имеют ли болгары исторические права на Македонию, Фракию и Старую Сербию? / Н. Н. Дурново. Москва: Э. Лисснер и Ю. Роман, 1895. 56 с.

574. Милюков П. Н. Из поездки в Македонию: Европейская дипломатия и македонский вопрос / П. Н. Милюков // Вестник Европы. 1899. № 6. С. 425–456.

575. Дурново Н. Н. Болгарская пропаганда в Македонии и македонский вопрос / Н. Н. Дурново. Москва: И. А. Баландин, 1899. 65 с.

576. Милюков П. Н. Сербо-болгарские отношения по македонскому вопросу / П. Н. Милюков // Русское богатство. Санкт-Петербург, 1899. № 5. С. 52–83.

577. Милюков П. Н. Сербо-болгарские отношения по македонскому вопросу / П. Н. Милюков // Русское богатство. Санкт-Петербург, 1899. № 6. С. 425–436.

578. Силянов Х. Освободителните борби на Македония: Илинденското въстание / Х. Силянов. София: Държавна печатница, 1933. Т. 1. 455 с.

579. Дамянов С. Европейската дипломация и Илинденско-Преображенското въстание / С. Дамянов // Исторически преглед. 1983. № 3. С. 23–41.

580. Тошев А. Балканските войни: Предистория и причини / А. Тошев. София: Факел, 1929. Т. 1. 435 с.

581. Стателова Е. Иван Евстратиев Гешов или трънливия път на съзиданието / Е. Стателова. София: Академично изд-во «Проф. Марин Дринов», 1994. 290 с.

582. С.-Петербургские ведомости. 1908.

583. Харьковские ведомости. 1908.

584. Крачунов К. Външната политика на България (кабинетът Малинов 1908–1911): Според документи / К. Крачунов. София: Типограф, 1931. 146 с.

585. Влахов Т. Отношенията между България и Централните сили по време на войните: 1912–1918 / Т. Влахов. София: Изд-во БКП, 1957. 291 с.

586. Кесяков Б. Принос към дипломатическата история на България: 1878–1925 / Б. Кесяков. София: Родопи, 1925. Т. 1. 335 с.

587. Вардарски [Петър Поп Арсов]. Стамболовщината в Македония и нейните представители / [Петър Поп Арсов] Вардарски. Виена: Братя Попеви, 1894. 64 с.

588. Попов Р. Македония в българо-сръбските отношения (1894–1896) / Р. Попов // Известия на Института по история. 1981. Т. 25. С. 77–111.

589. Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 263 «Д-р Васил Радославов». Оп. 4.

590. Михов М. Църквата в националната доктрина на българите в края на XIX и началото на XX век / М. Михов // «Двадесетият век: Опит за равносметка». Сборник с доклади от българо-германска конференция, проведена на 3–4 март 2000 г. София, 2003. С. 139–148.

591. Вътрешната Македоно-Одринска революционна организация (1893–1919 г.): Документи на централните ръководни органи (устави, правилници, мемоари, декларации, окръжни протоколи, наредби, резолюции, писма) / Съст.: Ц. Билярски, И. Бурилкова. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2007. Кн. 46. Т. 1. Ч. 2. 640 с.

592. Куманов М. Македония: Кратък исторически справочник / М. Куманов. София: Тина прес, 1993. 288 с.

593. Централен държавен архив на Република България. Ф. 52к «Петров, Рачо». Оп. 3.

594. Научен архив на Българска академия на науките. Ф. 175к «Тошев, Андрей». Оп. 2.

595. Столичная почта. 1908.

596. Попов Ж. Румъния и българският национален въпрос: Македония и Добруджа: 1903–1913 г. / Ж. Попов. София: Македонски научен институт, 2004. 318 с.

597. Дървингов П. История на Македоно-одринското опълчение: Животът и действията на опълчението във войната с Турция / П. Дървингов. София: Държавна печатница, 1919. Т. 1. 662 с.

598. Узунов К. Забравената война: 1912–1913 / К. Узунов, Г. Начев. София: Студио Витамин Арт, 2013. 340 с.

599. Гоцев Д. Националноосвободителната борба в Македония: 1912–1915 / Д. Гоцев. София: Изд-во на БАН, 1981. 208 с.

600. Националноосвободителното движение на македонските и тракийските българи: 1878–1944: В 4 т.: Освободителното движение след Илинденско-Преображенското въстание 1903–1919 г. / Отг. ред. Д. Мичев. София: Македонски научен институт, 1997. Т. 3. 416 с.

601. Гоцев Д. Идеята за автономия като тактика в програмите на национално-освободителното движение в Македония и Одринско: 1893–1941 / Д. Гоцев. София: Изд-во на БАН, 1983. 76 с.

602. Македония: Сборник от документи и материали / Отг. ред.: Д. Косев, Х. Христов, Н. Тодоров, В. Станков. София: Изд-во на БАН, 1978. 821 с.

603. Правителството на Стамболийски и македонското освободително движение. Споредъ данни на Вътрешната македонска революционна организация. София: Автономна Македония, 1923. 112 с.

604. Василев В. Правителството на БЗНС, ВМРО и българо-югославските отношения / В. Василев. София: Изд-во на БАН, 1991. 343 с.

605. Български Екзарх Йосиф I: Дневник / Под ред. на проф. д-р Т. Събев. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1992. 918 с.

606. Vojvodić M. Diplomatska aktivnost Stojana Novakovića u vezi sa Starom Srbijom i Makedonijom: 1901–1902 / M. Vojvodić // Vardarski zbornik. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 2006. Knj. 5. S. 37–53.

607. Църковен вестник. 1900.

608. Писмо от екзарх Йосиф I до Д. Мишев за одобряване проектобюджета на училищния отдел на Екзархията за 1901–1902 г. и необходимостта Българската екзархия да отстрани учителите, участвали в революционното движение във вилаетите. URL: http://www.sitebulgarizaedno.com/index.php?option=com_content&view=article&id=483:-i-&catid=29:2010-04-24-09-14-13&Itemid=61 (дата звернення: 12. 08. 2011).

609. Георгиев В. Екзарх български Йосиф I: Писма и доклади / В. Георгиев, С. Трифонов. София: Клуб 90, 1994. 437 с.

610. Атанас Шопов: Дневник, дипломатически рапорти и писма / Ред. И. Пасков. София: Македонски научен институт, 1995. 287 с.

611. Петров П. Църква и църковен живот в Македония / П. Петров, Х. Темелски. София: Македонски научен институт, 2003. 176 с.

612. Божинов В. Българската просвета в Македония и Одринска Тракия: 1878–1913 / В. Божинов. София: Изд-во на БАН, 1982. 392 с.

613. Билярски Ц. Българският екзарх Йосиф I, българо-гръцките отношения, отношението му към цар Фердинанд, и българските партии / Ц. Билярски. URL: http://www.sitebulgarizaedno.com/index.php?option=com_content&view=article&id=483:-i-&catid=29:2010-04-24-09-14-13&Itemid=61 (дата звернення: 25. 04. 2017).

614. Златева А. Князът на българската църква: Великотърновският митрополит Йосиф (щрихи към портрета) / А. Златева // Клио. Сборник в чест на 65-годишнината от рождението на ст. н. с. д-р Милен Куманов. София, 2008. С. 303–336.

615. Пантев А. Стефан Стамболов: Хъшът държавник или «българският Бисмарк» / А. Пантев. София: Знание, 1994. 47 с.

ДОДАТКИ

Апробація результатів дослідження

1. «Славянский мир: в поисках идентичности». Международная научная конференция, посвящённая 175-летию учреждения кафедр истории и литературы славянских наречий в университетах России. Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова, 3–4 декабря 2010 г. («Слов'янський світ: у пошуках ідентичності». Міжнародна наукова конференція, присвячена 175-річчю запровадження кафедр історії та літератури слов'янських наріч в університетах Росії. Московський державний університет імені М. В. Ломоносова, 3–4 грудня 2010 р.).
2. «Історична болгаристика в особах і концепціях». Науковий семінар Центру болгаристики і балканських досліджень імені Марина Дринова. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 7 вересня 2011 р.
3. Наукові збори Харківського історико-філологічного товариства. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 24 січня 2012 р.
4. «Дні науки Македонії в Україні». Міжнародна наукова конференція під егідою Національної академії наук України й Македонської академії наук і мистецтв. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 12–14 вересня 2012 р.
5. «Національна історія у глобалізованому світі: виклики перед Україною». Міжнародна молодіжна науково-практична конференція. Київ, 12–14 жовтня 2012 р.
6. «VII Дриновські читання». Міжнародна наукова конференція, присвячена 175-річчю від дня народження професора Марина Дринова. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 15–16 жовтня 2013 р.
7. «Българската хуманитаристика в контекста на европейското научно дирене». Международна научна конференция, посветена на 175-годишнината от рождението на проф. Марин Дринов. Институтът за исторически изследвания Българска академия на науките, София, 31 октомври – 1 ноември 2013 г.

(«Болгарська гуманітаристика у контексті європейського наукового дослідження». Міжнародна наукова конференція, присвячена 175-річчю від дня народження проф. Марина Дринова. Інститут історичних досліджень Болгарської академії наук, Софія, 31 жовтня – 1 листопада 2013 р.).

8. «Проблема розбудови державності у національних наративах: українському, білоруському та болгарському». Науковий семінар Центру українських студій імені Д. І. Багалія. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 19 лютого 2014 р.
9. «Стефан Стамболов та його епоха». Науковий семінар Центру болгаристики і балканських досліджень імені Марина Дринова. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 1 березня 2014 р.
10. «Волонтерський рух: історія, сучасність, перспективи». Міжнародна науково-практична конференція. Харків, 17–18 квітня 2015 р.
11. «Fundamental and Applied Studies in the Modern World». XIV International Academic Congress. University of Oxford, United Kingdom, 23–25 May 2015 («Фундаментальні та прикладні дослідження у сучасному світі». XIV Міжнародний академічний конгрес. Оксфордський університет, Велика Британія, 23–25 травня 2015 р.).
12. «Dzieje biurokracji». VI Międzynarodowe sympozjum. Kazimierzu Dolnym, Polska, 26–27 września 2015 r. («Історія бюрократії». VI Міжнародний симпозіум. Казімеж-Дольний, Польща, 26–27 вересня 2015 р.).
13. «Młodzież w ideologii i praktyce komunizmu». Konferencja naukowa. Radzyń Podlaski, Polska, 28–29 września 2015 r. («Молодь в ідеології і практиці комунізму». Наукова конференція. Радинь-Підляський, Польща, 28–29 вересня 2015 р.).
14. «Românii în prima conflagraţie mondială. Tentaţii, opinii şi acţiuni în perioada neutralităţii României». Simpozionul internațional. Iași, România, 8–9 octombrie 2015 («Румунія у Першій світовій війні. Спокуси, ідеї і дії в період нейтралітету Румунії». Міжнародний симпозіум. Ясси, Румунія, 8–9 жовтня 2015 р.).

15. Наукові збори Харківського історико-філологічного товариства. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 27 жовтня 2015 р.
16. «VIII Дриновські читання». Міжнародна наукова конференція до 100-річчя від дня народження професора С. І. Сідельнікова. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 29–31 березня 2016 р.
17. Наукові збори Харківського історико-філологічного товариства. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 20 вересня 2016 р.
18. «1917 рік в історії Центрально-Східної Європи (до 100-річчя Центральної Ради)». Науковий семінар Центру болгаристики і балканських досліджень імені Марина Дринова. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 3 березня 2017 р.
19. «Освітньо-культурний простір Центрально-Східної Європи: національні моделі та західні впливи». XVII Кирило-Мефодіївські читання. Харків, 11–12 травня 2017 р.
20. «Множинність поділів: межі та кордони Габсбурзької, Османської та Російської імперій у XIX – на початку XX століття». Дослідницький семінар Центру дослідження міжетнічних відносин Східної Європи. Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, 28–29 вересня 2017 р.
21. Наукові збори Харківського історико-філологічного товариства. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 24 квітня 2018 р.
22. «Българистиката в Европа: настояще и бъдеще». Международна кръгла маса. Институтът за литература на Българската академия на науките, София, 11–12 май 2018 г. («Болгаристика в Європі: теперішнє і майбутнє». Міжнародний круглий стіл. Інститут літератури Болгарської академії наук, Софія, 11–12 травня 2018 р.).